

14/2020

STUDIA NAD HISTORIĄ, KULTURĄ I POLITYKĄ

**IN
G
R
E
M
I
U
M**

*Uniwersytet Zielonogórski
Zielona Góra 2020*

STUDIA NAD HISTORIĄ, KULTURĄ I POLITYKĄ

IN GREMIUM

 TOM 14

RADA PROGRAMOWA

Danuta Musiał (Toruń), Iwan D'Aprile (Poczdám),
Jan Borm (Wersal), Concha Roldán (Madryt), Andrzej Zawada (Wrocław),
Claudia Santi (Neapol), Leszek Mrozewicz (Gniezno), Jørgen Chr. Bang (Odense),
Gabriela Olchowa (Banská Bystrica), Andrzej Baranow (Wilno),
László Takács (Budapeszt), Katarina Petrovičová (Brno), Lorina Quartarone (St. Paul)

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Andrzej Gillmeister (redaktor naczelny), Maciej Lubik (z-ca redaktora naczelnego),
Jarosław Dudek, Stefan Dudra, Małgorzata Konopnicka, Małgorzata Mikołajczak,
Tomasz Nodzyński, Krzysztof Kilian, Magdalena Steciąg
Joanna Marciniuszyn (sekretarz redakcji)

CZASOPISMO RECENZOWANE

Lista recenzentów

<http://www.ingremium.pl/index.php/IG/IG/about/reviewers>

228045
P-22 44/4

REDAKCJA JĘZYKOWA

Ewa Popiłka

REDAKCJA TECHNICZNA

Arkadiusz Sroka

Wersja drukowana czasopisma ma charakter podstawowy

© Copyright by Uniwersytet Zielonogórski
Zielona Góra 2020

ISSN 1899-2722

ISBN 978-83-7842-430-7

OFICyna WYDAWNICZA UNIWERSYTETU ZIELONOGÓRSKIEGO

65-246 Zielona Góra; ul. Podgórna 50, tel. (68) 328 78 64
www.ow.uz.zgora.pl, sekretariat@ow.uz.zgora.pl

47 / 2021

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

Krešimir Vuković , <i>Initiation into the Mysteries of Augustus: The Liberalia and the Forum Augustum</i>	7
Arkadiusz Michałak , <i>Moc apotropaionu. Nie tylko o starożytnych reminiscencjach w średniowiecznym uzbrojeniu z ziem polskich</i>	19
Krzysztof Benyskiewicz , <i>Zniszczenie Wislicy w 1135 roku w świetle przekazów źródłowych i literatury historycznej (część I: źródła)</i>	39
Tomasz Pelech , <i>Ammiralius, Mirdalim, Amirdalis – kreacja muzułmańskich dowódców w czasie walk o Antiochię w łacińskich źródłach doby pierwszych krucjat (do około połowy XII wieku)</i>	69
Silvia Raucci , <i>Charismatic phenomena in Europe in the 17th century: female political prophetism in France, Spain and Italy</i>	95
Tomasz Ciesielski , <i>Roads, travelling and communication in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century. Russian and West European visitors' perspective</i>	119
Adrian Talarek , <i>Propagandowe wykorzystanie świąt i rocznic w okresie stalinowskim (1945-1956) na przykładzie regionu dolnośląskiego i częstochowskiego</i>	141
Marceli Tureczek , <i>Edukacja regionalna w dobie globalizacji. Problem budowania wspólnot lokalnych – wybrane aspekty</i>	161
Krystian Saja , <i>Człowiek każdy, jako fenomen „czterdzieści i cztery”. Przegląd interpretacji</i>	175
Antonio Salvati , <i>Giuseppe De Lorenzo and his “Buddhist” reading of Shakespeare</i>	193
Aleksei A. Pleshkov , <i>Time as a Political Resource: Early Greek Thought and Plato’s Philosophy of Time</i>	207
Carl Humphries , <i>Tragedy and the Limits of Pessimism in Ancient and Modern Realist Political Thought</i>	223

ARTYKUŁ RECENZyjNY

Przemysław Szpaczyński , <i>Porównanie Zygmunta III „Wazy” z Ludwikiem I „Węgierskim”</i>	239
--	-----

RECENZJA

Tadeusz A. Kisielewski , <i>Piłsudski, Dmowski i niepodległość. Osobno, ale razem, Poznań 2018, ss. 302 (Jacek Goclon)</i>	259
---	-----

Krešimir Vuković

Alexander von Humboldt Research Fellow,

Ludwig-Maximilians-Universität München

ORCID: 0000-0002-7105-8766

INITIATION INTO THE MYSTERIES OF AUGUSTUS: THE LIBERALIA AND THE FORUM AUGUSTUM*

Few periods of antiquity have been studied as extensively as the age of Augustus, and in many cases it is of course the *princeps* who takes centre stage. One of the Augustan topics that has received renewed attention in recent years is Augustus' use of monumental spaces and buildings to promote his restoration of the Republic and the constitutionally ambiguous position that he came to occupy as the undisputed head of state. This includes the growing scholarship on the Forum Augustum that is being reconsidered in the light of cultural memory. I will build on existing scholarship in order to argue that Augustus set up his new Forum with the express intention of making it the centrepiece of his version of history.¹ My argument is that Roman youth (especially his grandsons Gaius and Lucius) played a key role in Augustus' vision for this new monumental space. The *princeps* tied the temporal transition of boys to manhood and the festival of the Liberalia to the new space that carried his name. Hence I start with Augustus' activities in the religious sphere and the way some of his other monuments functioned as vehicles of cultural memory.

Among the many boasts Augustus makes in the *Res Gestae*² is one about the eighty-two temples which he restored and the many others which he built. This included the rebuilding of the Republican temples in the old Forum, in the centre of which now stood the new building dedicated to his father, divine Julius. This happened in the 30s BC while the young man was still known only as Caesar. At the same time construction began on the first of his many new sacred buildings, the temple of Apollo with a *porticus* on the Palatine, right next to his house. As many have noticed,³ the

---

* I would like to thank the editorial team of *In Gremium* and the two anonymous referees for their valuable suggestions that helped improve this paper. I first presented a version of the paper at the Roman Cultural Memory conference in Paris, Université de Créteil in 2017 and profited from the discussion with its participants, especially Martin Dinter, Charles Guérin, Alain Gowing, Gaius Stern, Günther Schörner, Lauren Donovan Ginsberg, Darja Šterbenc Erker and Aaron Seider. The sole responsibility for the remaining mistakes rests with me.

¹ See P. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor 1988. On the Forum Augustum see idem, *Forum Augustum: Das Bildprogramm*, Tübingen 1968 and V. Kockel, *Forum Augustum*, [In:] *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, 2, Rome 1995, 289-95.

² RG 20.

³ Dio already noted the connection (53.16.5). See J.A. Rea, *Legendary Rome*, London 2007, 21-43 with references.

decision to set up his own home here, on top of the *scalae Caci* was not incidental. In order to assimilate himself with Romulus (whose name he even contemplated taking),⁴ he built his house at the top of a staircase that started with the shrine of the Lupercal at the bottom, where the she-wolf nursed the twins. From here one could ascend the stairs of Cacus and see the ancient house of Romulus (*casa Romuli*) said to be faithfully maintained in its primitive form for centuries. If one were of an antiquarian mind, one could also find the more recherché elements of regal topography like the *urbs quadrata* and the cornel tree of Romulus.⁵ Thus the temple of Apollo and the *princeps*' unostentatious palace literally came at the top of a series of places of Romulean memory. This appropriation of regal cultural memory serves as an example of Augustus' understanding of long-standing spatial associations in Rome, but also his perspective on the nature of Roman religion, a 'religion of place' (as Simon Price called it) that is tied to specific sacred spaces.⁶

When it comes to religion, the young Caesar's very name change to Augustus is most telling. The adjective *augustus* was used to designate divine favour, as in the phrase *augusto augurio* (which Ennius used to describe the founding of Rome) but was also attached as a divine epithet to gods such as the Lares and Concordia.⁷ The adoption of this epithet as a personal name made the young Caesar claim on divine favour explicit. Augustus boasted of restoring many obsolete festivals and rituals, including the Lupercalia, Arvales, the Salii, *fetiales*, and the *flamen Dialis*, an office of the priest of Jupiter, which had been vacant for 75 years. Many discussions of Augustus' use of Roman religion use the celebration of the Saecular games and the reformation of the cult of the Lares (and *genius Augusti*) as examples of how he skilfully manipulated Republican traditions to serve the purpose of his self-promotion. The reformation of the *ludi Saeculares* and the Compitalia show a great degree of change and conscious innovation in traditional rites. The recipients of the Secular Games (in 17BC) now included a whole new set of divinities: the Fates, Jupiter, Illythiae, Juno, Mother Earth, Apollo and Diana. The rituals were expanded to include day-time offerings, including the famous Carmen Saeculare, which Horace was commissioned to write. A new chronological framework was devised to account for the irregular duration of

⁴ Suet. *Aug.* 7. After his election for consulship in 43 BC, he took the auspices and twelve vultures appeared to him as they had done for Romulus (Dio 46.46.2, Suet. *Aug.* 95).

⁵ See T.P. Wiseman, *Conspicui Postes Tectaque Digna Deo: the Public Image of Aristocratic and Imperial Houses in the Late Republic and Early Empire*, [In:] *Historiography and Imagination: Eight Essays on Roman Culture*, Exeter 1994, 102-7.

⁶ S.R.F. Price, *The place of religion: Rome in the early Empire*, [In:] *The Cambridge Ancient History X: The Augustan Empire, 43BC-AD 69*, eds. A.K. Bowman, E. Champlin, A. Lintott, 2nd edition, Cambridge 1996.

⁷ A.E. Cooley, *Roman Religion in the Age of Augustus*, [In:] *Religion in Republican Italy*, eds. C.E. Schultz, P.B. Harvey, Cambridge 2006, 245-52.

a *saeculum* (as the last games were performed in 146BC), and the whole was sealed by the authority of a Sibylline oracles, which the *princeps* later moved from the Capitol to the Palatine temple of Apollo.⁸

These individual episodes clearly show a conscious engagement with religious tradition, and Augustus knowingly using it for his own promotion. In restoring many obscure rituals and traditions he made an effort to align them as much as possible with the new regime. As John Scheid points out,⁹ several aspects of Augustus' policy show a clear effort to appear as a traditionalist in religion. After all, in the vision of the *princeps*, the Republic never ended, it was merely suspended in the chaos of civil war, and Augustus needed to restore it. The restoration of the Republic was closely tied to the restoration of temples and ancient institutions, and appearances had to be maintained in a way similar to political manoeuvring between various Republican offices. The clearest indication of this was waiting for the triumvir Lepidus to die before adopting the position of *pontifex maximus* for himself in 12BC. According to Suetonius,¹⁰ it was at this point that he restored and/or reformed many ancient priesthoods such as the Vestal Virgins, the Luperici, and also reorganised the calendar (this involved changing the name of Sextilis to Augustus). An essential element in the programme was filling the ancient priesthood of *flamen Dialis* (that was vacant for 75 years),¹¹ a vestige of millennia of cultural memory maintained by tradition.¹² The most substantial changes in the compital shrines of the Lares were enacted only around 7BC,¹³ an action that seems to be of great interest to Augustus whose *genius* suddenly came to be worshipped on (as it were) almost every corner of the city.

This cultic omnipresence of Augustus went in sync with other projects, most notably massive-scale buildings, many of which were undertaken not by the *princeps* himself but by members of his inner circle. Augustus' closest collaborator was of course Agrippa and his name still stands on the Pantheon, the central monument of the religious and political programme of the regime. Statues of Augustus and Agrippa

⁸ *Ibidem*, 231-7.

⁹ J. Scheid, *Augustus and Roman Religion: Continuity, Conservatism, and Innovation*, [In:] *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, ed. K. Galinsky, Cambridge 2010, 175-94.

¹⁰ Suet. Aug. 31.

¹¹ Tac. Ann. 3.58. It is debatable whether he waited to become *pontifex maximus* to restore the *flamen*. Both Tacitus' evidence ('a gap of 75 years') and the Ara Pacis frieze (dated to 13 BC) that portrays the *flamen* would indicate it was earlier than 12 BC (G. Stern, *M. Aemilius Lepidus and the Four Flamines on the Ara "Pacis Augustae"*, [In:] *Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology*, Boston, August 23-26, 2003: common ground: archaeology, art, science, and humanities, eds. C.C. Mattusch et al., Oxford 2006, 318-22).

¹² See M.T. Dinter, C. Guérin (eds., forthcoming), *Cultural Memory in Republican and Augustan Rome*, Cambridge.

¹³ I. Graedel, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford 2002, 116-39.

stood at the entrance to this building,¹⁴ which was directly linked with a road to the Mausoleum of Augustus at the northern end of Campus Martius. The message was clear: the *princeps* is on his way to the gods, and already at the door of the divine realm. The Pantheon and Augustus' mausoleum were a part of a whole complex of monuments that spread over Campus Martius. But, as Joseph Geiger says,¹⁵ exploring these marvels as one leisurely strolled the great park and recreation area in the suburbs cannot overshadow the great building programme in the very heart of Rome. There the restoration of previous buildings went alongside a series of new ones carrying the name of the members of his family, porticus of his sister Octavia, his wife Livia, porticus of Gaius and Lucius, theatre of Marcellus, and the temple of his father Julius in the old Forum.¹⁶ As the old Forum was no longer sufficient to satisfy the legal and administrative needs of the growing city, two new fora to the north of it were added, one started by Caesar and the other by Augustus.

In the *Res Gestae* Augustus brags about building his new Forum on private land at his own expense. The immediate model for this was his father's Forum Iulium which he first finished¹⁷ before beginning serious work on his new project; it was larger than Caesar's Forum, with its marble paved square 125 metres long and 90 metres wide. The main entrance led from the earlier Forum Iulium into the large piazza, which was flanked on both sides by colonnades that housed a series of niches containing the statues of great men of the past. The visitor could stroll this promenade to look at the marble statues and read their titles and *elogia*, learning about each man's offices and achievements, respectively.¹⁸ At the end of the rows, a dominant central position was given to Augustus himself in a massive *quadriga* (four-horse chariot), styled as *pater patriae*.¹⁹ On each side of him the Forum expanded into semicircular *exedrae* that housed the great progenitors of the Roman race, Aeneas carrying Anchises and Romulus the *spolia opima*.²⁰

Augustus openly professed the purpose of these as honouring the memory of leaders who made the empire greater (and earned triumphs). According to Suetonius.²¹

¹⁴ In the pronaos. See Dio 53.27.3-4, Haselberger MAR s.v.

¹⁵ J. Geiger, *The First Hall of Fame*, Leiden, Boston 2008, 74.

¹⁶ W. Eck, *The Age of Augustus*, Oxford 2003, 105-12.

¹⁷ Opened in 19BC (J. Geiger, *op. cit.*, 55-60).

¹⁸ J. Geiger, *op. cit.*, 97.

¹⁹ Many comment on the central position of Augustus (A. Gowing, *Empire and Memory*, Cambridge 2005, 145; J. Geiger, *op. cit.*, 95; G. Woolf, *Mars and Memory*, [In:] *Cultural Memories in the Roman Empire*, eds. K. Galinsky, K. Lapatin, Los Angeles 2015, 211).

²⁰ The *exedrae* probably also housed the other kings of Rome and the kings of Alba Longa. See J. Geiger, *op. cit.*, 99-133.

²¹ Suet. *Aug.* 31.5. Translation after J.C. Rolfe, slightly modified Suetonius. *Lives of the Caesars, Volume I: Julius. Augustus. Tiberius. Gaius. Caligula*, translated by J.C. Rolfe, introduction by K.R. Bradley. Loeb Classical Library 31. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914.

Next to the immortal Gods he honoured the memory of the leaders who had raised the estate of the Roman people from obscurity to greatness. Accordingly, he restored the works of such men with their original inscriptions, and in the two colonnades of his forum dedicated statues of all of them in triumphal garb, declaring besides in a proclamation: "I have contrived this to lead the citizens to require me, while I live, and the rulers of later times as well, to attain the standard set by those worthy men of old."

Given the gravity of this educational task, a conscious process of selection of those included in the canon must be envisaged, not least because in one of the colonnades there was a whole row of Augustus' Julian ancestors.²² Considering the large expense of the project and the time it took to complete it,²³ it makes sense that the *princeps* deliberated on his choice of the exempla, giving his own family a prominent position.²⁴ Along such great Republican luminaries as Fabius Maximus, Duilius, Marius and Sulla one could also see Caesar's father, Drusus, Tiberius, Marcellus and Agrippa.

As Gowing points out, Augustus' selection implies a specific version of history, a creation of cultural memory of the heroes of the Republic as he saw it, men he wanted to be remembered with, at the same time forgetting those he would rather not mention.²⁵ Though the evidence is fragmentary and we do not have the material evidence for all the statues,²⁶ Gowing is surely right to surmise that the opponents of Caesar, Cato the Younger, and Brutus and Cassius were not included. As usual, Augustus' (re)organization of memory was selective.

The monumental art entailed a way of learning about the past that Woolf called 'a process somewhere between apprenticeship and initiation'²⁷ and it was open for all to see. As a visual project that any Roman could come to admire, the Forum was more accessible and easily comprehensible (and less ambiguous) than Virgil's *Aeneid* and (certainly) Horace's *Odes* or Livy's history.²⁸ However, it is interesting that the

²² J. Geiger, *op. cit.*, 95, Ovid *Fasti* 5.563-4.

²³ It is unclear when the project started: J. Geiger, *op. cit.*, posits a date between the completion of the *Forum Iulium* and 19BC ('probably closer to the latter date'). M. Spannagel (*Exemplaria Principis*, Heidelberg 1999, 79-85) envisions a start in 17BC and opening of the Forum in 5BC, which is far from certain. The temple to Mars Ultor was opened later, on 12 May in 2BC (*Fasti* 5.545-98; M. Spannagel, *op. cit.*, 41-59).

²⁴ The number of statues is unknown. Geiger (J. Geiger, *op. cit.*, 115-9) estimates a total of 150 with great caution.

²⁵ A. Gowing, *op. cit.*, 145; J. Geiger, *op. cit.*, 98.

²⁶ The literary record is patchy and the main evidence comes from the fragmentary *elogia* that accompanied the statues. See M. Spannagel, *op. cit.*, 256-99; E. La Rocca, *La nuova immagine dei fori Imperiali. Appunti in margine agli scavi*, "Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts" 2001, 108, 171-213; A. Gowing, *op. cit.*, 117-62.

²⁷ G. Woolf, *op. cit.*, 218.

²⁸ J. Geiger, *op. cit.*, 10-12.

fragmentary text of Dio's description of the opening of the temple of Mars Ultor has in mind a very specific segment of the Roman population:²⁹

...<A>ρει, ἐαυτὸν δὲ καὶ τοὺς ἐγγόνους, ὅσάκις ἂν ἐθελήσωσι, τούς τε ἐκ τῶν παίδων ἐξιόντας καὶ ἐς τοὺς ἐφήβους ἐγγραφομένους ἐκέισε πάντως ἀφικνεῖσθαι.

...to Mars, and that he himself and his grandsons should go there as often as they wished, while those who were passing from the class of boys and were being enrolled among the youths of military age should invariably do so.

Dio's phrase 'those passing from the class of boys to military age' must refer to the Roman custom of the assumption of *toga virilis* which traditionally happened on the festival of the Liberalia. This was a festival of Liber on 17 March, traditionally the date on which a Roman boy would take off the bulla that protected him in childhood and exchange the child's *toga praetexta* for the *toga virilis* of manhood. In this new attire the boy and his father would ascend to offer sacrifice at the Capitol,³⁰ and then descend to the Forum to present the boy in the centre of public life.³¹ The day ended with celebration and feasting at the family home with the boy giving gifts and dinner invitations to family and friends.³²

Authors that discuss the boys' transition to manhood take Dio's information as referring to the Liberalia ceremony.³³ It is unclear at which stage the presentation in the Forum Augustum would happen, but they most likely went there after donning the *toga* at home. Dolansky points to cases of initiation in other areas of Italy and the provinces, which implies many boys would be unable to come to Rome for the purpose. Indeed, in the Republic the very date of the Liberalia (17 March) was not strictly speaking compulsory for initiation into manhood; Augustus himself assumed the *toga virilis* on 18 October.³⁴ However, the decree implicit in Dio Cassius' text probably referred to the citizens residing in Rome rather than Italy and the whole Empire.³⁵

Augustus' intervention in the Liberalia is interesting from more than one perspective. Liber was identified with the Greek Bacchus/Dionysus and this god carried the

²⁹ Dio 55.10.2. (section 1 of this chapter is lost). Translation after E. Cary (Loeb).

³⁰ App. *B. Civ.* 4.5.30; Serv. *Ecl.* 4.49.

³¹ Ovid *F.* 3.787-8. On Augustus' initiation see fn. 34 below.

³² See M. Harlow, R. Laurence, *Growing up and Growing Old in Ancient Rome*, London 2002, 68 (with references).

³³ B. Rawson, *Children and Childhood in Rome*, Oxford 2003, 323; M. Harlow, R. Laurence, *op. cit.*, 67-9; F. Dolansky, *Coming of Age in the Roman World*, [In:] *Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture*, eds. J. Edmondson, A. Keith, Toronto-London 2008, 48-52.

³⁴ See Nicolaus 4.8-10; M. Toher, *Nicolaus of Damascus: the life of Augustus and the autobiography*, Cambridge 2017, 183.

³⁵ An inscription mentions a donation to the temple of Mars Ultor on the occasion. See W. Eck, *RE Suppl.* XIV (1974, 944), s.v. *Ummidius. C. Ummi<dius> Sall<ustius> toga vir<ili sumpta> M<arti> U<ltori> <dono dat>*.

recent memory of Mark Antony. Augustus started out a fraught relationship with Liber/Dionysus because Antony assimilated himself with the god (following the tradition of Hellenistic rulers).³⁶ He identified himself with Apollo and used the negative aspects of the Dionysus myth to portray Antony as a drunken reveller in the East.³⁷ Later, Dionysian imagery was gradually (re)appropriated by Augustus: it appears on the *Ara pacis*³⁸, and the call for Bacchic inspiration in poets such as Virgil and Horace shows that it could have a positive value.³⁹ In any case, the artistic, political and poetic aspects of Dionysus do not in any way detract from the continued presence of the more sober Liber Pater in Roman state religion,⁴⁰ in which guise he presided over the traditional boys' initiation at the Liberalia.

We have seen that Augustus was deeply engaged with Roman religion and consistently sought to portray himself as its restorer while at the same time adding new elements to ancient tradition in order to suit his own purpose. Modifying the last stage in the Liberalia initiation would be a minor change (compared to some discussed above) and changing the place of their presentation from the Capitol and the old Forum to his new Forum would not be perceived as a deviation from tradition: the new setting was comparable to the Forum and the Capitol, not only in their capacity as public spaces, but also spaces of cultural memory, full of honorific and commemorative statues (including a statue of Liber himself on the hill).⁴¹

The new temple of Mars would be appropriate in more than one sense as it may have tapped into a very old Italic tradition, in which Mars was a god of male warrior initiation.⁴² Montanari argues that the collocation of the Liberalia with the Agonalia (or *agonium Martiale*) is not accidental as this was one of the days on which the Salii (as priests of Mars and Quirinus) danced through Roman streets.⁴³ Liber was the god of young men on their initiation to adulthood and Montanari cites the link between the noun for children (*liberi*) and the name Liber to support this idea.

³⁶ For this period see C. Pelling, *The Triumviral Period*, [In:] *The Cambridge Ancient History X*, Cambridge 1996.

³⁷ See Mac F. Góráin, *Apollo and Dionysus in Virgil*, „Incontri di filologia classica” 2012/13, 12.

³⁸ D. Castriota, *The Ara Pacis Augustae*, Princeton 1995, 87-123.

³⁹ See F. Mac Góráin, *Virgil's Bacchus and the Roman Republic*, [In:] *Augustan Poetry and the Roman Republic*, eds. D. Nelis, J. Farrell, Oxford 2013, 124-45; *idem*, Mac Góráin F., *The Mixed Blessings of Bacchus in Virgil's „Georgics”*, „Dictynna” 2014, 11 (online).

⁴⁰ Following an elaboration along the lines of Varro's tripartite theology (on which see J. Rüpke, *Religion in Republican Rome*, Philadelphia 2012, 172-85). E.g. Cicero (*Nat. D.* 2.62) differentiates between Liber, son of Semele, and Liber, son of Ceres (known from the mysteries).

⁴¹ See J. Geiger, *op. cit.*, 27-30. On the statue of Liber with inscription see CIL 10.1402.

⁴² This is based on a speculative interpretation of a number of Etruscan mirrors. See G. Dumézil, *Archaic Roman Religion*, Chicago 1970, 243-4, 677-9; contra de Grummond N.T., *Etruscan myth, sacred history, and legend*, Philadelphia 2006, 140-5 (with illustrations).

⁴³ Montanari E., „*Figura e „funzione” di Liber Pater nell' età repubblicana*,” „Studi e materiali di storia delle religioni” 1984, 252-6.

There is some textual evidence to support this claim in a historical sense. As Greg Woolf recently noted, Dio's description of the Forum dedication comes in the midst of a narrative focused on Gaius and Lucius.⁴⁴ The two adopted sons of Augustus (born in 20 BC and 17 BC, respectively) were given the power to dedicate public buildings and on this occasion also celebrated games in the Circus. They are the first to appear in the fragment of Dio as it came down to us, right next to the mention of other boys' coming of age. This is unlikely to be an accident. In the preceding chapter Dio describes⁴⁵ Augustus' growing anxiety for his grandsons. They did not emulate his example, but supposedly indulged in luxury and idle pursuits. His response was to keep them busy with magistracies and public business, and the responsibilities of government. This included making them leaders of the youth (*principes iuventutis*), new associations of young men (and women), *collegia iuventutis*.⁴⁶ Augustus' concerns for succession were instigated by his perception of their behaviour and his own advanced age: the old man was to turn sixty in 3BC and making a mark in the form of a Forum bearing his name was just as important as securing his heritage through the choice of appropriate young heirs.⁴⁷ This may be part of the reason why the opening of the Forum was rushed to take place several years before the temple of Mars Ultor was completed.

In his very influential monograph on the Forum Augustum Spannagel argues that the Forum was first opened in 5BC to coincide with Gaius' coming of age (and introduction to the senate).⁴⁸ This is a matter of speculation, but is based on the fact that the later opening of the temple of Mars Ultor in 2BC does in fact coincide with Lucius' assumption of *toga virilis*. Simultaneously, this is also the year in which Gaius departs for his campaign in the East.⁴⁹ This is no coincidence for donning the white toga and becoming a *iuvenis* meant more than just being a young man. It implies one can now serve in the military, and Augustus was keen for his grandsons to get some experience in the field. The new Forum gave a visual expression to this sense of purpose that the young men were expected to attain in order to earn their rightful place amongst the heroes and in the eyes of their grandfather. Of course, Augustus soon learnt that they could not meet his stringent demands.

The military dimension of the Forum Augustum itself was more than obvious to its visitors: it was dominated by the massive temple of Mars Ultor, which specifically

⁴⁴ G. Woolf, *op. cit.*, 219-20.

⁴⁵ Dio 55.9.

⁴⁶ For which see C. Laes, J.H.M. Strubbe, *Youth in the Roman Empire*, Cambridge 2014, 122-35.

⁴⁷ J. Geiger, *op. cit.*, 65-6.

⁴⁸ M. Spannagel, *op. cit.*, 21-34.

⁴⁹ Dio 55.10.17-9. As an anonymous referee points out, Ovid's reference to a young Bacchus in the context of Gaius' expedition (*Ars* 1.189-90) may have to do with the Liberalia ceremony.

invoked Augustus' victories over the conspirators, and which housed the recovered standards that Crassus had lost to the Parthians. The inscriptions under the statues listed the magistracies and military achievements of the men that were celebrated, and Augustus' own position in the triumphal chariot nailed the point. Also, Romulus was presented carrying the *spolia opima*, the greatest spoils of war a triumphant general could ever hope for. At the same time, it was decreed, as Dio says:⁵⁰

that those who were sent out to commands abroad should make that their starting-point; that the senate should take its votes there in regard to the granting of triumphs, and that the victors after celebrating them should dedicate to this Mars their sceptre and their crown; that such victors and all others who receive triumphal honours should have their statues in bronze erected in the Forum; that in case military standards captured by the enemy were ever recovered they should be placed in the temple.

All these directives point to the future and prescribe the way the space should be used by posterity, even anticipating new monuments for those who achieve triumphal honour. The boys becoming men come to learn about the positive qualities of manliness (*virtus*), and hope for their own place in the gallery that rewards such honours. The monumental *exempla virtutis* call for comparison with the present but also set the standard for all future leaders (Augustus himself, as we have seen in Suetonius' passage above). We are thus dealing with a site that looks not only back to the past, but forward to the future, and is thus a place of prospective memory. As Aleida Assman argues,⁵¹ the material aspects of Augustus' construction programme should be seen alongside the temporal expression of a new golden age, as announced in Virgil's *Aeneid* and the *Ara Pacis*.⁵² The marble of the Forum Augustum reflected this new age as the culmination of all Roman history and gave the sense of permanence, stability and eternity. After all this was a man whose portraits continued to represent him as a young man until the moment he died at the age of 77.⁵³

Thus the two aspects of memory that Forum Augustum invoked could be called reconstructive and prospective memory. Both of these also come together in one of the most frequent type of rituals, initiations. Initiation universally implies transition to a new mode of existence and boys' initiation into manhood is regularly accompanied by a form of ancestor worship that is essential in the formation of a man's new identity. In order to know how to be a man one has to learn this from the great men of the past. This is one dimension of the Forum Augustum that has not been sufficiently explored. Augustus' directive for boys to present themselves in his new Forum after

⁵⁰ Dio 55.10.2-4. Translation after E. Cary (Loeb).

⁵¹ A. Assmann, *Zeit und Tradition: kulturelle Strategien der Dauer*, Cologne 1999, 24-33.

⁵² D. Castriota, *op. cit.*, 124-69.

⁵³ Dinter and Guerin (forthcoming).

their initiation goes hand in hand with its function as an ancestral memorial. Many scholars have observed⁵⁴ that the statues of the Forum Augustum are comparable to the Republican custom of displaying and wearing ancestral masks in Roman families,⁵⁵ but to my knowledge no one has connected this to the Forum as the final stage in the process of boys' initiation.⁵⁶

Anthropological studies consistently maintain that elders and ancestors have a great role to play in male initiations.⁵⁷ As Assmann argues in the case of ancient Egypt, initiation and funerary rituals are closely intertwined:⁵⁸ in order to cross to the other world the deceased had to have precise knowledge and undergo interrogation by those who were already there. In the same way, an initiate (into a particular profession or way of life) has to have specific knowledge that is passed on to him from previous generations. As Eliade argues,⁵⁹ the boys have to learn the ancient lore of their people, secrets known only to the elders who are perceived to be in communion with the ancestors through generational cultural memory.

In the case of Augustus, the knowledge one had to obtain was one of military achievement and success, embodied in the ancestral exempla of the *summi viri* and the Julians that the *princeps* selected. Youth and posterity was a special focus of Augustus' policy, as reflected in a number of actions, most notably his 'moral' legislation to promote procreation,⁶⁰ and the growing sense of anxiety about his successor.

To conclude, Forum Augustum was a centerpiece of Augustus' own cultural memory, one in which the *princeps* invested a great deal of time and resources. He carefully selected the heroes he wanted to be remembered with, and laid down rules for the inclusion of future ones. He wanted this to be a sacred monumental space in which the people of Rome could learn his version of history, and this educational task was particularly directed towards boys as they transitioned into adulthood. The traditional initiation aspect of the festival of the Liberalia was ideally suited for this purpose, and I hope this paper casts some more light on the rite and the Forum Augustum.

⁵⁴ A. Gowing, *op. cit.*, 144: fn. 34; J. Geiger, *op. cit.*, 25-7, 80.

⁵⁵ Jan Assmann (J. Assmann, *Cultural Memory and Early Civilization*, Cambridge 2011, 20) cites the latter as an example of a visual technique used to maintain the memory of the ancestors.

⁵⁶ Woolf (*op. cit.*, 220-1) comes closest to this interpretation. He compares walking through the Forum up to the temple of Mars Ultor to the gradual sense of revelation (and education) in prehistoric caves. For a discussion of the Liberalia itself as an initiation ritual see Montanari (1984: 255-64) with references.

⁵⁷ J.S. La Fontaine, *Initiation*, New York 1985, 141-61; H. Whitehouse, *Modes of Religiosity*, Oxford-Lanham MD 2004, 52-5.

⁵⁸ J. Assmann, *Death and initiation in the funerary religion of Ancient Egypt*, [In:] *Religion and Philosophy in Ancient Egypt*, ed. W.K. Simpson, "Yale Egyptological Studies" 1989, 3, 135-59.

⁵⁹ M. Eliade, *Rites and Symbols of Initiation*, Putnam, Connecticut 2009, 66-71.

⁶⁰ See S. Treggiari, *Roman Marriage. "Iusti coniuges" from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford 1991, 262-99.

Bibliography

- Assmann A., *Zeit und Tradition: kulturelle Strategien der Dauer*, Cologne 1999.
- Assmann J., *Death and initiation in the funerary religion of Ancient Egypt*, [In:] *Religion and Philosophy in Ancient Egypt*, ed. W.K. Simpson, "Yale Egyptological Studies" 1989, 3, 135-59.
- Assmann J., *Cultural Memory and Early Civilization*, Cambridge 2011.
- Castriota D., *The Ara Pacis Augustae*, Princeton 1995.
- Cooley A.E., *Roman Religion in the Age of Augustus*, [In:] *Religion in Republican Italy*, eds. C.E. Schultz and P.B. Harvey, Cambridge 2006, 228-52.
- De Grummond N.T., *Etruscan myth, sacred history, and legend*, Philadelphia 2006.
- Dinter M.T., Guérin C. (eds., forthcoming), *Cultural Memory in Republican and Augustan Rome*, Cambridge.
- Dolansky F., *Coming of Age in the Roman World*, [In:] *Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture*, eds. J. Edmondson, A. Keith, Toronto-London 2008, 47-70.
- Dumézil G., *Archaic Roman Religion*, Chicago 1970.
- Eck W., *The Age of Augustus*, Oxford 2003.
- Eliade M., *Rites and Symbols of Initiation*, Putnam, Connecticut 2009.
- Geiger J., *The First Hall of Fame*, Leiden, Boston 2008.
- Gowing A., *Empire and Memory*, Cambridge 2005.
- Graedel I., *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford 2002.
- Harlow M., Laurence R., *Growing up and Growing Old in Ancient Rome*, London 2002.
- Haselberger L. et al. eds., *Mapping Augustan Rome. Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 50*, Portsmouth 2002.
- Kockel V., 'Forum Augustum', [In:] *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, 2, Rome 1995, 289-95.
- La Fontaine J.S., *Initiation*, New York 1985.
- La Rocca E., *La nuova immagine dei fori Imperiali. Appunti in margine agli scavi*, "Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts" 2001, 108, 171-213.
- Laes C., Strubbe J.H.M., *Youth in the Roman Empire*, Cambridge 2014.
- Mac Góráin F., *Apollo and Dionysus in Virgil*, [In:] *Incontri di filologia classica* 2012/13, 12, 191-238.
- Mac Góráin F., *Virgil's Bacchus and the Roman Republic*, [In:] *Augustan Poetry and the Roman Republic*, eds. D. Nelis, J. Farrell, Oxford 2013, 124-45.
- Mac Góráin F., *The Mixed Blessings of Bacchus in Virgil's "Georgics"*, "Dictynna" 2014, 11 (online).
- Montanari E., "Figura" e "funzione" di Liber Pater nell'età repubblicana, "Studi e materiali di storia delle religioni" 1984, 8, 245-64.
- Pelling C., *The Triumviral Period*, [In:] *The Cambridge Ancient History X*, Cambridge 1996, 1-69.
- Price S.R.F., *The place of religion: Rome in the early Empire*, [In:] *The Cambridge Ancient History X: The Augustan Empire, 43BC-AD 69*, eds. A.K. Bowman, E. Champlin, A. Lintott, 2nd edition, Cambridge 1996, 812-47.
- Rawson B., *Children and Childhood in Rome*, Oxford 2003.
- Rea J.A., *Legendary Rome*, London 2007.
- Rüpke J., *Religion in Republican Rome*, Philadelphia 2012.
- Scheid J., *Augustus and Roman Religion: Continuity, Conservatism, and Innovation*, [In:] *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, ed. K. Galinsky, Cambridge 2010, 175-94.
- Spannagel M., *Exemplaria Principis*, Heidelberg 1999.
- Stern G., *M. Aemilius Lepidus and the Four Flamines on the Ara "Pacis Augustae"*, [In:] *Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology, Boston, August 23-26, 2003: common ground: archaeology, art, science, and humanities*, eds. C.C. Mattusch et al., Oxford 2006, 318-22.
- Toher M., *Nicolaus of Damascus: the life of Augustus and the autobiography*, Cambridge 2017.

- Treggiari S., *Roman Marriage. "Iusti coniuges" from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford 1991.
- Whitehouse H., *Modes of Religiosity*. Oxford-Lanham MD 2004.
- Wiseman T.P., *Conspicui Postes Tectaque Digna Deo: the Public Image of Aristocratic and Imperial Houses in the Late Republic and Early Empire*, [In:] *Historiography and Imagination: Eight Essays on Roman Culture*, Exeter 1994, 98-115.
- Woolf G., *Mars and Memory*, [In:] *Cultural Memories in the Roman Empire*, eds. K. Galinsky, K. Lapatin, Los Angeles 2015, 206-24.
- Zanker P., *Forum Augustum: Das Bildprogramm*, Tübingen 1968.
- Zanker P., *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor 1988.

INITIATION INTO THE MYSTERIES OF AUGUSTUS: THE LIBERALIA AND THE FORUM AUGUSTUM

S u m m a r y

The paper uses the theoretical framework of cultural memory to explain Augustus' construction of Forum Augustum. The construction of Forum Augustum was a central project in the *principes*; programme as it presented his own version of Roman history giving a special place to his family and generals closest to this vision of the ideal Roman. At the same time, the evidence for Augustus' religious reforms shows a decisive ruler who was very involved with the intricacies of Roman religion. Based on a passage of Dio we are able to see that Augustus also initiated a change in the festival of the Liberalia so that boys transitioning into manhood are inspired to great deeds by seeing his version of the great men of the past in his new Forum. The place had not only a commemorative function but also a prospective one as young men were expected to imitate the glory of their ancestors and hence a special role was given to Gaius and Lucius as *principes iuventutis*. Finally, the role of ancestors in initiation rites finds parallels in male initiations worldwide and shows Augustus' clever manipulation of Roman tradition to his own personal ends.

Keywords: Augustus, Roman religion, religious reform, Forum Augustum, initiation, Liberalia

INICJACJA W MISTERIA AUGUSTA: LIBERALIA I FORUM AUGUSTUM

Streszczenie

W artykule zastosowane zostały ramy teoretyczne pamięci kulturowej do wyjaśnienia idei towarzyszących Augustowi przy wznoszeniu jego Forum. Budowa Forum Augustum była głównym projektem w programie princepsa, jako że stanowiła manifestację jego własnej wizji historii Rzymu, w której szczególne miejsce zajmowała jego rodzina oraz dowódcy w największym stopniu odpowiadający ideałowi Rzymianina. Jednocześnie materiał źródłowy dotyczący reform religijnych Augusta ukazuje go jako stanowczego władcę, głęboko zainteresowanego zawiłościami rzymskiej religii. Bazując na tekście Kasjusza Diona jesteśmy w stanie dostrzec, że August również wprowadził zmianę do obchodów Liberaliów, by chłopcy przechodzący w wiek męski inspirowali się do wielkich czynów, przyswajając jego wizję zasłużonych postaci historycznych na jego nowym Forum. Miejsce to miało nie tylko funkcję upamiętniającą, lecz również perspektywną, jako że od młodych mężczyzn oczekiwano naśladowania wspaniałości swoich przodków. Stąd specjalną rolę dano Gajuszowi i Lucjuszowi jako *principes iuventutis*. Wreszcie wykorzystanie przodków w rytuałach inicjacyjnych ma swoje paralele w inicjacjach chłopców na całym świecie i pokazuje zmyślnie posłużenie się przez Augusta tradycjami rzymskimi do realizacji własnych celów.

Słowa kluczowe: August, religia rzymska, reforma religijna, Forum Augustum, inicjacja, Liberalia

Arkadiusz Michalak

Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza w Zielonej Górze,

z siedzibą w Świdnicy

ORCID: 0000-0002-8406-8787

MOC APOTROPAIONU. NIE TYLKO O STAROŻYTNYM REMINISCENCJACH W ŚREDNIOWIECZNYM UZBROJENIU Z ZIEM POLSKICH

Powierzchnie tarcz dekorowano już od czasów starożytnych¹. Motywem często powtarzanym w ich zdobnictwie były wizerunki złych oczu, potworów, mitycznych zwierząt (*signa horribilia*). Wyobrażenie z tarczy zwiększało apotropeicznie, ochronne jej właściwości². Miało odpędzać, odstraszać bądź eliminować umyślne wrogie zamiary, działania czy siły. Apotropaiony w formie masek na tarczach wyraźniej zaznaczają swoją obecność w sztuce starożytnej Grecji co najmniej od VI wieku p.n.e. Określano je mianem φόβος ('strach')³. Przybierały one czasem formę brodatych twarzy, jak na tarczy Hektora z attyckiej amfory w stylu czerwonofigurowym autorstwa Eutymidesa, datowanej na lata 510/500 przed Chrystusem⁴, czy maszkaronu, jak z czarnofigurowej amfory z Vulci, ze zbiorów Luwru, datowanej na VII-VI w. p.n.e.⁵ (ryc. 1:1). Niezwykle popularnym motywem wyobrażanym wtedy była głowa Gorgony-Meduzy – bestii, której spojrzenie zamieniało w kamień, zgładzonej według mitologii przez Perseusza⁶. W świetle jednej z wersji mitu heros ten podarował jej głowę Atenie, a ona nosiła trofeum na swojej tarczy (Egidzie)⁷. Gorgoneion odgry-

¹ J. Kohlmorgen, *Der mittelalterliche Reiterschild. Historische Entwicklung von 975 bis 1350 und Anleitung zum Bau eines kampftauglichen Schildes*, Wald-Michelbach 2002, s. 16.

² T.M. Dickinson, *Symbols of Protection: The Significance of Animal-ornamented Shields in Early Anglo-Saxon England*, „Medieval Archaeology” 2005, 49 (1), s. 109.

³ H. Nickel, *Ullstein Waffenbuch: eine kulturhistorische Waffenkunde mit Markenverzeichnis*, Berlin-Frankfurt/M.-Wien 1974, s. 16-17.

⁴ L. Kretzenbacher, *Ein Maskenschild als rätselhaftes Bildsymbol und Heilsgewinnung St. Olafs zu Stiklestad 1030*, „Fornvännen” 1987, t. 82, s. 26, fig. 3.

⁵ D. Martine, *Chefs-d'oeuvre de la céramique grecque dans les collections du Louvre*, Paris 1994, s. 82.

⁶ G.H. Chase (*The Shield Devices of the Greeks*, „Harvard Studies in Classical Philology” 1902, t. 13, s. 106-108) wymienia blisko 50 przykładów tarcz z gorgoneionem występujących w sztuce greckiej. Za zwrócenie mi uwagi na tę publikację serdecznie dziękuję dr. hab. Lechowi Markowi z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Por. B. Milovanović, J. Anđelković Grašar, *Female Power That Protects: Examples of the Apotropaic and Decorative Functions of the Medusa in Roman Visual Culture from the territory of the Central Balkans*, „Starinar” 2017, t. 67, s. 167.

⁷ Więcej L. Kretzenbacher, *Maskenschild und Schildmasken. Gedanken zum gotischen Kreuzigungsfresko in der obersteirischen Utsch um 1400*, „Zeitschrift der historischen Vereins für Steiermark”, t. 73, 1982, s. 51-55.

wał tu rolę apotropaionu – makabry mającej odwrócić makabrę⁸. Według Iliady była nim opatrzona także tarcza Achillesa⁹, ale również Agammemnona¹⁰. Popularność tę potwierdza również znalezisko dwóch brązowych okuć tarczy z jej fizys i całopostaciowym wizerunkiem odkryte na terenie północnej części kompleksu stadionowego w Olimpii¹¹ (ryc. 1:6-7). Są one datowane na czas między połową a 3. ćwiercią VI wieku p.n.e. Przykłady ikonograficzne można by tu mnożyć w nieskończoność¹² (ryc. 1:1-5). Wobec przekształceń religii greckiej od VI wieku p.n.e., wiara w moc ochronną apotropeionów, a tym samym opatrywanie ich przedstawieniem tarcz, zanika po V wieku p.n.e. W korzystającej obficie z kultury Greków, cywilizacji rzymskiej również odnajdujemy symbole protekcyjne, a motyw Gorgony-Meduzy był tam niezwykle popularny. Opatrywano nim przedmioty codziennego użytku, ale również protekcyjnie zdobiono napierśniki, jak i tarcze¹³. Dowodem na to niech będzie umbo tarczy z II wieku n.e. zdobione takim motywem odkryte w Hout Blerick w Holandii, w strumieniu, powyżej którego 60 lat później odkryto relikty rzymskiej willi¹⁴. Zabytek ten dziś jest przechowywany w Muzeum w Nijmegen (ryc. 1:8). Rywalizujący z Rzymem barbarzyńcy, częstokroć jednak aspirujący do bycia obywatelami Rzymu, analogicznie opatrywali swoje tarcze symbolami ochronnymi (w tym przedstawieniem twarzy)¹⁵, choć trzeba tu także dopuszczać możliwość związku tych wyobrażeń z niezwykle popularnym w świecie barbarzyńskim motywem odciętej głowy¹⁶. Również społeczności wczesnego średniowiecza, dekorując tarcze znakami

⁸ T.P. Howe, *The Origin and Function of the Gorgon-Head*, „American Journal of Archaeology” 1954, t. 58 (3), s. 212-213; J.-P. Vernant, *In the Mirror of Medusa*, [w:] *Mortals and Immortals: Collected Essays*, red. E.I. Zeitlin, Princeton 1991, s. 141-150; R. Mack, *Facing Down Medusa (An aetiology of the gaze)*, „Art History” 2002, t. 25 (5), s. 572.

⁹ Homer, *Iliada*, tłum. K. Jeżewska, Wrocław 1982, pieśń XI, wers 32-40; por. S. Scully, *Reading the Shield of Achilles: Terror, Anger, Delight*, „Harvard Studies in Classical Philology” 2003, t. 101, s. 32-33.

¹⁰ G.H. Chase, *op. cit.*, s. 65. Por. H. Van Wees, *The Homeric Way of War: The 'Iliad' and the Hoplite Phalanx (II)*, „Greece & Rome”, Second Series, 1994, t. 41 (2), s. 131-155.

¹¹ H. Koenigs-Philipp, *Gorgonenhaftes Mischwesen, Schildzeichen*, [w:] *Die Funde aus Olympia. Ergebnisse hundertjähriger Ausgrabungstätigkeit*, red. A. Mallwitz, H.-V. Herrmann, Athen 1980, s. 110, kat. 72, tabl. 72; *eadem*, *Geflügeltes Gorgoneion*, [w:] *Die Funde aus Olympia...*, s. 180; *eadem*, *Archaische Silhouettenbleche und Schildzeichen in Olympia*, Berlin 2004, s. 198-216, kat. III 22, tabl. 1, 2; 18-23; 118, 1 Suppl. 1.

¹² K. Karoglou, *Dangerous beauty. Medusa in Classical art*, New York 2018, s. 13; A. Lazarou, *Golden Gorgon-Medusa artwork in ancient Hellenic world*, „Scientific culture” 2019, t. 5 (1), s. 1-14.

¹³ R. Grigg, *Inconsistency and Lassitude: the Shield Emblems of the Notitia Dignitatum*, „Journal of Roman Studies” 1983, t. 73, s. 132-141; M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, London 1993, s. 81-82, 149, 172-173; S. James, *Excavations at Dura Europos: Final Report VII – Arms and Armour and Other Military Equipment*, London 2004, s. 159-170.

¹⁴ X. van Dijk, M. Dolmans, *Romeins Hout Blerick*, „Venloos Katern” 2014, t. 20, s. 42.

¹⁵ C. von Carnap-Bornheim, J. Ilkjær, *Illerup Ådal: Die Prachtausrüstungen*, „Aarhus” 1996, vol. 5, Textband, s. 285-298, 400, 433-436.

¹⁶ *Motywy głowy w dawnych kulturach! The Head Motif in past Societies. Księga abstraktów*, red. L. Gardela, K. Kajkowski, Bytów 2013, s. 9-58.

protekcijnymi, zwiększały ich właściwości ochronne¹⁷. Czerpiące z tradycji greckich Bizancjum wykorzystywało również przedstawienie Gorgony do zdobienia swoich tarcz¹⁸. Zapożyczeń dokonywała również nawiązująca do kultury bizantyjskiej Ruś. Na ikonach z kręgu bizantyńsko-ruskiego odnajdujemy tarcze z umbem uformowanym w ludzką gładką twarz¹⁹. W okresie włoskiego renesansu, kiedy nastąpił zwrot do tradycji antycznych, również w zakresie dekoracji uzbrojenia, motyw Meduzy był bardzo popularny. Zdobiono nim, zapewniając symboliczną ochronę, tarcze oraz elementy zbroi²⁰. Popularnym motywem twarzy pojawiającym się także na tarczach w tym czasie był również emblemat lwiej fizys czy postaci ze stylizowanymi zwierzęcymi uszami, przywołujące skojarzenie z postacią mitologicznego satyra oraz personifikacji ciał niebieskich: Słońca i Księżycy²¹. Na ołtarzach powstałych w pracowniach czeskich na tarczach odnajdujemy również maski liściaste lub okolone motywami roślinnymi, które interpretuje się jako przedstawienie dzikiego męża²². W średniowiecznej tradycji żyjący w ostępach leśnych, poza cywilizacją, Dziki Mąż symbolizował nieujarzmione siły natury, siłę fizyczną, ale również podświadome wcielenie ciemnej strony człowieka, chaos natury, męskość i barbarzyństwo²³.

Wizerunki tarcz z wyobrażeniem twarzy odnajdujemy w licznych przedstawieniach biblijnych pochodzących z Czech, Austrii, Niemiec, Włoch i Francji. Najstarsze wizerunki tego typu tarczy pochodzą z I. ćwierci XIV wieku, najmłodsze zaś datowane są na poł. XVI wieku²⁴. Twarze na tarczach były gładkie lub brodate, czasem dodatkowo dekorowane elementami florystycznymi. Wizerunki twarzy różnią się od siebie cechami drugorzędnymi. Nie można wykluczyć, że wypukłość reliefu stwierdzona w wypadku kilku przedstawień dotyczy wszystkich omówionych wizerunków, gdyż

¹⁷ J. Werner, *Ein langobardischer Schild von Ischl an der Alz, Gem. Seeon (Oberbayern)*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter” 1951/1952, t. 18/19, s. 45-58; R.L.S. Bruce-Mitford, *The Sutton Hoo Ship-Burial*, Vol. 2: *Arms, Armour and Regalia*, London 1978, s. 91-99; A. Nørgård Jørgensen, *Waffen und Gräber: Typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengräbern 520/30 bis 900 n. Chr.*, Copenhagen 1999, s. 77-87; T. Dickinson, *op. cit.*, s. 109-110.

¹⁸ P. Chatterjee, *The gifts of the Gorgon. A close look at Byzantine inkpot*, „Res: Anthropology and Aesthetics” 2014/2015, t. 65-66, s. 216.

¹⁹ L. Kretzenbacher, *Maskenschild...*, s. 55-58; A. Michalak, *In the world of medieval symbols. Depiction of a shield from the fresco of St. Martin's church in Wichów*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica” 2012, t. 29, s. 194.

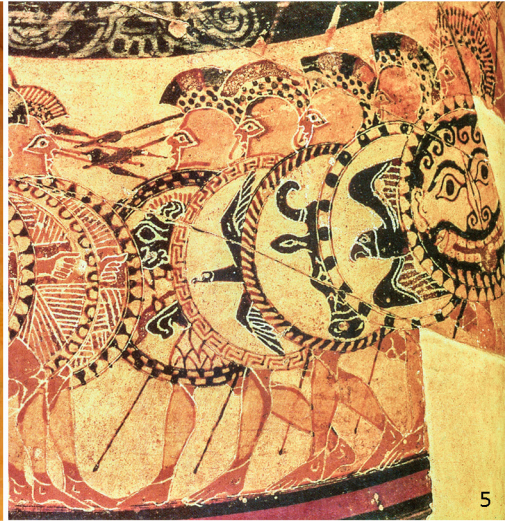
²⁰ S.W. Pyhrr, J.A. Godoy, *Heroic Armor of the Italian Renaissance: Filippo Negroli and Contemporaries*, New York 1998, ryc. 23-37.

²¹ L.G. Boccia, E.T. Coelho, *L'arte dell'armatura in Italia*, Milano 1967, s. 476-477, kat. 411-413, ryc. XXXVIIIa-c.

²² V. Denkstein, *Pavězy českého typu III*, „Sborník Národního muzea v Praze” 1965, t. 19 (1-5), s. 142-143.

²³ T. Husband, *The Wild men. Medieval myth and symbolism*, New York 1981, s. 12-13; F. Šmahel, *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*, Praha 2012, s. 85-113.

²⁴ A. Michalak, *op. cit.*, s. 189.

Ryc. 1.

jego plastyczność widoczna jest tylko w wypadku okazów ukazanych w profilu lub półprofilu. W kilku przedstawieniach *Ukrzyżowania Chrystusa* tarcze nie stanowią atrybutu Centuriona, a innych postaci uczestniczących w tej scenie – Longinusa, pieszego kusznika, szeregowych pieszych lub jeźdźców. Przedstawienie osłon jako atrybutów prostych zbrojnych, a nie w rękach zwiernika oddziału oprawców Jezusa, związane było zapewne z symboliką samej tarczy, nie zaś postaci, która ją dzierżyła. Potwierdzeniem tej opinii są wizerunki tego typu tarcz również w scenach świeckich. W kilku przypadkach tarcze z interesującym nas motywem wyobrażono jako atrybuty postaci negatywnych. Mogło to wynikać z charakterystycznego dla średniowiecza myślenia symbolicznego i dualistycznego zakładających istnienie dwóch przeciwstawnych sobie wartości: dobra i zła²⁵. Heros i antybohater musiał zostać scharakteryzowany cechami lub atrybutami łatwo rozpoznawalnymi dla zwykłego widza. W wypadku omawianych przedstawień takim elementem mógł być wizerunek twarzy na tarczy. Tarcze z maskami najczęściej przedstawione były w rękach Centuriona-Longinusa – świadka męki Chrystusa, który wobec niepokojących wydarzeń towarzyszących śmierci Jezusa na krzyżu złożył wyznanie wiary i został zbawiony²⁶. Wydaje się więc, że wizerunki twarzy z tarcz nie wyobrażały jednej postaci-symbolu, a prawdopodobnie kilka różnych. Wszystkie jednak miały spełniać funkcje apotropeiczne. Zauważmy, że w scenie śmierci Chrystusa na krzyżu znajdował się on w zawieszeniu między śmiercią a wniebowstąpieniem i potrzebował specjalnej ochrony przed złem. Tarcza w większości przedstawień była skierowana w stronę oprawców Jezusa. Centurion jako świadek męki Pańskiej, używając *apotropaionu* na swojej tarczy, osłaniał Chrystusa przed negatywnymi postaciami w żydowskich strojach i żołnierzami z lewej strony sceny²⁷.

Vladimír Denkstein – jeden z pierwszych badaczy zajmujących się problemem występowania masek na tarczach – uważał, że ich wizerunki pojawiające się w ikonografii średniowiecznej stanowiły odzwierciedlenie realiów tamtych czasów i *szczyty* stosunkowo często dekorowano takimi emblematami ochronnymi. Jego zdaniem motyw ten może wywodzić się z Czech²⁸. Zauważa, że najwcześniejsze, XIV-wieczne przedstawienia związane są ze sztuką czeską. Na poparcie swojej tezy przytacza również przykład z wersji świętowidzkiej *Alexandreidy*, czeskojęzycznej opowieści o Aleksandrze Wielkim z XV wieku. Autor tłumaczenia w opisie oblężenia miasta, kiedy wymieniane są tarcze piechoty (pawęże) dla przekładu średniogórnoniemieckiego słowa *tarsche* (sta-

²⁵ P. Kowalski, *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007, s. 22-25.

²⁶ B. Miodońska, *Józef z Arymatei – świadek Męki Chrystusa. Glosa do ikonografii tzw. antependium z Rudawy*, [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. 1, red. W. Bałus, W. Walanus, M. Walczak, Kraków 2007, s. 99.

²⁷ Z. Kliś, *Pasja: cykle pasyjne Chrystusa w średniowiecznym malarstwie ściennym Europy Środkowej*, Kraków 2006, s. 203.

²⁸ V. Denkstein, *op. cit.*, s. 42f.

rofrancuskie *targe*, w średniowiecznej łacinie *targia*) użytego w ich kontekście, opierając się na fonetycznym podobieństwie, zastosował czeskie słowo *tvář*, oznaczające ‘twarz, oblicze’, co jego zdaniem może wskazywać na wywód słowa *tarsche* z czeskiego *tvář*. Argument ten wydaje się jednak całkowicie chybiony²⁹. *Phobos* pojawia się w dekoracji oryginalnych zabytków uzbrojenia, jednak dotychczas nie była znana żadna oryginalna tarcza zdobiona takim emblematem³⁰. Wnikliwe badania Lecha Marka³¹ pozwoliły na odkrycie na powierzchni wiedeńskiej pawęży z kolekcji Muzeum Miasta Wiednia (inw. 126.159), datowanej na lata 1485-1490 – protekcyjnej maski brodatego mężczyzny.

* * *

Jedynie znane dotychczas przedstawienie tarczy z analogicznym motywem z terenu Polski pochodziło ze sceny *Ukrzyżowania Chrystusa* wyobrażonej na freskach z kościoła św. Marcina w podzagańskim Wichowie, datowanych na 2. ćwierć XV wieku (ryc. 2:1). Występuje on na trójkątnej tarczy setnika. Wyobrażono na niej twarz brodatego mężczyzny o satyrycznie powiększonych oczach i nosie, choć jego owłosienie nie jest podkreślone. Relief wizerunku jest wyraźnie wypukły. Maskę ta ewidentnie nawiązuje do motywu występującego na ołtarzu z kościoła św. Barbary z Děbolína³². Inspiracją dla malowideł z Wichowa były zabytki malarstwa tablicowego lub pewniej miniaturowego. Kompozycja interesującego nas *Ukrzyżowania* nawiązuje do form znanych z czeskich oraz śląskich rękopisów iluminowanych z przełomu XIV i XV stulecia oraz początków wieku XV³³.

Bacniejsze poszukiwania pozwoliły na odkrycie kolejnych średniowiecznych i wczesnonowożytnych dzieł sztuki powstałych na obszarze dzisiejszej Polski przedstawiających interesujący nas przedmiot. Pierwszy z nich opublikował Lech Marek w 2018 roku (ryc. 2:3). Tarcza również znajduje się w rękach setnika, a wyobrażono ją w scenie *Ukrzyżowania*, zawartej w *Brewiarzu* z około 1420 roku (Biblioteka Kolegiaty w Głogowie, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. IF 442). Tarcza ma kształt trójkątny, a wyobrażona surowa, pochmurna twarz jest najpewniej brodata³⁴. Nawiązuje ona wyraźnie do wizerunku występującego na ołtarzu z Wyższego Brodu, powstałego ok. 1350 roku³⁵.

²⁹ L. Kretzenbacher, *Maskenschild...*, s. 69.

³⁰ A. Michalak, *op. cit.*, przyp. 12.

³¹ L. Marek, *Średniowieczne uzbrojenie Europy Łacińskiej jako Ars Emblematica*, Wrocław 2017, ryc. 76.

³² A. Michalak, *op. cit.*, ryc. 3:13.

³³ A. Karłowska-Kamzowa, *Śląsk*, [w:] *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*, red. A. Karłowska-Kamzowa, Poznań 1984, s. 90.

³⁴ L. Marek, *op. cit.*, s. 54-55, ryc. 73.

³⁵ A. Michalak, *op. cit.*, ryc. 3:14.

Inny wizerunek odnajdujemy również na dziele iluminacyjnym. Znowu pojawia się on w scenie Ukrzyżowania w rękach Centuriona. Autorem miniatury jest Malarz Anonimowy (tzw. Mistrz Biblii Banków) Biblia Sacra Veteri et Novi Testamenti (tzw. Biblia Banków), z około 1427 roku (St. B, R. 162)³⁶. Zaginiony w 1945 roku manuskrypt był przechowywany w Stadtbibliothek Breslau. Zdaniem Jana Gromadzkiego³⁷ autorem tej iluminacji jest ilustrator przybyły z Moraw około 1427 roku, a działający do lat 40. XV wieku. Dowódca straży rzymskiej dzierży tarczę trójkątnego kształtu, a wyobrażona na niej maska jest brodata (ryc. 2:4).

Kolejny motyw tego typu odnajdujemy na tarczy w rękach Longinusa przebijającego włócznią bok Chrystusa w scenie *Ukrzyżowania* z fresków z kaplicy Świętej Trójcy na zamku w Lublinie. Wyobrażone na owalnej tarczy oblicze jest gładkie, zasępione, o wyolbrzymionym nosie. Jest to wizerunek zupełnie inny od tych znanych z ołtarzy czeskich³⁸. Najbliżej mu do twarzy znanej z tarczy Goliata w scenie walki z Dawidem ze stalli chóru kościoła Scharnebeck w Hanowerze z około 1370 roku³⁹. Powstanie polichromii z Lublina datuje się na 2. dekadę XV wieku, najpewniej na lata 1412-1418 (ryc. 2:2)⁴⁰. Autorstwo malowideł przypisuje się grupie malarzy o różnym rodowodzie artystycznym, tworzącym je jednak według bizantyńskiego kanonu ikonograficznego. Na ścianach lubelskiej świątyni wyobrażono cykl pasyjny, różne tematy Starego i Nowego Testamentu, a także wizerunki świętych obrządku wschodniego. W scenie fundacyjnej sportretowano również samego zleceniodawcę malowideł – króla Władysława Jagiełłę. Freski lubelskie stworzone według bizantyńsko-ruskiego kanonu artystycznego zawierają wizerunki ewidentnie wschodnich elementów uzbrojenia jak klibaniony czy pasy oficerskie⁴¹. Co niezmiernie interesujące odnajdujemy tam również wyobrażenia zachodnioeuropejskiego ekwipunku wojennego, jak hełmy psi pysk czy pełne osłony płytowe. Taki synkretyzm tradycji jest widoczny w kilku dalszych XV-wiecznych dekoracjach świątyni Małopolski⁴². W związku z występowaniem motywu maski na tarczy zarówno we wschodniej, jak i zachodniej tradycji trudno orzec,

³⁶ E. Kloss, *Die Schlesische Buchmalerei des Mittelalters*, Berlin 1942, s. 72 i n.

³⁷ J. Gromadzki, *Malarstwo miniaturowe na Śląsku w okresie 1380-1550*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2000-2001, t. 50-51, s. 53; *idem*, *Śląskie malarstwo miniaturowe od ok. 1440 do końca epoki gotyku*, [w:] *Migracje. Sztuka późnogotycka na Śląsku*, red. A. Patała, Wrocław 2018, s. 81, ryc. 2.

³⁸ A. Michalak, *op. cit.*, fig. 3:11-14.

³⁹ *Ibidem*, fig. 2:3.

⁴⁰ A. Różycka-Bryzek, *Bizantyńsko-ruskie malowidła w kaplicy zamku lubelskiego*, Warszawa 1983, il. 87a.

⁴¹ A. Babuin, *Τα επιθητικά όπλα των Βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)*, Ιωάννινα 2009, ryc. 1-1011.

⁴² P.Ł. Grotowski, *Motywy gotyckiej zbroi płytowej jako wczesny przejaw okcydentalizacji w ruskim malarstwie ikonowym w XV wieku*, [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. 2, red. W. Bałus, W. Walanus, M. Walczak, Kraków 2007, s. 47-56.

Ryc. 2.

z którą z nich należy łączyć pojawienie się jej na tarczy Longinusa z lubelskich fresków, choć sam wizerunek wyraźnie nawiązuje do przedstawień z bizantyńsko-ruskich ikon.

Ostatni z wizerunków znamy z kwatery figuralnej *Zmartwychwstanie* ołtarza z Brodnicy, datowanego tuż na początek XVI wieku, jednak ewidentnie związanego ze sztuką późnogotycką (ryc. 3). Fragmenty rzeźbiarskiego ołtarza przechowywane są od 1936 roku w zbiorach Muzeum Archidiecezjalnego w Poznaniu⁴³ (nr inw. 54⁴⁴). Niewiele wiadomo o samym dziele. Leszek Wetesko przypuszcza, że pierwotnie było ono częścią wystroju kościoła kolegiackiego pw. św. Marii Magdaleny w Poznaniu i dopiero później trafiło do Brodnicy (pow. śremski)⁴⁵. Kwaternę cechuje niezwykle realizm przedmiotowy; z dbałością o wszelkie szczegóły przedstawiono na nim elementy strojów i uzbrojenia⁴⁶. Owального kształtu tarczę dzierży jeden z oprawców porażonych blaskiem zmartwychwstającego Chrystusa. Tego typu osłony, określane mianem *Ur-Tartsche*, występują głównie w XIV wieku⁴⁷, ale w ikonografii trwają nawet do końca XV wieku⁴⁸. Oblicze starca z tarczy o silnie zaznaczonych łukach brwiowych ma powiększone, otwarte w grymasie usta i wydaje się brodate, choć owłosienie nie jest silnie podkreślone. Można odnieść wrażenie, że żołdak ten osłania się tarczą przed mocą Syna Bożego. Pewnych danych odnośnie do proveniencji ołtarza, lub wyobrażonych na nim postaci, przynieść może analiza reszty ekwipunku żołdaka z tarczą. Upatrywać należy w nim dowódcy straży strzegącej grobu, na co wskazywać może leżący w pobliżu krótki *morgenstern*, o nabijanej kolcami owalnej głowicy, rodzaj broni obuchowej, będącej zdaniem wielu badaczy atrybutem przywództwa⁴⁹. Jest on ubrany w zbroję płytową, a jego głowę chroni kapalin, obwiązany chustą. Płytowe osłony kończyn, szczególnie naramienniki, nałokcice i nakolanki nie mają już ostrych linii zbroi gotyckich, a są wyraźnie łagodnie zaokrąglone, co uznać należy za element już nowożytny (ryc. 3). Dolna część ciała zbrojnego chroniona jest przez szorcę zbudowaną z łusek. Takie osłony były istotnym wyznacznikiem niemieckiego stylu⁵⁰, dlatego wydaje się,

⁴³ Wszelkie informacje dotyczące tego dzieła zawdzięczam uprzejmości Pani Aleksandry Pudelskiej z Muzeum Archidiecezjalnego w Poznaniu.

⁴⁴ G. Chmarzyński, *Wielkopolska Plastyka Gotycka*, Poznań 1936, s. 32, nr 118, ryc. 11.

⁴⁵ L. Wetesko, *Maior Polonia Sacra – sztuka sakralna w średniowiecznej Wielkopolsce. Historia pewnych tematów*, Gniezno 1997, s. 42, kat. B.40, il. 26.

⁴⁶ A. Karłowska-Kamzowa, *Sztuka gotycka w Poznaniu*, [w:] *Dzieje Poznania*, red. J. Topolski, t. 1: *Dzieje Poznania do roku 1793*, vol. 1, Warszawa-Poznań 1988, s. 388.

⁴⁷ H. Nickel, *op. cit.*, s. 27; J. Kohlorgen, *op. cit.*, s. 132.

⁴⁸ A. Bruhn-Hoffmeyer, *Arms and Armour in Spain: A Short Survey*, t. 1, Madryd 1972, s. 274-275.

⁴⁹ P.J. Lankester, *Two maces from Henry VII's arsenal?*, „Royal Armouries Yearbook” 2000, t. 5, s. 39; A. Michalak, *A 14-th century Hungarian knobbed mace head from „Góra Birów” in Podzamcze on the Polish Jura Chain*, [w:] *Cum Arma Per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, red. P. Kucypera, P. Pudło, Toruń 2011, s. 173.

⁵⁰ J.G. Mann, *Notes on the Evolution of Plate Armour in Germany in the Fourteenth and Fifteenth Century*, „Archaeologia” 1935, t. 84, s. 79.

Ryc. 3.

że kwatery wykonano w którejs z niemieckich pracowni snycerskich. Spostrzeżenie to potwierdzałby również sam wizerunek twarzy nawiązujący do wizerunku ze sceny *Chrystus przed Pilatem* z retabulum z katedry św. Bartłomieja we Frankfurcie nad Menem, datowanego na ok. 1489 rok⁵¹.

* * *

Protekcyjne przedstawienie twarzy wydaje się kolejnym motywem o antycznych korzeniach, który znalazł swoje miejsce w kulturze wieków średnich i dekoracji średniowiecznego uzbrojenia, żeby wspomnieć tylko o emblematach orła, wilka i dzika⁵² czy motywie spirali⁵³. Starożytne inspiracje w tym zakresie nie dotyczyły wyłącznie motywów dekoracyjno-symbolicznych, ale także samej formy zabytków⁵⁴. Mamy tu na myśli formy zabytków wymyślone i używane w starożytności, które we wczesnym średniowieczu nie były wykorzystywane, a których renesans nastąpił u schyłku średniowiecza. Nie można oczywiście wykluczyć niezależnego odkrycia pewnych rozwiązań, jednak antyczne inspiracje wydają się bardzo prawdopodobne. Człowiek średniowieczny znał przecież doskonale dziedzictwo antyku⁵⁵; czytał dzieła starożytnych myślicieli, klasztorne skrytoria je przepisywały (dzięki czemu wiele z nich w ogóle przetrwało), a średniowieczni pisarze opierali swe dzieła na traktatach rzymskich poprzedników, żeby wspomnieć tylko XII-wieczne *Aleksandreis* Gualterusa de Castellione, oparte na *Historia Alexandri Magni* rzymskiego historyka z I w. n.e. Quintusa Curtiusa Rufusa⁵⁶; oglądał i korzystał również z dokonań dawnych artystów i architektów, wykorzystując m.in. elementy antycznych budowli⁵⁷, zdobyczy nauki, medycyny i techniki antycznej: dzieło rzymskiego pisarza z końca IV wieku n.e. Vegetiusa: *Epitoma rei militaris*

⁵¹ P. Knüvener, *Die spätmittelalterliche Skulptur und Malerei in der Mark Brandenburg*, Worms 2011, ryc. 52.

⁵² B. Ambrosiani, *Regalia and Symbols in the boat-graves*, [w:] *Vendel Period Studies. Transaction of the Boat-grave symposium in Stockholm, February 2-3, 1981*, red. J.P. Lamm, H.Å. Nordström, Stockholm 1983, s. 26; L. Marek, *op. cit.*, s. 21-28.

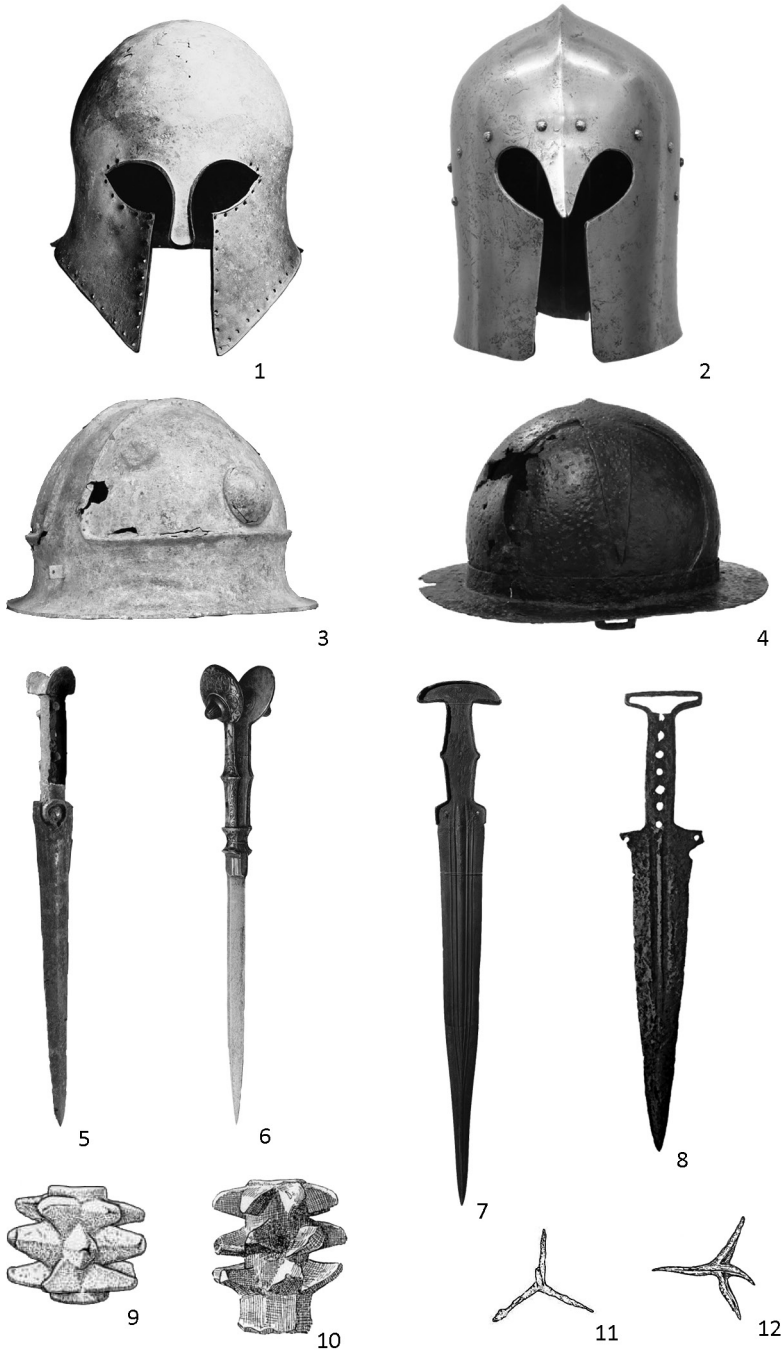
⁵³ W. Duczko, *Moc spirali. Historia motywów wolutowych we wczesnej sztuce europejskiej*, [w:] *Wędrowka rzeczy i idei w średniowieczu*, „Spotkania Bytomskie”, t. 5, red. S. Moździoch, Wrocław 2004, s. 159-171; A. Michalak, *O dwóch średniowiecznych buławach z Pomorza Zachodniego*, [w:] *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4-6 sierpnia 2006 r.*, red. M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk, Toruń 2007, s. 128-149.

⁵⁴ L. Marek, „Renesans” w uzbrojeniu średniowiecznym?, „Archaeologia Historica Polona” 2007, t. 16, s. 64; A. Michalak, *Arma Confinii. Przemiany późnośredniowiecznej broni z rubieży Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc*, Zielona Góra 2019, s. 117.

⁵⁵ G. Henderson, *Wczesne średniowiecze*, Warszawa 1987, s. 99-116; M. Banniard, *Geneza kultury europejskiej V-VIII w.*, Warszawa 1995, s. 55 i n.

⁵⁶ F.J.E. Raby, *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, t. 2, Oxford 1934, s. 72-80.

⁵⁷ Por. *The Antique Memory and the Middle Ages*, red. I. Foletti, Z. Frantová, Brno 2015; M. Greenhalgh, *The survival of Roman antiquities in the Middle Ages*, London 1989; *idem, Marble past. Monumental present. Building with Antiquities in the Medieval Mediterranean*, Leiden-Boston 2009.

Ryc. 4.

stanowiło jedno z najczęściej kopiowanych traktatów technicznych w średniowieczu, przetrwałych w wielu rękopisach datowanych na okres sprzed 1300 roku, a z kopii drukowanych z wielu miast europejskich z ostatniej ćwierci XV wieku⁵⁸. Dlaczego przeto nie miałyby się inspirować czy wykorzystywać dokonania poprzedników w tak istotnej dla ludzi tamtych czasów dziedzinie jak sztuka wojenna? Zakładając tak wyraźną ignorancję w stosunku do dziedzictwa antyku czy wczesnego średniowiecza, jak wytłumaczyć obecność starszych przedmiotów z tych epok (w tym elementów broni)⁵⁹ wśród zabytków odkrywanych w warstwach późnośredniowiecznych⁶⁰?

W trakcie trwającego przez całe średniowiecze „wyścigu zbrojeń” między wytwórcami uzbrojenia ochronnego i zaczepnego niejednokrotnie sięgano po inspiracje z odległych kręgów kulturowych, nie wahając się czerpać z dokonań w tej materii pogańskich Prusów⁶¹ czy muzułmańskich Arabów i Turków⁶². W mojej opinii należy poważnie brać pod uwagę inspirację średniowiecznych wytwórców uzbrojenia, osiągnięciami sztuki wojennej świata starożytnego. Zwróćmy uwagę na wyraźne podobieństwo sztyletów etruskich z Sardynii i kreto-mykeńskich form datowanych na 2500 roku przed Chrystusem, z XIV-XV-wiecznymi basilardami o szerokich głowniach z dwoma strudzinami⁶³ (ryc. 4:7-8), czy widoczne inspiracje w ukształtowaniu późnośrednio-

⁵⁸ Vegetius, *Epitome of Military Science*, wstęp, tłum. i koment. N.P. Milner, „Translated Texts for Historians”, t. 16, Liverpool 2011, s. 13.

⁵⁹ J. Bronicka-Rauhut, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czernsku*, Warszawa 1998, s. 43, 68; A. MacGregor et al., *Small finds: bone, antler, ivory and horn from Anglo-Scandinavian and medieval York*, „The Archaeology of York”, t. 17, *The Small Finds*, Fasc. 12, York 1999, s. 1945.

⁶⁰ A. Chmielowska, *Wyroby szklarskie z X-XIII wieku na stanowisku I w Gdańsku*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 3, red. J. Kamińska, Gdańsk 1960, s. 105-158; S.K. Kuczyński, *Intaglio rzymskie jako pieczęć przy dokumencie traktatu toruńskiego z 1466 roku*, „Przegląd Historyczny” 1964, t. 55, s. 302-307; J. Kolendo, *Gemma antyczna z portretem cesarza Gordiana III na zamku średniowiecznym w Międzyzrzeczu*, „Biuletyn Numizmatyczny” 1972, nr 7 (75), s. 128-131; J. Bouzek, R. Hošek, I. Ondřejova, *Magical gem from Stare Město (?)*, „Studia Hercynia”, t. V, 2001, s. 80-82; Ch. Caple, *Ancestor artefacts – ancestor materials*, „Oxford Journal of Archaeology”, t. 29/3, 2010, s. 308; I. Ondřejova, J. Bouzek, *Classical gems in Czech medieval hoards*, „Studia Hercynia” 2010, t. 14, s. 3-15; E. Zwerlei-Diehl, *Antike Gemmen und ihr Nachleben*, Berlin-New York 2007; V. Kašpar, J. Žegklitz, *O prstenu žida Mojžíše, syna Šalamounova*, [w:] *Náměstí republiky. Výzkum století*, red. P. Juřina et al., Praha 2009, s. 52-53; P. Świątkiewicz, *Ozdoby i elementy stroju, monety, narzędzia i przedmioty codziennego użytku z późnośredniowiecznego stanowiska nr 4 w Zgierzu*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 2010, t. 7, s. 12; D. Kinney, *Ancient Gems in the Middle Ages: Riches and Ready-mades*, [w:] *Reuse Value. Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, red. R. Brilliant, D. Kinney, Ashgate 2011, s. 97-120. Znaleziska przedmiotów o starszej chronologii są rozmaicie wyjaśniane w literaturze. Przegląd koncepcji z przykładami dają: T. Kurasiński, T. Purowski, K. Skóra, *Reuse of Prehistoric items in the Early Middle Ages. The example of the cemetery in Lubień, voivodeship Łódź*, „Archeologia Polona” 2015, 48: 2010, s. 142-157.

⁶¹ A. Nadolski, *Niektóre elementy balto-słowiańskie w sztuce wojennej Krzyżaków*, „Pomorania Antiqua”, t. 5, 1974, s. 165-173.

⁶² H. Nickel, *The Mutual Influence of Europe and Asia in the Field of Arms and Armour*, [w:] *A Companion to Medieval Arms and Armour*, red. D. Nicolle, Woodbridge 2002, s. 107-125.

⁶³ B. Dean, *Catalogue of European daggers, including the Ellis, De Dino, Riggs and Reubell collections*, New York 1929, tabl. II:5; S. Haynes, *Etruscan Civilization: A Cultural History*, Los Angeles 2000,

wiecznych pugińców uszaty z sztyletami luristańskimi⁶⁴ (ryc. 4:5-6). Podobieństwo sztyletów z oprawami z brązu o formie zwierzęcych główek ze schyłku średniowiecza było tak duże, że przez wiele lat uważane były one za scytyjskie⁶⁵. Rzymskie korzenie mogą mieć popularne przez całe średniowiecze włócznie ze skrzydłami bocznymi, choć jest to domniemanie oparte na przedstawieniach ikonograficznych⁶⁶. Starożytna geneza średniowiecznych buław gwiazdzistych wydaje się więcej niż prawdopodobna⁶⁷. Podobieństwo zabytków odkrywanych w starszych chronologicznie kontekstach i głowic buław średniowiecznych jest tak duże, że badacze mają znaczne problemy w datowaniu i określeniu proveniencji zabytków⁶⁸ (ryc. 4:9-10). Jako przykład starożytnych inspiracji można chyba również przywołać wzorowane prawdopodobnie na hełmach korynckich⁶⁹ z VIII-VI wieku p.n.e. – barbuty⁷⁰ (ryc. 4:1-2), czy niezwykle podobne do hełmów etruskich z rondem⁷¹ z końca VII-VI wieku p.n.e. – kapaliny⁷² (ryc. 4:3-4). Jako efekt zainteresowań kulturą starożytnego Rzymu we Włoszech można również

Fig. 20; A. Michalak *et al.*, *A Fourteenth Century Baselard from Lake Ostrowite in Northern Poland*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2017, t. 13, przyp. 12.

⁶⁴ *Waffensammlung – Konsul a. D. Hans C. Leiden*, red. Kunsthau Lempertz, Köln 1934, kat. 594; J.J. Rodriguez Lorente, *The XVth Century Ear Dagger. Its Hispano-Moresque origin*, „Gladius” 1964, t. 3, s. 67-68.

⁶⁵ A. Michalak, *Mystery hidden behind the beasts heads. Remarks on chronology of peculiar type of quillon dagger*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2018, t. 14, s. 153-173.

⁶⁶ L. Marek, *Boar- and Bear-Hunting in Post Medieval Silesia. Archaeological Evidence*, „Fasciculi Archaeologia Historicae” 2009, fasc. XXII, s. 101, fig. 1a-b.

⁶⁷ A. Michalak, *Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu, na tle znalezisk europejskich*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” 2005, t. 4, s. 183.

⁶⁸ A. de Ridder, *Les Bronzes Antiques du Louvre II*, Paris 1915, no. 1189; S. Lloyd, J. Mellart, *Baycesultan excavation*, „Anatolian Studies”, t. 6, Ankara 1956, s. 106, tabl. XIIa; M. Comstock, C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston*, Boston 1971, no. 593; Ch. Boube-Picot, *Les bronzes antiques du Maroc, IV: L'équipement militaire et l'armement*, Paris 1994, no. 226-230; E.V. Černenko, O.V. Bandurovs 'kij, *Lubotins 'kij kurgan*, „Archeologični vidkrittá v Ukraïni 1997-1998 pp.”, Kïiv 1998, il. 1; S. James, *op. cit.*, s. 190, kat. 647.

⁶⁹ A. Bottini, *Armi Gli strumenti della guerra in Lucania*, Bari 1993, s. 60-72; *idem*, *Le offerte di armi nei santuari dell'area apulo-lucana*, [w:] *Armi votive in Magna Grecia*, red. R. Graells, I. Fabregat, F. Longo, Mainz 2018, s. 201-208; H. Frielinghaus, *Die Helme von Olimpia. Ein Beitrag zu Waffenweihungen in griechische Heiligtümern*, Berlin-New York 2011, s. 349-354; F. Quesada-Sanz, D. García, *Las armas de la tumba del guerrero de Málaga*, [w:] *La tumba del guerrero. Un enterramiento excepcional en la Málaga fenicia del siglo VI a. C.*, red. D. García, S. López, E. García, Sevilla 2018, s. 205-206, 215-217; R. Hixenbaugh, *Ancient Greek Helmets: A complete guide and catalog.*, New York 2019, nr. C607, s. 418.

⁷⁰ G.F. Laking, *A record of European Armour and Arms through seven centuries*, vol. II, London 1920, s. 66-70; J. Mäll, *A 13th-century Kettlehat from Kodosoo, Estonia*, „Gladius” 2011, t. 31, s. 83, Fig. 1-2.

⁷¹ M. Egg, *Ein neuer Helmhut mit zusammengesetzter Kallote*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum in Mainz” 1982, Jhg. 29, s. 273-274; *idem*, *Princely graves from Kleinklein in Styria, Austria*, „Arheološki vestnik” 2019, t. 70, 340; P. Bernardini, G. Camporeale, *The Etruscans outside Etruria*, Verona 2004, s. 150; J.M. Turfa, *Catalogue of the Etruscan Gallery of the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology*, Philadelphia 2005, s. 145-146, nr 108.

⁷² G.F. Laking, *op. cit.*, s. 57-66.

postrzegając pojawienie się tam w XIV w. tarcz owalnych, nawiązujących kształtem do okazów rzymskich, choć należy także dopuszczać inspiracje wzorami bizantyjskimi⁷³. Zwróćmy uwagę na znaczenie inspiracji formy greckich *gastrophetes* i rzymskich *arcubalist/manubalist* na wynalazek średniowiecznej kuszy⁷⁴. Warto także wspomnieć o zapożyczonych ze starożytnej sztuki wojennej *tribuli* (czosnkach, kruczych stópkach), które z sukcesem stosowano również powszechnie w późnym średniowieczu⁷⁵ (ryc. 4:11-12). Wydaje się więc, że wiele innowacji zbrojeniowych wprowadzonych w średniowieczu na południu Europy mogło mieć swoje korzenie w cywilizacji greko-rzymskiej. Starożytne inspiracje w sztuce wojennej wieków średnich były powszechniejsze, niż można by przypuszczać.

Bibliografia

Źródła

Homer, *Iliada*, tłum. K. Jeżewska, Wrocław 1982.

Vegetius, *Epitome of Military Science*, wstęp, tłum. i koment. N.P. Milner, „Translated Texts for Historians”, t. 16, Liverpool 2011.

Opracowania

Alm J., *European crossbows: a survey*, London 1994.

Ambrosiani B., *Regalia and Symbols in the boat-graves*, [w:] *Vendel Period Studies. Transaction of the Boat-grave symposium in Stockholm, February 2-3, 1981*, red. J.P. Lamm, H.Å. Nordström, Stockholm 1983, s. 22-30.

Babuin A., *Τα επιθετικά όπλα των Βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)*, Ιωάννινα 2009.

Bernardini P., Camporeale G., *The Etruscans outside Etruria*, Verona 2004.

Bernheimer R., *Wild men in the Middle Ages*, New York 1979.

Bishop M.C., Coulston J.C.N., *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, London 1993.

Bottini A., *Armi Gli strumenti della guerra in Lucania*, Bari 1993.

Bottini A., *Le offerte di armi nei santuari dell'area apulo-lucana*, [w:] *Armi votive in Magna Grecia*, red. R. Graells, I. Fabregat, F. Longo, Mainz 2018, s. 201-208.

Boube-Picot Ch., *Les bronzes antiques du Maroc, IV: L'équipement militaire et l'armement*, Paris 1994.

Bouzek J., Hošek R., Ondřejova I., *Magical gem from Staré Město (?)*, „*Studia Hercynia*” 2001, t. 5, s. 80-82.

Bronicka-Rauhut J., *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czersku*, Warszawa 1998.

---

⁷³ H. Nickel, *Ullstein Waffenbuch...*, s. 27.

⁷⁴ J. Alm, *European crossbows: a survey*, London 1994, s. 6.

⁷⁵ Ch. Unz, E. Deschler-Erb, *Katalog der Militaria aus Vindonissa: Militärische Funde, Pferdegeschirr und Jochteile bis 1976*, „Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa” 1997, Bd. 14, kat. 291; A. Michalak, „[...] i konie [...] były niezawodnie zniszczone”. *Rzecz o tribulusach, czosnkach i kruczych stópkach*, [w:] *Non sensistis gladius! Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski, Łódź 2011, s. 275-276.

- Bruce-Mitford R.L.S., *The Sutton Hoo Ship-Burial*, Vol. 2, *Arms, Armour and Regalia*, London 1978.
- Caple Ch. *Ancestor artefacts – ancestor materials*, „Oxford Journal of Archaeology” 2010, t. 29 (3), s. 305-318.
- Černenko E.V., Bandurovs 'kij O.V., Lúbotins 'kij kurgan, „Arheologiční vídkritá v Ukraíni 1997-1998 pp.”, Kíiv 1998, s. 153-155.
- Chase G.H., *The Shield Devices of the Greeks*, „Harvard Studies in Classical Philology” 1902, t. 13, s. 61-127.
- Chatterjee P., *The gifts of the Gorgon. A close look at Byzantine inkpot*, „Res: Anthropology and Aesthetics” 2014/2015, t. 65-66, s. 212-223.
- Chmarzyński G., *Wielkopolska Plastyka Gotycka*, Poznań 1936.
- Chmielowska A., *Wyroby szklarskie z X-XIII wieku na stanowisku 1 w Gdańsku*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 3, red. J. Kamińska, Gdańsk 1960, s. 105-158.
- Comstock M., Vermeule C., *Greek, Etruscan and Roman bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston*, Boston 1971.
- de Ridder A., *Les Bronzes Antiques du Louvre II*, Paris 1915.
- Dean B., *Catalogue of European daggers, including the Ellis, De Dino, Riggs and Reubell collections*, New York 1929.
- Denkstein V., *Pavězy českého typu III*, „Sborník Národního muzea v Praze” 1965, 19 (1-5), s. 117-202.
- Dickinson T.M., *Symbols of Protection: The Significance of Animal-ornamented Shields in Early Anglo-Saxon England*, „Medieval Archaeology” 2005, t. 49 (1), s. 109-163.
- Duczko W., *Moc spirali. Historia motywów wolutowych we wczesnej sztuce europejskiej*, [w:] *Wędrówka rzeczy i idei w średniowieczu*, „Spotkania Bytomskie”, t. 5, red. S. Moździoch, Wrocław 2004, s. 159-171.
- Egg M., *Ein neuer Helmbhut mit zusammengesetzter Kallote*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum in Mainz” 1982, t. 29, s. 273-277.
- Egg M., *Princely graves from Kleinklein in Styria, Austria*, „Arheološki vestnik” 2019, t. 70, s. 335-352.
- Greenhalgh M., *Marble past. Monumental present. Building with Antiquities in the Medieval Mediterranean*, Leiden-Boston 2009.
- Grigg R., *Inconsistency and Lassitude: the Shield Emblems of the Notitia Dignitatum*, „Journal of Roman Studies” 1983, t. 73, s. 132-142.
- Gromadzki J., *Malarstwo miniaturowe na Śląsku w okresie 1380-1550*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2000-2001, t. 50-51, s. 43-68.
- Gromadzki J., *Śląskie malarstwo miniaturowe od ok. 1440 do końca epoki gotyku*, [w:] *Migracje. Sztuka późnogotycka na Śląsku*, red. A. Patała, Wrocław 2018, s. 79-93.
- Grotowski P.Ł., *Motyw gotyckiej zbroi płytowej jako wczesny przejaw okcydentalizacji w ruskim malarstwie ikonowym w XV wieku*, [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. 2, red. W. Bafus, W. Walanus, M. Walczak, Kraków 2007, s. 47-56.
- Haynes S., *Etruscan Civilization: A Cultural History*, Los Angeles 2000.
- Henderson G., *Wczesne średniowiecze*, Warszawa 1987.
- Hixenbaugh R., *Ancient Greek Helmets: A complete guide and catalog*, New York 2019.
- Howe T.P., *The Origin and Function of the Gorgon-Head*, „American Journal of Archaeology” 1954, Vol. 58 (3), s. 209-221.
- James S., *Excavations at Dura Europos: Final Report VII – Arms and Armour and Other Military Equipment*, London 2004.
- Karłowska-Kamzowa A., *Śląsk*, [w:] *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*, red. A. Karłowska-Kamzowa, Poznań 1984, s. 79-110.
- Karłowska-Kamzowa A., *Sztuka gotycka w Poznaniu*, [w:] *Dzieje Poznania*, red. J. Topolski, t. 1, *Dzieje Poznania do roku 1793*, vol. 1, Warszawa-Poznań 1988, s. 370-392.
- Karoglou K., *Dangerous beauty. Medusa in Classical art*, New York 2018.

- Kašpar V., Žegklitz J., *O prstenu žida Mojžiše, syna Šalamounova*, [w:] *Náměstí republiky. Výzkum století*, red. P. Juřina et al., Praha 2009, s. 52-53.
- Kliś Z., *Pasja: cykle pasyjne Chrystusa w średniowiecznym malarstwie ściennym Europy Środkowej*, Kraków 2006.
- Kloss E., *Die Schlesische Buchmalerei des Mittelalters*, Berlin 1942.
- Knüvener P., *Die spätmittelalterliche Skulptur und Malerei in der Mark Brandenburg*, Worms 2011.
- Kohlmorgen J., *Der mittelalterliche Reiterschild. Historische Entwicklung von 975 bis 1350 und Anleitung zum Bau eines kampfauglichen Schildes*, Wald-Michelbach 2002.
- Kowalski P., *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007.
- Kretzenbacher L., *Ein Maskenschild als rätselhaftes Bildsymbol und Heilsgewinnung St. Olafs zu Stiklestad 1030*, „Fornvännen” 1987, t. 82, s. 19-31.
- Kretzenbacher L., *Maskenschild und Schildmasken. Gedanken zum gotischen Kreuzigungsfresko in der obersteirischen Utsch um 1400*, „Zeitschrift der historischen Vereins für Steiermark” 1982, t. 73, s. 45-79.
- Kurasiniński T., Purowski T., Skóra K., *Reuse of Prehistoric items in the Early Middle Ages. The example of the cemetery in Lubień, voivodeship Łódź*, „Archaeologia Polona” 2015, 48:2010, s. 139-166.
- Laking G.F., *A record of European Armour and Arms through seven centuries*, vol. 2, London 1920.
- Lankester P.J., *Two maces from Henry VIII's arsenal?*, „Royal Armouries Yearbook” 2000, t. 5, s. 27-43.
- Lazarou A., *Golden Gorgon-Medousa artwork in ancient Hellenic world*, „Scientific culture” 2019, t. 5 (1), s. 1-14.
- Lloyd S., Mellart J., *Baycesultan excavation*, „Anatolian Studies”, t. 6, Ankara 1956, s. 101-135.
- MacGregor A. et al., *Small finds: bone, antler, ivory and horn from Anglo-Scandinavian and medieval York*, „The Archaeology of York”, Vol. 17, The Small Finds, Fasc. 12, York 1999.
- Mack R., *Facing Down Medusa (An aetiology of the gaze)*, „Art History” 2002, t. 25 (5), s. 571-604.
- Mäll J., *A 13th-century Kettlehat from Kodasoo, Estonia*, „Gladus” 2011, t. 31, s. 83-92.
- Mann J.G., *Notes on the Evolution of Plate Armour in Germany in the Fourteenth and Fifteenth Century*, „Archaeologia” 1935, t. 84, s. 69-97.
- Marek L., *Boar- and Bear-Hunting in Post Medieval Silesia. Archaeological Evidence*, „Fasciculi Archaeologia Historicae” 2009, fasc. XXII, s. 101-107.
- Marek L., *„Renesans” w uzbrojeniu średniowiecznym?*, „Archaeologia Historica Polona” 2007, t. 16, s. 63-75.
- Marek L., *Średniowieczne uzbrojenie Europy Łacińskiej jako Ars Emblematica*, Wrocław 2017.
- Michalak A., *A 14th century Hungarian knobbed mace head from „Góra Birów” in Podzamcze on the Polish Jura Chain*, [w:] *Cum Arma Per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, red. P. Kucypera, P. Pudło, Toruń 2011, s. 173-200.
- Michalak A., *Arma Confinii. Przemiany późnośredniowiecznej broni z rubieży Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc*, Zielona Góra 2019.
- Michalak A., *Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu, na tle znalezisk europejskich*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” 2005, t. 4, s. 183-220.
- Michalak A., *In the world of medieval symbols. Depiction of a shield from the fresco of St. Martin's church in Wichów*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica” 2012, t. 29, s. 184-208.
- Michalak A., *Mystery hidden behind the beasts heads. Remarks on chronology of peculiar type of quillon dagger*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2018, t. 14, s. 153-173.
- Michalak A., *O dwóch średniowiecznych buławach z Pomorza Zachodniego*, [w:] *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4-6 sierpnia 2006 r.*, red. M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk, Toruń 2007, s. 128-149.
- Michalak A., Kaźmierczak R., Kucypera P., Niegowski J., *A Fourteenth Century Baselard from Lake Ostrowite in Northern Poland*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2017, t. 13, s. 165-180.

- Milovanović B., Anđelković Grašar J., *Female Power That Protects: Examples of the Apotropaic and Decorative Functions of the Medusa in Roman Visual Culture from the territory of the Central Balkans*, „Starinar” 2017, t. 67, s. 167-182.
- Nadolski A., *Niektóre elementy balto-słowiańskie w sztuce wojennej Krzyżaków*, „Pomorania Antiqua” 1974, t. 5, s. 165-173.
- Nickel H., *The Mutual Influence of Europe and Asia in the Field of Arms and Armour*, [w:] *A Companion to Medieval Arms and Armour*, red. D. Nicolle, Woodbridge 2002, s. 107-125.
- Nickel H., *Ullstein Waffnenbuch: eine kulturhistorische Waffnenkunde mit Markenverzeichnis*, Berlin-Frankfurt/M.-Wien 1974.
- Nørgård Jørgensen A., *Waffen und Gräber: Typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengräbern 520/30 bis 900 n. Chr.*, Copenhagen 1999.
- Ondřejova I., Bouzek J., *Classical gems in Czech medieval boards*, „Studia Hercynia” 2010, t. 14, s. 3-15.
- Quesada-Sanz F., García D., *Las armas de la tumba del guerrero de Málaga*, [w:] *La tumba del guerrero. Un enterramiento excepcional en la Málaga fenicia del siglo VI a. C.*, red. D. García, S. López, E. García, Sevilla 2018, s. 145-230.
- Rodriguez Lorente J.J., *The XVth Century Ear Dagger. Its Hispano-Moresque origin*, „Gladius” 1964, t. 3, s. 67-87.
- Różycka-Bryzek A., *Bizantyjsko-ruskie malowidła w kaplicy zamku lubelskiego*, Warszawa 1983.
- Scully S., *Reading the Shield of Achilles: Terror, Anger, Delight*, „Harvard Studies in Classical Philology” 2003, t. 101, s. 29-47.
- Šmahel F., *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*, Praha 2012.
- Świątkiewicz P., *Ozdoby i elementy stroju, monety, narzędzia i przedmioty codziennego użytku z późnośredniowiecznego stanowiska nr 4 w Zgierz*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 2010, t. 7, s. 9-45.
- Turfa J.M., *Catalogue of the Etruscan Gallery of the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology*, Philadelphia 2005.
- Unz Ch., Deschler-Erb E., *Katalog der Militaria aus Vindonissa: Militärische Funde, Pferdegeschirr und Jochteile bis 1976*, „Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa” 1997, t. 14.
- van Dijk X., Dolmans M., *Romeins Hout Blerick*, „Venloos Katern” 2014, t. 20, s. 36-48.
- van Wees H., *The Homeric Way of War: The 'Iliad' and the Hoplite Phalanx (II)*, „Greece & Rome”, Second Series, 1994, t. 41/2, s. 131-155.
- Vernant J.-P., *In the Mirror of Medusa*, [w:] *Mortals and Immortals: Collected Essays*, red. F.I. Zeitlin, Princeton 1991, s. 141-150.
- von Carnap-Bornheim C., Ilkjær J., *Illerup Ådal: Die Prachtausrüstungen*, Aarhus 1996.
- Waffensammlung – Konsul a. D. Hans C. Leiden*, red. Kunsthaus Lempertz, Köln, Köln 1934.
- Werner J., *Ein langobardischer Schild von Ischl an der Alz, Gem. Seon (Oberbayern)*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter” 1951/1952, t. 18/19, s. 45-58.

MOC APOTROPAIONU. NIE TYLKO O STAROŻYTNYM REMINISCENCJACH W ŚREDNIOWIECZNYM UZBROJENIU Z ZIEM POLSKICH

Streszczenie

Powierzchnie tarcz dekorowano już od czasów antycznych. Motywem często powtarzanym w ich zdobnictwie były wizerunki złych oczu, potworów, mitycznych zwierząt (*signa horribilia*) (ryc. 1). Wyobrażenie z tarczy zwiększało apotropeicznie, ochronne właściwości tarczy. Popularnym motywem twarzy pojawiającym się także na tarczach w tym czasie był również emblemat lwiej fizys czy postaci ze stylizowanymi zwierzęcymi uszami, przywołujące skojarzenie z postacią mitologicznego satyra oraz personifikacji ciał niebieskich: Słońca i Księżyca. Na ołtarzach powstałych w pracowniach czeskich na tarczach odnajdujemy

również maski liściaste lub okolone motywami roślinnymi, które interpretuje się jako przedstawienie dzikiego męża. Jedyne znane dotychczas przedstawienie tarczy z analogicznym motywem z terenu Polski pochodziło ze sceny *Ukrzyżowania Chrystusa* wyobrażonej na freskach z kościoła św. Marcina w podzagańskim Wichowie, datowanych na 2. ćwierć XV wieku (ryc. 2:1). Na łamach artykułu omawiamy kolejne ze sceny *Ukrzyżowania*: zawartej w *Brewiarzu* z ok. 1420 (ryc. 2:3), z *Biblii Sacra Veteri et Novi Testamenti* (tzw. *Biblia Banków*), z około 1427 roku (ryc. 2:4), fresków z kaplicy Świętej Trójcy na zamku w Lublinie (ryc. 2:2) oraz z kwatery figuralnej *Zmartwychwstanie* ołtarza z Brodnicy (pow. śremski), datowanego tuż na początek XVI w. (ryc. 3). Protekcyjne przedstawienie twarzy jest kolejnym motywem o antycznych korzeniach, który znalazł swoje miejsce w kulturze wieków średnich i dekoracji średniowiecznego uzbrojenia.

Słowa kluczowe: tarcza, apotropaion, gorgoneion, uzbrojenie, antyczne inspiracje, średniowiecze, okres wczesnonowożytny

THE POWER OF APOTROPAION. ON ANCIENT REMINISCENCES IN MEDIEVAL WEAPONRY FROM POLISH LANDS AND MORE

Summary

Shield surfaces have been decorated since ancient times. Often repeated motifs included images of evil eyes, monsters, or mythical animals (*signa horribilia*) (Fig. 1). Depictions on shields were apotropaic – they increased its protective properties. Popular face motifs that also appeared on the shields at that time were lion emblems; figures with stylized animal ears, which evoked an association with the figure of a mythological satire; and the personification of celestial bodies: the Sun and the Moon. On altars created in Bohemian workshops we also find deciduous or planted masks with floral motifs on the shields, which are interpreted as a representation of wild man. The only shield with a similar motif from Polish lands known to this day came from the scene of the *Crucifixion of Christ* depicted on frescoes from the church of St. Marcin in Wichów near Żagań, dated to the second quarter of the 15th century (Fig. 2: 1). In the article we discuss depictions of the scene of *Crucifixion* in the following: a brewery from around 1420; the Collegiate Library in Głogów, University Library (Fig. 2:3); the Bible *Sacra Veteri et Novi Testamenti* (the so-called Bible of Banks) from circa 1427 (Fig. 2:4); frescoes from the Holy Trinity chapel at Lublin castle (Fig. 2:2); and the figural lodging of the Resurrection on an altar in Brodnica (Śrem county), dating back to the beginning of the 16th century (Fig. 3). Protective representation of the face is another motif with ancient roots, which found its place in the culture of the Middle Ages and the decoration of medieval arms and armour.

Keywords: shield, apotropaion, gorgoneion, arms and armour, middle ages, early modern period

Podpisy do ilustracji

Ryc. 1:1. Eutyrides, *Hektor ubierający zbroję*. Strona A attyckiej, czerwonofiguralnej amfory z Vulci, ok. 510 p.n.e. Staatliche Antikensammlungen Monachium, inw. 2307 n2; 1:2. Fragment reliefu z wizerunkiem Achillesa niosącego tarczę z Gorgoną, Grecja archaiczna, ok. 600 p.n.e. Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, inw. 42.11.33; 1:3. Figurka jeźdźca, Cypr hellenistyczny, początek III w. p.n.e., Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, inw. 74.51.1784; 1:4. Psiax, *Opancerzony wojownik na pýłtce*, zabytek odkryty w sanktuarium Zeusa w Olimpii, ok. 510 p.n.e., Antikensammlung Berlin; 1:5. Tzw. malarz z Chigi, *Waza z Chigi*, *Hopliti maszerują do bitwy przy dźwiękach muzyki*, VII w. p.n.e., Narodowe Muzeum Etruskie w Rzymie, inw. 22679; 1:6-7. Okucia tarcz w formie gorgoneionów odkryte w Olimpii, VI w. p.n.e.; 1:8. Rzymskie umbo tarczy z motywem Meduzy z Hout Bleric, II w. n.e., Muzeum w Nijmegen.

Źródło: ryc. 1:1, 4-7 – wg Wikimedia Commons; ryc. 1:2-3 – wg K. Karoglou, *Dangerous beauty. Medusa in Classical art*, New York 2018, s. 13; ryc. 1:8 – wg X. van Dijk, M. Dolmans, *Romeins Hout Blerick*, „Venloos Katern” 2014, t. 20, s. 42.

Ryc. 2. Wizerunki tarcz z maską znane ze średniowiecznej ikonografii z ziem polskich: 2:1. Scena Ukrzyżowania z fresków z kościoła św. Marcina w Wichowie; 2:2. Scena Ukrzyżowania z fresków z kaplicy św. Krzyża na zamku w Lublinie 2:3. Scena Ukrzyżowania, Brewiarz, ok. 1420, Biblioteka Kolegiaty w Głogowie, Biblioteka Uniwersytecka, sygn. IF 442; 2:4. Scena Ukrzyżowania, Malarz Anonimowy (Śląsk. Tzw. Mistrz Biblii Banków) Biblia Sacra Veteri et Novi Testamenti (tzw. Biblia Banków), ok. 1427, St. B, R. 162, zaginiona w 1945 r. Breslau, Stadtbibliothek.

Źródło: ryc. 2:1-2 fot. A. Michalak; ryc. 2:3 wg L. Marek, *Średniowieczne uzbrojenie Europy Łacińskiej jako Ars Emblematica*, Wrocław 2017, ryc. 76; ryc. 2:4 wg J. Gromadzki, *Śląskie malarstwo miniaturowe od ok. 1440 do końca epoki gotyku*, [w:] *Migracje. Sztuka późnogotycka na Śląsku*, red. A. Patała, Wrocław 2018, ryc. 2.

Ryc. 3. Ołtarz z Brodnicy, początek XVI w. Zbiory Muzeum Diecezjalne w Poznaniu (inw. 45). Fot. A. Michalak.

Ryc. 4:1. Hełm koryncki, Grecja Archaiczna, brąz, koniec VI w. p.n.e., Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, inw. 1992.180.2; 4:2. Włoska barbuta przypisywana Pietro da Castello, żelazo, 1470-1480, Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, inw. 14.25.579; 4:3. Etruski hełm, brąz, 700-200 p.n.e., University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, inw. MS1607; 4:4. Kapalin z Kodasoo, Estonia, żelazo, XIII w., Estonian History Museum AM 12628 R 850; 4:5. Luristański sztylet, brąz, 1200-800 p.n.e., kolekcja prywatna; 4:6. Wenecki pugińał uszaty, żelazo/żłoto/kość, koniec XV-początek XVI w., Konsul a. D. Hans C. Leiden, Köln, kat. 618; 4:7. Sztylet z cmentarzyska Mandrione di Cavalupo, 3. ćwierć VIII w. p.n.e., Museo Etrusco di Villa Giulia w Rzymie, Massimo collection, inw. 64487; 4:8. Basildard odkryty na Montmartre w Paryżu, żelazo, XIV w., Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, inw. 25.188.15; 4:9. Głowica buławy z rzymskiego obozu w Dura-Europos, dzisiejsza Syria, brąz, I-III w. n.e.; 4:10. Głowica buławy z Gądek, Wielkopolska, brąz, XIV-XV w., Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, inw. KFM 1904/113; 4:11. Tribulus z rzymskiego obozu Vindonissa w dzisiejszej Szwajcarii, żelazo, I-początek II w. n.e.; 4:12. Tribulus z grodziska w Solnikach, żelazo, XIII-XV w., Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza w Zielonej Górze, inw. 1001.

Źródło: ryc. 4:1 wg R. Hixenbaugh, *Ancient Greek Helmets: A complete guide and catalog.*, New York 2019, no. C607, s. 418; 4:2 wg H. Nickel, *Ullstein Waffenbuch: eine kulturhistorische Waffenkunde mit Markenverzeichnis*, Berlin-Frankfurt/M.-Wien 1974, s. 83; 3 wg J.M. Turfa, *Catalogue of the Etruscan Gallery of the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology*, Philadelphia 2005, nr 108; 4:4 wg J. Mäll, *A 13th-century Kettlehat from Kodasoo, Estonia*, „Gladius” 2011, t. 31, ryc. 1; 4:5 wg www.artemisgallery.com; 4:6 wg *Waffensammlung – Konsul a. D. Hans C. Leiden*, red. Kunsthau Lempertz, Köln, Köln 1934, tabl. 32:618; 4:7 wg S. Haynes, *Etruscan Civilization: A Cultural History*, Los Angeles 2000, ryc. 20; 4:8 wg B. Dean, *Catalogue of European daggers, including the Ellis, De Dino, Riggs and Reubell collections*, New York 1929, tabl. II:5; 4:9 wg S. James, *Excavations at Dura Europos: Final Report VII – Arms and Armour and Other Military Equipment*, London 2004, kat. 647; 4:10 wg A. Michalak, *Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu, na tle znalezisk europejskich*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” 2005, t. 4, tabl. IV:3; 4:11 wg Ch. Unz, E. Deschler-Erb, *Katalog der Militaria aus Vindonissa: Militärische Funde, Pferdegeschirr und Jochteile bis 1976*, „Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa” 1997, t. 14, kat. 291; 4:12 A. Michalak, *Arma Confinii. Przemiany późnośredniowiecznej broni z rubieży Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc*, Zielona Góra 2019, tabl. 132:9.

Krzysztof Benyskiewicz
Uniwersytet Zielonogórski
ORCID: 0000-0001-7026-6187

ZNISZCZENIE WIŚLICY W 1135 ROKU W ŚWIETLE PRZEKAZÓW ŹRÓDŁOWYCH I LITERATURY HISTORYCZNEJ (CZĘŚĆ I: ŹRÓDŁA)

I. Kroniki

Mistrz Wincenty Kadłubek w *Kronice polskiej* opisał historię zniszczenia Wiślicy przez ruskiego księcia Wołodarowica. Kronikarz zrelacjonował misternie zaplanowaną i zrealizowaną intrygę Rusina, który zaatakował Polskę dręczony pragnieniem zemsty za porwanie ojca przez Piotra Włostowica. Wcześniej jednak Wołodarowic przekupił Panończyka znakomitego rodu, by ten zbiegł do Polski, jako fałszywie oskarżony o zdradę. Stanąwszy przed obliczem Krzywoustego, obiecał podporządkowanie Panonii jego władzy. Zwiedziony słowami banity, władca mianował go grododzierzcą Wiślicy. Pod nieobecność Bolesława, Panończyk potajemnie wezwał swego sprzymierzeńca. Gdy armia ruska stanęła nad Nidą, zdrajca otworzył najeźdźcom bramy grodu, wydając mieszkańców na rzeź. Dokonawszy zemsty, syn Wołodarowica kazał okaleczyć Panończyka. W odpowiedzi na najazd, Bolesław uderzył na Ruś z „gwałtownością gromu”, niszcząc bez litości miasta i wieś¹.

Przekaz Mistrza Wincentego jest najstarszą znaną wersją opowiadania o zniszczeniu Wiślicy. Motyw zdradzieckiego najazdu Rusinów na miasto znajdujemy w kilku innych źródłach narracyjnych. Temat poruszyli rodzimi pisarze XIII-XV wieku: Dzierżwa, autor *Kroniki wielkopolskiej* i Jan Długosz². Wydaje się, że wszystkie te opowieści powstały na kanwie Kadłubka. Nie mają one zatem waloru niezależnych źródeł i należy je traktować jako streszczenia lub adaptacje. Wersje Dzierżwy i pisarza wielkopolskiego niewiele odbiegają od pierwowzoru. Nie można tego powiedzieć o opowiadaniu Długosza. Kronikarz, w typowy dla siebie sposób, zmodyfikował Kadłubkową historię, pozostawiając główne jej wątki. Zmienił imiona bohaterów i przeniósł ich przygody w czasie i przestrzeni. Organizatorem intrygi przeciwko Bolesławowi uczynił Wasyłka,

¹ *Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem, Kronika polska*, oprac. M. Plezia, „Pomniki dziejowe Polski. Seria II”, t. 11, Kraków 1994, lib. 3, cap. 22-24, p. 110-113.

² *Dopelniaacz Mierzwy*, wyd. A. Bielowski, „Pomniki dziejowe Polski” (dalej: PdP), t. 2, Lwów 1872, p. 354-357; *Kronika wielkopolska*, oprac. B. Kürbis, „Pomniki dziejowe Polski. Seria II”, t. 8, Warszawa, 1970, cap. 29, p. 45; *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronice incliti Regni Poloniae*, lib. 3-4, Varsaviae 1970, p. 324-328.

syna księcia kijowskiego Jaropełka Włodzimierzowica³. Zmiany były konsekwencją wcześniejszych konfabulacji i przeinaczeń popełnionych przez pisarza. Ich kronikarskie początki należy wiązać z wymagowaną wyprawą Bolesława Krzywoustego na Kijów, problemami w relacjach Polski z książętami przemyskimi, dźwinogrodzkimi i trembowelskimi oraz legendarnymi wyczynami Piotra Włostowica. Tworzenie własnej wersji przeszłości doprowadziło kronikarza do pogmatwania historii i zdublowania zdarzeń. W ten sposób światło dzienne ujrzały nowe fakty. Długosz potroił liczbę wypraw zbrojnych książąt Podniestrza przeciwko Polsce. Atakowali oni pogranicze w latach 1125, 1126 i 1135. Wyprawa z 1125 roku doczekała się krwawej zemsty ze strony Krzywoustego. Armia księcia przemyskiego Wołodara została rozbita „w puch” pod Wielichowem, a jego ziemie spustoszone. W 1126 roku wojska następców zmarłego Wołodara napadły pogranicze, lecz szybko, ze strachem, wycofały się z powrotem. Atak z 1135 roku poprzedziła seria machinacji i knoń politycznych obu stron. Podobnie jak w wersji Wincentego Kadłubka, przyczyną działań prewencyjnych komesa Piotra przeciwko Rusinom była próba zrzucenia przez tamtejszych książąt polskiego jarzma. Informacje o planach spiskowców dotarły do Bolesława, a ten zwołał doradców, by zaradzić buntowi. Zdecydowano się na intrygę zaproponowaną przez Piotra. Komes porwał przywódcę sprzysiężenia – Jaropełka syna Włodzimierza – i wywiózł go do Polski. Dzięki temu udało się zapobiec buntowi. Jaropełek odzyskał wolność po wypłaceniu okupu przez jego syna Wasylka. Co ciekawe, w pierwotnej wersji opowiadania Długosza, jako porwany inicjator zмовы występował Włodzimierz. Z jakiegoś powodu kronikarz w rękopisie trzykrotnie zmienił jego imię na Jaropełek⁴. Jaropełek ów pojawiał się jako książę kijowski i włodzimierski. Długosz, czyniąc z Monomachowica ofiarę porwania, by utrzymać się w konwencji opowiadania Kadłubka, musiał wykreować postać mściciela jego krzywd. W ten sposób powołał do życia, nieznanego skądinąd, Wasylka Włodzimierzowica. Ta postać w *Rocznikach* pojawiła się incydentalnie. Gdy Długosz wyczerpał swą inwencję, główną część intrygi zaprezentował w zgodzie z pierwowzorem⁵. Panończyk zatem zdobył zaufanie Bolesława, a następnie zdradziwszy go, wydał Wiślicę na pastwę Jaropełka i Wasylka. W odwecie Krzywousty spustoszył „całą Rus”, siejąc rzeź i pożogę⁶.

Długoszową wersję opowiadania o zniszczeniu Wiślicy trzeba traktować jako fikcję literacką. Wszystkie uzupełnienia i zmiany wprowadzone przez tego kronikarza należy odrzucić, a relację uznać za pozbawioną wartości historycznej. Nic nowego do dziejów

³ *Ioannis Dlugossii...*, lib. 3-4, p. 324.

⁴ *Jana Długosza Roczniki, czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 3 i 4, Warszawa 1969, s. 393, p. 2.

⁵ Nowością w tym miejscu było wskazanie na króla Bełę, jako prześladowcę Panończyka.

⁶ *Ioannis Dlugossii...*, lib. 3-4, p. 327.

stosunków polsko-ruskich i okoliczności towarzyszących wyprawie z 1135 roku nie wnoszą również przekazy Dzierzwy i czternastowiecznego autora *Kroniki wielkopolskiej*. Podstawą rekonstrukcji ówczesnych wydarzeń pozostać musi kronika Mistrza Wincentego. Czy opowieść Kadłubka zawiera „cenne ziarna prawdy historycznej” i zasługuje na pełne zaufanie⁷? Wydaje się, że nie bardzo. Na przeszkodzie akceptacji wszystkich szczegółów narracji staje kilka okoliczności: reputacja autora, jako twórcy przywiązującego niewielką wagę do historycznej rzetelności, powielanie schematów zaczerpniętych z innych źródeł oraz nieskrywana tendencyjność⁸. Problem weryfikacji prawdziwości Wincentego wiąże się z wątpliwymi możliwościami skonfrontowania go innymi przekazami. O konflikcie wokół Wiślicy i jego konsekwencjach zgodnie milczą obce źródła narracyjne. Nie wiedzą o nim ani ruskie latopisy, ani węgierskie kroniki. Jedynymi znanymi dziś źródłami wspominającymi o zniszczeniu miasta są polskie roczniki. Tu z kolei pojawia się kwestia czasu powstania zapisków i ich powiązań z kroniką. Tej sprawie poświęcę nieco uwagi później, obecnie skupię się na analizie treści informacji Mistrza Wincentego. Na wstępie należy zauważyć, że występujące w relacji postacie, poza tajemniczym „Panończykiem” dobrze znane są innym źródłom i samemu autorowi. Bolesław Krzywousty, książę przemyski Wołodar i Piotr Włostowic to bohaterowie fragmentów kroniki poprzedzających opowieść o zemście Rusinów. Kadłubek nie był precyzyjny w określeniu imienia inicjatora intrygi. Nazywał go konsekwentnie „synem Wołodara” lub „Wołodarowicem”. Nie znał zatem imienia księcia. Konfrontując doniesienia Mistrza Wincentego ze współczesną wiedzą o historii Rusi i dynastii Ryrykowiców, napotykamy na problem identyfikacji Wołodarowica. Chodziło, rzecz jasna, o któregoś z synów księcia przemyskiego Wołodara Rościsławica. Genealogia potomków tego księcia nie została dotychczas wyświetlona w sposób niebudzący wątpliwości⁹. Brak też wiarygodnych informacji na temat sytuacji politycznej na Podniestrzu w latach dwudziestych i trzydziestych XII stulecia. Istnieje prawdopodobieństwo, że po śmierci niezwykle aktywnych w ruskiej polityce braci Wołodara i Wasylka, źródła tamtejsze straciły z oczu południowo-zachodnie peryferie kraju. Przez kilkanaście lat członkowie rodu Rościsławiców nie

⁷ R. Grodecki, *Mistrz Wincenty, biskup krakowski (Zarys biograficzny)*, „Rocznik Krakowski” 1923, t. 19, s. 56.

⁸ Obiekcje wobec kroniki Kadłubka mają znaczenie tylko w perspektywie badania historycznego związanego z rekonstrukcją zdarzeń.

⁹ Zob.: N. de Baumgarten, *Pervaâ vetv' knâzej Galickih*, „Letopis' istoriko-rodoslovnogo obšestva v Moskve” 1908, t. 4, s. 3-20 (na podstawie <http://www.maxknow.ru/images/upload/articles51/1558.htm#galicky> [data dostępu: 13.05.2019]); *idem*, *Genealogies et mariages occidentaux de Rurikides Russes du Xe Au XIIIe siecle*, „Orientalia Christiana” 1927, t. 9, z. 1, s. 15, tabl. 3, O.M. Rapov, *Knâžeskie vladeniâ na Rusi v XI – pervoj polovinie XIII v.*, Moskva 1977, s. 74; L. Vojtovič, *Knâža doba. Portrety eliti*, Bila Cerква 2006, s. 338; D.V. Donskoj, *Rûrikoviči. Istoričeskij slovar'*, Moskva 2008, s. 147; K. Benyskiewicz, *Długosz jako kronikarz dziejów Podniestrza w I połowie XII wieku*, „In Gremium” 2016, t. 10, s. 35-58.

pojawił się na kartach latopisów. Niespodziewanie „odnaleźli się” w kronice Jana Długosza. Piętnastowieczny kronikarz dostarczył informacji o losach synów Wołodara i Wasylka. Wynika z nich, że księstwo przemyskie, po zmarłym Wołodarze, przejęli jego synowie: Włodzimierz i Rościśław. Podzieliwszy schedę po ojcu – Włodzimierz osiadł w Dźwinogrodzie, a Rościśław w Przemyślu¹⁰. Między braćmi nie było zgody, w efekcie czego doszło do wojny domowej, która zakończyła się w 1127 roku ucieczką Włodzimierza na Węgry¹¹. W tym miejscu urywa się Długoszowa historia waśni książąt Podniestrza. Kolejne informacje o tamtejszych kniazich zawdzięczamy autorowi *Latopisu hipackiego*. W jego relacji pojawił się książę Iwan Wasylkowic i jego przyrodni brat Wołodarowic „z Halicza”¹². Imię Wołodarowica, egzystującego na terenie całej ziemi halickiej (wraz Przemyślem), poznajemy dopiero w 1141 roku¹³. Wówczas to, po śmierci Iwana Wasylkowica, Wołodymirko Wołodarowic przejął całe dziedzictwo Rościśławowic. Wynika z tego, że przed 1141 rokiem samodzielnym władcą pogranicza polsko-ruskiego w Przemyślu, Dźwinogrodzie i Trembowli został Wołodymirko. Wiedza ta nie rozstrzyga definitywnie kwestii organizacji najazdu na Wiślicę¹⁴. Nie wiemy bowiem, kiedy zszedł z tego świata brat Wołodymirki, Rościśław. W toku naszej rekonstrukcji znajdziemy się w sytuacji Kadłubka, piszącego trzecią księgę swego dzieła – nie będziemy znali imienia agresora. Pozostanie nim, jeśli wierzyć opowieści kronikarza, któryś z synów Wołodara Rościśławowic.

Barwna i pełna metafor opowieść Mistrza Wincentego nie zawiera żadnych elementów nieprawdopodobnych, nadprzyrodzonych czy fantastycznych. Wydarzenia rozgrywają się w trzech fazach:

¹⁰ *Ioannis Dlugossii...*, lib. 3-4, p. 304-305. Na temat przekazu Jana Długosza i kontrowersji z nim związanych zob.: K. Benyskiewicz, *op. cit.*, passim.

¹¹ Długosz wspominał przy tej okazji o synach Wasylka Rościśławowic: Jerzym i Iwanie *Ioannis Dlugossii...*, lib. 3-4, p. 308.

¹² *Ipat'euskaâ letopis'*, „Połnoe sobranie russkikh letopisej”, t. 2, Moskwa 1998, k. 304. Książęta brali udział w konflikcie Wsiewołoda Olegowica z synami Mściśława Włodzimierzowica. Wiadomość latopisu o władaniu książąt w Haliczu albo jest anachronizmem, albo skrótem myślowym, albo odnosi się do Iwana Wasylkowica, rzeczywiście wówczas tam zasiadającego.

¹³ *Ibidem*, k. 308. Według Długosza książę przemyski Rościśław żył jeszcze w 1159 r. *Ioannis Dlugossii...*, lib. 5-6, p. 68. Kronikarz popełnił jednak pomyłkę i chodziło o jego imiennika, księcia smoleńskiego Rościśława Mściśławowic, wnuka Włodzimierza Monomacha, zob.: *Lavrent'euska letopis'*, „Połnoe sobranie russkikh letopisej”, t. 1, Leningrad 1926-1928, s. 238; *Jana Długosza Roczniki...*, ks. 5-6, s. 86, p. 18-22.

¹⁴ F. Sjarczyński, *Dzieje Księstwa niegdyś Przemyskiego*, „Czasopism Księgozbioru Publicznego” 1928, z. 3, s. 7, uważał, że w 1135 to Rościśław napadł na Wiślicę. Częściej w tej roli występuje Wołodymirko: R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. 1, oprac. J. Wyrozumski, Kraków 1995, s. 154; S. Zakrzewski, *Okres do schyłku XII w.*, [w:] S. Zakrzewski et al., *Encyklopedia polska*, t. 5, cz. 1, *Historia polityczna Polski*, cz. 1, *Wiek średni*, Kraków 1920, s. 54; Inaczej: B. Włodarski, *Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego*, „Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu” 1966, t. 2, s. 56; K. Maleczyński, *Bolesław III Krzywousty*, Kraków 2010, s. 270, p. 142; S. Rosik, *Bolesław Krzywousty*, Wrocław 2013, s. 232 (w tych publikacjach agresorem Bela lub Połowcy).

1. Przygotowanie intrygi.
2. Realizacja.
3. Odwet Bolesława.

Ad 1. Pomysł Mistrza Wincentego o wykorzystaniu Panończyka, jako narzędzia zemsty przez księcia „do głębi skaleczonego ojcowską raną”¹⁵, jest wyraźnym powieleniem opisanej wcześniej akcji Piotra Włostowica. Wojewoda, pod pretekstem niełaski Bolesława, schronił się pod skrzydłami Wołodara Rościsławica w Przemyślu. Dlaczego wybór Kadłubkowego syna Wołodara padł akurat na Panończyka? Postać ta kojarzy się z Panończykiem królewskiego rodu, którego w rozdziale 26 tej samej księgi Bolesław otoczył opieką jako wygnańca. Dziwnym zrzędzeniem losu, w krótkim czasie, niemal równocześnie, w kraju znaleźli się dwaj wysoko urodzeni Węgrzy – pretendent do tronu oraz możny, władny oddać Panię pod polskie panowanie. Zbiegły członek królewskiego rodu to Borys Kolomanowic, którego kandydaturę na tron Arpadów popierał nieskutecznie Bolesław. Kim był drugi banita, nie wiadomo. Los zdrajcy wyłącza ewentualność utożsamienia go z Borysem. Niezbyt jasno przedstawia się rola, jaką przewidział dla Panończyka Wołodarowic. Jego zadania Kadłubek nie wyjawiał. Inaczej rzecz miała się z Piotrem Włostowicem. W tym wypadku chodziło o powstrzymanie buntu poprzez porwanie jego przywódcy¹⁶. Czy syn Wołodara pragnął porwać Bolesława, czy „tylko” uczynić jakieś bliżej niesprecyzowane szkody? Sądzę, że pałający zemstą ruski książę nie planował zniszczenia Wiślicy, jako że nie mógł wiedzieć, jak Bolesław przyjmie jego „agenta”. Wątek Panończyka-zdrajcy wydaje się konstrukcją mało oryginalną i w kontekście celu działania pozbawioną logicznego umotywowania. Można odnieść wrażenie, iż inwencja opuściła Mistrza przy okazji tworzenia scenariusza zemsty Wołodarowica. Nietrudno jednakże oprzeć się wrażeniu, że cała „kompozycja” jest typowym dla kronikarza kolażem motywów, zaczerpniętych z innych zdarzeń.

Ad 2. Z dystansem należy podejść do zaprezentowanej przez Mistrza Wincentego realizacji planu zemsty. Według Kadłubka, Panończyk dowiedziawszy się o nieobecności Bolesława, zawiadomił Wołodarowica, wzywając go do najazdu. Spiskowcy, jak należy przypuszczać, postanowili zdobyć Wiślicę. Do tego momentu rzecz nie wzbudza zastrzeżeń. Ze zdziwieniem odbieramy interpretację przez kronikarza zarządzeń obronnych Panończyka. Gani on grododzierzcę za wydanie rozkazu okolicznym mieszkańcom schronienia się Wiślicy. Logika i znajomość ówczesnych realiów podpowiada, że takie zarządzenie byłoby zupełnie naturalne. Szukanie schronienia na obszarze umocnionych miast i grodów dawało szansę przeżycia wrogich najazdów. Powodowało jednocześnie konsolidację sił obrońców, zwiększając możliwości odpar-

¹⁵ Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika polska*, przekł. i oprac. B. Kürbis, Wrocław-Warszawa-Kraków 1996, s. 148.

¹⁶ W tym miejscu nie rozpatruję celów akcji Piotra Włostowica.

cia ataku. Kadłubek sugeruje jednak, że działania Panończyka, planującego otwarcie Rusinom bram Wiślicy, miały na celu zgubienie jak największej liczby ludności. O przebiegu oblężenia i zdobyciu grodu kronikarz napisał niewiele. O losie ofiar dowiadujemy się tylko, że „bezecna dzicz” i „najwstrętniejsi rozbójnicy” upajali się krwią pokonanych.

Panończyk, jak wynika z opowieści Kadłubka, działał z pobudek materialnych: Wołodarowic skusił zdrajcę złotem i podarunkami. Miał też obsypać go obfitością łask i godności. Niestety, nie wiadomo, o jakie dostojeństwa chodziło. Co ciekawe, jedyny konkret w kwestii godności uzyskanych przez Panończyka wynikał ze współpracy z Bolesławem. Współuczestnicząc w zrujnowaniu miasta, Węgier dobrowolnie pozbawił się opieki władcy, zaprzepaszczając szansę godnej egzystencji w Polsce.

Mistrz Wincenty w swym pouczającym scenariuszu przewidział dla Panończyka surową karę za wiarołomstwo. Co zaskakujące, spotkała go ona z ręki człowieka, który był inicjatorem zdradzieckiej intrygi. Po wykonaniu zadania Wołodarowic oslepił, uciął język i wykastrował swego niedawnego sojusznika. Krok ten tłumaczył profilaktyką: „Niechże się nie stanie, by z rodu żmii, z potwora zdrady, zgubniejszy nie wylągl się potwór”¹⁷. Słowa uzasadniające ukaranie Panończyka odnieść należałoby raczej do cynicznego Wołodarowica. To on był deprawatorem i prawdziwym „potworem zdrady”¹⁸. Ale okrucieństwo wyrządzone Panończykowi przez Wołodarowica jest tylko pozornie niewytłumaczalne. Warto bowiem zwrócić uwagę na losy polskiego rycerza Piotrka przedstawione w *Latopisie hipackim*: „6653. [...] Toi že zimy (tzn. w 1145 r. – przyp. K.B.) Vladislav” Lâdskii knâz’ em’ mouža svoego Petrka islepi a âzyka emoy oureza i dom”ego roz”grabii, tokmo s”eonu i s”de’mi wygna iz zemli svoeâ i ide v Rous’ âkože eoungl(s)koe slovo gl(agol)et’ eûže meroû merit’ v”ezmerit ti tyem” Rouskogo knzâ lest’ û Volodara i oumouçivy i i imenie ego oushyti...”¹⁹. Jeżeli ów mąż to Kadłubkowy porywacz Wołodara i legendarny strażnik testamentu Bolesława Krzywoustego²⁰,

¹⁷ Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika polska*, ks. 3, rozdz. 22, s. 149.

¹⁸ Można odnieść wrażenie, że kronikarz aprobował późniejsze prześladowanie Panończyka przez Wołodarowica. Ilustracją opowiadania Mateusza o zdradzieckim Panończyku są przytaczane przez Jana przykłady zemsty na poddanych wywieranej za zdradę władcy przez innych monarchów: Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem, *Kronika polska...*, lib. 3, cap. 23, p. 112-113. Rzecz w tym, że nie są one adekwatne do historii Panończyka, jako że działał on z inspiracji swego późniejszego prześladowcy. Autor był niekonsekwentny w opisie losów zdrajcy, gdyż Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika polska*, ks. 3, rozdz. 23, s. 151, stwierdza: „Skoro zaś Wołodarowic niejako pomścił duchy zabitych, ponieważ najokrutniejszego zdrajcę Polaków śmiercią pokarał, mógł poniekąd złagodzić gniew Bolesława. Wszelka bowiem zawziętość, acz nieubłagana, [przecież] łagodnieje wobec karzącego odwetu”. Ostatecznie jednak „pomsta” nie złagodziła gniewu polskiego księcia.

¹⁹ *Ipat’evskaâ letopis’*, k. 319.

²⁰ O kaźni Piotra Włostowica enigmatycznie: *Rocznik krakowski*, ed. A. Bielowski, PdP, t. 2, Lwów 1872, s. 833: „Petrus cecatur et Poloni exercitum devincunt...” i *Rocznik Sędziwoja*, ed. A. Bielowski, PdP, t. 2, Lwów 1872, s. 875: „Petrus palatinus Cracovie cecatur...”. Poza tym wspo-

wówczas moglibyśmy „zdemaskować” pełnię kronikarskiej mistyfikacji. W 2009 roku, w wystąpieniu prezentowanym w trakcie konferencji poświęconej twórczości biskupa krakowskiego, Karol Kollinger zapytywał: „Dlaczego Mistrz Wincenty »przemilczał« kaźń Piotra Włostowica?”²¹. Może odpowiedź znajdujemy w biografii Panończyka? Kadłubek „brzydził się chodzić utartymi szlakami” i lubił zaskakiwać czytelnika²². Niekiedy jednak tracił kontrolę nad retorycznymi popisami. Skłonny do moralizowania, w ten „oryginalny” sposób ujawnił głębię upadku Wołodarowica, a zwłaszcza jego protegowanego²³. Opowieść, rzecz jasna, miała sprawiedliwy finał. Skrzywdzony Bolesław ukarał Rusina jego własną bronią – najechał i spustoszył księstwo mściciela.

Ad 3. Z opowieści Mistrza Wincentego dowiadujemy się, że powziąwszy wiadomość o zdradzieckiej napaści, Bolesław „do żywego zaiste oburzony” niezwłocznie uderzył na Rus²⁴. Jako że winowajca, chroniąc się po lasach, nie śmiał stawić czoła Krzywoustemu w otwartej walce, wywarł on swą zemstę na jego poddanych. Ginęli wszyscy: „gdy miecz się sroży, próżno błagasz o litość”²⁵. Opis klęski zgotowanej agresorowi, przepełniony retoryką i metaforą o niezwyklej sile wyrazu, z historycznego punktu widzenia nie ma większej wartości. Nie zawiera bowiem żadnych konkretnych faktów. Wojowie polscy co prawda „brodzą we krwi”, niszcząc miasta, zamki, grody i wsie, ale nie wiemy, jakie i gdzie. Gdyby dosłownie traktować opis rzezi ziem Wołodarowica, to pozostałyby one pustynią. W opowiadaniu Kadłubka nie fakt jest jednak istotny, lecz przestroga przed przewrotnością i wiarołomstwem. Łatwowierny Bolesław dał się zwieść Panończykowi i Wołodarowicowi, lecz ukarał ich za to „stokrotną zemstą”²⁶.

Jeśli rzeczywiście Bolesław podjął zbrojne kroki przeciwko synowi Wołodara, to kronika Kadłubka nie jest dobrym źródłem informacji o przebiegu interwen-

---

mina o okaleczeniu tylko szesnastowieczna „Kronika Piotra Komasa”, zob.: A. Mosbach, *Piotr syn Włodzimierza, sławny dostojnik polski wieku dwunastego i kronika opowiadająca dzieje Piotrowe*, Ostrów 1865, s. 37. Nie znamy treści średniowiecznych utworów poświęconych dostojnikowi wzmiankowanym w źródłach wielkopolskich i śląskich (tzw. *Gesta Piotrka i Pieśń Maura*). Zob. na ten temat: M. Cetwiński, „*Carmen Mauri*”, czyli efekt śnieżnej kuli – przemiana hipotezy w fakt historyczny, [w:] *idem, Historia i polityka. Teoria i praktyka mediewistyki na przykładzie badań dziejów Śląska*, Kraków 2008, s. 173-195.

²¹ *Dlaczego Mistrz Wincenty »przemilczał« kaźń Piotra Włostowica?*, [w:] *Onus Athlanteum. Studia nad Kroniką biskupa Wincentego*, red. A. Dąbrówka, W. Wojtowicz, Warszawa 2009, s. 190-200.

²² M. Plezia, *Scripta minora. Łacina średniowieczna i Wincenty Kadłubek*, Kraków 2001, s. 271; P. Koziół, *Alegoria, narracja, niespójność*, [w:] *Onus Athlanteum...*, s. 464.

²³ Wątpię, aby była to aluzja do relacji Piastów z Piotrem Włostowicem. J. Bieniak, *Głos w dyskusji*, „*Studia Źródłoznawcze*” 1976, t. 20, s. 123-124; *idem, Mistrz Wincenty w życiu politycznym Polski przelotem XII i XIII wieku*, [w:] *Mistrz Wincenty Kadłubek człowiek i dzieło, pośmiertny kult i legenda, Materiały sesji naukowej – Kraków 10 marca 2000*, red. K.R. Prokop, Kraków 2001, s. 31-32, sądził, iż Kadłubek był krewnym Piotra Włostowica. Inaczej w kwestii pochodzenia kronikarza np. B. Śliwiński, *W sprawie pochodzenia Mistrza Wincentego*, „*Studia Źródłoznawcze*” 1979, t. 24, s. 167-172; B. Kürbis, *Wstęp*, [w:] *Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), Kronika polska...*, s. VIII-XVI.

²⁴ Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem, *Kronika polska...*, lib 3, cap. 24, p. 113.

²⁵ Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika polska...*, ks. 3, rozdz. 24, s. 152.

²⁶ Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem, *Kronika polska*, lib 3, cap. 24, p. 113.

cji. Zastanawia chronologia wypadków. Roczniki datują wiślicką katastrofę na zimę 1135 roku. W dziele Wincentego mamy do czynienia z przesunięciem czasowym zdarzeń. Polska odwetowa interwencja na Rusi poprzedza wyprawę Bolesława na Węgry w interesie Borysa Kolomonawica. Zmagania zakończone klęską Krzywoustego w krwawej bitwie prezentuje obszerny 26 rozdział III księgi²⁷. Skądinąd wiadomo, że Bolesław najechał Węgry w 1132 roku²⁸. Kadłubkowy konflikt rozegrał się zatem kilka lat wcześniej, niż sugerują to roczniki²⁹. Latopisy ruskie nie wspominają o polskiej napaści na Przemyśl czy Dźwinogród w latach trzydziestych XII stulecia. Nie stwarzają podstaw do przypuszczeń o kataklizmie wojennym na tym obszarze. Niewiele wyjaśnia obserwacja sytuacji politycznej ówczesnej Polski i relacji ze wschodnim sąsiadem. Jakąś wskazówką w tej ostatniej kwestii są wzmianki na temat ruskich uczestników wojny węgierskiej 1132 roku. Rusini wspierali podobno obie strony konfliktu. Niestety, źródła nie wymieniają imion Rurykowiców biorących udział w wojnie³⁰. Wśród nich historycy wskazują co prawda Wołodimirkę Wołodarowica, lecz są to tylko dywagacje hipotetyczne³¹. W rzeczywistości sprawców zniszczenia Wiślicy należałoby szukać w gronie wrogów Bolesława z 1135 roku, a nie sprzed 1132.

II. Roczniki

Opowiadanie Kadłubka stoi w sprzeczności z chronologią roczników. O napadzie na Wiślicę wspominały: *Rocznik kapituły krakowskiej*, *Rocznik krótki*, *Rocznik krakowski*,

²⁷ *Ibidem*, s. 114-120.

²⁸ *Otonis episcopi Frisingensis Chronica sive Historia de duabus civitatibus*, ed. A. Hofmeister, „Monumenta Germanicae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum”, Hannoverae et Lipsiae 1912, lib. 7, p. 342-343; *Kanownik Wjšebradskj*, „Fontes rerum Bohemicarum”, d. 2, č 1, ed. J. Emler, Praha 1874, p. 215-216.

²⁹ Jako pierwszy konflikt opisany przez Kadłubka z datowaniem roczników skojarzył autor *Kroniki wielkopolskiej* (*Kronika wielkopolska*, p. 45).

³⁰ *Bilderchronik* (*Chronicon pictum*), ed. D. Dercsényi, Bd. 2, Budapest 1968, p. 148-149.

³¹ Oprócz Wołodimirki wskazuje się również na Andrzeja Monomachowica. O ruskich uczestnikach wojny m.in.: V.N. Tatišev, *Istoriâ Rossijskaâ*, podgot. M.P. Irošnikov *et al.*, č. 2, Moskva 1995, s. 138; I. Šaranevič, *Istoriâ Galicko-Vladimirskoj Rusi*, Lvov 1863, s. 37; I. Linničenko, *Vzaimnyâ otnošenîâ Rusi i Polši do poloviny XIV stoletîâ*, č. 1, Kiev 1884, s. 149-150; B. Hóman, *Geschichte des Ungarischen Mittelalters*, Bd. 1, Berlin 1940, s. 382; G. Varga, *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus des Arpaden zwischen Anlehnung und Emanzipation*, München 2003, s. 174 i M. Font, *Vengersko-russkie političeskie svâzi v XII veke*, [w:] *Vengry i ih sosedi po Centralnoj Evrope v Srednie veka i Novoe vremâ. (Pamâti Vladimira Pavloviča Šušarina)*, red. T.M. Ismailov, A.S. Stykalin *et al.*, Moskva 2004, s. 91; L. Vojtovič, *Galič u političnomu žitti Evropi XI-XIV stolit'*, Lviv 2015, s. 262; M. Ūrasov, *Kto pomogal Borisu Kalmanoviču v 1132 g. v ego bor'be za vengerskij prestol c Beloj II?*, „Knâža Doba. Istoriâ i kultura” 2008, No 2, s. 95; A.B. Golovko, *Problema političeskogo i vojnennogo soŭza v otnošenâh Rusi i Polši (30-gody XI - 30-e gody XII v.)*, „Sovetskoe Slavânovedenie” 1986, t. 4, s. 58; A.B. Golovko, *Knâž' Volodimirko Volodarovič – peršij volodar ob'ėdnanogo galič'kogo knâživstva*, „Ukrâina: kul'turna spadšina, nacional'na svidimist', deržavnist'” 2006-2007, t. 15, s. 92-93; M.K. Ūrasov, *Vnuk Vladimira Monomaha Boris Kalmanovič, knâž'-avantŭrist*, Sankt-Peterburg 2017, s. 89-98.

Rocznik Traski, *Rocznik mansonarzy krakowskich* oraz kodeksy: Kuropatnickiego, lubiński, Szamotulskiego, królewiecki i Sędziwoja³². Badania nad początkami rocznikarstwa polskiego trwają od schyłku XIX wieku. W dyskusji uczestniczyli m.in. Georg Waitz, Stanisław Smolka, Heinrich Zeissberg, Tadeusz Wojciechowski, Wojciech Kętrzyński, Max Perlbach, Pierre David, August Bielowski i Władysław Semkowicz³³. Kontynuatorami znakomitej tradycji historiograficznej stali się m.in. Gerard Labuda, Jan Dąbrowski, Waclaw Korta, Zofia Kozłowska-Budkowa, Krzysztof Ozóg, Tomasz Jasiński, Wojciech Drelicharz³⁴. Istotną rolę w budowie zrębów hipotetycznego obrazu genezy polskiej annalistyki odegrał Tadeusz Wojciechowski. W toku analizy

³² *Rocznik kapituły krakowskiej*, [w:] *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, „Pomniki Dziejowe Polski. Nowa Seria” (PdP), t. 5, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978, s. 57; *Rocznik krótki*, [w:] *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, s. 236; *Rocznik Traski*, ed. A. Bielowski, [w:] PdP, t. 2, ed. A. Bielowski, Lwów 1872, s. 832; *Rocznik krakowski*, ed. A. Bielowski, „Pomniki dziejowe Polski”, t. 2, Lwów 1872, s. 832; *Rocznik Sędziwoja*, PdP, t. 2, s. 875. *Rocznik małopolski*, ed. A. Bielowski, PdP, t. 3, Lwów 1878, s. 152-153.

³³ S. Smolka, *Polnische Annalen bis zum Anfange des vierzehnten Jahrhunderts*, Lemberg 1873; G. Waitz, *Verlorene Mainzer Annalen*, [w:] *Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften und der Georg-Augusts Universität*, Göttingen 1873, s. 388-391; H. Zeissberg, *Die polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters*, Leipzig 1873; T. Wojciechowski, *O rocznikach polskich X-XV wieku*, „Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie” 1880, t. 4, s. 144-233; W. Kętrzyński, *O rocznikach polskich (Osobne odbicie z Tomu XXXIV Rozpraw Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie)*, Kraków 1896, s. 1-190; M. Perlbach, *Die Anfänge der polnischen Annalistik*, „Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde” 1899, Bd. 24, s. 231-285; W. Semkowicz, *Rocznik tzw. Świętokrzyski dawny*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 1910, t. 28, s. 271-272; P. David, *Recherches sur l'annalistique polonaise du XIe au XVIe siècle*, „Revue des Questions Historiques” 1932, vol. 116, p. 5-58, 257-274.

³⁴ G. Labuda, *Gdzie pisano najdawniejsze roczniki polskie?*, „Roczniki Historyczne” 1957, t. 23, s. 79-97; Z. Budkowa, *Początki rocznikarstwa polskiego*, „Studia Źródłoznawcze” 1958, t. 2, s. 81-96; G. Labuda, *Rocznik poznański*, „Studia Źródłoznawcze” 1958, t. 2, s. 97-112; J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie do 1480 r.*, Wrocław 1964; W. Korta, *Sredniowieczna annalistyka śląska*, Wrocław 1966; G. Labuda, *Roczniki polskie*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. 4, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 510-512; G. Labuda, *Główne linie rozwoju rocznikarstwa polskiego w wiekach średnich*, „Kwartalnik Historyczny” 1971, t. 78, s. 804-839; Z. Kozłowska-Budkowa, *Wstęp*, [w:] *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, s. VIII-LXXIII; K. Ozóg, *Studium o „Roczniku Traski”*, „Studia Historyczne” 1980, R. 23, z. 4, s. 517-534; W. Drelicharz, *Wstęp do studium źródłoznawczego Rocznika Sędziwoja*, „Studia Historyczne” 1992, t. 35, z. 3, s. 291-306; W. Drelicharz, *Źródła i autor Rocznika Sędziwoja. Z dziejów kultury historycznej duchowieństwa wielkopolskiego w XV w.*, „Nasza Przeszość” 1993, nr 80, s. 131-167; K. Ozóg, „Dopełnienie szamotulskie” – *studium źródłoznawcze*, „Studia Historyczne” 1992, t. 35, z. 2, s. 143-153; T. Jasiński, *Początki polskiej annalistyki*, [w:] *Nihil superfluum esse. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesor Jadwidze Krzyżaniakowej*, red. J. Strzelczyk, J. Dobosz, Poznań 2000, s. 129-146; T. Jasiński, *Rocznik poznański. Ze studiów nad annalistyką polską i czeską*, [w:] *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, Warszawa 2000, s. 664-672; T. Jasiński, *Rocznik obcy w Roczniku kapituły krakowskiej*, [w:] *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, red. D. Zydorek, Poznań 2001, s. 217-224; G. Labuda, *Jeden czy dwa roczniki niemieckie u podstaw polskiego rocznikarstwa?*, „Studia Źródłoznawcze” 2001, t. 39, s. 7-27; W. Drelicharz, *Annalistyka małopolska. XIII-XV wieku. Kierunki rozwoju wielkich roczników kompilowanych*, Kraków 2003.

treści *Rocznika kapituły krakowskiej*, *Rocznika wielkopolskiego* („Czarnkowskiego”) i *Rocznika krótkiego*, doszedł do wniosku, że wszystkie one powstały na gruncie zaginionego krakowskiego rocznika kapitulnego³⁵. W podsumowaniu swych rozważań stwierdził: „dawny rocznik kapitulny, jakkolwiek zaginął w oryginalnym rękopismie, przechował się jednak w tekście; a mianowicie: jako transumpt z interpolacjami – w Nowym roczniku kapitulnym, jako brakliwa kopija – w Roczniku Czarnkowskiego, a wreszcie jako ekscerpt – w Roczniku krótkim...”³⁶. Z tzw. Dawnego rocznika kapitulnego, zdaniem badacza, korzystał także autor *Rocznika dawnego*. Zbieżności tego zabytku z *Rocznikiem kapitulnym* sięgały 1091 roku³⁷. Po tej dacie pisarz *Rocznika dawnego* rozpocząć miał oryginalne zapiski. Ustalenia Tadeusza Wojciechowskiego w sprawie *Rocznika dawnego*, poza konstatacją o wspólnym „korzeniu” z pozostałymi najstarszymi rodzimymi annałami, nie znalazły akceptacji historyków. Dalsze poszukiwania doprowadziły do ugruntowania hipotezy Stanisława Smolki i Władysława Semkowicza o wspólnej podstawie *Rocznika dawnego* i kapitulnego, sięgającej 1119 roku³⁸. Na podstawie autopsji zachowanego w oryginale rękopisu *Rocznika dawnego* i analizy jego treści historycy doszli do wniosku, że jest on wyciągiem z nieistniejącego już archetypu³⁹. Odpisawszy oryginał, ekscerptor uzupełnił swój rocznik o kilka informacji⁴⁰. Zakończył pod datą 1136 roku, gdzie umieścił wiadomość o śmierci nieznannej skądinąd Zofii. Jeśli pierwowzór rocznika odpisany przez XII-wiecznego skrybę rzeczywiście sięgał do 1119 roku, to nie mógł zawierać wiadomości o zniszczeniu Wiślicy. Niezbyt bogata kontynuacja obejmowała tylko trzy zapiski z lat 1121-1136. O Wiślicy autor nie wspominał. Dlaczego, możemy zgadywać. Informacja na ten temat pojawiła się dopiero na kartach *Rocznika kapituły krakowskiej*. Zapis brzmiał lakonicznie: „MCXXV Wizlicia cede destruitur V idus Februarii”⁴¹. Skąd twórca trzynastowiecznego annału zaczerpnął wiadomość o zniszczeniu miasta przed stu laty? Informacje zaopatrzone w datyienne w rocznikach były rzadkością. W *Roczniku*

³⁵ T. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 177 i n.

³⁶ *Ibidem*, s. 180.

³⁷ *Ibidem*, s. 180-181. Wspólnym źródłem obu roczników miał być rocznik frankońsko-polski, czyli „najdawniejszy pomnik annalistyki polskiej”.

³⁸ M.in.: S. Smolka, *op. cit.*, s. 52 i n.; W. Semkowicz, *op. cit.*, s. 271-272; Z. Budkowa, *Początki rocznikarstwa...*, s. 93; G. Labuda, *Główne linie...*, s. 823-837; J. Bieniak, *Autor Rocznika dawnego*, [w:] *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gięztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991, s. 429; Z. Kozłowska-Budkowa, *Wstęp*, [w:] *Najdawniejsze roczniki...*, s. XII, XXXIV. (Pomijam kwestię interpretacji zabytku jako transumtu amplifikowanego czy też ekscerptu).

³⁹ O *Roczniku dawnym* m.in.: W. Kętrzyński, *op. cit.*, s. 14-17; W. Semkowicz, *op. cit.*, s. 241-295; J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 55-57; J. Bieniak, *Autor Rocznika dawnego*, s. 427-442.

⁴⁰ Z. Budkowa, *Początki rocznikarstwa...*, s. 94; Z. Kozłowska-Budkowa, *Wstęp*, [w:] *Najdawniejsze roczniki...*, s. XII.

⁴¹ *Rocznik kapituły krakowskiej*, s. 57.

dawnym znajdziemy tylko jedną taką datę (śmierć Zofii 10 października 1136 r.)⁴². W *Roczniku kapituły krakowskiej* jest ich więcej, ale także należą do wyjątków. Są to m.in. datyienne urodzin Kazimierza Mieszkowica i Mieszka Kazimierzowica, śmierci biskupa Lamberta i Bolesława Krzywoustego, zniszczenia Wislicy, konsekracji biskupa Gedki czy bitwy pod Suchodołem⁴³. Niewiele z nich znajduje potwierdzenie w innych przekazach, w tym w *Kalendarzu kapituły krakowskiej*⁴⁴. Najstarszych nie ma w innych źródłach. Wyjątkiem jest dzień śmierci Bolesława Krzywoustego, który zapisano w obituarzach niemieckich, *Kodeksie Gertrudy* i nekrologu z St. Gilles⁴⁵. Datowane dziennie wiadomości rocznika zazwyczaj nie były kontestowane przez historyków. Na przykład Oswald Balzer nie zgłaszał obiekcji wobec rocznikowej daty urodzin Kazimierza Odnowiciela. Kazimierz Jasiński, przełamując wątpliwości, napisał: „Jego data urodzin jest najwcześniejszą datą dzienną występującą w źródłach polskich. Została ona zapisana z pewnością współcześnie, jakkolwiek zachowała się dopiero w trzynastowiecznej wersji *Rocznika kapituły krakowskiej*”⁴⁶. Czy analogicznie należałoby interpretować zachowanie daty zniszczenia Wislicy? O „współczesnym zapisaniu” tej wiadomości, w kontekście informacji *Rocznika dawnego*, możemy tylko przypuszczać. Identyfikując jak autor *Rocznika kapituły krakowskiej* klęskę Wislicy oddał pisarz *Rocznika krótkiego*. Najprawdopodobniej obaj korzystali z tego samego źródła. Był nim hipotetyczny rocznik kapitulny dawny (*Annales regni Polonorum deperditi*), będący chyba kontynuacją annału znanego autorowi *Rocznika dawnego*⁴⁷. Autorzy *Rocznika kapituły krakowskiej* i *Rocznika krótkiego* nie zmienili pierwotnego brzmienia zapiski⁴⁸.

⁴² *Rocznik dawny*, s. 16.

⁴³ *Rocznik kapituły krakowskiej*, s. 45, 48, 53, 57, 58, 80.

⁴⁴ Zob. uwagę K. Jasiński, *Rodowód pierwszych Piastów*, „Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wznowienia”, t. 19, Poznań 2004, s. 192, p. 37.

⁴⁵ *Necrologium Zwiefaltense*, „Monumenta Germaniae Historica. Necrologia Germaniae”, t. 1, ed. F.L. Bauman, Berolina 1888, s. 263; *Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier. Codex Gertrudianus in Cividale. Historisch-kritische Untersu chung von H. V. Sauerland. Kunsthistorische Untersuchung von A. Haseloff*, [w:] *Festschrift der Gesellschaft für nützliche Forschungen zu Trier zur Feier ihres hundertjährigen Bestehens herausgegeben 10. April 1901*, Trier 1901, s. 41; P. David, *La Pologne dans l'obituaire de Saint-Gilles en Languedoc au XIIe siècle*, „Revue des études slaves” 1939, t. 19, p. 221.

⁴⁶ K. Jasiński, *Rodowód...*, s. 130.

⁴⁷ M.in.: J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 54-55; G. Labuda, *Główne linie...*, s. 823-824; 826, 830-833 (redakcja X-A1). Inaczej W. Kętrzyński, *op. cit.*, s. 20: „Rocznik zatem krótki nie jest ekscerptem z rocznika kapitulnego, jak niektórzy utrzymują, lecz jego źródłem”. Nieco odmiennie Z. Kozłowska-Budkowa, *Wstęp*, s. LIX-LX, zdaniem której *Rocznik krótki* nie korzystał ani z oryginału, ani wiernej kopii *Annales regni Polonorum deperditi*, *ibidem*, s. LX: „Ale wobec tego, że w drugiej połowie, a zwłaszcza w ostatniej ćwierci XIII w. istniało zapewne już więcej różnych wzbogaconych ekscerptów *Annales Regni Polonorum deperditi* i *Rocznika kapitulnego*, nie można odtworzyć bezpośredniej podstawy źródłowej naszego rocznika”.

⁴⁸ M. Mikula, *Mistrz Wincentego Kronika a Annales regni Polonorum deperditi. W poszukiwaniu źródeł do dziejów polski piastowskiej w III i IV księdze Kroniki*, „Cistercium Mater Nostra. Tradycja, Historia, Kultura” 2008, R. 2, t. 2, s. 113, domniemywał „najbliższą zgodność” między *Annales regni Polonorum deperditi* i *Rocznikiem kapitulnym* w odniesieniu do 1135 r.

W kolejnych „edycjach” roczników czekała ją jednak poważna korekta. Za sprawą Traski i autora *Rocznika krakowskiego* po raz pierwszy na kartach annałów zagościła informacja o zniszczeniu Wiślicy w nowym brzmieniu⁴⁹. Pisarze wyraźnie zainteresowali się sprawcami najazdu. W roli agresorów pojawili się Połowcy lub Kumanowie. Dostrzegamy też ciekawą tendencję polegającą na pomijaniu daty dziennej napaści. W wersji Traski zapiska brzmiała następująco: „Wysilcia cede Plaucorum destruit r”⁵⁰. W piętnastowiecznym kodeksie Szamotulskiego Połowców zastąpili poganie⁵¹. Starą i nową wersję połączył *Rocznik Sędziwoja*, w którym pojawiła się nota o treści: „Vislicia cede destruitur V ydus Februarii per Plaucos sive Hungaros”⁵². Węgrzy, jak widać, zastąpili Kumanów⁵³. Na jakiej podstawie doszło do zmiany treści pierwotnej zapiski? Wydaje się, że wiarygodnego fundamentu źródłowego nie było. Mamy zatem do czynienia z domysłami. Co ciekawe, rocznikarze albo nie trudzili się wnikliwą lekturą Kadłubka, albo nie ufali wiedzy krakowskiego biskupa. W żadnym z kodeksów nie pojawili się Rusini w roli agresorów. Autor *Rocznika Sędziwoja*, bazujący na obu tradycjach annalistycznych, jak przypuszczał Wojciech Drelicharz, wprowadził poprawki, sugerując się treścią *Kroniki wielkopolskiej*⁵⁴. W tamtejszej relacji nie ma jednak ani Połowców, ani Węgrów, a Panończyk nadal pozostawał tylko narzędziem w rękach ruskiego księcia. Refleksja i niezbyt intensywna dociekliwość nie zawsze zbliżała do prawdy. Sądzę, że informacje czternasto- i piętnastowiecznych roczników, w zakresie dotyczącym sprawców zniszczenia Wiślicy, nie zasługują na zaufanie.

III. Źródła archeologiczne

Niezwykle interesująco przedstawia się kwestia odzwierciedlenia wiadomości kronik i roczników o zniszczeniu Wiślicy w badaniach archeologicznych. Jak wyglądało miasto, które zdobywał i niszczył Wołodarowic? Wincenty Kadłubek i inni pisarze średniowieczni znali Wiślicę znacznie późniejszą. Kadłubek nazywał ją „sławnym miastem”, co oddziałuje na wyobraźnię, lecz niewiele mówi. Z kolei Jan Długosz, kustosz

⁴⁹ K. Ożóg, *Studium o „Roczniku Traski”*, s. 523, stwierdził, że nota pod 1135 r. w *Roczniku Traski* przejęta została z *Annales regni Polonorum deperditi*. Autor za S. Smolką i W. Kętrzyńskim uznawał wspólną podstawę dla *Rocznika Traski* i *krakowskiego* z ok. 1240 r., *ibidem*, s. 526. Nie wyjaśnił jednak przyczyn rozbieżności między nimi a starszymi rocznikami. Na temat relacji między *Annales regni Polonorum deperditi* a rocznikami XIV-XV wieku zob.: W. Drelicharz, *Annalistyka małopolska...*, s. 374-450.

⁵⁰ *Rocznik Traski*, s. 832.

⁵¹ *Rocznik małopolski*, s. 153.

⁵² *Rocznik Sędziwoja*, s. 875.

⁵³ W. Drelicharz, *Źródła i autor Rocznika Sędziwoja...*, s. 156, p. 145.

⁵⁴ *Ibidem*: „Wydaje się, iż podstawą tej zmiany było opowiadanie Kr. wpol. o »Pannończyku«, przez którego zdradę miała zostać zniszczona Wiślica; zob. MPH s. n., t. 8, s. 45 rozdz. 29. Wątpliwości wzbudza tutaj jedynie to, dlaczego Sędziwój jednego zdrajcę »Pannończyka« przemienił w licznych »Węgrów?».

kolegiaty wiślickiej, pisał o mieście ludnym, w kształcie kolistym, położonym na skale i znakomicie przygotowanym do obrony⁵⁵. Rezultaty prac archeologicznych, w jakiejś mierze, weryfikują nasze wyobrażenia, powstałe na tle lektury kronik, ale nie dają odpowiedzi na wiele pytań związanych losem grodu w 1135 roku. Systematyczne prace badawcze w Wiślicy i jej okolicach prowadzone były od 1949 roku⁵⁶. Obejmowały one m.in. rejon grodziska „na łąkach”, obszar znany pod nazwą „Regia” lub „Zamek” oraz kościoły, nekropole i obwarowania miejskie⁵⁷. Szczególną uwagę, w kontekście

⁵⁵ *Ioannis Długosii...*, lib. 3-4, p. 327; P. Kardyś, *Dom Długosza w Wiślicy*, [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i Materiały Historyczne*, t. 7, red. B. Wojciechowska, L. Michalska-Bracha, Kielce 2006, s. 9-26. O fundacjach księcia po 1135 r. w Wiślicy m.in.: E. Dąbrowska, *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym ziemi wiślickiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 46-47; J. Leśny, *Wiślica*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. G. Labuda, Z. Steiber, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 497-498; W. Gliński, *Wiślica plemienna czy wczesnośredniowieczna*, [w:] *Civitates Principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce średniowiecznej. Katalog wystawy*, Gniezno 1998, s. 77-91; W. Gliński, *Zespół pałacalny w Wiślicy w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 258-259. Ostatnio: J. Sikora, *Działalność fundacyjna księcia Kazimierza Sprawiedliwego w świetle nowych badań*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 2004, t. 24, s. 128-133.

⁵⁶ W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Badania grodziska w Wiślicy, pow. Pińczów w r. 1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1949, t. 1, s. 73-82. O historii badań, z uwzględnieniem eksploracji poprzedzających II wojnę światową, ostatnio N. Glińska, *Wiślica we wczesnym średniowieczu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych. Stan badań i problematyka badawcza*, [w:] *W kręgu obchodów milenijnych na Kielecczyźnie (1957-1967/68). Państwo – Kościół – Nauka – Popularyzacja*, red. A. Młynarczyk-Tomczyk, S. Orzechowski, Kielce 2017, s. 243-278.

⁵⁷ W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Badania grodziska w Wiślicy, pow. Pińczów w r. 1950*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1950, t. 2, s. 45-60; *iidem*, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku w Wiślicy, pow. Pińczów za lata 1951 i 1952*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 4, s. 149-161; *iidem*, *Prace wykopaliskowe w Wiślicy, w latach 1953 i 1954*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1955, t. 1, s. 235-250; Z. Wartołowska, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Wiślicy, pow. Pińczów w r. 1955*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1959, t. 5, s. 237-250; Z. Wartołowska *et al.*, *Badania grodziska w Wiślicy w 1956 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1959, t. 7, s. 49-56; Z. Wartołowska, *Wyniki badań archeologicznych w Wiślicy*, „Ochrona Zabytków” 1960, R. 13, z. 1-4, s. 82-87; W. Bender, *Gród w Wiślicy w świetle źródeł archeologicznych*, „Dawna Kultura” 1955, z. 2, s. 70-77; Z. Kozłowska-Budkowa, *Szkice i materiały z dziejów Wiślicy*, [w:] *Studia związane z badaniami wiślickimi*, „Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” (dalej: „Rozprawy ZBPS UW i PW”) 1970, t. 5, s. 11-36; E. Dąbrowska, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne rejonu Wiślicy*, [w:] *III Konferencja Naukowa w Warszawie 13 i 14 kwietnia 1962, Referaty i dyskusje*, „Sprawozdania Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” (dalej: „Sprawozdania ZBPS UW i PW”) 1964, t. 2, s. 47-55; T. Lalik, *Wiślica między Krakowem i Sandomierzem we wczesnym średniowieczu (streszczenie referatu)*, [w:] *III Konferencja Naukowa 13 i 14 kwietnia 1962, Referaty i dyskusje*, „Sprawozdania ZBPS UW i PW” 1964, t. 2, s. 45-46; Z. Wartołowska, *Osada i gród w Wiślicy w świetle badań wykopaliskowych do 1962*, [w:] *Odkrycia w Wiślicy*, „Rozprawy ZBPS UW i PW” 1963, t. 1, s. 31-45; Z. Wartołowska, *Wiślica w IX, X i XI wieku (streszczenie referatu)*, [w:] *II Konferencja Naukowa w Warszawie 28 i 29 kwietnia 1961. Referaty i dyskusje*, „Sprawozdania ZBPS UW i PW” 1963, t. 1, s. 21-22; Z. Wartołowska, *Gród wiślicki*, [w:] *III Konferencja Naukowa w Warszawie 13 i 14 kwietnia 1962 r., Referaty i dyskusje*, „Sprawozdania ZBPS UW i PW” 1964, t. 2, s. 31-36; Z. Wartołowska, *Dzieje Wiślicy w świetle odkryć archeologicznych*, [w:] *V Konferencja Naukowa w Busku Zdroju i w Wiślicy 19-20 maja 1966, Referaty i dyskusje*, „Sprawozdania

wydarzeń początków XII wieku, przykuwało grodzisko „na łąkach”, spektakularna „Regia” i relikty kościoła „św. Mikołaja”. Efekty pionierskich badań napawały optymizmem. Wraz z upływem czasu entuzjazm nad rezultatami eksploracji spadał. Dziś wśród archeologów albo nie ma zgodności co do chronologii badanych obiektów, albo brakuje źródłowych podstaw do wyświetlenia ich historii. Dla ilustracji różnicy poglądów i ewolucji w interpretacji wiślickich odkryć warto zacytować trzy głosy zarejestrowane na przestrzeni półwiecza. Pochodzą one z 1966, 1997 i 2017 roku i należą odpowiednio do Zofii Wartołowskiej, Jerzego Gąssowskiego i Niny Glińskiej:

Dla uściślenia datowania początków osadnictwa wczesnośredniowiecznego na terenie Wiślicy brak dostatecznych podstaw źródłowych. Najstarsza jest warstwa kulturowa pochodząca ze zniszczenia pożarem zabudowy grodu, otoczonego fortyfikacją w postaci fosy i drewniano-glinianej konstrukcji wału, które później zniwelowano. Zniszczenie tego grodu archeologicznie można datować na koniec IX w. Jak wynika ze źródeł pisanych, w 879 r. miała miejsce wyprawa Świętopępka Wielkomorawskiego na pogańskiego księcia, który „siedząc w Wiśle [...] urągał chrześcijanom i szkody im wyrządzał” i który został zmuszony do przyjęcia chrześcijaństwa.

Znalezienie w Wiślicy relikwii prowizorycznego baptysterium w postaci obudowanej misy chrzcielnej, datowanej pucharkiem na pustej nóżce na drugą połowę IX w. oraz fakt, że Wiślica jeszcze w XV w. była nazywana „civitas Visly”, pozwalają na wiązanie zniszczenia najstarszego grodu wiślickiego z najazdem Świętopępka w 879 r.

Pierwszy okres istnienia osadnictwa wczesnośredniowiecznego na wyspie wiślickiej, wiek IX do r. 879, to również okres istnienia na ziemiach Polski organizacji plemiennych i związków plemiennych. Najstarszy zatem gród wiślicki można uznać za jeden z ośrodków plemiennych związku plemiennego Wiślan [...]. Drugi okres w dziejach Wiślicy trwał 256 lat od 879 r. do drugiego wielkiego zniszczenia Wiślicy, widocznego w stratygrafii kulminacji wyspy wiślickiej w postaci warstwy destruktywów architektonicznych, datowanych na wiek XII. W źródłach pisanych istnieje przekaz o jednym tylko zniszczeniu Wiślicy w XII w., mianowicie pod rokiem 1135...⁵⁸

Gdy odrzucimy mit o Wiślicy jako stołecznym ośrodku państwa Wiślan, uwzględniając dotychczasowe wyniki badań, można by rekonstruować najogólniej jej najdawniejsze dzieje jak następuje: Niewielki zespół osadniczy z X wieku koncentrujący się na obszarze wyspy miejskiej dostaje się na przełomie X/XI wieku we władanie księcia Polan. Doceniając strategiczne położenie tego miejsca u przeprawy na Nidzie, zakłada on gród obronny, w którym utrzymuje garnizon. Być może stanowi on strategiczny odwód dla Krakowa. Od schyłku XI wieku miejscowość zyskuje na znaczeniu, co poświadczają fundacje kościołów, takich jak kościół Św. Mikołaja, kolegiata i kościół Św. Marcina. Być może w tym przedziale czasowym należy też umieścić przynajmniej jedną z kaplic-rotund na Regii (co do drugiej, wątpliwości wyłożono wyżej). Rok 1135 przynosi wielkie zniszczenie miasta i stanowi wyraźną cezurę w rozwoju Wiślicy⁵⁹.

W Wiślicy w okresie wczesnego średniowiecza istniały dwa grody. Niestety datowanie kolejnych faz funkcjonowania tych obiektów ma wątpliwe podstawy. Dopiero pełne opracowanie materiałów oraz

---

ZBPS UW i PW” 1968, s. 37-52. Ostatnio krótką charakterystykę stanowisk i ich chronologię przedstawiła N. Glińska, *op. cit.*, s. 243-278.

⁵⁸ Z. Wartołowska, *Dzieje Wiślicy w świetle odkryć...*, s. 38-39.

⁵⁹ J. Gąssowski, *Archeologia Wiślicy: hipotezy i kontrowersje*, [w:] *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybkowski, Warszawa 1997, s. 19.

analiza dokumentacji z badań oraz ich wzajemne porównanie może wyjaśnić relacje tych grodów. Na razie bowiem wydaje się, że oba mogły funkcjonować w Wiślicy przez pewien okres równocześnie. Co więcej, niejasne są początki obydwu tych obiektów⁶⁰.

Jak widać, w toku wieloletnich badań, mimo nowych odkryć, archeolodzy uświadamiają sobie stopień swej niewiedzy. Droga do uzyskania wiarygodnych wniosków okazuje się dłuższa, niż się początkowo wydawało. W konsekwencji, nie możemy jeszcze zrekonstruować wyglądu „sławnego miasta Wiśliczan”, w chwili gdy u jego bram stała wroga armia. Aktualny stan wiedzy o losach poszczególnych budynków wzniesionych w mieście w średniowieczu nie daje jasnego świadectwa kataklizmu z 1135 roku. Czy możemy przypuścić, że Wiślicę opisywaną przez Mistrza Wincentego tworzyła „Regia” wraz z podgrodzem i kościołem „św. Mikołaja”? Czy w skład wiślickiego systemu obronnego wchodziło także grodzisko „na łąkach”? Zdaniem Włodzimierza Antoniewicza i Zofii Wartołowskiej, obiekt przy przeprawie nad Nidą funkcjonował równoległe z założeniami obronnymi na wzgórzu „Regii” i podzielił ich los⁶¹. Obraz grodziska położonego w dolinie rzeki jest dość dobrze rozpoznany. Założenie składało się z kilkunastu półziemiankowych budynków mieszkalnych, kilku gospodarczych, studni i zbiornika na wodę⁶². Całość otaczał wał konstrukcji drewniano-ziemnej. W 1982 roku Dorota Górna przeprowadziła analizę układu stratygraficznego gródka, jego drewnianej zabudowy oraz materiału ceramicznego. Na tej podstawie przedstawiła hipotezę o dwóch fazach jego funkcjonowania, zamykających się w przedziale czasowym między przelotem IX-X wieku a połową XI wieku⁶³. Obiekt „na łąkach” miał być niewielkim garnizonem wojskowym, chroniącym nieodległą osadę wiślicką i bród na Nidzie⁶⁴. Badania prowadzone w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia pod kierunkiem Jerzego Gąssowskiego, zasadniczo rzecz ujmując, w niewielkim zakresie zweryfikowały propozycje Doroty Górnej co do II fazy istnienia grodu „na łąkach”⁶⁵. Waldemar Gliński i Jacek Koj rozważania wokół interesującego nas miejsca

⁶⁰ N. Glińska, *op. cit.*, s. 263.

⁶¹ W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Badania grodziska w Wiślicy, pow. Pińczów w r. 1949*, s. 73-82; Z. Wartołowska, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Wiślicy...*, s. 149-161; W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Prace wykopaliskowe w Wiślicy...*, s. 235-250; Z. Wartołowska *et al.*, *Badania grodziska w Wiślicy...*, s. 49-56; Z. Wartołowska, *Gród wiślicki; eadem, Dzieje Wiślicy w świetle odkryć...*, s. 40-45.

⁶² Zdaniem archeologów półziemianki należały do dwóch faz zasiedlenia: 11 budynków fazy starszej, 15 fazy młodszej.

⁶³ D. Górna, *Drewniana zabudowa grodu wiślickiego*, s. 159-160. Autorka uznała, że skarb znaleziony w warstwie spalenizny po zniszczonym wale zawierający monety Bolesława Szczodrego i Władysława Hermana ukryty został między 1080-1090: *ibidem*, s. 131. Zob. uwagi krytyczne na temat datowania ceramiki przez autorów: N. Gliński, J. Koj, *Z nowych badań nad wczesnośredniowieczną Wiślicą*, „Slavia Antiqua” 1999, t. 40, s. 256-257. Warto jednak zauważyć, że D. Górna świadoma była niedoskonałości swych wniosków wynikających z analizy niepełnego zasobu fragmentów ceramiki. Brała pod uwagę weryfikację swych propozycji co do chronologii stanowiska.

⁶⁴ D. Górna, *Drewniana zabudowa grodu wiślickiego...*, s. 160.

⁶⁵ W. Gliński, J. Koj, *op. cit.*, s. 143-144.

podsumowali następująco: „Podstawowym problemem badawczym średniowiecznej Wiślicy pozostaje wzajemna relacja grodu *in regia* i grodziska na łąkach, położonego w niewielkiej odległości od kulminacji wiślickiej. Aktualne datowanie obu założeń grodowych zasądza się, co wydaje się mało prawdopodobne”⁶⁶.

Istnieje podejrzenie, że załoga domniemanej stancy nad Nidą opuściła ją na długo przed zniszczeniem miasta. Z praktycznego punktu widzenia, utrzymywanie dwóch odrębnych stanowisk obronnych przy przeprawie rzecznej może wydawać się nieuzasadnione. Dla rozwiania sceptycyzmu W. Glińskiego i J. Koją konieczne wydają się dalsze badania wokół grodziska.

Spore kontrowersje dotyczą także drugiego wiślickiego założenia obronnego na wzgórzu „Regia”. Rekonstruowany zasięg tego grodziska wyznaczony wałem i fosą obejmuje obszar 140 × 100 metrów⁶⁷. W jego wnętrzu wydzielono mniejszy gródek o powierzchni odpowiednio 60 × 50 metrów także okolony fosą⁶⁸. Teren ten, wraz z zabudowaniami wnętrza grodu, należeć mógł do wstępnej fazy istnienia Wiślicy. Jej kres zdają się wyznaczać ślady spalenizny odnajdywane w warstwie niwelacyjnej przygotowanej pod kolejne inwestycje. O pierwotnej zabudowie wzgórza wiadomo niewiele. Ślady wskazują na istnienie półziemianek i innych drewnianych słabo rozpoznanych obiektów⁶⁹. Na ich gruzach, zdaniem Waldemara Glińskiego, wzniesiono dwa kamienne palatia wraz z rotundami. Istnienie budowli należałoby kojarzyć z „XII-wieczną architekturą murowaną siedziby książęcej”⁷⁰. Zniszczenie grodu I fazy nastąpić mogło w 1135 roku⁷¹.

Życie religijne mieszkańców Wiślicy w I połowie XII wieku najprawdopodobniej koncentrowało się wokół tzw. kościoła św. Mikołaja⁷². Była to wówczas niewielka

⁶⁶ *Ibidem*, s. 146.

⁶⁷ O historii badań wokół stanowiska „Regia” ostatnio: W. Gliński, J. Koj, *op. cit.*, s. 119-150. Zob. także: A. Stachurska, P. Stachurski, *Rekonstrukcja stanowiska archeologicznego „Regia” w Wiślicy*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich...*, s. 269-273.

⁶⁸ Z. Wartołowska, *Sprawozdanie z archeologicznych prac...*, s. 101; W. Gliński, *Ratownicze badania...*, s. 129-130; N. Glińska, *op. cit.*, s. 260.

⁶⁹ W. Gliński, *Ratownicze badania...*, s. 129.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 131.

⁷¹ W. Gliński, J. Koj, *op. cit.*, s. 130, 134. Według Z. Wartołowskiej palatia i rotundy zniszczono w 1135 r.

⁷² Z. Kozłowska-Budkowa, *W sprawie fundacji kościołów wiślickich*, „Sprawozdania ZBnPŚ UW i PW” (1967-1968), Warszawa 1970, s. 34; E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, „Rozprawy ZBnPŚ UW i PW” 1970, t. 5, s. 57-58; J. Kalaga, *Przyczynek do sporu o Wiślicę*, „Z Otchłani Wieków” 1981, t. 47, z. 3, s. 143-145; *idem*, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo przy ul. Batalionów Chłopskich w Wiślicy*, „Światowit” 1986, t. 36, s. 131-173; M. Weber-Kozińska, *Fundamenty kościoła przy ul. Batalionów Chłopskich w Wiślicy*, [w:] *Wiślica. Nowe badania...*, s. 33-53; A. Tyniec-Kępińska, *Uwagi na temat możliwości datowania śladów osadnictwa przy ul. Batalionów Chłopskich Wiślicy*, [w:] *Wiślica. Nowe badania...*, s. 54-56; K. Żurowska, *Kościół św. Mikołaja w Wiślicy na tle romańskich jednonawowych budowli sakralnych*, [w:] *Wiślica. Nowe badania...*, s. 57-60; P. Kardys, *Wiślica w średniowieczu i w okresie wczesnonowożytnym*. *Studia dziejów miasta*, Kielce 2006, s. 38, p. 63.

świątynia jednonawowa z półkolistą apsydą i przybudówką w postaci kaplicy grobowej. Jej powstanie datowano między II połową X a XII wiekiem⁷³. Ostatnie badania Joanny Kalagi wskazują na przełom XI i XII wieku⁷⁴. Zagadkę stanowi kwestia zburzenia kościoła. Wydaje się, że przetrwał on katastrofę 1135 roku i przestał pełnić swą funkcję w połowie XIII wieku⁷⁵. Nie ma pewności, czy ruiny świątyni odkrytej przy ul. Batalionów Chłopskich przez Włodzimierza Antoniewicza i Zofię Wartołowską można kojarzyć z wezwaniem św. Mikołaja⁷⁶. Wydaje się, że albo przy okazji ustalania wezwania kościółka doszło do nieporozumienia, albo w Wiślicy istniały dwa przybytki o tym samym wezwaniu. Znany urzędnikom kancelarii papieskiej w XIV wieku i Długoszowi w XV wieku kościół św. Mikołaja był konstrukcją drewnianą⁷⁷. Pozostałości murowanej świątyni przy ul. Batalionów Chłopskich znajdują się pod warstwą bruku datowanego na połowę XIV stulecia⁷⁸. Wynika z tego, że nie mogą być tożsame z kościołem św. Mikołaja wymienianym w dokumentach papieskich i dziele Długosza. Zdaniem badaczy, kościół kamienny został rozebrany w XIII wieku przez biskupa Jana Musakę⁷⁹. Czy tak było w istocie, trudno przesądzić. Nie ulega wątpliwości, że funkcjonował on jeszcze długo po najeździe na Wiślicę.

Relacje źródeł narracyjnych przedstawiają zdobycie miasta jako krwawą rzeź mieszkańców grodu, podgrodzia i okolicy. Kadłubek pisał o dziczy upajającej się krwią zabitych⁸⁰. Długosz wspominał o ogromnym spustoszeniu, z którego ocalili tylko nieliczni⁸¹. Jeśli głównym punktem oporu wiśliczan były umocnienia wokół wzgórza „Regia”, to nie mogło ono, ze względu na swą powierzchnię, pomieścić zbyt wielu uchodźców. Nie sprzyjał temu okolony wałem obszar obejmujący niespełna 14 tys. m². Czy możliwe jest oszacowanie skali tragedii? Co stało się z ciałami zamordowanych? W Wiślicy i najbliższej okolicy odkryto kilka wczesnośredniowiecznych cmentarzyk.

⁷³ Ostatnio literaturę do dyskusji wokół powstania kościoła zob. N. Glińska, *op. cit.*, s. 265.

⁷⁴ J. Kalaga, *Przyczynek...*, s. 145. Podobnie K. Żurowska, *Kościół św. Mikołaja w Wiślicy...*, s. 60.

⁷⁵ J. Kalaga, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo...*, s. 72; N. Glińska, *op. cit.*, s. 265-266.

⁷⁶ Z. Budkowa, *Dyskusja*, [w:] *I Konferencja Naukowa w Warszawie 23 i 24 marca 1960*, Warszawa 1962, s. 85-87; *eadem*, *Dyskusja*, [w:] *Kolegiata wiślicka. Konferencja naukowa zamykająca badania wykopaliskowe*, red. A. Tomaszewski, Kielce 1965, s. 108; *eadem*, *W sprawie...*, s. 33; J. Gąssowski, *op. cit.*, s. 15; T. Rodzińska-Choraży, M. Kamińska, *Milenijne badania architektury w Wiślicy*, [w:] *W kręgu obchodów milenijnych na Kielecczyźnie...*, s. 295.

⁷⁷ *Johannis Dlugosz Senioris Canonici Cracoviensis Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 1, [w:] *Senioris Canonici Cracoviensis Opera Omnia*, ed. A. Przezdziecki, t. 7, Cracoviae 1863, s. 433-434; Z. Kozłowska-Budkowa, *W sprawie...*, s. 29, 33-34; J. Kalaga, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo...*, s. 132; P. Kardys, *Wiślica...*, s. 38, p. 63.

⁷⁸ J. Kalaga, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo...*, s. 162, 172.

⁷⁹ M.in. E. Dąbrowska, *Studia nad osadnictwem...*, s. 34; Z. Kozłowska-Budkowa, *W sprawie...*, s. 33-34; J. Kalaga, *Wczesnośredniowieczne...*, s. 172; B. Kumor, *Patrocinia najstarszych kościołów w Wiślicy do końca XII wieku*, [w:] *Wiślica. Nowe badania...*, s. 143-144; P. Kardys, *Wiślica...*, s. 39.

⁸⁰ *Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem, Kronika polska...*, lib. 3, cap. 22, p. 110-113.

⁸¹ *Ioannis Dlugossii...*, lib. 3-4, p. 326.

Ślady pochówków odnajdujemy m.in. wokół kościoła przy ul. Batalionów Chłopskich. W tym rejonie przebadano dotąd 115 grobów. Na temat czasu istnienia cmentarza Joanna Kalaga stwierdziła: „Groby pierwszej fazy, współczesnej kościołowi przestały funkcjonować w momencie zniszczenia świątyni, wówczas przysypano je gruzem. Trudny do wyznaczenia jest początek użytkowania cmentarzyska w drugiej fazie. Koniec jej natomiast wyznacza rok 1356, kiedy zostały wytyczone mury miejskie, a zaraz po nich nowa ulica, Platea Busciensis, której to bruk zalegał bezpośrednio nad grobami”⁸².

Drugi cmentarz wiślicki położony w okolicy ul. Jana Kilińskiego i kościoła św. Marcina⁸³ został odkryty w 1965 roku⁸⁴. Nekropolię tworzyło 107 pochówków⁸⁵. Na podstawie wyposażenia grobów ustalono, że w pierwszej fazie wykorzystania tego terenu inhumacji dokonywano między przełomem XI-XII wieku i połową XIII wieku⁸⁶. Eksploracji poddano także pochówki w okolicy kościoła św. Wawrzyńca w Goryslawicach położonych nieopodal Wiślicy⁸⁷. Tamtejszy cmentarz archeolodzy datują na II poł. XI-pocz. XII wieku i interpretowany on jest jako nekropolia użytkowana przez wiśliczan na przestrzeni kilkudziesięciu lat⁸⁸. Takie datowanie czyniłoby z niej najstarszy znany cmentarz w tym rejonie. Liczbę pochówków szacuje się od kilkaset do ponad tysiąca⁸⁹. Dotychczas przebadano 58 grobów⁹⁰. Zagadką jest powód zaprzestania grzebania zmarłych na tym terenie. Wojciech Szymański wskazywał na ewentualność oddziaływania Kościoła, niezbyt przychylnego pogańskiemu obyczajowi zakładania cmentarzy w odosobnionych miejscach. Brał też pod uwagę przeniesienie nekropolii w rejon ul. Batalionów Chłopskich po zniszczeniu Wiślicy w 1135 roku⁹¹. Koncepcję Wojciecha Szymańskiego w tym zakresie podzieliła Nina Glińska⁹². Hipoteza o możliwym związku likwidacji cmentarzyska z najazdem ma swe

⁸² J. Kalaga, *Wczesnośredniowieczne...*, s. 162. Na ten temat także A. Tyniec-Kępińska, *op. cit.*, s. 55-56.

⁸³ E. Twarowska, *Cmentarzysko i kościół św. Marcina w Wiślicy*, „Światowit” 1982, t. 35, s. 250. Nie udało się potwierdzić istnienia murowanego kościoła św. Marcina w XI-XII w.

⁸⁴ E. Twarowska, *op. cit.*, s. 195-256.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 203.

⁸⁶ E. Twarowska, *op. cit.*, s. 239-249.

⁸⁷ W. Bender, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Goresławice pow. Pińczów*, „Wiadomości Archeologiczne” 1955, t. 22, z. 1, s. 98-101; W. Szymański, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Goryslawicach, powiat Busko*, [w:] *Badania archeologiczne w okolicy Wiślicy*, „Rozprawy ZBnPŚ UW i PW” 1963, t. 2, s. 139-197; J. Charzewska, *Opis szczątków kostnych z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Goryslawicach powiat Busko*, [w:] *Badania archeologiczne w okolicy Wiślicy*, s. 200-211; N. Glińska, *op. cit.*, s. 272.

⁸⁸ W. Szymański, *op. cit.*, s. 183, 190; N. Glińska, *op. cit.*, s. 272-274.

⁸⁹ W. Szymański, *op. cit.*, s. 190.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 140-144; N. Glińska, *op. cit.*, s. 273.

⁹¹ W. Szymański, *op. cit.*, s. 191.

⁹² N. Glińska, *op. cit.*, s. 274.

źródła, jak sądzę, w wynikach badań chronologii wiślickich nekropolii i obu grodzisk („Regia” i „na łąkach”).

Interesującą okolicznością towarzyszącą opisom wiślickich cmentarzysk jest stosunkowo niewielki odsetek pochówków ofiar noszących ślady urazów. Niestety, w przypadku Wiślicy tylko 43% materiału kostnego poddanego badaniom pochodziło z wczesnego średniowiecza⁹³. Według Joanny Rajchert odsetek czaszek z urazami z tamtejszych cmentarzysk wynosił odpowiednio: Wiślica Zamek – 6,3, Wiślica Nowa Szkoła – 8,0, Wiślica Stara Szkoła – 11,1, Wiślica Grodzisko – 17,6, Wiślica – 10,8⁹⁴. Czy są wśród nich szczątki osób zabitych w trakcie najazdu z 1135 roku, nie sposób rozstrzygnąć. Rezultaty dotychczasowych eksploracji wskazują prawdopodobne obszary gwałtownych zniszczeń, lecz nie dają odpowiedzi na pytanie o skalę rzezi dokonanej w Wiślicy⁹⁵.

IV. Podsumowanie

Zakwestionowanie kolejnych elementów relacji Kadłubka prowadzi do generalnego pytania: skąd pochodzą wiadomości kronikarza o konflikcie polsko-ruskim wokół Wiślicy? Kwestia ta wiąże się z problemem informacyjnych podstaw konstruowania dzieła po wyczerpaniu się budulca dostarczanego m.in. przez kronikę Galla Anonima. Czy rudymet barwnych i pouczających opowieści Mistrza tworzyła tylko tradycja ustna? Biorąc pod uwagę hipotetyczną proveniencję archetypów najstarszych roczników, istnieje prawdopodobieństwo, iż z tego samego katedralnego zasobu wcześniej korzystać mógł Mistrz Wincenty. Sugestie tego rodzaju formułowano kilkakrotnie⁹⁶. Szerzej zagadnienie wpływu zaginionego rocznika kapitulnego na „budowę tkanki narracyjnej” kroniki Kadłubka podjął Maciej Mikuła⁹⁷. W konkluzji autor stwierdził m.in.:

---

⁹³ J. Rajchert, *Urazy czaszkowe ze szczególnym uwzględnieniem średniowiecznych stanowisk terenów dzisiejszej Polski*, „Światowit” 2002, t. 4, Fasc. B., s. 189-204. Badania na podstawie zasobu Zakładu Antropologii Historycznej Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego oraz badań A. Wiercińskiego: *idem*, *Program i rezultaty dotychczasowych badań antropologicznych w Wiślicy i Kijach*, „Sprawozdania ZBPS UW i PW” 1960, t. 1, s. 83-84; *idem*, *Analiza antropologiczna serii czaszek wiślickich z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego przy ul. Batalionów Chłopskich. Wykopiska w latach 1958-1959*, [w:] *Odkrycia w Wiślicy*, s. 273-294.

⁹⁴ J. Rajchert, *op. cit.*, s. 200, tab. 5.

⁹⁵ Literaturę przedstawia N. Glińska, *op. cit.*, s. 249-250, p. 25.

⁹⁶ G. Labuda, *Główne linie...*, s. 837; J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 78; Z. Kozłowska-Budkowa, *Wstęp*, [w:] *Najdawniejsze roczniki...*, s. XLII; B. Kürbis, *Wstęp*, [w:] Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika polska...*, s. LXXXIII.

⁹⁷ M. Mikuła, *op. cit.*, s. 101-129.

Wincenty, pisząc „pogallowy” fragment III księgi *Kroniki*, w doborze wątków sugerował się źródłami pisanymi, zwłaszcza *ArPd* (*Annales regni Polonorum deperditi* – przyp. K.B.), które rozwijał na podstawie relacji ustnej [...] Przeprowadzona analiza wskazuje, że Wincenty, pisząc *Kronikę*, jedynie sugerował się zapisami *ArPd*. Rocznik stanowił dla Wincentego chronologiczny wykaz najważniejszych wydarzeń, z których kronikarz wybierał materiał zgodnie z celem, jaki miała pełnić *Kronika*, i twórczo go komponował⁹⁸.

Kwestia relacji między kroniką Kadłubka i zaginionymi rocznikami zawiera w sobie dwie niewiadome: zasób informacyjny nieistniejących źródeł oraz kontakt pisarza z ich treścią⁹⁹. W tak specyficznej sytuacji odpowiedzi na postawione pytania będą miały charakter hipotetyczny. Umieszczenie przez historyków zapiski rocznikarskiej o zniszczeniu Wiślicy w zaginionym roczniku kapitulnym wynika z jej powtarzalności w późniejszych annałach, uznawanych za jego ekscerpty¹⁰⁰. Z jednej strony nawet jeśli twierdzenie o zależności jest prawdziwe, nie oznacza automatycznego zaistnienia więzi między archetypem roczników a kroniką. Z drugiej strony, jeśli w trakcie pisania swego dzieła Mistrz Wincenty miał kontakt z zasobami katedry krakowskiej, wydaje się nieprawdopodobne, by z nich nie skorzystał. Ale jak było, możemy się tylko domyślać. W naszym wypadku związku treściowe informacji rocznika i kroniki są znikome i ograniczają się do rejestracji faktu polegającego na zniszczeniu miasta. Wiadomość rocznika składa się z jednego zdania, relacja kronikarska z trzech rozdziałów. Rocznik spełniałby tu rolę rejestru, przypisywaną mu przez Macieja Mikułę. Z krótkiego „Wizlicia cede destruitur” Kadłubek stworzył obszerną, barwną i frapującą opowieść. Zastanawia jej pochodzenie. Nie za bardzo wygląda ona na przekaz ustnej tradycji¹⁰¹. Mamy do czynienia, jak wspominałem, z trawestacją zapoznanego wątku. Historia Panończyka oparta jest na przypadkach Piotra Włostowica, osadzonych w nowych realiach i innych czasach. Jej związek z rzeczywistością wydaje się wątpliwy, a motyw zemsty Wołodarowica jawi się jako koncepcja wygenerowana w wyobraźni kronikarza. Zagadką pozostają granice konfabulacji Wincentego. Czy zmyślona intryga stanowi „pomost” fabularny między zniszczeniem Wiślicy i jej sprawcami, czy też obecność Wołodarowica jest skutkiem nawiązania do dziejów Piotra? Pierwsza ewentualność wymagałaby korzystania z przekazu rocznika i rodzimej tradycji, druga wyobraźni i konsekwencji. Uratowanie choć części wiarygodność opowiadania Mistrza Wincentego wymaga istnienia tradycji ustnej o najeździe ruskim na Wiślicę. Jako że najstarsze roczniki w tej sprawie milczą, nie ma możliwości potwierdzenia przekazu

⁹⁸ *Ibidem*, s. 116-118.

⁹⁹ „Kontakt” ów może przybrać różne formy. W interesującym nas przypadku J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 78, napisał: „W każdym razie jest rzeczą charakterystyczną, że Wincenty nie uważał za potrzebne sięgnąć nawet do *Rocznika kapitulnego krakowskiego*, który przecież znać musiał”.

¹⁰⁰ Nie wdaję się w szczegóły oceny pisarskiej działalności autorów *Rocznika kapituły krakowskiej* i *Rocznika krótkiego* na płaszczyźnie opuszczeń i uzupełnień.

¹⁰¹ B. Kürbis, *Wstęp*, [w:] Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika polska...*, s. LXXXIII.

Tabela 1. Roczniki polskie o wydarzeniach w Wiślicy

Data spisania źródła	Nazwa rocznika	Treść
poł. XIII w. (ok. 1266 r.)	Rocznik kapituły krakowskiej ^a	Wislicia cede destruitur V idus Februariia
II poł. XIII w.	Rocznik krótki ^b	Wislicia cede destruitur quinto idus Februarib
II poł. XIV w.	Rocznik Traski ^c	Wislicia cede destruitur quarto Idus Februariid
II poł. XIV w.	Rocznik mansonarzy krakowskich ^d	Wislicia cede destruitur quarto Idus Februariid
II poł. XIV w.	Rocznik krakowski ^e	Wislicia cede destruitur quarto Idus Februariid
XV w.	Kodeks Kuropatnickiego ^f	Wislicia cede destruitur V Ydus Februariif
II poł. XV w.	Kodeks Szamotuskiego ^g	Wislicia cede destruitur quarto Idus Februariid
XV w.	Kodeks lubiński ^h	Wislicia cede destruitur VI Ydus Februariih
II poł. XV w.	Kodeks królewiecki ⁱ	Wislicia destructa est ex occisione i
poł. XV w.	Rocznik Sędziwoja ^j	Wislicia cede destruitur V ydus Februarii per Plaucos sive Hungarosj

^a *Rocznik kapituły krakowskiej*, [w:] *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, „Pomniki Dziejowe Polski. Nowa Seria”, t. 5, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978, s. 57.

^b *Rocznik krótki*, [w:] *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, „Pomniki Dziejowe Polski. Nowa Seria”, t. 5, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978, s. 236.

^c *Rocznik Traski*, ed. A. Bielowski, „Pomniki dziejowe Polski”, t. 2, ed. A. Bielowski, Lwów 1872, s. 832. W kodeksie Zamoyskich dopisek Pagani, zob. W. Drelicharz, *Annalistyka małopolska. XIII-XV wieku. Kierunki rozwoju wielkich roczników kompilowanych*, Kraków 2003, s. 33.

^d *Rocznik świętokrzyski*, wyd. A. Rutkowska-Płachcińska, „Pomniki dziejowe Polski”. Seria 2, Kraków 1996, s. 22, cyt. także inne wersje: „quinto idus Februarii”; „VI Idus Februarii, ut habetur supra in 2° libro, epistula XXII”.

^e *Rocznik krakowski*, ed. A. Bielowski, „Pomniki dziejowe Polski. Nowa Seria” (PdP), t. 2, Lwów 1872, s. 832; *Rocznik Sędziwoja*, ed. A. Bielowski, „Pomniki dziejowe Polski”, t. 2, Lwów 1872, s. 875.

^f *Rocznik małopolski*, ed. A. Bielowski, „Pomniki dziejowe Polski”, t. 3, Lwów 1878, s. 152.

^g *Rocznik małopolski*, ed. A. Bielowski, „Pomniki dziejowe Polski”, t. 3, Lwów 1878, s. 153.

^h *Rocznik małopolski*, ed. A. Bielowski, „Pomniki dziejowe Polski”, t. 3, Lwów 1878, s. 152.

ⁱ *Rocznik małopolski*, ed. A. Bielowski, „Pomniki dziejowe Polski”, t. 3, Lwów 1878, s. 153.

^j *Rocznik Sędziwoja*, „Pomniki dziejowe Polski”, t. 2, ed. A. Bielowski, Lwów 1872, s. 875.

o ruskim ataku na Wiślicę. Staniemy przed wyborem: albo zaakceptujemy rzeczywistość budowaną na podstawie piętrzących się hipotez, albo podamy w wątpliwość historyczność opowiadania pełnego „najjaskrawszych barw”¹⁰² zawartego w rozdziale 22, 23 i 24 *Kroniki polskiej*. Z badawczego punktu widzenia, jak sądzę, należałoby wybrać drugie rozwiązanie. Konsekwencją takiej decyzji będzie utrzymanie statusu faktu źródłowego dla intrygi Wołodarowica, spustoszenia przezeń Wiślicy i wyprawy Bolesława Krzywoustego na Podniestrze. W przypadku omawianych fragmentów kroniki sprawdza się sceptyczne stanowisko Tadeusza Wojciechowskiego: „zamiast

¹⁰² Określenie: O. Balzer, *Studium o Kadłubku*, [w:] *Pisma pośmiertne Oswalda Balzera*, t. 2, Lwów 1935, s. 272.

faktów same floresy”¹⁰³. Podobne wnioski nasuwają się w odniesieniu do przekazów annalistycznych. Wiadomości o sprawcach napadu zawarte w późnych rocznikach, jako niewiomego pochodzenia, nie wzbudzają zaufania. Nasza wiedza w kwestii upadku miasta ograniczy się do zakresu wyznaczonego przez najstarsze roczniki: „MCXXV Wizlicia cede destruitur V idus Februarii”. Nadzieję jej wzbogacenia widziałbym w usystematyzowaniu i uzgodnieniu dotychczasowych wyników poszukiwań archeologicznych oraz skrupulatnym opracowaniu przyszłych rezultatów eksploracji na terenie Wiślicy i okolic¹⁰⁴.

Bibliografia

Źródła

- Bilderchronik (Chronicon pictum)*, ed. D. Dercsényi, Bd. 2, Budapest 1968.
- Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier. Codex Gertrudianus in Cividale. Historisch-kritische Untersuchung von H. V. Sauerland. Kunsthistorische Untersuchung von A. Haseloff*, [w:] *Festschrift der Gesellschaft für nützliche Forschungen zu Trier zur Feier ihres hundertjährigen Bestehens herausgegeben 10. April 1901*, Trier 1901.
- Dopelniacz Mierzwy*, „Pomniki dziejowe Polski”, t. 2, wyd. A. Bielowski, Lwów 1872.
- Ioannis Dlugossii Annales seu Cronice incliti Regni Poloniae*, lib. 3-4, Varsaviae 1970.
- Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 5-6, Varsaviae 1973.
- Ipaťevskaâ letopis’*, [w:] *Polnoe sobranie russkih letopisej*, t. 2, Moskva 1998.
- Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Sławneego Królestwa Polskiego*, ks. 3 i 4, Warszawa 1969.
- Johannis Dlugosz Senioris Canonici Cracoviensis Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 1, [w:] *Senioris Canonici Cracoviensis Opera Omnia*, ed. A. Przewdziecki, t. 7, Cracoviae 1863.
- Kanownik Wýšebradskyj*, „Fontes rerum Bohemiarum”, d. 2, č 1, ed. J. Emler, Praha 1874.
- Kronika wielkopolska*, oprac. B. Kürbis, „Pomniki dziejowe Polski. Seria II”, t. 8, Warszawa, 1970.
- Lavrent’evska letopis’*, „Polnoe sobranie russkih letopisej”, t. 1, Leningrad 1926-1928.
- Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika polska*, przekł. i oprac. B. Kürbis, Wrocław-Warszawa-Kraków 1996.
- Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem, *Kronika polska, oprac. M. Plezia*, „Pomniki dziejowe Polski. Seria II”, t. 11, Kraków 1994.
- Mosbach A., *Piotr syn Włodzimierza, sławny dostojnik polski wieku dwunastego i kronika opowiadająca dzieje Piotrowe*, Ostrów 1865.
- Necrologium Zwiefaltense*, „Monumenta Germania Historica. Necrologia Germaniae”, t. 1, ed. F.L. Bauman, Berolina 1888.
- Otonis episcopi Frisingensis Chronica sive Historia de duabus civitatibus*, ed. A. Hofmeister, „Monumenta Germania Historica. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum”, Hannoverae et Lipsiae 1912.

¹⁰³ T. Wojciechowski, *Szkice historyczne jedenastego wieku*, wyd. A. Gieysztor, Kraków 1951, s. 270.

¹⁰⁴ Optymizm tonuje nieco podsumowanie artykułu A. Stachurska, P. Stachurski, *op. cit.*, s. 271: „W zakończeniu prosimy pozwolić nam na wniosek ogólny, który z całą ostrością narzucał nam się w czasie pracy nad rekonstrukcją wiślickiej »Regii«. Wykopalka prowadzone bez wzorowej dokumentacji polowej, odpowiedniego metrykowania materiału, zapewnionych możliwości jego właściwego magazynowania i opracowania, a wreszcie szybkiej, pełnej publikacji materiałowej nie są wykopaliskami archeologicznymi, jeśli archeologię rozumiemy jako naukę. Jest to smutne doświadczenie młodych adeptów tej dyscypliny, które stało się naszym udziałem”.

- Rocznik kapituły krakowskiej*, [w:] *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, „Pomniki Dziejowe Polski. Nowa Seria”, t. 5, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978.
- Rocznik krakowski*, ed. A. Bielowski, „Pomniki dziejowe Polski”, t. 2, Lwów 1872.
- Rocznik krótki*, [w:] *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, „Pomniki Dziejowe Polski. Nowa Seria”, t. 5, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978.
- Rocznik małopolski*, ed. A. Bielowski, „Pomniki dziejowe Polski”, t. 3, Lwów 1878.
- Rocznik Sędziwoja*, ed. A. Bielowski, „Pomniki dziejowe Polski”, t. 2, Lwów 1872.
- Rocznik świętokrzyski*, wyd. A. Rutkowska-Płachcińska, „Pomniki dziejowe Polski. Seria II”, t. 12, Kraków 1996.
- Rocznik Traski*, ed. A. Bielowski, „Pomniki dziejowe Polski”, t. 2, Lwów 1872.

Opracowania

- Antoniewicz W., Wartołowska Z., *Badania grodziska w Wiślicy, pow. Pińczów w r. 1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1949, t. 1, s. 73-82.
- Antoniewicz W., Wartołowska Z., *Badania grodziska w Wiślicy, pow. Pińczów w r. 1950*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1950, t. 2, s. 45-60.
- Antoniewicz W., Wartołowska Z., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku w Wiślicy, pow. Pińczów za lata 1951 i 1952*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 4, s. 149-161.
- Antoniewicz W., Wartołowska Z., *Prace wykopaliskowe w Wiślicy, w latach 1953 i 1954*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1955, t. 1, s. 235-250.
- Balzer O., *Stydium o Kadłubku*, [w:] *Pisma pośmiertne Oswalda Balzera*, t. 2, Lwów 1935.
- Benyskiewicz K., *Długosz jako kronikarz dziejów Podniestrza w I połowie XII wieku*, „In Gremium” 2106, t. 10, s. 35-58.
- Baumgarten de N., *Genealogies et mariages occidentaux de Rurikides Russes du Xe Au XIIIe siecle*, „Orientalia Christiana” 1927, t. 9, z. 1.
- Baumgarten de N., *Pervaâ vetv' knâzej Galickih*, „Letopis' istoriko-rodoslovnogo obšestva v Moskve” 1908, t. 4, s. 3-20, <http://www.maxknow.ru/images/upload/articles51/1558.htm#galicky> [dostęp: 13.05.2019].
- Bender W., *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Goresławice pow. Pińczów*, „Wiadomości Archeologiczne” 1955, t. 22, z. 1, s. 98-101.
- Bender W., *Gród w Wiślicy w świetle źródeł archeologicznych*, „Dawna Kultura” 1955, z. 2, s. 70-77.
- Bieniak J., *Autor Rocznika dawnego*, [w:] *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991, s. 429-442.
- Bieniak J., *Głos w dyskusji*, „Studia Źródłoznawcze” 1976, t. 20, s. 123-124.
- Bienak J., *Mistrz Wincenty w życiu politycznym Polski przełomu XII i XIII wieku*, [w:] *Mistrz Wincenty Kadłubek człowiek i dzieło, pośmiertny kult i legenda, Materiały sesji naukowej – Kraków 10 marca 2000*, red. K.R. Prokop, Kraków 2001, s. 21-48.
- Budkowa Z., *Dyskusja*, [w:] *I Konferencja Naukowa w Warszawie 23 i 24 marca 1960*, Warszawa 1962, s. 85-87.
- Budkowa Z., *Początki rocznikarstwa polskiego*, „Studia Źródłoznawcze” 1958, t. 2, s. 81-96.
- Budkowa Z., *W sprawie fundacji kościołów wiślickich*, „Sprawozdania Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej”, Warszawa 1970.
- Cetwiński M., *„Carmen Mauri”, czyli efekt śnieżnej kuli – przemiana hipotezy w fakt historyczny*, [w:] *idem, Historia i polityka. Teoria i praktyka mediewistyki na przykładzie badań dziejów Śląska*, Kraków 2008, s. 173-190.
- Charzewska J., *Opis szczątków kostnych z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Gorysławicach powiat Busko*, [w:] *Badania archeologiczne w okolicy Wiślicy*, „Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” 1963, t. 2, s. 200-211.

- David P., *La Pologne dans l'obituaire de Saint-Gilles en Languedoc au XIIIe siècle*, „Revue des études slaves” 1939, t. 19.
- David P., *Recherches sur l'annalistique polonaise du XIe au XVIe siècle*, „Revue des Questions Historiques” 1932, vol. 116, p. 5-58, 257-274.
- Dąbrowska E., *Osadnictwo wczesnośredniowieczne rejonu Wislicy*, [w:] *III Konferencja Naukowa w Warszawie 13 i 14 kwietnia 1962, Referaty i dyskusje*, „Sprawozdania Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” 1964, t. 2, s. 47-55.
- Dąbrowska E., *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Ziemi Wiślickiej*, Wrocław 1965.
- Dąbrowski J., *Dawne dziejopisarstwo polskie do 1480 r.*, Wrocław 1964.
- Korta W., *Średniowieczna annalistyka śląska*, Wrocław 1966.
- Donskoj D.V., *Rúrikoviči. Istoričeskij slovar'*, Moskva 2008.
- Drelicharz W., *Annalistyka małopolska XIII-XV wieku. Kierunki rozwoju wielkich roczników kompilowanych*, Kraków 2003.
- Drelicharz W., *Wstęp do studium źródłoznawczego Rocznika Sędziwoja*, „Studia Historyczne” 1992, t. 35, z. 3, s. 291-306.
- Drelicharz W., *Źródła i autor Rocznika Sędziwoja. Z dziejów kultury historycznej duchowieństwa wielkopolskiego w XV w.*, „Nasza Przeszość” 1993, nr 80, s. 131-167.
- Font M., *Vengersko-russkie političeskie svāzi v XII veke*, [w:] *Vengry i ih sosedi po Centralnoj Evrope v Srednie veke i Novoe vremā. (Pamāti Vladimira Pavloviča Šušarina)*, red. T.M. Ismailov, A.S. Stykalin et al., Moskva 2004.
- Gąssowski J., *Archeologia Wislicy: hipotezy i kontrowersje*, [w:] *Wislica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybowski, Warszawa 1997.
- Glińska N., *Wislica we wczesnym średniowieczu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych. Stan badań i problematyka badawcza*, [w:] *W kręgu obchodów milenijnych na Kielecczyźnie (1957-1967/68). Państwo-Kościół-Nauka-Popularyzacja*, red. A. Młynarczyk-Tomczyk, S. Orzechowski, Kielce 2017, s. 243-278.
- Gliński W., *Ratownicze badania archeologiczne na stanowisku Regia w Wislicy w 1994 roku*, [w:] *Wislica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybowski, Warszawa 1997, s. 129-137.
- Gliński W., *Wislica plemienna czy wczesnośredniowieczna*, [w:] *Civitates Principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce średniowiecznej. Katalog wystawy*, Gniezno 1998, s. 77-91.
- Gliński W., *Zespół pałacalny w Wislicy w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 258-267.
- Gliński W., Koj J., *Z nowszych badań nad wczesnośredniowieczną Wislicą*, „Slavia Antiqua” 1999, t. 40, s. 119-150.
- Golovko A.B., *Problema političeskogo i vojnennogo soūza v otnošenāh Rusi i Polši (30-gody XI-30-e gody XII v.)*, „Sovetskoe Slavānovedenie” 1986, t. 4, s. 52-59.
- Golovko A.B., *Knāz' Volodimirko Volodarovič – peršij volodar ob'ėdnanogo galic'kogo knāzivstva*, „Ukraīna: kul'turna spadšina, nacional'na svidimist', deržavnist'” 2006-2007, t. 15, s. 90-97.
- Górna D., *Drewniana zabudowa grodu wiślickiego*, „Światowit” 1982, t. 35, s. 129-160.
- Grodecki R., *Mistrz Wincenty, biskup krakowski (Zarys biograficzny)*, „Rocznik Krakowski” 1923, t. 19.
- Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J., *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. 1, oprac. J. Wyrozumski, Kraków 1995.
- Hóman B., *Geschichte des Ungarischen Mittelalters*, Bd. 1, Berlin 1940.
- Jasiński K., *Rodowód pierwszych Piastów*, „Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wznowienia”, t. 19, Poznań 2004.
- Jasiński T., *Początki polskiej annalistyki*, [w:] *Nihil superfluum esse. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesor Jadwidze Krzyżaniakowej*, red. J. Strzelczyk, J. Dobosz, Poznań 2000, s. 129-146.

- Jasiński T., *Rocznik obcy w Roczniku kapituły krakowskiej*, [w:] *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, red. D. Zydorek, Poznań 2001, s. 217-224.
- Jasiński T., *Rocznik poznański. Ze studiów nad annalistyką polską i czeską*, [w:] *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2000, s. 664-672.
- Kalaga J., *Przyczynek do sporu o Wislicę*, „Z Otchłani Wieków” 1981, t. 47, z. 3, s. 143-145.
- Kalaga J., *Wczesnośredniowieczne osadnictwo przy ul. Batalionów Chłopskich w Wislicy*, „Światowit” 1986, t. 36, s. 131-174.
- Kardyś P., *Dom Długosza w Wislicy*, [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i Materiały Historyczne*, t. 7, red. B. Wojciechowska, L. Michalska-Bracha, Kielce 2006, s. 9-26.
- Kardyś P., *Wislica w średniowieczu i w okresie wczesnonowożytnym*. *Studia dziejów miasta*, Kielce 2006.
- Kętrzyński W., *O rocznikach polskich. (Osobne odbicie z Tomu XXXIV Rozpraw Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie)*, Kraków 1896, s. 1-190.
- Kollinger K., *Dlaczego Mistrz Wincenty „przemilczał” kaźń Piotra Włostowica?*, [w:] *Onus Athlanteum. Studia nad Kroniką biskupa Wincentego*, red. A. Dąbrowka, W. Wojtowicz, Warszawa 2009, s. 190-200.
- Kozioł P., *Alegoria, narracja, niespójność*, [w:] *Onus Athlanteum. Studia nad Kroniką biskupa Wincentego*, red. A. Dąbrowka, W. Wojtowicz, Warszawa 2009, s. 459-465.
- Kozłowska-Budkowa Z., *Szkice i materiały z dziejów Wislicy*, [w:] *Studia związane z badaniami wislickimi*, „Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” 1970, t. 5, s. 9-36.
- Kozłowska-Budkowa Z., *W sprawie fundacji kościołów wislickich*, „Sprawozdania Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” (1967-1968), Warszawa 1970, s. 34.
- Kozłowska-Budkowa Z., *Wstęp*, [w:] *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, „Pomniki Dziejowe Polski. Nowa Seria”, t. 5, ed. eadem, Warszawa 1978, s. VIII-LXXIII.
- Kumor B., *Patrocinia najstarszych kościołów w Wislicy do końca XII wieku*, [w:] *Wislica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybowski, Warszawa 1997, s. 142-146.
- Kurnatowscy Z. i S., *Możliwości poznawczego wykorzystania źródeł archeologicznych*, [w:] *Ad fontes. O naturze źródła historycznego*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2004, s. 27-32.
- Labuda G., *Gdzie pisano najdawniejsze roczniki polskie?*, „Roczniki Historyczne” 1957, t. 23, s. 79-97.
- Labuda G., *Główne linie rozwoju rocznikarstwa polskiego w wiekach średnich*, „Kwartalnik Historyczny” 1971, t. 78, s. 804-839.
- Labuda G., *Jeden czy dwa roczniki niemieckie u podstaw polskiego rocznikarstwa?*, „Studia Źródłoznawcze” 2001, t. 39, s. 7-27.
- Labuda G., *Rocznik poznański*, „Studia Źródłoznawcze” 1958, t. 2, s. 97-112.
- Labuda G., *Roczniki polskie*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. 4, G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 510-512.
- Lalik T., *Wislica między Krakowem i Sandomierzem we wczesnym średniowieczu (streszczenie referatu)*, [w:] *III Konferencja Naukowa 13 i 14 kwietnia 1962, Referaty i dyskusje*, „Sprawozdania Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” 1964, t. 2, s. 45-46.
- Leśny J., *Wislica*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 497-498.
- Linnichenko I., *Vzaimnyâ otnošenâ Rusi i Pol'si do poloviny XIV stoletâ*, č. 1, Kiev 1884.
- Maleczyński K., *Bolesław III Krzywousty*, Kraków 2010.

- Mikuła M., *Mistrza Wincentego Kronika a Annales regni Polonorum deperditi. W poszukiwaniu źródeł do dziejów polski piastowskiej w III i IV księdze Kroniki*, „Cistercium Mater Nostra. Tradycja, historia, kultura” 2008, R. 2, t. 2, s. 101-129.
- Ozóg K., „Dopełnienie szamotulskie” – studium źródłoznawcze, „Studia Historyczne” 1992, t. 35, z. 2, s. 143-153.
- Ozóg K., *Studium o „Roczniku Traski”*, „Studia Historyczne” 1980, R. 23, z. 4, s. 517-534.
- Perlbach M., *Die Anfänge der polnischen Annalistik*, „Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde” 1899, Bd. 24, s. 231-285.
- Plezia M., *Scripta minora. Łacina średniowieczna i Wincenty Kadłubek*, Kraków 2001.
- Rajchert J., *Unazy czaszkowe ze szczególnym uwzględnieniem średniowiecznych stanowisk terenów dzisiejszej Polski*, „Światowit” 2002, t. 4, Fasc. B., s. 189-204.
- Rapov O.M., *Knążeskie wladeniâ na Rusi v XI – pervoj polovinie XIII v.*, Moskwa 1977.
- Rodzińska-Choraży T., Kamińska M., *Milenijne badania architektury w Wiślicy*, [w:] *W kręgu obchodów milenijnych na Kielecczyźnie (1957-1967/68). Państwo – Kościół – Nauka – Popularyzacja*, red. A. Młynarczyk-Tomczyk, S. Orzechowski, Kielce 2017, s. 291-320.
- Rosik S., *Bolesław Krzywousty*, Wrocław 2013.
- Semkowicz W., *Rocznik tzw. Świętokrzyski dawny*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 1910, t. 28, s. 241-294.
- Sikora J., *Działalność fundacyjna księcia Kazimierza Sprawiedliwego w świetle nowych badań*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archeologica” 2004, t. 24, s. 127-154.
- Smolka S., *Polnische Annalen bis zum Anfange des vierzehnten Jahrhunderts*, Lemberg 1873.
- Stachurska A., Stachurski P., *Rekonstrukcja stanowiska archeologicznego „Regia” w Wiślicy*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 269-273.
- Szymański W., *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Gorzylawicach, powiat Busko*, [w:] *Badania archeologiczne w okolicy Wiślicy*, „Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” 1963 t. 2, s. 139-197.
- Śliwiński B., *W sprawie pochodzenia Mistrza Wincentego*, „Studia Źródłoznawcze” 1979, t. 24, s. 167-172.
- Šaranevič I., *Istoriâ Galicko-Vladimirskej Rusi*, Lvov 1863.
- Tatišev V.N., *Istoriâ Rossijskaâ*, podgot. M.P. Irošnikov, Z.N. Savel'eva, red. A.I. Andreev, S.N. Valk, M.N. Tihomirov, č. 2, Moskwa 1995.
- Twarowska E., *Cmentarzysko i kościół św. Marcina w Wiślicy*, „Światowit” 1982, t. 35, s. 195-256.
- Tyniec-Kępińska A., *Uwagi na temat możliwości datowania śladów osadnictwa przy ul. Batalionów Chłopskich Wiślicy*, [w:] *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybowski, Warszawa 1997, s. 54-56.
- Ūrasov M., *Kto pomogal Borisu Kalmanoviču v 1132 g. v ego bor'be za vengerskij prestol c Beloj II?*, „Knąża Doba. Istoriâ i kultura” 2008, No 2, s. 93-97.
- Ūrasov M.K., *Vnuk Vladimira Monomaha Boris Kalmanovič, knâz'-avantürist*, Sankt-Peterburg 2017.
- Varga G., *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus des Arpaden zwischen Anlehnung und Emanzipation*, München 2003.
- Vojtovič L., *Galič u političnomu žitti Evropi XI-XIV stolit'*, Lviv 2015.
- Vojtovič L., *Knąża doba. Portrety eliti*, Bila Cerkva 2006.

- Waitz G., *Verlorene Mainzer Annalen*, [w:] *Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften und der Georg-Augusts Universität*, Göttingen 1873, s. 388-391.
- Wartołowska Z., *Dzieje Wiślicy w świetle odkryć archeologicznych*, [w:] *V Konferencja Naukowa w Busku Zdroju i w Wiślicy 19-20 maja 1966. Referaty i dyskusje*, „Sprawozdania Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” 1968, s. 37-52.
- Wartołowska Z., *Gród wiślicki*, [w:] *III Konferencja Naukowa w Warszawie 13 i 14 kwietnia 1962 r. Referaty i dyskusje*, „Sprawozdania Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” 1964, t. 2, s. 31-36.
- Wartołowska Z., *Osada i gród w Wiślicy w świetle badań wykopaliskowych do 1962*, [w:] *Odkrycia w Wiślicy*, „Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” 1963, t. 1, s. 31-45.
- Wartołowska Z., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Wiślicy, pow. Pińczów w r. 1955*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1959, t. 5, s. 237-250.
- Wartołowska Z., *Wiślica w IX, X i XI wieku (streszczenie referatu)*, [w:] *II Konferencja Naukowa w Warszawie 28 i 29 kwietnia 1961. Referaty i dyskusje*, „Sprawozdania Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” 1963, t. 1, s. 21-22.
- Wartołowska Z., *Wyniki badań archeologicznych w Wiślicy*, „Ochrona Zabytków” 1960, R. 13, z. 1-4, s. 82-87.
- Wartołowska Z., Górská I., Graba-Łęcka L., Okulicz Ł., *Badania grodziska w Wiślicy w 1956 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1959, t. 7, s. 49-56.
- Weber-Kozińska M., *Fundamenty kościoła przy ul. Batalionów Chłopskich w Wiślicy*, [w:] *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybowski, Warszawa 1997, s. 33-53.
- Wierciński A., *Analiza antropologiczna serii czaszek wiślickich z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego przy ul. Batalionów Chłopskich. Wykopaliska w latach 1958-1959*, [w:] *Odkrycia w Wiślicy*, „Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” 1963, t. 1, s. 273-294.
- Wierciński A., *Program i rezultaty dotychczasowych badań antropologicznych w Wiślicy i Kijach*, „Sprawozdania Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” 1960, t. 1, s. 83-84.
- Wiśniewski E., *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, „Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” 1970, t. 5, ss. 179.
- Włodarski B., *Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego*, „Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu” 1966, t. 2, s. 37-57.
- Wojciechowski T., *O rocznikach polskich X-XV wieku*, „Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie” 1880, t. 4, s. 144-233.
- Wojciechowski T., *Szkice historyczne jedenastego wieku*, wyd. A. Gieysztor, Kraków 1951.
- Zakrzewski S., *Okres do schyłku XII w.*, [w:] S. Zakrzewski, S. Zachorowski, O. Halecki, J. Dąbrowski, S. Smolka, F. Papee, *Encyklopedia polska*, t. 5, cz. 1, *Historia polityczna Polski*, cz. 1, *Wiek średni*, Kraków 1920, s. 1-133.
- Zeissberg H., *Die polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters*, Leipzig 1873.
- Żurowska K., *Kościół św. Mikołaja w Wiślicy na tle romańskich jednonawowych budowli sakralnych*, [w:] *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybowski, Warszawa 1997, s. 57-60.

ZNISZCZENIE WIŚLICY W 1135 ROKU W ŚWIETLE PRZEKAZÓW ŹRÓDŁOWYCH I LITERATURY HISTORYCZNEJ (CZĘŚĆ I: ŹRÓDŁA)

S t r e s z c z e n i e

Artykuł pt. *Zniszczenie Wiślicy w 1135 roku w świetle przekazów źródłowych i literatury historycznej (cz. I. Źródła)* stanowi pierwszą część dwuetapowego cyklu poświęconego prezentacji przekazów źródłowych i badań historycznych związanych najazdem na miasto w 1135 roku. Autor poddaje analizie wiadomości z kronik i roczników oraz rejestruje wyniki poszukiwań archeologicznych prowadzonych na obszarze Wiślicy na przestrzeni kilkudziesięciu lat. Jeśli chodzi o źródła narracyjne, oryginalne opowiadanie o katastrofie grodu zawiera tylko *Kronika polska* Wincentego Kadłubka. Pozostałe kroniki (Dzierzwy, wielkopolska, Długosza) prezentują skrócone lub rozbudowane wersje pierwotnego. Nie mają zatem walorów niezależnych przekazów. Podobnie prezentuje się sytuacja polskich annałów. Wartościowe treści, z historycznego punktu widzenia, zawierają tylko najstarsze roczniki, wywodzące się z tzw. *Annales regni Polonorum deperditi* – *Rocznik kapituły krakowskiej* i *Rocznik krótki*. Późne XIV-XV-wieczne roczniki dostarczają informacji będących tylko efektem domysłów autorów. Najprawdopodobniej zaginiony rocznik dawny był także podstawą opowiadania Wincentego Kadłubka. Kronikarz, znany z retorycznych popisów, rozbudował jednozdaniową wiadomość rocznika w obszerną (3 rozdziały trzeciej księgi kroniki) narrację o zniszczeniu Wiślicy przez ruskiego księcia Wołodarowica. Zdaniem autora artykułu, barwna opowieść o zemście, zdradzie, krwawej rzezi i karze za wiarołomstwo jest wytworem wyobraźni kronikarza. Fabularną kanwę relacji tworzyły motywy zaczerpnięte przede wszystkim z biografii Piotra Włostowica. W tej sytuacji relacja Kadłubka nie może być fundamentem do rekonstrukcji wydarzeń w Wiślicy w 1135 roku. Podstawą wiedzy o losach miasta pozostaną wzmianki najstarszych roczników, uzupełnione rezultatami eksploracji archeologicznych. Dotychczasowe wyniki poszukiwań, obfitujące w interesujące znaleziska, wymagają jednak gruntownego opracowania. Przekaz roczników znajdzie istotne wsparcie po uzgodnieniu m.in. chronologii relikwów odkrytych obiektów i artefaktów.

Słowa kluczowe: Wiślica, Wincenty Kadłubek, roczniki polskie, Wołodar Rościszawic, Piotr Włostowic

DESTRUCTION OF WIŚLICA IN 1135 IN LIGHT OF SOURCE RECORDS AND HISTORICAL LITERATURE (PART 1: SOURCES)

S u m m a r y

The article entitled 'Destruction of Wiślica in 1135 in light of source records and historical literature (part 1. Sources)' is the first part of a two-part cycle dedicated to the presentation of source records and historical research related to the invasion of the city in 1135. The author analyses messages from medieval chronicles and annals, and records the results of archaeological research conducted in the area of Wiślica over several decades. When it comes to narrative sources, the original story about the disaster is contained only in the *Polish Chronicle* by Wincenty Kadłubek. Other chronicles (Dzierzwa's, Greater Poland's, Długosz's) present shortened or extended versions of the original. Therefore, they do not have the value of independent records. The situation of Polish annals looks similar. Content valuable from a historical point of view is contained only in the oldest annals, derived from the so-called *Annales regni Polonorum deperditi* – *Annals of the Krakow Chapter* – and *the Short Annals*. The late fourteenth-to-fifteenth-century annals provide information based on the authors' conjectures. Most probably, the lost old annals were also the basis of the story by Wincenty Kadłubek. The chronicler, known for showing off rhetorically, extended the one-page message from the annals into an extensive (3 chapters of the third book of the chronicles) narrative about the destruction of Wiślica by the son of the Russian prince Volodar. According to the author of the article, the colourful tale of revenge, betrayal, bloody slaughter and punishment for infidelity is the product of the chronicler's imagination. The plot of the account was based on themes drawn, above all, from the biography of Piotr Włostowic. In this situation, Kadłubek's account cannot be the foundation for the reconstruction of events in Wiślica in 1135. The oldest annals, supplemented by the results of archaeological explorations, will remain the basis of our knowledge about

the city's fate. The results of the search so far, although abounding in interesting finds, require thorough study. A modest message from the annals can be significantly supported by a reconciliation with, among others, the chronology of relics of buildings and artefacts discovered in Wiślica and surrounding areas.

Keywords: Wiślica, Wincenty Kadłubek, Polish annals, Volodar Rostisławic, Piotr Włostowic

Tomasz Pełech

Uniwersytet Wrocławski

Université Clermont-Auvergne

ORCID: 0000-0002-3722-568X

AMMIRALIUS, MIRDALIM, AMIRDALIS – KREACJA MUZUŁMAŃSKICH DOWÓDCÓW W CZASIE WALK O ANTIOCHIĘ W ŁACIŃSKICH ŹRÓDŁACH DOBY PIERWSZYCH KRUCJAT (DO OKOŁO POŁOWY XII WIEKU)

Kronikarze-uczestnicy pierwszej krucjaty na drodze do Jerozolimy zetknęli się z wieloma postaciami kręgu kultury islamskiej, których przedstawili na kartach swoich dzieł. Oprócz wschodnich władców, takich jak Seldżucki sułtan Kilidż Arslan, wezyr Egiptu Fatymidów al-Afďal czy atabeg Mosulu Kurbuga, pojawiają się również mniej znaczące osobistości, odgrywające epizodyczne role w opisie wyprawy. W czasie oblężenia Antiochii drugoplanowe postacie występują niemal we wszystkich źródłach łacińskich. W *Gesta Francorum*¹ i *Historia de Hierolosymitano Itinere* Piotra Tudeboda przedstawieni zostali dwaj bezimienni emirowie, z których jeden jest dowódcą cytadeli antiocheńskiej, a drugi najprawdopodobniej zarządcą majątku Kurbugi. Natomiast w *Historia Francorum* Rajmunda z Aguilers² oraz *Historia Hierosolymitana* Fulchera z Chartres³ pojawia się doradca atabega Mosulu. Uwagę przykuwa to, że wszystkie te postacie występują w powyższych relacjach podczas opisu tego samego, krótkiego wydarzenia, jakim jest decydujące starcie krzyżowców z Kurbugą. Znacząco różnią się jednak pod względem nadanego imienia, wskazanego pochodzenia czy pełnionej funkcji w narracji. Dlatego też w niniejszym artykule podjęty zostanie problem przedstawienia muzułmańskich dowódców, związanych z Kurbugą w czasie oblężenia Antiochii. Czy – w zależności od źródła – można ustalić, że są to bohaterowie literaccy bądź rzeczywiste postacie historyczne? Jaką rolę odgrywają w poszczególnych narracjach? Jak do połowy XII wieku kształtował się w innych źródłach przekaz o wskazanych dowódcach?

Gesta Francorum jest najstarszą ze znanych kronik opisujących pierwszą wyprawę krzyżową. Dzieło powstało w środowisku związanym bądź sympatyzującym

¹ *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, wyd. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1890 [=GF], XXI, 5, s. 317-318; XXIX, 10, s. 379; XXIX, 11, s. 380-381.

² *Le „Liber” de Raymond d’Aguilers*, wyd. J.H. Hill, L.L. Hill, Paris 1969 [=RA], s. 80-81.

³ *Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095-1127)*, wyd. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1913 [=FC], I, XXI, 4-6, s. 253-254.

z Boemundem z Tarentu najprawdopodobniej w okresie od końca roku 1099 do 1101⁴. Kwestia autorstwa utworu od wieków porusza umysły badaczy, niemniej twórca bądź twórcy pozostają anonimowi⁵. Ścisłe związana pod względem kompozycji i treści z *Gesta Francorum* jest *Historia de Hierosolymitano Itinere* Piotra Tudeboda⁶, której autor przedstawił się jako ksiądz z Civray, położonego około 50 km na południe od Poitiers⁷. W swojej wersji najprawdopodobniej oparł się na wczesnej redakcji *Gesta Francorum*, a także na *Historia Francorum* Rajmunda z Aguilers, skąd zaczerpnął m.in. opis przejścia krzyżowców przez terytoria bałkańskie⁸ czy śmierci Ponsa z Balazun (Balazuc)⁹. Pomimo łatki kompilatora, Piotr Tudebod uzupełnił pracę kilkoma informacjami z własnego doświadczenia¹⁰, dając szczegółowe przedstawienie męczeńskiej śmierci Rainalda Porcheta¹¹, procesji wokół murów Jerozolimy¹² oraz śmierci członków własnej rodziny, poległych w czasie ekspedycji – Arvedusa i Arnolda¹³. *Historia de*

⁴ Na temat daty powstania i autorstwa *Gesta Francorum* zob. H.-J. Witzel, *Le problème de l'auteur des Gesta Francorum*, „Moyen-Age” 1955, 61, s. 319-328; H. Oehler, *Studien zu den Gesta Francorum*, „Mittelaltersches Jahrbuch” 1970, 6, s. 58-97; K.B. Wolf, *Crusade and Narrative: Bohemond and the Gesta Francorum*, „Journal of Medieval History” 1991, 17, s. 207-216; C. Morris, *The Gesta Francorum as Narrative History*, „Reading Medieval Studies” 1993, 19, s. 55-71; J. France, *The Anonymous Gesta Francorum and the Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem of Raymond of Aguilers and the Historia de Hierosolymitano itinere of Peter Tudebode: An Analysis of the Textual Relationship between Primary Sources for the First Crusade*, [In:] *The Crusades and Their Sources: Essays Presented to Bernard Hamilton*, red. J. France, W.G. Zajac, Aldershot 1998, s. 39-70; J. France, *The Use of the Anonymous Gesta Francorum in the Early Twelfth-Century Sources for the First Crusade*, [In:] *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies, 1095-1500*, red. A.V. Murray, Turnhout 1998, s. 29-42; J. Flori, *De l'Anonyme normand à Tudebode et aux Gesta Francorum. L'impact de la propagande de Bohémond sur la critique textuelle des sources de la première croisade*, „Revue d'Histoire Ecclésiastique” 2007, 102, s. 717-746; M. Bull, *The eyewitness accounts of the First Crusade as political scripts*, „Reading Medieval Studies” 2010, 36, s. 23-37; por. J. Rubenstein, *What is the Gesta Francorum, and who was Peter Tudebode?*, „Revue Mabillon” 2005, 16, s. 179-204.

⁵ Ostatnio N. Dass zaproponował, aby imiona widniejące na końcu manuskryptu *Vatican Reginensis latini* 641, tj. *Petrus clericus de Mirabea. Wilelmus clericus de Vosailia. Gauterea de Funfreide laicus. Johannes de Gelis laicus*, uznać za autorów *Gesta Francorum*, jednak opinia ta nie spotkała się z akceptacją środowiska naukowego, gdyż mogły to być imiona kopistów, zob. *The Deeds of the Franks and Other Jerusalem-Bound Pilgrims. The Earliest Chronicle of the First Crusade*, tłum. N. Dass, Lanham-Boulder-New York-Toronto-Plymouth 2011, s. 6.

⁶ J. France, *The Anonymous Gesta Francorum and the Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem...*, s. 55; J. Rubenstein, *What is the Gesta Francorum...*, s. 179-204; J. Flori, *Chroniqueurs et propagandistes. Introduction critique aux sources de la Première croisade*, Genève 2010, s. 89-105; M. Bull, *The Relationship Between the Gesta Francorum and Peter Tudebode's Historia de Hierosolymitano Itinere: The Evidence of a Hitherto Unexamined Manuscript (St. Catharine's College, Cambridge, 3)*, „Crusades” 2012, 11, s. 1-17.

⁷ Peter Tudebode, *Historia de Hierosolymitano Itinere*, wyd. J.H. Hill, L.L. Hill, Paris 1977 [=PT], przypis b, s. 138: *Petrus sacerdos Tudebovis Sivracensis*.

⁸ *Ibidem*, s. 32-43.

⁹ *Ibidem*, s. 132.

¹⁰ Zob. GF, s. 48-58.

¹¹ PT, s. 79-81.

¹² *Ibidem*, s. 138.

¹³ *Ibidem*, s. 97, 116.

Hierolosymitano Itinere jest źródłem wczesnym, gdyż powstało najprawdopodobniej w okresie 1099-1104¹⁴.

W opisie zmagania pod Antiochią autor *Gesta Francorum* rysuje następujący obraz sytuacji Franków. Po wyczerpującym oblężeniu krzyżowcy zdobyli miasto, ale nie udało im się opanować cytadeli. Na domiar złego z odsieczą dla muzułmańskiej Antiochii przybył atabeg Mosulu Kurbuga i przejął cytadelę z rąk Šams ad-Dawli, syna poległego dowódcy tureckiego garnizonu Yağisiyana¹⁵. W tym momencie na scenę wkracza jeden z dowódców Kurbugi:

I tak po przejściu cytadeli Kurbuga wezwał ze swoich ludzi pewnego emira, o którym wiedział, że jest prawdomówny, łagodny oraz spokojny, i powiedział mu: „Chcę, abys wszedł do tej cytadeli dopilnować wierności wobec mnie, ponieważ od dawna wiem, że jesteś najwierniejszy i dlatego proszę cię, abys z najwyższą troską strzegł tej warowni, a ponadto przecież wiem, że w działaniu jesteś bardzo rozważny i tutaj niemal nikogo bardziej prawdomównego i dzielnego nie mogę znaleźć. Odpowiedział mu emir: Nigdy nie chciałbym odmówić ci posłuszeństwa w wykonaniu takiego obowiązku, lecz nim mógłbyś przekonać mnie twoją zachętą, to w ten sposób postąpię, że jeśli Frankowie rozbiją cię w śmiertelnym starciu i zwyciężą, to od razu oddam im tę cytadelę. A Kurbuga powiedział mu: Znam cię jako tak uczciwego i roztropnego człowieka, że ja się zgodzę na wszystko cokolwiek dobrego chcesz zrobić”¹⁶.

Opis Piotra Tudeboda tylko nieznacznie różni się od powyższego tekstu szykiem wyrazów oraz wykorzystaniem bliskoznacznych słów. Obaj autorzy nie wskazują imienia dowódcy Kurbugi, posługując się jedynie terminem *ammiralius* czy *amiralius*¹⁷, który pojawia się w wielu innych miejscach *Gesta Francorum* oraz *Historia de Hierolosymitano Itinere*, również w formach takich jak *ammiraldus*¹⁸, *amiravisus*¹⁹ czy *amiravisus*²⁰. Tytuł ten występuje też w pozostałych źródłach napisanych przez uczestników krucjaty, na przykład: *admiratus et princeps* – na określenie Kildż Arslana²¹, *Antiochiaie*

¹⁴ Zob. J. France, *The Anonymous Gesta Francorum and the Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem...*, s. 43.

¹⁵ GF, XXI, 3, s. 316; PT, s. 89-90.

¹⁶ GF, XXI, 5, s. 317-318: „Recepto itaque castris, Curbaram convocavit unum ammiralium ex suis, quem sciebat veracem, mitem et pacificum, et ait illi: Volo, ut intres in fidelitatem meam custodire hoc castrum, quoniam ex longissimo tempore scio te fidelissimum, ideoque precor te, ut summa cautela hoc serves oppidum, adhuc namque quod scio te in opere prudentissimum, nullum magis veracem et fortissimum hic modo reperire possum. Cui ait ammiralius: Tibi unquam de tali nollem obedire officio; sed priusquam me tuo arguas stimulo, hoc faciam illo tenore, ut, si Franci eiecerint vos de mortali proelio et vicerint, eis continuo tradam hoc castrum. Dixitque illi Curbaram: Tam honestum et prudentem te cognosco, ut omne quicquid boni vis agere, ego consentiam”; por. PT, s. 90-91; tłumaczenia w artykule własne.

¹⁷ GF, XXI, 5, s. 318; XXIX, 10-11, s. 379-381; PT, s. 90-91, 113.

¹⁸ GF, XVIII, 8, s. 284; PT, s. 76.

¹⁹ GF, XXXIX, 5, s. 485.

²⁰ PT, s. 143; na zróżnicowanie form zapisu tytułu emir (ʿamīr; أمير), pojawiających się w źródłach uczestników I krucjaty, uwagę zwrócił L.-R. Ménager, zob. *idem*, *Amiratus – Ἀμῆρατς. L'Émirat et les Origines de l'Amirauté (XIe-XIIIe siècles)*, Paris 1960, s. 17.

²¹ FC, I, XI, 4, s. 192.

princeps et admiratus – Yağısıyana²², *admiratus* – Malika Ghaziego ibn Daniszmanda²³, *amiraius* – al-Afđala²⁴. Najprawdopodobniej jest to przejaw latynizacji arabskiego słowa 'amīr (أمير), oznaczającego 'dowódcę' bądź 'księcia'. W języku łacińskim wariacje terminu *ammiralius* najprawdopodobniej są związane z formą participium perfecti passivi czasownika *admiror, admirari, admiratus sum* – 'podziwiać', 'patrzeć z podziwem, z uznaniem', 'dziwić się', 'zdumiewać'²⁵. Zatem można stwierdzić, że w *Gesta Francorum* i *Historia de Hierolosymitano Itinere* na określenie dowódców muzułmańskich wykorzystano łacińską formę, brzmiącą podobnie do zasłyszanego tytułu z języka arabskiego²⁶.

Kronikarze zwracają uwagę na cechy charakteru opisywanej postaci. *Ammiralius* jest przedstawiany jako *verax* ('prawdomówny'), *mitis* ('łagodny', 'spokojny'), *pacificus* ('pokojowy', 'twórca, dawca pokoju'), *honestus* ('uczciwy') i *prudens* ('roztropny', 'mądry')²⁷. Ponadto odznacza się wiernością i lojalnością w stosunku do Kurbugi, co w perspektywie łacińskich autorów, żyjących w świecie relacji senior-wasal, nie było bez znaczenia²⁸.

pozytywna charakterystyka postaci wiąże się z jej rolą w całości narracji o bitwie pod Antiochią. Kurbuga rozkazuje emirowi przejąć pieczę nad cytadelą antiocheńską, aczkolwiek jego odpowiedź na żądanie atabega Mosulu powinna zwrócić uwagę czytelnika. Informuje bowiem, że wykona powierzone mu zadanie, ale stawia warunek – jeśli Frankowie zwyciężą, podda fortecę. Na co Kurbuga przystaje²⁹. Należy podkreślić, że kronikarze pisali ze znajomością wydarzeń i rezultatu bitwy, niemniej pozostaje sprawą niemal oczywistą, że autorzy chrześcijańscy nie mogli być świadkami dialogów, mających miejsce w obozie wroga i wszelkie przemowy są ich literacką inwencją. W tak zarysowanej perspektywie istotne znaczenie ma zakończenie narracji o bezimiennym emirze, kiedy Kurbuga ostatecznie przegrywa bitwę z krzyżowcami, a *ammiralius*, tak jak zapowiedział, poddał cytadelę: „Zaś emir, który strzegł cytadeli, przestraszył się bardzo, kiedy zobaczył Kurbugę i wszystkich innych uciekających

²² *Ibidem*, I, XV, 7, s. 220.

²³ *Ibidem*, I, XXXV, 2, s. 346.

²⁴ RA, s. 110, 155-156.

²⁵ Zob. L.-R. Ménager, *op. cit.*, s. 16.

²⁶ Podobnie zauważa L.-R. Ménager, który wskazuje, że w okresie poprzedzającym wyprawę krzyżowe w basenie Morza Śródziemnego można odnaleźć funkcjonowanie słów *amiratus* i *admiratus* najprawdopodobniej będących wynikiem latynizacji arabskiego słowa 'amīr, zob. *ibidem*, s. 16.

²⁷ GF, XXI, 5, s. 318; PT, s. 90-91.

²⁸ GF, XXI, 5, s. 318; PT, s. 90-91; z ostatnich prac na temat lojalności w średniowiecznej Europie łacińskiej zob. *Loyalty in the Middle Ages: Ideal and Practice of a Cross-Social Value*, red. J. Sonntag, C. Zermatten, Turnhout 2015.

²⁹ GF, XXI, 5, s. 318; PT, s. 90-91.

przed wojskiem Franków z pola walki. Natychmiast z wielkim pośpiechem poprosił o sztandary Franków³⁰.

Przedstawione na początku pozytywne cechy emira, prawdomówność czy uczciwość potwierdzają się w tekście, gdyż tak jak zapowiedział, oddaje cytadelę krzyżowcom. Na początku opisu wprowadzony jest zatem sygnał, że relację można traktować jako profetyczną, ponieważ zapowiada przyszłe zwycięstwo Franków nad wrogiem w bitwie³¹. Ostatecznym zwieńczeniem całości narracji jest nawrócenie się emira na chrześcijaństwo:

Wtedy zaś przybył czcigodny mąż Boemund i dał mu [dowódcy cytadeli – autor] swój sztandar. Ten natomiast przyjął go z wielką radością i wszedł w układ z Boemundem, że poganie, którzy zechcą przyjąć chrześcijaństwo, zostaną z nim, a tym, którzy będą chcieli odejść, pozwoli oddalić się całym i zdrowym. Boemund zgodził się na wszystko, czego zażądał emir i natychmiast wysłał swoich ludzi do cytadeli. Po kilku dniach emir został ochrzczony wraz z tymi, którzy woleli poznać Chrystusa. Tych zaś, którzy chcieli pozostać przy swoich prawach, Boemund odprowadził na ziemię Saracenów³².

Warto podkreślić, że w kronikach uczestników pierwszej wyprawy krzyżowej konwersja na chrześcijaństwo nie jest głównym tematem poruszonym przez autorów, ponieważ chrystianizacja miejscowej ludności następuje w myśl karolińskiej zasady przyjęcie wiary albo śmierć³³, jak w przypadku opisu kampanii Rajmunda Pileta (Peleta) w Tell Mannas (*Talamanía, Thelemanit*)³⁴. Ponadto inne przypadki nawrócenia się muzułmanów nie są przedstawiane jako efekt działalności misjonarskiej czy zaplanowanej akcji chrystianizacyjnej, ale jako owoc cudu, boskiej interwencji i sukcesu militarnego, ukazując wyższość duchową *Christianitas* nad światem islamu³⁵. Takie

³⁰ GF, XXIX, 10, s. 379: „Ammiralius itaque, qui castellum custodiebat, videns Curbaram et omnes alios fugientes e campo ante Francorum exercitum, magis timuit: statim vero cum magna festinatione petebat Francorum vexilla”; por. PT, s. 113.

³¹ Celem niniejszego artykułu nie jest analiza wszystkich znaków profetycznych w narracji o bitwie pod Antiochią w *Gesta Francorum* oraz *Historia de Hierosolymitano Itinere*, jednakże warto zasygnalizować, że opowieść o bezimiennym emirze wraz z 1) interwencją matki Kurbugi, odwodzącą syna od atakowania krzyżowców (GF, XXII, 1-10, s. 323-330; PT, s. 93-96); 2) znalezieniem Świętej Włóczni (GF, XXVIII, 1-2, s. 362-364; PT, s. 107-108); 3) ogniem na niebie w przeddzień bitwy, który przybył z Zachodu i spadł na obóz Turków (GF, XXVI, 4, s. 350; PT, s. 103) tworzą pewną całość kompozycyjną, wskazującą odbiorcy, że bitwa zostanie wygrana przez Franków.

³² GF, XXIX, 11, s. 380-381: „Ipsa vero hora venit vir venerabilis Boamundus deditque illi suum vexillum; ille autem illud accepit cum magno gaudio et iniit pactum cum domino Boamundo, ut pagani, qui vellent christianitatem recipere, essent cum eo, et qui vellent abire, sanos et absque ulla laesione abire permetteret. Consensit ille quicquid ammiralius postulavit, et continuo misit suos servientes in castellum. Non post multos dies baptizatus est ammiralius cum illis, qui Christum recognoscere maluerunt. Illos vero, qui suas voluerunt tenere leges fecit dominus Boamundus conducir in Saracenorum terram”; por. PT, s. 113-114.

³³ Zob. np. *Capitulatio de partibus Saxoniae*, [In:] *Monumenta Germaniae Historica, Fontes iuris 4*, wyd. C. von Schwerin, Hanover 1918, s. 37-44.

³⁴ GF, XXX, 6, s. 387; PT, s. 115.

³⁵ S. Louchitskaya, *L'idée de conversion dans les chroniques de la première croisade*, „Cahiers de civilisation médiévale” 2002, 177, s. 39-53.

zilustrowanie wypadków bliskie jest myśli wyrażanej w utworach *chansons de geste*, gdzie po przegranych bitwach wrogowie nawracają się na chrześcijaństwo, porzucając fałszywych bogów oraz wskazując na siłę i prawdziwość nowej wiary³⁶. W tej perspektywie nie powinien więc dziwić pozytywny obraz emira w kronikach, wyróżniający się na tle negatywnie ukazanych Yağsıyana, al-Afdala czy Kurbugi. Postać, która była idealnym kandydatem, aby dokonać konwersji na chrześcijaństwo, w „świecie tekstu” otrzymała katalog dobrych cech³⁷. Pokazuje to, że odznaczający się cnotami „wrogowie” przechodzą do „właściwego”, frankijskiego obozu.

W dalszej partii tekstu *Gesta Francorum* oraz w jego parafrazie, czyli *Historia de Hierosolymitano Itinere*, pojawia się drugi, bezimienny podkomendny Kurbugi, także określany jako *amiralius*³⁸. Autor wprowadza go w trakcie bitwy pod Antiochią, gdy atabeg Mosulu przeraził się na widok wojsk Franków, wychodzących z miasta.

Natychmiast polecił swojemu emirowi, który sprawował nad wszystkim pieczę, żeby od razu obwieścił, że całe wojsko ma się wycofać, jeśli tylko zobaczył ogień rozniecony na czele sił wroga, ponieważ będzie wiedział, że Turcy ustąpili pola³⁹.

Można zauważyć, że w narracji *Gesta Francorum* i Piotra Tudeboda odbiorca już na początku opisu starcia dostaje kolejny, wyraźny znak, sugerujący wynik zmagania. Kurbuga zapowiada bowiem sygnał, na który emir wraz z wojskiem ma uciekać z pola bitwy. Opowieść jest nieporównywalnie krótsza od tej o dowódcy cytadeli. Ponadto prezentacja postaci nie wychodzi poza wskazanie na status podległości emira względem atabega Mosulu i to, że służył mu, zarządzając jego majątkiem.

Kolejnym źródłem, w którym w bitwie pod Antiochią pojawia się postać dowódcy wojsk Kurbugi, jest *Historia Francorum*. Dzieło napisał kanonik katedry w Le Puy Rajmund z Aguilers oraz rycerz Pons z Balazun (Balazuc, Ballon, Baladun)⁴⁰, syn Gérauda, pana Saint-Montant i Larnas⁴¹. Autorzy brali udział w krucjacie w kontynencji południowo-francuskim dowodzoną przez hrabiego Tuluzy Rajmunda z Saint-Gilles i biskupa Le Puy Ademara, papieskiego legata wyprawy. Pons poległ w czasie

³⁶ N. Daniel, *Heroes and Saracens. An Interpretation of the Chansons de Geste*, Edinburgh 1984, s. 167-173, 211-212; J.V. Tolan, *Sons of Ishmael. Muslims through European Eyes in the Middle Ages*, Gainesville 2008, s. 66-74.

³⁷ O „świecie tekstu” zob. P. Ricœur, *Język, tekst, interpretacja. Wybór pism*, tłum. P. Graff, K. Rosner, Warszawa 1989, s. 224-245.

³⁸ GF, XXIX, 3, s. 372; PT, s. 111.

³⁹ GF, XXIX, 3, s. 372: „Mox mandavit suo amiraglio, qui omnia habebat in custodia, ut, si ille videret ignem accensum in capite hostis, protinus praeconari faceret omnem exercitum redire, sciens Turcos amisisse bellum”; por. PT, s. 111.

⁴⁰ RA, s. 35; Raymond of Aguilers, *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem*, tłum. J.H. Hill, L.L. Hill, Philadelphia 1968 [=RA (Hill&Hill)], przypis 1, s. 15.

⁴¹ L'Abbé Filet, *Un chevalier du Vivrais à la Première Croisade: Ponce de Balazuc*, Privas Imprimerie Centrale de l'Ardèche 1895; zob. J. Riley-Smith, *The First Crusaders, 1095-1131*, London 1997, s. 218.

oblężenia Arki (Arqah), uderzony kamieniem wystrzelonym z katapulty⁴². Trudno wskazać, jaki był rzeczywisty podział pracy, ale na pewno to Rajmund z Aguilers nadał dziełu ostateczny kształt. *Historia Francorum* powstała dość wcześnie, najpewniej w okresie grudzień 1099-lato 1101, a z pewnością istniała przed 1105 rokiem⁴³.

Rajmund wprowadza postać tureckiego dowódcy w opisie poprzedzającym walną bitwę Franków z wojskami Kurbugi.

W tym czasie wódz Turków Kurbuga grał w swoim namiocie w szachy i kiedy otrzymał wieści, że Frankowie ruszają do bitwy, wzburzył się, ponieważ to, co usłyszał, było wbrew jego oczekiwaniom. Wezwał pewnego szlachetnego Turka o imieniu Mirdalim, znanego nam ze swoich umiejętności wojskowych, który zbiegł z Antiochii, i powiedział mu: „Co się dzieje? Czy to nie ty powiedziałeś mi, że Franków było mało i nigdy nie podjęliby ze mną walki?”. A Mirdalim odpowiedział mu: „Nie powiedziałem, że nie walczyliby. Ale ruszaj do walki, a ja będę ich obserwować i powiem ci, czy zdołasz ich łatwo pokonać”. Wówczas wymaszerował już trzeci z naszych oddziałów, a kiedy Mirdalim zobaczył ich rozstawienie powiedział Kurbudze: „Wprawdzie można ich zabić, ale nie zdoła się ich zmusić do ucieczki. Na co Kurbuga: Nikt nie może ich w jakiś sposób przepędzić?”. A Mirdalim mu odpowiedział: „Nie zgina, o ile będą mieli nogi, nawet jeśli cała rasa pogan uderzy na nich”. Wtedy Kurbuga, chociaż zaniepokojony, przygotował przeciw nam liczne oddziały. I choć najpierw mogli powstrzymać nasz wymarsz, to pozwolili nam spokojnie wyjść⁴⁴.

W przeciwieństwie do *Gesta Francorum* i relacji Piotra Tudeboda w *Historia Francorum* pojawia się tylko jeden dowódca Kurbugi. Jest on Turkiem, który uciekł z Antiochii (*quendam Turcum qui de Antiochia aufugerat*)⁴⁵. Rajmund z Aguilers podaje również jego imię, Mirdalim⁴⁶. John H. Hill i Laurita L. Hill zasugerowali, że ta wersja imienia powstała ze starofrancuskiego słowa *amiral*, pochodzącego z arabskiego 'amīr (أمير)⁴⁷. Jednak może to być również zniekształcona forma od Miralem, stworzona

⁴² RA, s. 107; PT, s. 132.

⁴³ J. France, *The Anonymous Gesta Francorum and the Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem...*, s. 39-69; J. Flori, *Chroniqueurs et propagandistes...*, s. 173-180; por. C. Klein, *Raimund von Aguilers: Quellenstudie zur Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Berlin 1892, s. 103-136; N. Iorga, *Les narrateurs de la première croisade*, Paris 1928, s. 1-16, 63-79; J. Rubenstein, *Putting History to Use: Three Crusade Chronicles in Context*, „Viator: Medieval and Renaissance Studies” 2004, 35, s. 131-168.

⁴⁴ RA, s. 80-81: „Inter haec dux turcorum Corbaras infra tentorium suum scaccis ludebat, et accepit nuntio quod Franci ad pugnam progredierentur, turbatus animo, quod preter spem haec audiebat, appellavit quendam Turcum qui de Antiochia aufugerat nomine Mirdalim, nobilem et nobis notum per miliciam suam et dixit ei: Quid hoc est? Nonne tu mihi dixeras quia Franci pauci erant, et numquam mecum pugnarent? Et respondit ei Mirdalim: Non dixi quod non pugnarent. Sed veni et video eos et dicam tibi si poteris eos facile superare. Et iam tercius ordo de nostris progrediebatur. Cumque vidisset ordinum dispositiones Mirdalim, dixit ad Curbaram: Occidi quidem isti possunt, sed verti in fugam nequeunt. Et tunc Corbaras illi: Nulli eorum propelli aliquatenus possunt? Et respondit Mirdalim: Non quantum planta pedis habet cedent, si omnis gens paganorum eis incurrat. Tunc ille licet turbatus, ordines multos et multiplices instruit adversus nos. Et cum primo potuissent exitum nobis prohibere, pacifice exire permittebant”.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 80.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 80.

⁴⁷ RA (Hill&Hill), przypis 4, s. 62.

z połączenia słów 'amīr – 'książe', 'dowódca' i 'alīm (عالم) – 'uczony', 'wiedzący', albo inwencja własna autora. Cechy charakteru postaci nie zostały zbytnio rozbudowane, gdyż pojawia się jedynie krótka wzmianka, że był on „szlachetny i znany nam ze swoich umiejętności wojskowych” (*nobilem et nobis notum per miliciam suam*)⁴⁸. W odniesieniu do tego warto podkreślić, że autor wyraźnie wskazał na znajomość tej postaci wśród Franków, przybliżając ją odbiorcom i nadając jej rzeczywisty wymiar⁴⁹.

Rajmund wprowadza Mirdalima przed decydującym starciem Turków z krzyżowcami jako głównego doradcę atabega. W tym kontekście ważna jest wcześniejsza informacja o byciu uciekinierem z Antiochii, gdyż wskazuje ona, że emir powinien mieć wiedzę na temat krzyżowców, pochodzącą z własnych obserwacji. Niemniej Kurbuga uważa, że otrzymał od niego błędne informacje o zamierzeniach Franków. Ostatecznie atabeg Mosulu nie wysłuchuje rad swojego doradcy, działa opieszale, a starcie kończy się zwycięstwem chrześcijan. Co ciekawe, warto zwrócić uwagę na sugestię głównego Mirdalima, żeby Franków zaatakowała „cała rasa pogan” (*omnis gens paganorum*)⁵⁰. Potwierdza to nader wyraźnie fikcyjność dialogu i inwencję literacką Rajmunda z Aguilers, gdyż nie powinno budzić wątpliwości, że mianem *gens paganorum* muzułmański emir nie określiłby własnych wojsk.

Należy zatem wskazać, że Mirdalim pojawiający się u Rajmunda z Aguilers to zupełnie inna postać od emirów znanych z *Gesta Francorum* i *Historia de Hierosolymitano Itinere* Piotra Tudeboda. Nie jest on bowiem dowódcą cytadeli antiocheńskiej, ale uciekinierem z miasta, nie przechodzi po bitwie na chrześcijaństwo⁵¹, nie otrzymuje rozkazu, aby na dany sygnał uciekać z bitwy, i gra zupełnie inną rolę w narracji.

⁴⁸ RA, s. 80.

⁴⁹ Wykorzystywanie i powoływanie się w średniowiecznych narracjach na wspólną znajomość wypadków, własne obserwacje bądź relacje innych świadków wydarzeń odgrywało istotną rolę w uwiarygodnieniu opisów w oczach odbiorców, zob. Y.N. Harari, *Eyewitnessing in Accounts of the First Crusade: The Gesta Francorum and Other Contemporary Narratives*, „Crusades” 2004, 3, s. 77-99; E. Lapina, *Nec signis nec testibus creditor. The Problem of Eyewitnesses in the Chronicles of the First Crusade*, „Viator: Medieval and Renaissance Studies” 2007, 38, s. 117-139; S. John, *Historical Truth and the Miraculous Past: The Use of Oral Evidence in Twelfth-Century Latin Historical Writing on the First Crusade*, „English Historical Review” 2015, 130, s. 263-301.

⁵⁰ RA, s. 80; w kwestii przedstawiania poszczególnych ludów opisywanych przez kronikarzy-krzyżowców jako *gens paganorum*, *barbarae nationes* etc. zob. S. Loutchiskaya, *Barbarae nationes: les peuples musulmans dans les chroniques de la Première Croisade*, [w:] *Autour de la Première Croisade, Actes du Colloque de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East (Clermont-Ferrand, 22-25 juin 1995)*, red. M. Balard, Paris 1996, s. 99-107.

⁵¹ Co ciekawe, na kartach dzieła pojawia się inny turecki konwertyta o imieniu Boemund, którego ojcem chrzestnym był normański władca Antiochii. W *Historia Francorum* nawrócony Turek został przedstawiony po zwycięskiej dla Franków bitwie pod Askalonem, gdy Rajmund z Saint-Gilles postanowił wysłać go do miejscowego garnizonu z żądaniem kapitulacji. Kronikarz opisał tureckiego Boemunda w bardzo pozytywny sposób, bo miał on być „wyształcony w wielu językach, bardzo utalentowany, roztropny i bardzo nam wierny” („pluribus edoctus linguis, ingeniosus multum, et calidus et nobis fidelissimus”); RA, s. 158-159.

Rajmund nie wspomina w ogóle Mirdalima przy okazji zdobycia przez krzyżowców cytadeli w Antiochii⁵². W *Historia Francorum* jest on ściśle powiązany z atabegiem Mosulu, gdyż pełni funkcję jego doradcy, który pomimo swoich przymiotów, jak np. biegłość w sprawach wojskowych, nie został wysłuchany przez Kurbugę, a ten w konsekwencji ponosi porażkę.

Wypada przyrzeć się kreacji naczelnego wodza muzułmańskiego w dziele Rajmunda. Kronikarz opisał atabega Mosulu jako osobę pyszną (*superbus*), która nawet bezprawnie (*iure iniuria*) chce walczyć z krzyżowcami, chociaż ziemie wokół Antiochii znajdują się na mocy prawa we władzy św. Piotra i chrześcijan (*iuris erat Beati Petri et christianorum*)⁵³. Ponadto Kurbuga jest w ujęciu autora nieudolnym dowódcą, gdyż nie tylko lekceważy swojego wroga, ale także obowiązki wojskowe, ponieważ w czasie gdy krzyżowcy rozwijali swoje szyki, on w namiocie grał w szachy⁵⁴. Następnie pomimo rad Mirdalima nie usłuchał go i nie zaatakował od razu wojsk Franków, a na ich widok zaniepokoił się (*turbatus animo*)⁵⁵. Próbując ratować sytuację, Kurbuga zaproponował krzyżowcom pojedynek pomiędzy pięcioma albo dziesięcioma wojownikami, którzy mieli rozstrzygnąć losy bitwy, ale spotkał się z odmową⁵⁶. W przedstawieniu bitwy Rajmund pokazuje, że to krzyżowcy mają doskonałych wodzów i są dobrze przygotowani do nadchodzącego starcia. Kurbuga zaś to mierny dowódca, mający co prawda dużą i silną armię, ale nieumiejący jej użyć. Można zatem stwierdzić, że Mirdalim

⁵² „Po zwycięstwie zaś nasi książęta: Boemund, hrabia Rajmund z Saint-Gilles i książę Gotfryd z Bouillon i hrabia Flandrii zajęli cytadelę miejską” („Factum est autem post victorias quod principes nostri Boamundus et comes et dux, et comes Flandrensis castrum civitatis receperunt”); *ibidem*, s. 83.

⁵³ *Ibidem*, s. 79.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 80; na temat funkcji opisów gier w szachy w literaturze średniowiecza zob. P. Jonin, *La partie d'échecs dans l'épopée médiévale*, [In:] *Mélanges de langue et de littérature du Moyen Age et de la Renaissance offerts à Jean Frappier*, t. 1, Genève 1970, s. 483-497.

⁵⁵ *RA*, s. 80.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 81; pojedynek wybranych wojowników był długą tradycją rozstrzygnięcia sporów, zastępujący prowadzenie bardziej kosztownych bitew. Propozycja walki zapisana przez Rajmunda z Aguilers wzmiankowana jest również w innych źródłach: FC, I, XXI, 1, s. 248; *The Canso d'Antiocha. An Occitan Epic Chronicle of the First Crusade*, wyd. i tłum. C. Sweetenham, L.M. Paterson, Aldershot-Burlington 2003, w. 210-214, s. 204; *Roberti Monachi Historia Hierosolimitana*, [In:] *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, t. 3, Paris 1866 [=RM], VII, 5, s. 825; *The Historia Hierosolimitana of Robert the Monk*, wyd. D. Kempf, M. Bull, Woodbridge 2013, VII, s. 70; *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana auctore Radulfo Cadomensi*, [In:] *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux* t. 3, Paris 1866, LXXXI, s. 664; *The Historia Vie Hierosolymitane of Gilo of Paris, and a Second Anonymous Author*, wyd. i tłum. C.W. Grocock, J.E. Siberry, Oxford 1997 [=GP], VIII (III), w. 350-356, s. 182, w. 400-405, s. 186. Mnogość przekazów świadczy o znaczeniu tej opowieści dla kultury rycerskiej. Jedną z najbardziej znanych walk tego rodzaju jest tzw. pojedynek trzydziestu, do którego doszło 26 marca 1351 r. w czasie bretońskiej wojny o sukcesję w trakcie wojny stuletniej, zob. Y. Gicquel, *Le Combat des Trente, Épopée au cœur de la mémoire bretonne*, Spézet 2004; o wpływie krucjacy na rozwój kultury rycerskiej zob. H. Glaesener, *La prise d'Antioche en 1098 dans la littérature épique française*, „Revue belge de philologie et d'histoire” 1940, 19, s. 66-85; *Les épopées de la croisade*, red. K.-H. Bender, H. Kleber, Stuttgart 1987; D.A. Trotter, *Medieval French Literature and the Crusades (1100-1300)*, Genève 1988.

w narracji Rajmunda z Aguilers podkreśla negatywne cechy atabega Mosulu, gdyż mimo swoich przymiotów i dobrej rady nie jest w stanie uchronić przed klęską kogoś, kto charakteryzuje się pychą.

Ostatnim z kronikarzy-uczestników pierwszej krucjaty jest Fulcher z Chartres (ur. ok. 1058-1059⁵⁷, zm. ok. 1127), autor *Historia Hierosolymitana*. Na Wschód wyruszył w północno-francuskim hufcu Stefana Henryka, hrabiego Blois. Dzieło Fulchera jest ostatnią z relacji uczestników krucjaty⁵⁸. Pracę nad *Historia Hierosolymitana* autor rozpoczął najwcześniej w październiku lub listopadzie 1101 roku, przebywając już na stałe w Jerozolimie⁵⁹ i wiedząc o takich wydarzeniach jak np. klęska tzw. krucjaty posiłkowej z 1101 roku⁶⁰. Ponadto w przeciwieństwie do innych kronikarzy Fulcher pisał aż do 1127 roku, opisując dalsze losy Franków w Outremer. Warto podkreślić, że nie był uczestnikiem wielu najważniejszych zdarzeń wyprawy krzyżowej, jak m.in. oblężenie Antiochii i zdobycie Jerozolimy. Fulcher już w październiku 1097 roku odłączył się bowiem od głównych sił i podążył za Baldwinem z Boulogne do Edessy. Zatem I księga *Historia Hierosolymitana* w przedstawieniu najważniejszych wydarzeń pierwszej krucjaty, od października 1097 do bitwy pod Askalonem 12 sierpnia 1099 roku, nie opiera się na własnych obserwacjach kronikarza. Fulcher oparł się na źródłach pośrednich takich jak relacje ustne innych uczestników wyprawy i materiałach pisanych, z którymi zapoznał się w bibliotece jerozolimskiej (*ut in bibliotheca legimus*)⁶¹.

W pierwszej redakcji *Historia Hierosolymitana* w przedstawieniu bitwy pod Antiochią kronikarz wymienia imiona ponad trzydziestu emirów służących w armii Kurbugi. Uwagę zwraca fakt, że wśród nich znajduje się *Amir Dalis*⁶². Natomiast w dalszej partii tekstu pojawia się zapis *Amirdalis*⁶³. Prawdopodobnie w zamierzeniu autora obie formy imienia odnoszą się do tej samej osoby. Można również zaobserwować, że wersja zanotowana przez Fulchera różni się nieco od podanej przez Rajmunda z Aguilers, gdyż prefiks *-mir* zastąpił dłuższy *-amir*. Niemniej jednak zbieżność językowa jest znaczna. Sugeruje to, że albo obaj autorzy odnosili się do tej samej postaci i zapisali jej imię w innej formie, albo Fulcher dokonał drobnej modyfikacji, korzystając

⁵⁷ FC, III, XXIV, 17, s. 687; III, XLIV, 4, s. 771.

⁵⁸ Więcej o Fulcherze z Chartres zob. J. Flori, *Chroniqueurs et propagandistes...*, s. 219-257.

⁵⁹ FC, II, LVII, 2, s. 598; *ibidem*, przypis 11, s. 598.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 44-45; zob. *ibidem*, II, XVI, s. 428; o politycznym kontekście powstania utworu Fulchera i jego *causa scribendi* zob. V. Epp, *Fulcher von Chartres: Studien zur Geschichtsschreibung des ersten Kreuzzuges*, Düsseldorf 1990, s. 140-152; J. Rubenstein, *Guibert of Nogent, Albert of Aachen and Fulcher of Chartres: Three Crusade Chronicles Intersect*, [In:] *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, red. M. Bull, D. Kempf, Woodbridge 2014, s. 24-37.

⁶¹ FC, II, LVII, 2, s. 598; zob. *ibidem*, przypis 11, s. 598.

⁶² *Ibidem*, I, XXI, 5, s. 250; przypis d, s. 250.

⁶³ *Ibidem*, I, XXI, 4-6, s. 253-254.

z tekstu *Historia Francorum*. W każdym razie w *Historia Hierosolymitana* Amirdalis został uczyniony jedną z głównych postaci w narracji o bitwie pod Antiochią.

Wtedy pewien Turek, bardzo prawy rycerz o imieniu Amirdalis, zdziwił się bardzo, gdy zobaczył nas wychodzących naprzeciw nim z podniesionymi sztandarami. I wiedział, że zaraz rozpocznie się bitwa, skoro tylko przyjrzał się chorągwiom naszych przywódców, które jedną po drugiej rozpoznawał, jak szły w szyku bojowym. Stąd dowiedział się, że są Franków, ponieważ przebywał w Antiochii. Natychmiast udał się do Kurbugi poinformować go o tym, co zobaczył: „Dlaczego grasz w szachy? Oto nadchodzą Frankowie!” A on mu odpowiedział: „Czy idą do bitwy?” Odpowiedział Amirdalis: „Jeszcze nie wiem, ale poczekaj chwilę”. A kiedy znowu zobaczył z dwóch stron sztandary naszych książąt w szyku bojowym, a za nimi odpowiednio postępujące oddziały, to natychmiast powrócił do Kurbugi i powiedział: „Oto Frankowie! Odpowiedział mu: Cóż myślisz?” Amirdalis rzekł: „Uważam, że będzie bitwa, ale ukryj się jeszcze na trochę, ponieważ nie wiem, czyje są chorągwie, które widzę”. Po ponownym dokładnym przyjrzeniu się w trzecim hufcu rozpoznał sztandar biskupa Le Puy.

Dłużej nie czekając sam zachęca Kurbugę:

„O idą Frankowie, uciekaj bądź walcz mężnie,
Wielkiego papieża widzę bowiem chorągiew”,

a dzisiaj boisz się, że pokonają cię ci, których myślałeś, że całkowicie pokonasz.

Kurbuga powiedział: „Wyślę posłańca do Franków z wiadomością, że dzisiaj zgodzę się na to, co wczoraj mi oznajmili”.

Amirdalis: „Za późno to powiedziałeś”. A jednak to nakazał, ale czego pragnął, nie osiągnął. Amirdalis zaś od razu od niego odszedł i ponaglił ostrogami konia. Rozważał, czy uciekać, ale sam zachęcał towarzyszy, aby wszyscy odważnie walczyli i wypuszczali strzały⁶⁴.

Można zaobserwować, że wersja Fulchera posiada wiele elementów wspólnych z *Historia Francorum* Rajmunda z Aguilers. Z jednej strony może to świadczyć o tym, że podstawowe informacje związane z opowieścią o bitwie pod Antiochią krążyły

⁶⁴ *Ibidem*, I, XXI, 4-6, s. 253-254: „Tunc quidam Turcus, nomine Amirdalis, miles probissimus, cum vidisset gentem nostram contra eos signis levatis sic egredientem, miratus est valde. Et cum signa procerum nostrorum considerasset, quae singillatim cognoscebat ordinate procedere, mox fore proelium ratus est. In Antiochia enim conversatus fuerat, in qua esse Francorum sic didicerat, qui confestim ad Corbagath properans, quod viderat intimavit ei dicens: Quid scaccis ludis? En Franci veniunt! Cui respondit ille: Veniuntne ad bellum? Respondit Amirdalis: Adhuc ignoro, sed parumper exspecta. Cumque item prospiceret vexilla principum nostrorum altrinsecus ordinate praeferrri et acies divisas decenter subsequi, mox regressus Corbagath dixit: Ecce Franci! Quid putas? respondit. Bellum reor, inquit; sed adhuc paulisper operire. Signa quae cerno quorum sunt non ignoro. Iterum attentius intuens cognovit signum episcopi Podiensis cum tertia turma procedens.

Longius haud restans, Corbagath intulit ipse:

En Franci veniunt, vel nunc fuge, vel bene pugna;

Nam signum video magni procedere Papae

et quos aestimabas omnino supplantari, hodie timeas ab eis superari.

Corbagath dixit: mittam ad Francos, ut quod hesternum die mihi mandaverunt, hodie concedam. Amirdalis dixit: Tarde locutus es. Attamen id mandavit, sed quod quaesivit, non inpetravit. Amirdalis autem mox

Ab eo secedens, equum calcaribus ursit.

Cogitat an fugiat, socios tamen admonet ipse

Fortiter ut pugnet omnes iaciantque sagittas”.

w środowisku krzyżowców w zbliżonej formie. Z drugiej zaś opis sugeruje, że Fulcher mógł dopuścić się kompilacji, poddając obróbce wiadomości z innych źródeł pisanych i dostosowując do swojej narracji.

Odnosząc się do tak zarysowanego problemu, warto wyraźnie zaznaczyć, że autor *Historia Hierosolymitana* nie był obecny w czasie zmagania pod Antiochią, gdyż wówczas przebywał w Edessie. Odmierna od pozostałych kronikarzy perspektywa Fulchera, świadcząca m.in. o braku osobistego zaangażowania i dostrzeżenia wagi wydarzeń dla wyniku całej krucjaty, jest widoczna w opisie walk pomiędzy garnizonem Antiochii a Frankami, toczonych od października 1097 do czerwca 1098 roku. Podczas gdy *Gesta Francorum*, Piotr Tudebod i Rajmund z Aguilers poświęcają wiele miejsca tym zmaganiom, to Fulcher podsumowuje je krótkim zdaniem: „Turcy i Frankowie wielokrotnie potykali się w potyczkach i bitwach: zwyciężali i byli zwyciężani, nasi jednak częściej niż tamci triumfowali” („Multolien invasiones et proelia invicem Turci et Franci egerunt: vincebant et vincebantur; nostri tamen saepius quam illi triumphabant”)⁶⁵.

W tym kontekście należy zwrócić uwagę na możliwość korzystania przez Fulchera z pozostałych źródeł opisujących pierwszą krucjatę. Przedstawienie Amirdalisa w *Historia Hierosolymitana* jest utrzymane w pozytywnym tonie poprzez określenie go jako „bardzo prawego rycerza” (*miles probissimus*)⁶⁶. Podobnie jak Rajmund, Fulcher także wskazuje na jego przynależność etniczną, informując, że był on Turkiem. Kronikarz wskazał również na związki Amirdalisa z Antiochią, gdzie ten zapoznał się z chorągwiami frankijskimi, dzięki czemu później mógł je rozpoznać. W przeciwieństwie do opowieści Rajmunda, Fulcher zapisał, że to Amirdalis, a nie atabeg Mosulu, zdziwił się na widok wychodzącej z Antiochii armii krzyżowców. Następnie udał się do Kurbugi, aby zdać raport z sytuacji, co wywołuje dialog między postaciami. Rozmowa została utrzymana w tonie zbliżonym do opowieści Rajmunda, gdyż pojawiają się te same sceny, jak np. atabeg Mosulu grający w szachy. Niemniej jednak z tego powodu u Fulchera Amirdalis czyni zarzuty swojemu zwierzchnikowi⁶⁷.

W *Historia Hierosolymitana* jest również wzmianka wprowadzająca czytelnika w zamieszanie. Według Fulchera, Amirdalis, widząc wojska frankijskie wychodzące z Antiochii, wie, że wkrótce będzie bitwa (*mox fore proelium ratus est*). Jednak kiedy informuje o tym Kurbugę, twierdzi coś zgoła innego, nie mając pojęcia, czy krzyżowcy udają się na wojnę (*Veniuntne ad bellum? Respondit Amirdalis: Adhuc ignoro*)⁶⁸. Sytuacja jest zatem zastanawiająca, gdyż Amirdalis niejako sam zaprzecza swojej wiedzy. Z jednej strony powstałe zamieszanie w narracji Fulchera może być próbą połączenia

⁶⁵ *Ibidem*, I, XVI, 8, s. 229.

⁶⁶ *Ibidem*, I, XXII, 4, s. 253.

⁶⁷ *Ibidem*, I, XXII, 5, s. 253.

⁶⁸ *Ibidem*, I, XXII, 6, s. 254.

elementów znanych z *Historia Francorum* z własną inwencją twórczą. Z drugiej strony zaś kronikarz mógł starać się wyeksponować swoistą niezdarność wroga w prowadzeniu wojny czy brak umiejętności poprawnej oceny sytuacji, stawiając w negatywnym świetle muzułmańskich wodzów, którzy zamiast podjąć natychmiastową akcję przeciwko krzyżowcom, stracili dużo czasu i zadziałali zbyt późno, aby wygrać bitwę.

Warto zauważyć, że autor *Historia Hierosolymitana* informuje o sztandarze papieskim obecnym podczas starcia (*signum magni Papae*)⁶⁹. W tej perspektywie należy wskazać, że Fulcher wyróżnia się na tle pozostałych kronikarzy-uczestników wyprawy krzyżowej, zwracając szczególną uwagę na rolę papieżstwa w ekspedycji. Jako jedyny zanotował ustalenia odbywającego się w Clermont synodu⁷⁰, w tym także kazanie wygłoszone przez Urbana II⁷¹. Ponadto w opisie przejścia krzyżowców przez Italię kronikarz sporo uwagi poświęcił sporowi Urbana II z cesarzem Henrykiem IV i antypapieżem Klemensem III (Wibertem z Rawenny)⁷². Również tylko Fulcher przekazuje informację o sztandarze papieskim w bitwie pod Antiochią, a przecież nie brał w niej udziału⁷³. Najpewniej uczynił to w celu podkreślenia roli papieżstwa w krucjacie.

Poza dodatkową treścią można zaobserwować wyraźny związek *Historia Hierosolymitana* z dziełem Rajmunda z Aguilers. Widoczny jest wybór postaci, podobieństwo zapisu imienia czy tło narracyjne, aczkolwiek ze wskazanymi powyżej różnicami. Brak tak ważnego elementu jak chrzest dowódcy cytadeli musiał być świadomym zabiegiem autorów. Była to bowiem informacja ugruntowana w środowisku krzyżowców, o czym świadczy list napisany przez Boemunda, Rajmunda z Saint-Gilles, Gotfryda, Roberta z Normandii, Roberta z Flandrii i Eustachego z Boulogne do pa-

⁶⁹ *Ibidem*, I, XXII, 7, s. 254.

⁷⁰ *Ibidem*, I, II, 1-14, s. 123-130; w sprawie ustaleń synodu zob. *The councils of Urban II*, t. 1, *Decreta Claromontensia*, wyd. R. Somerville, Amsterdam 1972.

⁷¹ FC, I, III, 1-8, s. 130-138; innymi autorami, którzy zapisali treść kazania Urbana II z Clermont, są Robert Mnich, Balderyk z Dol, Guibert z Nogent, Wilhelm z Malmesbury, Orderyk Vitalis, Roger z Wendover i Wilhelm z Tyru, z których nikt nie był uczestnikiem pierwszej wyprawy krzyżowej. Na temat kazania w Clermont warto zobaczyć klasyczne opracowanie D.C. Munro, *The Speech of Pope Urban II at Clermont 1095*, „The American Historical Review” 1906, 11, s. 231-242; a ostatnio i w związku z tradycją głoszenia krucjat P.J. Cole, *The Preaching of the Crusades to the Holy Land: 1095-1270*, Cambridge Mass. 1991, s. 1-31; *Le Concile de Clermont de 1095 et l'appel à la croisade*, red. A. Vauchez, Rome 1997; G. Strack, *The Sermon of Urban II in Clermont and the Tradition of Papal Oratory*, „Medieval Sermon Studies” 2012, 56, s. 30-45.

⁷² FC, I, V, 1-12, s. 143-153; zob. J. Ziese, *Wibert von Ravenna. Der Gegenpapst Clemens III (1084-1100)*, Stuttgart 1982; Ch. Laudage, *Kampf um den Stuhl Petri. Die Geschichte der Gegenpäpste*, Freiburg im Breisgau 2012, s. 86-90; T. di Carpegna Falconieri, *Popes through the Looking Glass, or „Ceci n'est pas un pape”*, „Reti Medievali Rivista” 2012, 13, 1, s. 121-136; K.M. Sprenger, *The Tiara in the Tiber. An Essay on the damnatio in memoria of Clement III (1084-1100) and Rome's River as a Place of Oblivion and Memory*, „Reti Medievali Rivista” 2012, 13, 1, s. 153-174.

⁷³ Informują o tym przedstawiciele następnych generacji historyków pierwszej krucjaty, np. William of Malmesbury, *Gesta Regum Anglorum. The History of the English Kings*, t. 1, wyd. i tłum. R.A.B. Mynors, R.M. Thomson, W. Winterbottom, Oxford 1998, IV, 365, s. 638.

pieża Urbana II z 11 września 1098 roku, w którym pojawia się wzmianka o przyjęciu chrześcijaństwa przez osobę określoną jako *admiratus*⁷⁴.

Widoczny jest obieg treści przedstawień poszczególnych muzułmańskich dowódców w źródłach chrześcijańskich z XII wieku. W celu wskazania na tę transmisję warto przytoczyć szczególnie przedstawicieli tzw. drugiej generacji historyków krucjat, będących mnichami benedyktyńskimi. Guibert (Wibert), opat klasztoru Nogent-sous-Coucy (1104-1124), w *Gesta Dei per Francos*, kronice napisanej w 1108 i ostatecznie przeredagowanej w 1121 roku, wspomina o dowódcy cytadeli antiocheńskiej, który po klęsce Kurbugi przekazał ją w ręce Franków⁷⁵. W dziele jest także informacja o zarządcy mającym na dany sygnał uciekać z pola bitwy⁷⁶. Funkcja obu postaci jest zatem zbieżna z przekazem *Gesta Francorum*. Należy jednak zwrócić uwagę, że Guibert stosuje inny zasób słów niż pierwowzór, gdyż dowódcę cytadeli został zdefiniowany terminem *procer*⁷⁷, a zarządca dóbr *major domus*⁷⁸.

Balderyk, opat Bourgueil (1079-1106), a następnie biskup Dol (1106-1130), przejął opowieści z *Gesta Francorum*. W dziele *Historiae Hierosolymitanae libri IV* wzmiankuje osobę określaną jako *admiratus* i *admiralius*⁷⁹. Otrzymuje ona z rąk Kurbugi dowodzenie nad cytadelą w Antiochii, ale stawia warunek, że jeśli Frankowie wygrają w walnej bitwie, to podda im fortecę, co wkrótce też robi⁸⁰. Tak samo jak w *Gesta Francorum* i w dziele Piotra Tudeboda *admiratus* przechodzi ostatecznie na chrześcijaństwo⁸¹. Balderyk informuje także o tym, że Kurbuga zwrócił się do „swojego zarządcy, którego nazywano emirem” (*procuratori suo, quem admiralium vocant*), żeby na umówiony znak uciekał wraz ze swoimi ludźmi i dobytkiem, aby nie zostać zabitym przez krzyżowców⁸².

Podobnie wypadki przedstawił Orderyk Vitalis (ur. ok. 1075, zm. 1142) w *Historia Ecclesiastica*, w księgach IX i X pisanych w latach 1135-1141. Na kształt przekazanej przez niego narracji niewątpliwie wpłynęły istniejące już prace, gdyż nie uczestnicząc

⁷⁴ XVI. *Epistula Boemundi, Raimundi comitis S. Aegidii, Godefridi ducis Lotharingiae, Roberti comitis Normanniae, Roberti comitis Flandrensis, Eustachii comitis Boloniae ad Urbanum II papam*, [In:] *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100. Eine Quellensammlung zur Geschichte des Ersten Kreuzzuges*, wyd. H. Hagenmeyer, Innsbruck 1901, s. 164.

⁷⁵ *Historia quae dicitur Gesta Dei per Francos edita a venerabili Domno Guiberto, abbate monasterii Sanctae Mariae Novigenti*, [In:] *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, t. 4, Paris 1879 [=GN], V, 9, s. 190-191; VI, 9, s. 207; por. *Guiberti abbati Novigenti Gesta Dei per Francos*, [In:] *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis*, t. 127, wyd. R.B.C. Huygens, Turnhout 1996.

⁷⁶ GN, VI, 8, s. 206.

⁷⁷ *Ibidem*, V, 9, s. 190.

⁷⁸ *Ibidem*, VI, 8, s. 206.

⁷⁹ *The Historia Ierosolymitana of Baldric of Bourgueil*, wyd. S.J. Biddlecombe, Woodbridge 2014 [=BD], III, s. 62.

⁸⁰ *Ibidem*, III, s. 83.

⁸¹ *Ibidem*, III, s. 84.

⁸² *Ibidem*, III, s. 80, 82.

w wyprawie do Jerozolimy, musiał opierać się na innych źródłach wiedzy. Można wskazać na kilka głównych przekazów, z których korzystał m.in. *Historiae Hierosolymitanae libri IV* Balderyka z Dol⁸³. Rzuca to pewien obraz na kształtowanie się relacji, dotyczących pierwszej wyprawy krzyżowej, już bowiem w latach trzydziestych XII wieku pojawiły się źródła czerpiące informacje z materiałów nieopracowanych przez uczestników ekspedycji. Orderyk powielił informacje znane z dzieła Balderyka z Dol. Przed bitwą pojawia się zarządca (*procurator*), zwany emirem (*admiralius*)⁸⁴, natomiast już po pokonaniu Kurbugi, wzmiankowany jest kolejny *admiralius*, dowódca cytadeli antiocheńskiej z rozkazu atabega Mosulu, który po sukcesie Franków poddaje się i wkrótce przyjmuje chrzest⁸⁵.

Robert Mnich (ur. ok. 1055, zm. 1122) około 1107-1120 napisał dzieło pt. *Historia Hierosolymitana*⁸⁶, będące najpopularniejszym w średniowieczu opisem pierwszej krucjaty⁸⁷. W przypadku opowieści o cytadeli antiocheńskiej pojawiają się te same elementy składowe znane z *Gesta Francorum*, a więc imię będące przejawem latynizacji tytułu 'amīr – *admiraldus*, warunek o poddaniu się w razie zwycięstwa Franków, przekazanie fortecy, wydanie jej krzyżowcom po klęsce Kurbugi, a także zmiana wiary emira. Kronikarz ubogacił opowieść, wzmiankując, że poza dowódcą konwersji na chrześcijaństwo dokonało 300 żołnierzy garnizonu i że oni wszyscy byli świadkami cudu, jakim była interwencja lśniących białą wojowników⁸⁸. Robert nie przekazuje żadnych informacji o obecności drugiego emira, znanego z tradycji *Gesta Francorum*, który na dany znak miał uciekać z pola bitwy, aczkolwiek wzmiankuje o podpaleniu trawy przez Turków, co miało być sygnałem do odwrotu dla pozostałych w obozie⁸⁹. Można zaobserwować, że wersja opowieści o bitwie pod Antiochią znana z przekazów Rajmunda z Aguilers oraz Fulchera z Chartres cieszyła się mniejszą popularnością w późniejszych utworach, czerpiących informacje przede wszystkim z *Gesta Francorum*.

Niemniej w *Chanson d'Antioche* Roberta Pielgrzyma pojawia się Amedelis, postać odgrywająca podobną, aczkolwiek rozbudowaną rolę co Mirdalim i Amirdalis

⁸³ Orderic Vitalis, *The Ecclesiastical History*, t. 5, wyd. i tłum. M. Chibnall, Oxford 1975 [=OV], s. xiii.

⁸⁴ *Ibidem*, IX, 10, s. 112.

⁸⁵ *Ibidem*, IX, 10, s. 116: „Admiralius quoque qui in municipio remanserat, cui Curbarannus illud commiserat./ Non multo post admiralius prius sicut ipse assererat diu optaverat baptizatus est”. („Również pozostający w cytadeli emir, którego wysłał tam Kurbuga./ Niedługo po tym emir został ochrzczony, tak jak sam wcześniej twierdził, że od dawna pragnął”).

⁸⁶ RM, VI, 9, s. 810; VII, 18, s. 835.

⁸⁷ Zachowało się ponad 80 manuskryptów dzieła Roberta Mnicha, podczas gdy np. *Gesta Francorum* przetrwało w 7 rękopisach, zob. J. Naus, *The „Historia Iherosolimitana” of Robert the Monk and the Coronation of Louis VI*, [In:] *Writing the Early Crusades...*, s. 105-115; L. Russo, *Ricerche sull' „Historia Iherosolimitana” di Roberto di Reims*, „Studi Medievali” 2002, 48, s. 651-691.

⁸⁸ RM, VII, 18, s. 835-836.

⁸⁹ *Ibidem*, VII, 14, s. 832-833.

z *Historia Francorum* i *Historia Hierosolymitana*⁹⁰. Czas i okoliczności powstania utworu budzą liczne kontrowersje⁹¹. Najprawdopodobniej nie jest to dzieło napisane w trakcie bądź krótko po pierwszej wyprawie krzyżowej, ale praca przerobiona pod koniec XII wieku przez albo na zlecenie Granidora z Douai, oparta na przekazach Roberta Mnicha i Alberta z Akwizgranu⁹². Wygląda na to, że oba źródła są stosowane jako ramy, w które autor umieszcza dużą ilość dodatkowego materiału, pochodzącego zapewne z tradycji ustnej, powstałej w czasie pierwszej krucjaty. Pojawienie się postaci Amedelisa wskazuje, że przynajmniej w części środowisk krzyżowców funkcjonowała opowieść o emirze Kurbugi znana z dzieł Rajmunda i Fulchera. Co ważne w *Chanson d'Antioche* znajduje się również opis kapitulacji garnizonu cytadeli po przekupieniu przez Boemunda oraz chrztu muzułmańskich żołnierzy⁹³.

Niektórzy autorzy, którzy opisywali pierwszą krucjatę, jak np. Wilhelm z Malmesbury (ur. ok. 1095, zm. 1143) w *Gesta Regum Anglorum*, nie nawiązywali ani do opowieści z *Gesta Francorum*, ani z *Historia Francorum* czy *Historia Hierosolymitana*. Również Anzelm z Ribemont, uczestnik wyprawy do Jerozolimy, w liście z lipca 1098 roku wspomina tylko o tym, że „tego dnia [po bitwie z Kurbugą – autor] cytadela została nam zwrócona” (*Ipsa die redditum est nobis castellum*)⁹⁴. Gilles z Paryża (ur. ok. 1080, zm. ok. 1142), znany w polskiej historiografii jako Idzi z Tuskulum⁹⁵, w poemacie *Historia Vie Hierosolymitane* informuje, że żołnierze garnizonu antiocheńskiego, widząc przegraną wojsk muzułmańskich, wydali fortecę krzyżowcom. Ponadto po bitwie chrzest przyjął „perski młodzieniec” (*iuuenis de Perside natus*) wraz z trzystoma towarzyszami⁹⁶.

Natomiast całkowicie inną wizję zdarzeń przedstawia Albert z Akwizgranu (ur. ok. 1080, zm. ok. 1125-1150) w *Historia Hierosolymitanae expeditionis*⁹⁷. Pierwsze sześć ksiąg powstało około 1102 roku i opisuje wydarzenia pierwszej krucjaty⁹⁸. Co warte

⁹⁰ Amedelis zob. *The Chanson d'Antioche An Old French Account of the First Crusade*, tłum. S.B. Edgington, C. Sweetenham, London-New York 2011 [= *The Chanson d'Antioche*], 321, s. 291; 325-326, s. 294-295; 328, s. 296-297.

⁹¹ R.F. Cook, *Chanson d'Antioche, chanson de geste: le cycle de la croisade est-il épique?*, Amsterdam 1980, s. 66-75; por. H. Kleber, *Wer ist der Verfasser der Chanson d'Antioche? Revision einer Streitfrage*, „Zeitschrift für französische Sprache und Literatur” 1984, 94, s. 115-142.

⁹² *The Chanson d'Antioche*, s. 3-9, 49-57.

⁹³ *Ibidem*, s. 370-372, 320-323.

⁹⁴ *XV. Epistula II Anselmi de Ribodimonte ad Manassem archiepiscopum Remorum*, [In:] *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100. Eine Quellensammlung zur Geschichte des Ersten Kreuzzuges*, wyd. H. Hagenmeyer, Innsbruck 1901, s. 160.

⁹⁵ Zob. K. Maleczyński, *Studia nad dokumentem polskim*, Wrocław 1971, s. 150-169; K. Skwierczyński, *Recepcja idei gregoriańskich w Polsce do początku XIII wieku*, Wrocław 2005, s. 284.

⁹⁶ GP, w. 494-496, s. 192.

⁹⁷ Na temat dzieła Alberta z Akwizgranu zob. P. Knoch, *Studien zu Albert von Aachen. Der erste Kreuzzug in der deutschen Chronistik*, Stuttgart 1966; S.B. Edgington, *Albert of Aachen and the Chansons de Geste*, [In:] *The Crusades and Their Sources...*, s. 23-38; J. Flori, *Chroniqueurs et propagandistes...*, s. 259-311.

⁹⁸ *Albert of Aachen's History of the Journey to Jerusalem*, Vol. 1: *Books 1-6. The First Crusade, 1095-1099*, tłum. S.B. Edgington, Farnham-Burlington 2013, s. 1-3.

podkreślenia, autor nie znał kronik uczestników pierwszej krucjaty, a w pracy oparł się głównie na ustnych relacjach krzyżowców z obszaru Nadrenii czy Lotaryngii. Jest to więc źródło niezależne od tradycji *Gesta Francorum*, dzieła Fulchera z Chartres czy Rajmunda z Aguilers. W swojej narracji Albert wzmiankuje, że Kurbuga nie przekazał cytadeli antiocheńskiej żadnemu ze swoich podwładnych, gdyż ta znajdowała się w rękach Šams ad-Dawli, syna Yağısiyana⁹⁹. Ponadto forteca po prostu została opuszczona przez garnizon po przegranej bitwie z Frankami¹⁰⁰.

Biorąc pod uwagę cały przedstawiony materiał, należy zastanowić się nad identyfikacją dwóch bezimiennych emirów oraz Mirdalima i Amirdalisa z rzeczywistymi postaciami historycznymi. W tym celu warto zwrócić uwagę na źródła z kręgu kultury islamu. Kamāl ad-Dīn Abū'l-Qāsim 'Umar ibn Aḥmad ibn al-'Adīm (ur. 1192, zm. 1262) jest autorem *Kroniki Aleppa* (*Buğyat al-ḥalab fi ta'riḥ ḥalab*, znanej pod skróconą formą *Ta'riḥ ḥalab*). Jego prace charakteryzują się wykorzystaniem szerokiego zakresu źródeł wcześniejszych, w tym kronik, dzieł genealogicznych, zbiorów hadisów czy narracji podróżniczych¹⁰¹. Należy jednak zaznaczyć, że jest to dzieło dość późne, a współcześni wydarzeniom w Antiochii autorzy, jak Ibn Al-Qalānisi (ur. ok. 1070, zm. 1160) w *Kronice Damaszk* (*Ta'riḥ dimašq*) oraz Ormianin Mateusz z Edessy (ur. poł. XI wieku, zm. 1144) w *Kronice* nie wspominają o postaciach, które w jakikolwiek sposób można by identyfikować z bohaterami znanymi z utworów frankijskich¹⁰². Również źródła bizantyńskie nie przynoszą w tej kwestii rozstrzygnięć¹⁰³.

Natomiast Kamāl ad-Dīn wzmiankuje, że dowództwo nad cytadelą antiocheńską z rozkazu Kurbugi sprawował Aḥmad ibn Marwān¹⁰⁴, który poddał się po sukcesie krzyżowców¹⁰⁵. Autor nie podaje informacji znanych z kronik chrześcijańskich o przyjęciu chrztu przez muzułmańskiego emira i dialogu z atabegiem Mosulu. Ponadto wspomina, że Aḥmad został odprowadzony na terytoria emiratu Aleppa¹⁰⁶. W *Ta'riḥ ḥalab* pojawiają się także sojusznicy Kurbugi, wśród których, oprócz Ğanah ad-Dawla,

⁹⁹ Alberti Aquensis *Historia Hierosolymitana*, [In:] *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, t. 4, Paris 1879 [=AA], IV, 48, s. 423.

¹⁰⁰ *Ibidem*, I, 2, s. 434.

¹⁰¹ A.-M. Eddé, *Kamāl al-Dīn 'Umar Ibn al-'Adīm*, [In:] *Medieval Muslim Historians and the Franks in the Levant: Studies and Texts*, red. A. Mallet, Leiden-Boston 2015, s. 118-119.

¹⁰² Zob. *The Damasc Chronicle of the Crusades. Extracted and translated from the Chronicle of Ibn al-Qalanisi*, tłum. H.A.R. Gibb, London 1932; *Armenia and the Crusades. The Chronicle of Matthew of Edessa*, tłum. A.E. Dostourian, London 1993.

¹⁰³ Zob. *Annae Comnenae Alexias (t. 1, Prolegomena et textus, t. 2, Indices)*, red. D.R. Reinsch, A. Kambylis, [In:] *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, t. 40 (1-2), Berlin-New York 2001, XI, 4, 6, s. 334-335; XI, 6, 8-9, s. 341-342.

¹⁰⁴ Kamāl ad-Dīn, *Extraits de la chronique d'Alep par Kemal ed-Dīn*, [In:] *Recueil des historiens des croisades. Historiens orientaux*, t. 3, Paris 1884 [= *Ta'riḥ ḥalab*], s. 582; całość pracy Kamāl ad-Dīna zob. *Zubdat al-ḥalab min tāriḥ Ḥalab li-l-ṣāḥib Kamāl al-Dīn 'Umar b. Aḥmad b. Abī Jarāda al-mutawaffā fi sanat 660 h.*, t. 1-2, red. S. Zakkar, Dimašq-al-Qāhira 1997/98.

¹⁰⁵ *Ta'riḥ ḥalab*, s. 583.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 584.

Tughtakina, Dukaka z Damaszku i Sukmana Artukidy, wymieniony został Wahāb ibn Mahmud¹⁰⁷. Miał on dowodzić oddziałem Arabów, który zaatakował Tell Mannas, ponieważ mieszkańcy utrzymywali serdeczne kontakty z Frankami¹⁰⁸. Kamāl ad-Dīn wzmiankuje, że Arabowie pod dowództwem Wahāba ibn Mahmuda weszli w spór z Turkami i z tego powodu opuścili szeregi koalicyjnych wojsk muzułmańskich¹⁰⁹. Niemniej bierze on udział w dalszych wydarzeniach, gdyż pojawia się jako jeden z doradców Kurbugi w bitwie pod Antiochią. Wahāb proponuje, aby przeciwstawić się Frankom wychodzącym z miasta. Jednakże w tekście kroniki to nie Ibn Mahmud, ale inny, bezimienny emir zaproponował zmasowany atak na Franków, którzy nie zdążyli jeszcze całkowicie rozwinąć swoich szyków¹¹⁰.

Wiadomo, że Kamāl ad-Dīn korzystał z wcześniejszych źródeł. Nie można więc całkowicie wykluczyć transmisji pewnych treści na linii Frankowie-Muzułmanie i odwrotnie w Północnej Syrii i Palestynie w XII i XIII wieku. Powstaje zatem pytanie, czy na podstawie wzmianek Kamāl ad-Dīna możliwe jest jednoznaczne ustalenie tożsamości postaci znanych ze źródeł łacińskich? Wydaje się, że Aḥmad ibn Marwān może być identyfikowany jako dowódca cytadeli antiocheńskiej znany z *Gesta Francorum* i dzieła Piotra Tudeboda. Jednoznacznie wskazuje na to Steven Runciman¹¹¹. Jednakże brytyjski historyk, podając odniesienia źródłowe do tej informacji, powołuje się nie tylko na *Gesta Francorum*, lecz także nic na ten temat niewspominających Rajmunda z Aguilers, Fulchera z Chartres, Alberta z Akwizgranu i Anzelma z Ribemont¹¹². Być może jest to błąd powstały w czasie redakcji tekstu. Jay Rubenstein natomiast dokonuje kompilacji informacji źródłowych. Amerykański badacz wskazuje na Aḥmada ibn Marwāna jako dowódcę cytadeli Antiochii na podstawie przekazu Kamāl ad-Dīna¹¹³. Następnie powołując się na Fulchera oraz Rajmunda, historyk pisze, że Kurbuga grał w kości z jednym ze swoich podkomendnych. Stąd J. Rubenstein płynnie przechodzi do opowieści z *Historia Francorum*. Zastanawiające jest jednak to, że następnie utożsamia Mirdalima z pewnym akwitańskim apostatą z narracji Roberta Mnicha,

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 578, 580.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 580.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 582-583.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 583.

¹¹¹ S. Runciman, *The First Crusade: Antioch to Ascalon*, [In:] *A History of the Crusades*, red. K.M. Setton, Madison-Milwaukee-London 1969, s. 319; S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych. Pierwsza krucjata i założenie Królestwa Jerozolimskiego*, t. 1, tłum. J. Schwakopf, Katowice 2009, s. 202, 212.

¹¹² S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych...*, przypis 2, s. 320; przypis 16, s. 321; podobnie T. Asbridge, który w kwestii identyfikacji Aḥmada ibn Marwāna wskazuje na źródła łacińskie: *Gesta Francorum*, Rajmunda z Aguilers, Fulchera z Chartres i Radulfa z Caen, zob. T. Asbridge, *The First Crusade. A New History*, London 2005, przypis 3, s. 370, 244.

¹¹³ J. Rubenstein, *Armies of Heaven. The First Crusade and the Quest for Apocalypse*, New York 2011, s. 223.

który miał zostać zabity przez Kurbugę¹¹⁴. Więcej ostrożności w kwestii identyfikacji postaci wykazał m.in. Nicholas Morton, wyraźnie wskazując jedynie na relację *Gesta Francorum*, jako możliwą do połączenia z informacjami Kamāl ad-Dīna¹¹⁵.

Natomiast przypadek Wahāba ibn Mahmuda jest znacznie bardziej skomplikowany. Trudno bowiem przy tak znacznej rozbieżności pomiędzy źródłami łacińskimi a kronikarzem muzułmańskim znaleźć punkty wspólne. Wahāb u Kamāl ad-Dīna co prawda doradza Kurbudze w bitwie pod Antiochią, ale to nie on proponuje atak na siły Franków, nim ci rozwiną swoje szyki, a jest to główny wyznacznik identyfikacji tej postaci z Mirdalimem/Amirdalidem m.in. u S. Runcimana¹¹⁶. Ponadto trudno przyjąć, żeby arabskie Wahāb ibn Mahmud, a także Aḥmad ibn Marwān, przekształciły się w Mirdalim, Amir Dalis lub Amirdalis. Zwłaszcza gdy zwróci się uwagę na inne kroniki „krucjatowe”¹¹⁷, gdzie imiona tureckie i arabskie zwykle były przystosowywane do łacińskiej wymowy, a mimo wszystko oddają oryginalne brzmienie: np. *Cassianus* lub *Aoxianus* to Yağısıyan (turecka wym. 'ya:usujjan)¹¹⁸, jego syn *Sensadolus* lub *Sanxadonus* to Šams ad-Dawla¹¹⁹, *Solimannus vetus* to Sulejman sułtan Ar-Rūm¹²⁰, *Corbaras*, *Curbaram*, *Curbaan* to Kurbuga (tur. Kürboğa)¹²¹, *Danisman* to Malik Dānišmand Aḥmad Ghāzi¹²², *Maledoctus* albo *Ducath* to Dukak emir Damaszku¹²³, *Tuldequinus* to Tughtakin (tur. Tuğtekin) atabeg Damaszku¹²⁴.

Również inne elementy opisu w źródłach chrześcijańskich budzą poważne wątpliwości co do utożsamienia Mirdalima czy Amirdalisa z Wahābem. Rajmund informuje, że doradca Kurbugi uciekł z Antiochii i był znany krzyżowcom. Podobnie wzmiankuje Fulcher, który opisuje, że Amirdalis poznał sztandary frankijskie podczas swojej obecności w obleganym mieście. Tymczasem Kamāl ad-Dīn wyraźnie zaznacza, że Wahāb dołączył do Kurbugi, gdy ten przekroczył Eufrat¹²⁵. Trudno więc wskazać na jego wcześniejsze związki z Antiochią. Kronikarze łacińscy informują także o pochodzeniu etnicznym Wahāba, aczkolwiek w tym przypadku należy zaznaczyć, że Ormianin Firuz,

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 223-224; por. RM, VII, 9, s. 828-829.

¹¹⁵ N. Morton, *Encountering Islam on the First Crusade*, Cambridge 2016, s. 157, 161-165, 185-186.

¹¹⁶ S. Runciman, *The First Crusade...*, s. 323; *idem*, *Dzieje wypraw krzyżowych...*, s. 211.

¹¹⁷ Na temat tzw. kronik krucjatowych zob. K. Skottki, *Christen, Muslime und der Erste Kreuzzug. Die Macht der Beschreibung in der mittelalterlichen und modernen Historiographie*, Münster-New York 2015, pp. 172-176.

¹¹⁸ *Cassianus*, np. GF, XXI, 1, s. 312; PT, s. 87; *Aoxianus*, FC, I, XXIV, 4, s. 262.

¹¹⁹ *Sensadolus*, np. GF, XXI, 2-3, s. 315-316; PT, s. 89; *Sanxadonus*, np. FC, I, XV, 7, s. 220.

¹²⁰ GF, X, 1, s. 208; PT, s. 56.

¹²¹ *Curbaram*, np. GF, XXI, 1, s. 311; *Curbaan*, np. PT, s. 88; *Corbaras*, np. RA, s. 66, 80; *Corbagath*, np. FC, I, XIX, 1, s. 242.

¹²² FC, I, XXXV, 2, s. 346.

¹²³ *Maledoctus*, np. FC, II, XLIX, 9, s. 571; *Ducath*, np. FC, II, 1, 5, s. 357.

¹²⁴ FC, II, XLIX, 9, s. 571.

¹²⁵ *Tā'riḥ ḥalab*, s. 580.

także był przez nich określany jako Turek¹²⁶. Jednak z przekazu Kamāl ad-Dīna można wywnioskować, że Ibn Mahmud najprawdopodobniej był Arabem¹²⁷. Trudno zatem na podstawie tych informacji utożsamić postać znaną z narracji Rajmunda z Aguilers czy Fulchera z Chartres z Wahābem z *Kroniki Aleppo*.

Podobnie przedstawia się identyfikacja drugiego bezimiennego emira, która wydaje się niemożliwa z powodu braku wzmianek w innych źródłach. Niemniej podejmowane były próby ustalenia tożsamości postaci w oparciu o materiał porównawczy. Heinrich Hagenmeyer zaproponował, żeby bezimiennym emirem, który otrzymał rozkaz ucieczki z pola bitwy na dany znak, był Rossilion z dzieła Alberta z Akwizgranu, na dodatek tożsamy z Rouge Lion („Czerwonym Lwem”) z *Chanson d'Antioche*¹²⁸. Jednakże taka identyfikacja wydaje się wysoce wątpliwa. Po pierwsze nie powinno ulegać wątpliwości, że Rouge Lion to postać fikcyjna, na dodatek odgrywająca zupełnie inną rolę w utworze. W *Chanson d'Antioche* jest jednym z ważniejszych dowódców muzułmańskich i w bitwie pod Antiochią ginie z ręki Roberta z Normandii¹²⁹. Po drugie wzmianki z *Historia Hierosolymitanae expeditionis* trudno odnieść akurat do bezimiennego emira, pełniącego określoną funkcję w narracji *Gesta Francorum*. Albert podkreśla jego związki z Yağısyanem, a nie z Kurbugą¹³⁰. Rossilion w przedstawieniu bitwy pod Antiochią znajduje się w grupie wojsk muzułmańskich, która podpala trawę, jednak czyn ten nie ma nic wspólnego z daniem znaku do ucieczki z *Gesta Francorum*, gdyż pożar miał służyć pokonaniu Franków. Nie jest więc to żaden rozkaz Kurbugi. Ponadto Rossilion występuje jako towarzysz wodza Turków, Sulejmana¹³¹.

Podsumowując, można zaobserwować, że po dokonaniu analizy relacji kronikarzy-uczestników krucjaty wyłania się dość klarowny obraz kreacji postaci w poszczególnych utworach. W ujęciu *Gesta Francorum* oraz *Historia de Hierosolymitano Itinere* Piotra Tudeboda, a także blisko związanych z nimi pod względem układu materiału i treści pracach Roberta Mnicha, Guiberta z Nogent i Balderyka z Dol, pojawiają się dwaj dowódcy związani z Kurbugą. Zostali określani poprzez tytuł emir (*ammiralius* bądź *admiratus*, *amiralius* etc.). W narracji obaj pełnią funkcję profetyczną wskazującą, że muzułmanie przegrają bitwę. Ponadto dowódca cytadeli antiocheńskiej, widząc klęskę swoich wojsk, poddaje się Frankom i przechodzi na chrześcijaństwo. Bardzo prawdopodobnym wydaje się ustalenie jego

¹²⁶ RA, s. 64: „Quidam de Turcis” („Pewien z Turków”); FC, I, XVII, 2, s. 231: „Apparuit enim Dominus quidam Turco” („Bóg bowiem ukazał się pewnemu Turkowi”).

¹²⁷ *Tā' rih ḥalab*, s. 580, 582-583.

¹²⁸ GF, przypis 16, s. 372.

¹²⁹ *The Chanson d'Antioche*, 357, s. 312.

¹³⁰ AA, III, 36, s. 364.

¹³¹ AA, IV, 49, s. 424: „Solimannus vero, dux Turcorum, et Rossilion, consocius eius” („Sulejman wódz Turków i jego towarzysz Rossilion”).

Tabela 1. Zestawienie łacińskich określeń muzułmańskich postaci, występujących w opisach walk o Antiochię w chrześcijańskich źródłach do około połowy XII wieku

Postać	Określenie łacińskie	Źródło (w kolejności chronologicznej)	Wydarzenie
Dowódca cytadeli antiocheńskiej	ammiralius/ amiralius	<i>Gesta Francorum</i>	po zwycięstwie Franków przekazuje im cytadelę i przyjmuje chrzest
		Piotr Tudebod, <i>Historia de Hierosolymitano Itinere</i>	
	admiratus	XVI. <i>Epistula ad Urbanum II papam...</i>	
	admiratus/ amiralius	Balderyk z Dol, <i>Historiae Hierosolymitanae libri IV</i>	
		Orderyk Vitalis, <i>Historia Ecclesiastica</i>	
procer	Guibert z Nogent, <i>Gesta Dei per Francos</i>		
	admiraldus	Robert Mnich, <i>Historia Hierosolymitana</i>	po zwycięstwie Franków przekazuje im cytadelę i wraz z 300 towarzyszami przyjmuje chrzest
Jeden z członków garnizonu Antiochii	iuuenis de Perside natus	Gilles (Idzi) z Paryża, <i>Historia Vie Hierosolymitane</i>	przyjmuje chrzest po zwycięstwie Franków i wraz z 300 towarzyszami
Zarządca dóbr Kurbugi	amiralius	<i>Gesta Francorum</i>	ucieka z pola bitwy na dany znak
		Piotr Tudebod, <i>Historia de Hierosolymitano Itinere</i>	
	procurator/ amiralius	Balderyk z Dol, <i>Historiae Hierosolymitanae libri IV</i> Orderyk Vitalis, <i>Historia Ecclesiastica</i>	
	major domus	Guibert z Nogent, <i>Gesta Dei per Francos</i>	
Jeden z dowódców Kurbugi	Mirdalim	Rajmund z Aguilers, <i>Historia Francorum</i>	doradza Kurbudze przed bitwą
	Amirdalis (Amir Dalis?)	Fulcher z Chartres, <i>Historia Hierosolymitana</i>	
	Amedelis	<i>Chanson d'Antioche</i>	

tożsamości, gdyż na podstawie przekazu z *Kroniki Aleppo* Kamāl ad-Dīna można zakładać, że jest to Aḥmad ibn Marwān. Natomiast Rajmund z Aguilers oraz Fulcher z Chartres wspominają o innej, tylko jednej postaci, doradcy Kurbugi o imieniu Mirdalim bądź Amirdalis (Amir Dalis?). Przed decydującą bitwą przebywa on w obozie muzułmańskim, a swoją rolę w narracji podkreśla negatywny wizerunek atabega Mosulu, który ponosi klęskę w starciu z Frankami. Można zatem zauważyć, że kronikarze-uczestnicy pierwszej krucjaty pisali swoje dzieła w określonym

celu, dostosowując substrat faktyczny do literackiej konwencji, wyrażającej moralny i symboliczny przekaz źródeł. W tak zarysowanej perspektywie próby identyfikacji poszczególnych drugoplanowych muzułmańskich dowódców nie muszą zakończyć się sukcesem. Równie dobrze mogą to być bohaterowie literaccy, będący inwencją własną autorów, lub niewzmiankowane gdzie indziej postacie, które stały się podstawą do stworzenia określonej opowieści, jak najprawdopodobniej w przypadku Mirdalisa czy Amirdalisa.

Bibliografia

Źródła

- Albert of Aachen's History of the Journey to Jerusalem*, Vol. 1, Books 1-6. *The First Crusade, 1095-1099*, tłum. S.B. Edgington, Farnham-Burlington 2013.
- Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana*, [In:] *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, t. 4, Paris 1879, s. 265-713.
- Annae Comnenae Alexias (t. 1, Prolegomena et textus, t. 2, Indices)*, red. D.R. Reinsch, A. Kambylis, [In:] *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, t. 40 (1-2), Berlin-New York 2001.
- Armenia and the Crusades. The Chronicle of Matthew of Edessa*, tłum. A.E. Dostourian, London 1993.
- Capitulatio de partibus Saxoniae*, [In:] *Monumenta Germaniae Historica, Fontes iuris* 4, wyd. C. von Schwerin, Hanover 1918, s. 37-44.
- Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095-1127)*, wyd. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1913.
- Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, wyd. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1890.
- Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana auctore Radulfo Cadomensis*, [In:] *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, t. 3, Paris 1866, s. 587-716.
- Guiberti abbati Novigentis Gesta Dei per Francos*, [In:] *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis*, t. 127, wyd. R.B.C. Huygens, Turnhout 1996.
- Historia quae dicitur Gesta Dei per Francos edita a venerabili Domino Guiberto, abbate monasterii Sanctae Mariae Novigenti*, [In:] *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, t. 4, Paris 1879, s. 113-263.
- Kamāl ad-Dīn, *Extraits de la chronique d'Alep par Kemal ed-Dīn*, [In:] *Recueil des historiens des croisades. Historiens orientaux*, t. 3, Paris 1884, s. 577-690.
- Le „Liber” de Raymond d'Aguilers*, wyd. J.H. Hill, L.L. Hill, Paris 1969.
- Orderic Vitalis, *The Ecclesiastical History*, t. 5, wyd. i tłum. M. Chibnall, Oxford 1975.
- Peter Tudeboe, *Historia de Hierosolymitano Itinere*, wyd. J.H. Hill, L.L. Hill, Paris 1977.
- Raymond of Aguilers, *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem*, tłum. J.H. Hill, L.L. Hill, Philadelphia 1968.
- Roberti Monachi Historia Iherosolimitana*, [In:] *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux* t. 3, Paris 1866, s. 717-882.
- The Canso d'Antiocha. An Occitan Epic Chronicle of the First Crusade*, wyd. i tłum. C. Sweetenham, L.M. Paterson, Aldershot-Burlington 2003.
- The Chanson d'Antioche An Old French Account of the First Crusade*, tłum. S.B. Edgington, C. Sweetenham, London-New York 2011.
- The councils of Urban II, t. 1, Decreta Claromontensia*, wyd. R. Somerville, Amsterdam 1972.

- The Damascus Chronicle of the Crusades. Extracted and translated from the Chronicle of Ibn al-Qalanisi*, tłum. H.A.R. Gibb, London 1932.
- The Deeds of the Franks and Other Jerusalem-Bound Pilgrims. The Earliest Chronicle of the First Crusade*, tłum. N. Dass, Lanham-Boulder-New York-Toronto-Plymouth 2011.
- The Historia Ierosolymitana of Baldric of Bourgueil*, wyd. S.J. Biddlecombe, Woodbridge 2014.
- The Historia Iherosolimitana of Robert the Monk*, wyd. D. Kempf, M. Bull, Woodbridge 2013.
- The Historia Vie Hierosolymitane of Gilo of Paris, and a Second Anonymous Author*, wyd. i tłum. C.W. Grocock, J.E. Siberry, Oxford 1997.
- William of Malmesbury, *Gesta Regum Anglorum. The History of the English Kings*, t. 1, wyd. i tłum. R.A.B. Mynors, R.M. Thomson, W. Winterbottom, Oxford 1998.
- XV. *Epistula II Anselmi de Ribodimonte ad Manassem archiepiscopum Remorum*, [In:] *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100. Eine Quellensammlung zur Geschichte des Ersten Kreuzzuges*, wyd. H. Hagenmeyer, Innsbruck 1901, s. 156-160.
- XVI. *Epistula Boemundi, Raimundi comitis S. Aegidii, Godefridi ducis Lotharingiae, Roberti comitis Normanniae, Roberti comitis Flandrensis, Eustachii comitis Bononiae ad Urbanum II papam*, [In:] *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100. Eine Quellensammlung zur Geschichte des Ersten Kreuzzuges*, wyd. H. Hagenmeyer, Innsbruck 1901, s. 161-165.
- Zubdat al-ḥalab min tāriḥ Ḥalab li-l-ṣāḥib Kamāl al-Dīn 'Umar b. Aḥmad b. Abī Jarāda al-mutawaffā fi sanat 660 h.*, t. 1-2, red. S. Zakkar, Dimasq-al-Qāhira 1997/98.

Literatura

- Asbridge T., *The First Crusade. A New History*, London 2005.
- Bull M., *The eyewitness accounts of the First Crusade as political scripts*, „Reading Medieval Studies” 2010, 36, s. 23-37.
- Bull M., *The Relationship Between the Gesta Francorum and Peter Tudebode's Historia de Hierosolymitano Itinere: The Evidence of a Hitherto Unexamined Manuscript (St. Catharine's College, Cambridge, 3)*, „Crusades” 2012, 11, s. 1-17.
- Cole P.J., *The Preaching of the Crusades to the Holy Land: 1095-1270*, Cambridge Mass. 1991.
- Cook R.F., *Chanson d'Antioche, chanson de geste: le cycle de la croisade est-il épique?*, Amsterdam 1980.
- Daniel N., *Heroes and Saracens. An Interpretation of the Chansons de Geste*, Edinburgh 1984.
- di Carpegna Falconieri T., *Popes through the Looking Glass, or »Ceci n'est pas un pape«*, „Reti Medievali Rivista” 2012, 13, 1, s. 121-136.
- Eddé A.-M., *Kamāl al-Dīn 'Umar Ibn al-'Adīm*, [In:] *Medieval Muslim Historians and the Franks in the Levant: Studies and Texts*, red. A. Mallet, Leiden-Boston 2015, s. 109-135.
- Edgington S.B., *Albert of Aachen and the Chansons de Geste*, [In:] *The Crusades and Their Sources: Essays Presented to Bernard Hamilton*, red. J. France. W.G. Zajac, Aldershot 1998, s. 23-38.
- Epp V., *Fulcher von Chartres: Studien zur Geschichtsschreibung des ersten Kreuzzuges*, Düsseldorf 1990.
- Flori J., *Chroniqueurs et propagandistes. Introduction critique aux sources de la Première croisade*, Genève 2010.
- Flori J., *De l'Anonyme normand à Tudebode et aux Gesta Francorum. L'impact de la propagande de Bohémond sur la critique textuelle des sources de la première croisade*, „Revue d'Histoire Ecclésiastique” 2007, 102, s. 717-746.
- France J., *The Anonymous Gesta Francorum and the Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem of Raymond of Aguilers and the Historia de Hierosolymitano itinere of Peter Tudebode: An Analysis of the Textual Relationship between Primary Sources for the First Crusade*, [In:] *The Crusades and Their Sources: Essays Presented to Bernard Hamilton*, red. J. France. W.G. Zajac, Aldershot 1998, s. 39-70.

- France J., *The Use of the Anonymous Gesta Francorum in the Early Twelfth-Century Sources for the First Crusade*, [In:] *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies, 1095-1500*, red. A.V. Murray, Turnhout 1998, s. 29-42.
- Gicquel Y., *Le Combat des Trente, Épopée au cœur de la mémoire bretonne*, Spézet 2004.
- Glaesener H., *La prise d'Antioche en 1098 dans la littérature épique française*, „Revue belge de philologie et d'histoire” 1940, 19, s. 66-85.
- Harari Y.N., *Eyewitnessing in Accounts of the First Crusade: The Gesta Francorum and Other Contemporary Narratives*, „Crusades” 2004, 3, s. 77-99.
- Iorga N., *Les narrateurs de la première croisade*, Paris 1928.
- John S., *Historical Truth and the Miraculous Past: The Use of Oral Evidence in Twelfth-Century Latin Historical Writing on the First Crusade*, „English Historical Review” 2015, 130, s. 263-301.
- Jonin P., *La partie d'échecs dans l'épopée médiévale*, [In:] *Mélanges de langue et de littérature du Moyen Âge et de la Renaissance offerts à Jean Frappier*, t. 1, Genève 1970, s. 483-497.
- Kleber H., *Wer ist der Verfasser der Chanson d'Antioche? Revision einer Streitfrage*, „Zeitschrift für französische Sprache und Literatur” 1984, 94, s. 115-142.
- Klein C., *Raimund von Aguilers: Quellenstudie zur Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Berlin 1892.
- Knoch P., *Studien zu Albert von Aachen. Der erste Kreuzzug in der deutschen Chronistik*, Stuttgart 1966.
- L'Abbé Filet, *Un chevalier du Vivrais à la Première Croisade: Ponce de Balazuc*, Privas Imprimerie Centrale de l'Ardèche 1895.
- Lapina E., *Nec signis nec testibus creditor. The Problem of Eyewitnesses in the Chronicles of the First Crusade*, „Viator: Medieval and Renaissance Studies” 2007, 38, s. 117-139.
- Laudage Ch., *Kampf um den Stuhl Petri. Die Geschichte der Gegenpäpste*, Freiburg im Breisgau 2012.
- Le Concile de Clermont de 1095 et l'appel à la croisade*, red. A. Vauchez, Rome 1997.
- Les épopées de la croisade*, red. K.-H. Bender, H. Kleber, Stuttgart 1987.
- Louchiskaya S., *Barbarae nationes: les peuples musulmans dans les chroniques de la Première Croisade*, [In:] *Autour de la Première Croisade, Actes du Colloque de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East (Clermont-Ferrand, 22-25 juin 1995)*, red. M. Balard, Paris 1996, s. 99-107.
- Louchitskaya S., *L'idée de conversion dans les chroniques de la première croisade*, „Cahiers de civilisation médiévale” 2002, 177, s. 39-53.
- Loyalty in the Middle Ages: Ideal and Practice of a Cross-Social Value*, red. J. Sonntag, C. Zermatten, Turnhout 2015.
- Maleczyński K., *Studia nad dokumentem polskim*, Wrocław 1971.
- Ménager L.-R., *Amiratus – Ἀμιραῦς. L'Émirat et les Origines de l'Amirauté (XIe-XIIIe siècles)*, Paris 1960.
- Morris C., *The Gesta Francorum as Narrative History*, „Reading Medieval Studies” 1993, 19, s. 55-71.
- Morton N., *Encountering Islam on the First Crusade*, Cambridge 2016.
- Munro D.C., *The Speech of Pope Urban II at Clermont 1095*, „The American Historical Review” 1906, 11, s. 231-242.
- Naus J., *The „Historia Iherosolimitana” of Robert the Monk and the Coronation of Louis VI*, [In:] *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, red. M. Bull, D. Kempf, Woodbridge 2014, s. 105-115.
- Oehler H., *Studien zu den Gesta Francorum*, „Mittelalterliches Jahrbuch” 1970, 6, s. 58-97.
- Ricoeur P., *Język, tekst, interpretacja. Wybór pism*, tłum. P. Graff, K. Rosner, Warszawa 1989.
- Riley-Smith J., *The First Crusaders, 1095-1131*, London 1997.
- Rubenstein J., *Armies of Heaven. The First Crusade and the Quest for Apocalypse*, New York 2011.
- Rubenstein J., *Guibert of Nogent, Albert of Aachen and Fulcher of Chartres: Three Crusade Chronicles Intersect*, [In:] *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, red. M. Bull, D. Kempf, Woodbridge 2014, s. 24-37.
- Rubenstein J., *Putting History to Use: Three Crusade Chronicles in Context*, „Viator: Medieval and Renaissance Studies” 2004, 35, s. 131-168.

- Rubenstein J., *What is the Gesta Francorum, and who was Peter Tudebode?*, „Revue Mabillon” 2005, 16, s. 179-204.
- Runciman S., *Dzieje wypraw krzyżowych. Pierwsza krucjata i założenie Królestwa Jerozolimskiego*, t. 1, tłum. J. Schwakopf, Katowice 2009.
- Runciman S., *The First Crusade: Antioch to Ascalon*, [In:] *A History of the Crusades*, red. K.M. Setton, Madison-Milwaukee-London 1969, s. 308-343.
- Russo L., *Ricerche sull' „Historia Iherosolimitana” di Roberto di Reims*, „Studi Medievali” 2002, 48, s. 651-691.
- Skottki K., *Christen, Muslime und der Erste Kreuzzug. Die Macht der Beschreibung in der mittelalterlichen und modernen Historiographie*, Münster-New York 2015.
- Skwarczyński K., *Recepcja idei gregoriańskich w Polsce do początku XIII wieku*, Wrocław 2005.
- Sprenger K.M., *The Tiara in the Tiber. An Essay on the damnatio in memoria of Clement III (1084-1100) and Rome's River as a Place of Oblivion and Memory*, „Reti Medievali Rivista” 2012, 13, 1, s. 153-174.
- Strack G., *The Sermon of Urban II in Clermont and the Tradition of Papal Oratory*, „Medieval Sermon Studies” 2012, 56, s. 30-45.
- Tolan J.V., *Sons of Ishmael. Muslims through European Eyes in the Middle Ages*, Gainesville 2008.
- Trotter D.A., *Medieval French Literature and the Crusades (1100-1300)*, Genève 1988.
- Witzel H.-J., *Le problème de l'auteur des Gesta Francorum*, „Moyen-Age” 1955, 61, s. 319-328.
- Wolf K.B., *Crusade and Narrative: Bohemond and the Gesta Francorum*, „Journal of Medieval History” 1991, 17, s. 207-216.
- Ziese J., *Wibert von Ravenna. Der Gegenpapst Clemens III (1084-1100)*, Stuttgart 1982.

AMIRALIUS, MIRDALIM, AMIRDALIS –
KREACJA MUZUŁMAŃSKICH DOWÓDCÓW W CZASIE WALK O ANTIOCHIĘ
W ŁACIŃSKICH ŹRÓDŁACH DOBY PIERWSZYCH KRUCJAT
(DO OKOŁO POŁOWY XII WIEKU)

Streszczenie

W artykule poruszono trzy główne zagadnienia: przedstawienie drugoplanowych muzułmańskich dowódców w opisach walk o Antiochię w łacińskich relacjach uczestników pierwszej krucjaty; transmisję tych treści w kronikach drugiej generacji historyków wyprawy krzyżowej; próbę identyfikacji wzmiankowanych bohaterów z rzeczywistymi postaciami historycznymi. Podstawową bazą źródłową były relacje uczestników wyprawy do Jerozolimy takie jak *Gesta Francorum*, *Historia de Hierosolymitano Itinere* Piotra Tudeboda, *Historia Francorum* Rajmunda z Aguilers i *Historia Hierosolymitana* Fulchera z Chartres. W artykule wskazano na zróżnicowany wybór treści u poszczególnych autorów chrześcijańskich w celu kreacji wydarzeń. Badanie transmisji polegało na zestawieniu wspomnianych wyżej tekstów z kronikami tzw. drugiej generacji historyków pierwszej krucjaty do około poł. XII wieku (Balderyka z Dol, Roberta Mnicha, Guiberta z Nogent czy Orderyka Vitalisa, z uwzględnieniem *Chanson d'Antioche* jako dzieła o bliżej niesprecyzowanej chronologii). Na tej podstawie zasygnalizowano możliwe drogi przekazu określonych wątków, wskazujące na silne oddziaływanie tradycji *Gesta Francorum*. W celu identyfikacji omawianych postaci muzułmańskich wykorzystano również materiał pochodzący z innych kręgów kulturowych (np. *Kronika Aleppo* Kamāla ad-Dīna). Zestawienie wzmianek łacińskich i przede wszystkim muzułmańskich pozwoliło na określenie, w jakim stopniu bohaterowie, przedstawiani w kronikach frankijskich, odpowiadają substratowi faktycznemu.

Słowa kluczowe: pierwsza wyprawa krzyżowa, oblężenie Antiochii, przedstawienie „obcego”, muzułmanie, transmisja treści, kronikarze pierwszej krucjaty

AMMIRALIUS, MIRDALIM, AMIRDALIS –
THE DEPICTION OF MUSLIM COMMANDERS
DURING THE STRUGGLE OF ANTIOCH IN LATIN SOURCES FROM THE FIRST CRUSADE
(UNTIL C. THE MID-TWELFTH CENTURY)

S u m m a r y

The article considers three main issues: the representation of the secondary Muslim commanders in descriptions of the military struggles under the city of Antioch; the transmission of content in sources from the next generations of the First Crusade's historians; the attempt to identify the Muslim commanders mentioned in Latin sources with real historical figures. The main sources were accounts of the participants of the expedition to Jerusalem such as the *Gesta Francorum*, Peter Tudebode's *Historia de Hierosolymitano Itinere*, Raymond of Aguilers' *Historia Francorum* and Fulcher of Chartres' *Historia Hierosolymitana*. The article indicates the diversity in the content provided by individual Christian authors, who each aim to create their own visions of events. The study of the transmission of content consisted in comparing the abovementioned texts with the chronicles of the so-called second generation of the First Crusade's historians from up to around the middle of the 12th century (Baldric of Dol, Robert the Monk, Guibert of Nogent, Orderic Vitalis, and *Chanson d'Antioche* – a work with unspecified chronology). On this basis, the possible routes of the transmission of specific content have been signaled, indicating the strong influence of the *Gesta Francorum's* tradition. In aim to identify the discussed Muslim commanders, information from other cultural circles has been used (e.g. *Chronicle of Aleppo* of Kamāl ad-Dīn). A comparison between references from the Latin sources with the Muslim ones allowed to determinate to what extent the characters depicted in the Frankish chronicles correspond to factual sources.

Keywords: The First Crusade, Siege of Antioch, Representation of the “other”, the Muslims, the content's transmission, the First Crusade's chroniclers

Silvia Raucci

Università degli Studi della Campania „Luigi Vanvitelli”

ORCID: 0000-0002-5397-3362

CHARISMATIC PHENOMENA IN EUROPE IN THE 17TH CENTURY: FEMALE POLITICAL PROPHETISM IN FRANCE, SPAIN AND ITALY

Historical interpretation of the charismatic phenomenon

Presently the term *prophetism* refers to a religious sphere and mystical phenomena that are closely related to a spiritual dimension and, in a more widespread sense, it is used to describe facts and people connected to a charismatic, sacred nature. However, the concept of prophetism and the related concept of charisma appear to have been developed recently, having made no significant appearance in ancient scriptures.¹ In the biblical tradition, the prophet mostly appears as the one who speaks on behalf of God to the people, while in Jewish culture the prophet was an institutional figure – a priest or a levite. As for the etymology of the word, the Greek term² – formed of the prefix Pro and the verb Femi (to speak) – refers above all to the one who speaks to the following or in place of and less so to the one who anticipates (the future). In fact, the perspective of the future does not prevail over the role of the prophet, who sets his prophetic announcement in the present, even though his words refer to future events such as Revelation or Salvation. It is also important to highlight that the predominant role attributed to the prophet in the Old Testament is that of the “sentinel”³ who can warn the people of imminent dangers and protect them. The prophet represents a guide, a social pillar, because his gift of clairvoyance helps not only to predict upcoming future events but also to manage current actions with wis-

---

¹ The term charismatic does not appear in Biblical Greek, classical Greek or the Hellenistic mystery religions. Except Sir 7, 33 Sinaiticus; 38-30 Vaticanus, its only significant appearance in the scriptures can be found in the New Testament, where the term Charisma is used sixteen times by Paul and only once by Peter in the First letter (Peter 4,10). The term, frequent in the Pauline epistolary, is Paul's invention, and it designates the strong faith of the communities he founded.

² The term “prophet” appears in the Greek version of Bible: the Septuagint. The term “prophet” is rendered, by the classical Greek, as the one who anticipates and speaks by means of. The meaning of Prophet as a premonitory priest, for which translators used the term “mantis” (soothsayer), is absent. The term “pseudoprophet” translated as fake prophet, also appears in the Septuagint (Jeremiah 6:13; 33:8; 11-34:7; 36: 1; 8).

³ The first reference to the role of Sentinel appears in Israeli prophetic writings under the term “Zofeh” (Isaiah 21,6-9; 62: 6-7 and Ezekiel 3,17-21;33,7-20). The first reference to the role of the watchman appears in the Book of Ezekiel, the prophet ordered by God to watch over the House of Israel.

dom and in a concrete manner. As time passed, numerous gifts of divine origin, such as knowing how to predict the future or being endowed with healing powers, came to be attributed to the prophet.

In this regard, thanks to the versatility of this figure, we can understand that in the Islamic tradition there is a substantial difference between the prophet – the Nabi⁴, sent directly from God, and the Rasul – a simple expression of divine inspiration. The current interpretation of the figure of the prophet, to which we are accustomed to refer, is the one given to us by the science of the modern religions during the 19th and 20th centuries, which places the prophet as a “fortune teller” and depository of God’s message on Earth. The concept of charisma and therefore of charismatic prophetism will only become widespread later. The prophet was assigned a wider field of action and the meaning of the term became more flexible thanks to the contribution of Max Weber, a German sociologist and expert on the history of religions.

During the 20th century, the science of religion investigated the role of the prophet as leader – an active member of society who continuously contributes to affirming the history and development of his community or even civilization.⁵ The new anthropological and sociological discourse sees the prophet as an individual able to influence, with his socially dominant attitude, the historical course of events. According to this sense of the term, the prophet represents the mediator between the divine and human; the driving element able to connect people to God through the power of action, through his charisma. Although the word charisma, from the Greek *Karis*⁶ (gift) alludes to the exercise of a divine capacity and to the social use of a “holy power” bestowed by God, with time, this meaning acquired new undertones. The recognition of an active role in the social context brings focus to on a new dimension of communication of the prophet, who, in virtue of his gift – or charism – becomes a political tool.

---

⁴ In the Islamic tradition, the Nabi is chosen by God to show men the way to salvation. The Rasul is a simple propagator of the Nabi’s work to the community. The Nabi is also a Rasul, but a Rasul does not play the role of the Nabi. On the differences between Rasul and Nabi, see John Esposito, *Islam: the straight Path*, Oxford University Press, New York 2005, p. 20. In Jewish culture, the Nabi is Moses, the greatest prophet. However, in the Exodus, Moses confesses to God that he is unable to accept the mission that has been ordained for him, and God replies that his brother Aaron will be the intermediary. In this case, God refers to the prophet as an instrument: *Aaron shall be your mouth, and you shall be God’s for him. I have set you, Moses, as God for Pharaoh: Aaron your brother will be your prophet*, Exodus 4, 16; 7-1.

⁵ Weber uses the term “Charism” in reference to “a certain quality of an individual’s personality, in virtue of which he rises from ordinary men and at the same time he is treated as one with the powers, or supernatural qualities, superhuman, or at least specifically exceptional. These requirements are such because they are not accessible to normal people, but are considered of divine origin or exemplary, and on their basis the address in question, he is treated as a leader”. Cit. M. Weber, *Theory of Social and Economic Organization*, Chapter “The nature of Charismatic Authority and its routinization”, The falcon’s wing press, Glencoe, Illinois 1947, p. 89.

⁶ From ecclesiastic Latin, Charisma; from the Greek *Karis* “gift of grace”.

This new perspective combines a dimension of concrete and earthly activism with the holy sphere; actually the charismatic appears as a new social figure, the only direct interpreter of a society that wants to communicate with God. The combination of the divine and politico-social power of the charismatic is reflected in the Weberian figure of charismatic authority. The German sociologist's theory identifies some distinctive traits in the figure of Charismatic Authority: first of all, the charismatic seems above others; to possess gifts of a varied nature not common to other men; and his work is recognised by those who follow him. The criterion of legitimacy is absolutely necessary and essential for the recognition of power. Weber, then, focuses intensely on the relationship between the charismatic and the followers more than on the special abilities of the individual leader. In this report, Weber introduces the concept of the psychology of the crowd⁷ and he articulates his speech on the identification of the crowd in the charismatic figure that guides it. Following this line of reasoning, Weber's theory includes the possibility that the charismatic is not necessarily a positive figure but is merely perceived as such by the crowd. This is the case of many statesmen of the 20th century, who enrich the definition of "charismatic domination".⁸ There is no formal distinction or real hierarchy of types of charisma in Weber's theory; we cannot be sure that a leader has more political power than a shaman of some remote tribe. The evolution of the Weberian theory represents a crucial point in the evaluation of the phenomenon, because it focuses on a new topic: the formalization of the phenomenon.

The charismatic and his group of followers represent a minority, and his ability to survive as a leading figure is connected to the ability of regulate his activities through institutional norms. Here we see a phenomenon called the "routinisation of the charisma",⁹ a process through which the power of the charismatic authority is reduced by bureaucratic control. A fitting example of routinisation is that of the charismatic prophet Muhammad, whose successors were chosen by traditional authorities.¹⁰ In the case of Christianity, the charismatic phenomenon in a certain sense grew together with the role of the Church as an Institution and served to affirm its position. This means that the power of the charismatic is not suddenly supplanted by the ecclesiastical institution but managed and regulated according to parameters imposed by the laws of the Church.

---

⁷ G. Le Bon, *Psychologie des foules*, Alcan 1895, p. 191.

⁸ M. Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*, Bedminster Press, New York 1968.

⁹ The Routinization represents the process of regulation of power through rules established by the laws of the community. See S. Kalberg, *Read Max Weber*, Il Mulino, Milano 2008, p. 72.

¹⁰ E. Pace, *Sociologia dell'Islam: fenomeni religiosi e logiche sociali*, Carocci, Roma 1999, p. 55.

Perception of the female charismatic phenomenon between the 15th and 16th centuries

The relationship between charismatic authority and traditional authority evolved significantly in the course of centuries, and the perception of the charismatic phenomenon changed depending on phases of intensification and subsequent downsizing that took place, respectively, between 1400 and 1500 and between 1500 and 1600. During the second half of the 15th century, there was lively spiritual activity in Italian northern renaissance courts, including the emergence of virtuous prophetesses who were very close to princes and powerful men. They were described as “living saints” because they were venerated in the full of their religious activity and gradually assumed a dominant political role of pacificators and bearers of concord in urban struggles. The blessed women, endowed with charismatic gifts such as visionary prophecies and dreams, became the “pious advisors of the Princes”, guiding the political and administrative lives of their cities.¹¹ They would form an intrinsic bond with the citizens and aristocracy of their territories, supported by the wealth and power of the Lords. The strong link between the women and their territorial context was useful in the context of the turbulent and fragmented political sphere internal struggles and feuds within cities. The presence of charismatics inside the court gave the lords a strong backing, while the blessing of “living saints” helped to sacralise the figure of the prince. In this regard, it is important point out that living saints, besides being a reason for the prestige of powerful nobility, often acted as ambassadors and negotiators for their princes. Therefore, the living saints fully contributed to the construction of lords’ power, because the cult of the prince was strengthened along with the cult of the saint through her pious and virtuous religious work. Moreover, the dual role of “patron saint of the city”, which most living saints enjoyed, further confirmed and testified to the strong territorial dimension of the phenomenon.¹² Despite being a phenomenon characteristic of the early modern period, the emergence of political prophetesses on Renaissance courts was not entirely innovative – consider the recurrent figure of the “prophet monk” in the long tradition of eastern Christianity¹³ or, better still,

---

¹¹ O. Niccoli, *I tramiti dell’immaginario. Racconti di visioni e di prodigi nell’Italia del primo Cinquecento* in *Per una storia dell’Emilia Romagna*, Ancona, Il lavoro editoriale, 1985, pp. 7-19.

¹² About the correlation between charismatic power and political power see G. Zari, *Profeti di corte nell’Italia del Rinascimento*, in *Mistiche e devote nell’Italia Tardo – medievale*, edited by D. Bornstein, R. Rusconi, Napoli 1992, pp. 209-237.

¹³ For an in-depth account of the relationship between Kings and prophets in late ancient Christianity see: G. Filoramo, *Veggenti, profeti, gnostici ed Identità e conflitti nel cristianesimo antico*, Morcelliana Editore and Boespflug, F. Dunand, *Le comparatisme en histoire des religions*, Cerf, Paris 1997, pp. 73-87.

the idolised saint of the 14th century, Catherine of Siena, a model of virtue and an inspiration for the next generations of saints.¹⁴

The fruitful relational exchange between living saints and princes sanctioned the strengthening of stately power, laying the foundations for the deep network between the Church and the State that continued in the following centuries. The phenomenon of the living saints began to spread, reaching its paroxysm between the 15th and 16th Century and assuming a certain continuity despite its undeniable resizing of its expansion during the council of Trent¹⁵. Bearing in mind this historical point of view, it is wrong to think of the Saints as a religious phenomenon that ended in the 16th century, since intense charismatic activity of a large fringe of charismatic councilors continued all the way up to the 18th century.¹⁶ Therefore, we are faced with a phenomenon that is not limited to the Renaissance context but that succeeds in demonstrating its plasticity, adapting to historical events and being modulated by them. Among the causes of the downsizing of the phenomenon during the 16th century, we can certainly identify the previously discussed “citizen dimension”.¹⁷

The evolution of socio-administrative organisations and above all the conception of the management of the power model on the basis of new social rules imposed by the centralization of the Post-Tridentine Church contributed in a fundamental way to setting the new parameters of the charismatic spirituality.

The activities of the prophetesses of the 16th century developed in a more ecclesiastic and less aristocratic context in which the private dimension of direct contact with the prince was filtered through a system of self-promotion and management of the reformed religious Orders. Female spirituality during this historical moment began to be viewed with suspicion, and even biographies of prophetesses had the task

---

¹⁴ T. Herzig, *Le 'sante vive' italiane tra propaganda antieretica, appello alla crociata e critica luterana*, Genesis: Rivista della Società Italiana delle Storiche 2011, 10:1, pp. 125-146; G. Parsons, *The cult of Saint Catherine of Siena. A study in civil religion*, Aldershot 2008, pp. 20-21.

¹⁵ M. Caffiero, *Santità, territorio e istituzioni. Le Maestre Pie tra centro e periferia (secoli XVII-XVIII)*, in Id, *Religione e modernità in Italia (secoli XVII-XIX)*, Pisa-Roma 2000, pp. 113-119.

¹⁶ This topic is a current object of discussion and interest in women's studies. The cultural formation of mystical women in the renaissance court appears substantially different from women of the Tridentine generation guided by their monasteries. Another important change occurred at the end of the 1600s, when a cultural shift of a scientific character transformed the conception of the role of women. As a result of this change, the slow process of decline of female monasteries came to full realisation in the 18th century. For more information on these issues, we recommend the following texts: J. Burckhardt, *Civilization of the Renaissance in Italy*, Florence 1968, pp. 361-362; E. Di Rienzo, *Sguardi sul Settecento*, Napoli, Guida 2006, pp. 26-29.

¹⁷ G. Zarrì, *Le sante vive. Profezie di corte e devozione femminile tra '400 e '500*, Rosenberg & Sellier, Torino 1990.

to extol their virtues emphasizing their faithful observance of the rules imposed by religious Orders.¹⁸

According to a new outlook on the female mystical phenomenon, the Tridentine phase was an important historical watershed. Adriano Prosperi, in an essay about the spirituality in the age of the Counter-Reformation, defined this change as the transition from the era of “divine mothers” to that of “spiritual fathers” to underline that prophetesses’ activity was guided by male figures such as theologians or spiritual directors.¹⁹ To express this concept using Weber’s vocabulary, the Tridentine phase represented an important moment of “routinisation of charisma”, because the charisma became rigidly managed and regulated by the Church. We do not assist, then, to private relationships between saints and lords of the renaissance court, but to a new and broader discourse of the role of religious institutions that use prophetesses to increase their influence in the political sphere. Therefore, it is clear that the second half of the 16th century was a crucial juncture in the evolution of women’s political function.²⁰ The Council of Trent contributed to the strengthening of the Catholic Church through a comprehensive reform of its institutions, focused on the Papacy and curia of Rome, and attempted to fix the defective and weak organisation of organic doctrines in matters of faith.²¹ Specifically, the twenty-fifth and final session of the third phase of Council discussed the doctrine on the worship of Saints, sacred icons and relics.²² As for types of charisma, the “gifts” were classified in 1564 into three categories corresponding only to the types of charisms that appeared in the Pauline letters.

To one is given by the Spirit the word of wisdom; to another, by means of the same Spirit, the language of science; to another faith by the same Spirit; to another the gift of healings in the one²³.

In a more general sense, the gift of faith itself was considered to be a type of charisma, along with the miracle of healing and the gift of infused Science.

The charisms that were considered valid by the Church and regarded as such for the whole 16th century until the end of the 17th century were those of Knowledge (the gift of wisdom and discernment of spirits), Inspiration (prophecy – ability to

¹⁸ *Ibidem*, pp. 60-74.

¹⁹ A. Prosperi, *Dalle “divine madri” ai “padri spirituali”*, [In:] *Women and Men in Spiritual Culture*, ed. E. Kessel, The Hague 1986, pp. 71-90.

²⁰ On the function of holiness in the Post Tridentine phase see G. Sodano, *Il nuovo modello di santità nell’epoca post-tridentina*, I tempi del Concilio. Religione, cultura e società nell’Europa tridentina, a cura di Mozzarelli C. e D. Zardin, Bulzoni editore, Roma 1997; G. Sodano, *Modelli e selezione del santo Moderno*, Liguori Editore, Napoli 2002.

²¹ A. Prosperi, *Il Concilio di Trento: una introduzione storica*, Torino, Einaudi, 2001.

²² For an analysis of the third Tridentine phase: H. Jedin, *The Council of Trent. The third period and the conclusion*, “Morcelliana Editore” 2010, pp. 218-256.

²³ Corinthians 12:8.

speak and translate languages unknown to the subject,²⁴ and Power (miracles and healing). The classification of types of charisms was later extended to include types of charisma linked to the proclamation of the word of God, for instance to exhortation to conversion. In this historical period, the Church began to manage cults through its institutional figures.²⁵ For the first time it was the sacred scripts that, along with social recognition, legitimised the goodness of the charismatic gifts.

According to Paul in the letter to Corinthians 12: 4-7, the charisms represented the epiphany of the spirit for the sake of collective utility:

There are different gifts, but the same Spirit. There are different ministries, but the same Lord. And there are different activities, but it is the same God who works all in all, but the manifestation of the Spirit is given to each one for the profit of all.

It is precisely the recognition of its social function that gave new strength to charisma within the political landscape, ushering a collective dimension of the mystical phenomenon: a gift given by God to a figure capable of communicating with the whole community and of making the divine message universal via the rules of the Church.

Political charisms of XVII Century: the case of Marguerite Marie Alacoque in France

The 17th century was, from a religious point of view, a century of affirmation of the norms chosen by the Council of 1563. The religious scene was marked by the main religious orders that tirelessly preached the rediscovered doctrine of faith throughout Europe.

One of the most influential political charisms was recorded in France with the figure of Marguerite Marie Alacoque (1647-1690).

Marguerite, born in Verosvres, Burgundy, was the fifth daughter of Filiberta Lamyne and the lawyer Claude Alacoque, the notary of Louis XIV. At the age of twenty-four, after a turbulent adolescence, Marguerite entered the Order of the Visitation, founded by St. Francis de Sales²⁶, against the wishes of her family. Suffering from mockery from

---

²⁴ "I will speak to my own people through strange languages and through the lips of foreigners. But even then, they will not listen to me", says the Lord (Corinthians 14,18-22). This kind of charism is also significant in Acts (10,44-46) and Acts (19,1-7). Glossolalia is the ability to know and practice an unknown language.

²⁵ Regarding the relationship between the monastic and citizen dimension see E. Novi Chavarria, *Monache e gentildonne. Un labile confine. Poteri politici e identità religiose nei monasteri napoletani, secoli XVI-XVII*, Milano 2001.

²⁶ St. Francis de Sales was one of the most important religious figures of the Counter-Reformation and French Catholic mysticism. Numerous congregations, such as the Salesian sisters of Don Bosco or the Order of the Visitation of Holy Mary, were dedicated to him for his tireless struggle against Calvinism.

her spiritual sisters, a crucial point for her was a meeting with her spiritual director, the Jesuit Claude de la Colombière, who spurred her to write an autobiography that would report her ascetic experiences.

Claude de la Colombière strongly believed in Marguerite and the potential for fighting Jansenist heresy through her holy figure. As a tireless Jesuit preacher, de la Colombière fought against Jansenism,²⁷ which had been defined as a heretical practice by the Church. Jansenism, though born as a purely theological inclination with negative anthropological traits, had assumed alarming dimensions in France by acquiring protestant expressions. Moreover, de la Colombière had political interests resulting from his involvement in the French political context as the guardian of the Sons of Colbert, the Finance Minister of Louis XIV. France appeared more faltering and vulnerable than other European countries (the Tridentine agreements were not accepted until 1615). The main goal of the French Church was to fortify its power through the renewal of religious orders, the rise of biblical studies, and newly established secular congregations (the Congregation of the mission of St. Vincent de Paul, the secular company of the Cardinal Pierre de Bérulle).²⁸ Marguerite, along with written testimonies of her sacred activity, was useful in achieving this goal. Her first vision of Christ was recorded in 1673 and she continued to experience them until 1690. In these intense years of private revelations, Marguerite declared that she had been infused with the science of God's love and that she had received the secrets "of the heart of Christ". According to Marguerite's writings, Jesus had shown her his sacred heart and asked for it to be honoured with a special worship on the Friday after the octave of Corpus Christi (the cult was adopted later thanks to the commitment of de la Colombière and John Eudes).²⁹ In honour of this cult, the Basilica of the Sacred Heart was built in the Parisian district of Montmartre as a reference point of French religiosity. In her autobiography, Marguerite meticulously described the bodily and moral practices of mortification, which she followed to get closer to the suffering of Christ. She repeatedly punished herself with a whip and metal chains and, to fight her sense of disgust, she kissed the wounds of sick people by coming into contact with their bodily fluids.³⁰ The most important revelation that gave Marguerite a vivid

²⁷ Jansenism was born essentially as a religious movement, articulating its own theological system around the concept of salvific predestination. To be faithful is useless for those who are not predestined. The doctrine elaborated by the Dutch theologian Cornelius Otto Jansen, in contrast with the Jesuit conception, claimed that salvation is always possible for the man of faith.

²⁸ P. Collet, *La vie de Saint Vincent de Paul, instituteur de la Congregation de la Mission et des Filles de la Charité*, 2 vol., 3 ediz, Nancy 1840.

²⁹ Jean Eudes was an anti-Jansenist preacher. Together with Margherita, he deserves the merit for having instituted and regularised the cult of the Sacred Heart with the celebration of First Friday Devotion. He was politically active at the court of the Sun King.

³⁰ *Life of Blessed Mary Margaret Alacoque*, chap. XL, P. 79.

role in the political context was one received in 1689, in which Christ asked the King of France to consecrate the Nation to his Sacred Heart.³¹ God, using Marguerite as a spiritual means, made some specific requests:

- The sovereign and the entire royal family should consecrate themselves to the Sacred Heart of Jesus by offering him public homage;
- France should enjoy perpetual protection from the Sacred Heart as long as it is represented on all the arms and banners of the Kingdom;
- The King should turn to the Holy See to make the cult of the Sacred Heart official;
- The King should order the construction of a Basilica in honour of the veneration of the Sacred Heart;
- The King should defend the rights of Christ to be worshipped as King of Kings, Sovereign of all kings all over Europe.

Although Louis of Bourbon shared Marguerite's and her spiritual director's hostility to Jansenism, he did not fulfill these requests.

Louis XIV, as an expression of absolutism also in religious life, refused any kind of intercession, believing himself to be a charismatic.³² Like his predecessors, he had the power to heal the sick of scrofula. Despite its longevity, the kingdom was plagued by wars and economic problems, and Saint Marguerite's prophecy appeared to fail in this difficult context.³³

The words of the Sacred Heart seemed to be a curse on his successor, Louis XVI. While he was prisoner of revolutionaries, remembering the prophecy, he promised to be faithful to the Sacred Heart forever.

It is emblematic that during the Feast of the Sacred Heart in 1789, exactly one hundred years after Christ's request to Louis XIV, the third State presented the self-proclaimed National Assembly.

---

³¹ About of the cult of the Sacred Heart see M. Rosa, *Settecento religioso, Politica della religione e politica del cuore*, Marisilio editore, Padova 1999.

³² There is a complex discourse on veneration and sacredness surrounding the figure of the Sun King. The Wonderworker King is an expression of the action of God who at the same time holds the high office of the Church. During religious celebrations the King is the first bishop. See A. Maral, *Le Roi-Soleil et Dieu: Essai sur la religion de Louis XIV*, ed. Perrin, 2012, pp. 99-100. Hereditary characteristic of the Kings of France. Practice initiated by Hugues Capet and transmitted to successors. For more on the figure of the King as thaumaturge see M. Bloch, *The Thaumaturgians kings, studies on the supernatural character attributed to the power of kings especially in France and England*, introduction of C. Ginzburg, Einaudi, Torino 1973.

³³ "Make known to the eldest son of my heart, speaking of our king. That ad his temporal birth was obtained through devotion to the merits of my holy childhood, in the same manner he will obtained his birth of grace and eternal glory by the consecration that the will make of himself to my adorable heart, which wishes to triumph over those of the great ones of the world. It wishes to reign in his palace, to be painted on his standards and engrave on his arms, in order to render him victorious over all his enemies". From *Life of Blessed Margaret Mary Alacoque*, pp. 267-269.

The story of St. Marguerite Marie Alacoque and her devotion to the Sacred Heart had a fully extrinsic social value and stands as a reminder to consider the policy of authority primarily as an example of sacrifice and obedience, love and discipline being the crucial foundations for the exercise of power. In other words, the case of Saint Marguerite became a warning for the people and especially for the men of power: no one, not even a King can disobey the will of God or escape the rules that Christ told him to follow.

Political charismas of 17th century: the case of Maria of Jesus of Agreda in Spain

The ascertained case of the charismatic Maria of Jesus of Agreda (1602-1665) in Spain in the first half of the 17th century was particularly significant.

Maria Coronel Arana Fernandez, better known as Maria of Jesus, was a mystic from the Order of the Immaculate Conception.

The ascetic life of the young mystic was marked by suffering and disease. Like Saint Marguerite, she punished herself to demonstrate her closeness to Christ.

Maria was the author of many written works, and the most famous – *La mística ciudad de Dios* – was ordered directly by the Virgin Mary. The book, rich in spiritual advice, was a kind of guide for other nuns of the Order. The final work, finished in 1650, was ordered by her spiritual confessor and also enriched with an account of graces received by Maria. *La mística ciudad de Dios* was actually written by Maria thirteen years earlier and delivered to King Philip IV of Habsburg before it was burned on the orders of another spiritual director. The text, which at first figured in the index of forbidden books, was finally approved by the Inquisition in 1686 after innumerable vicissitudes. From this perspective, the story of Maria of Agreda proceeds linearly towards formal approval, ending with recognition by the Spanish Inquisition and her truthfulness proven by representatives of other religions, Protestantism and Judaism included.

The work, rich in very detailed descriptions of apparitions and prophecies, recounts steps of the Via Crucis that were never told in the synoptic or apocryphal gospels, in particular the flagellation, crowning with thorns, and crucifixion of Christ.³⁴ The charisms attributed to Maria of Agreda were bilocation and the conversion of people.

---

³⁴ In *La Mística Ciudad de Dios*, particular importance is given to prophecies, especially those relating to the Apocalypse, the dark days and the role of Angels. In Maria de Jesus de Agreda, *Mística Ciudad de Dios*, Vida de la Virgen Maria.

The first half of the 17th century saw the beginning of a massive process of evangelization by Franciscan missionaries, led by Alonso de Benavides,³⁵ who sought to convert the indigenous tribes of the territories between California and present-day New Mexico. The tribes of the Comanche, the Navajo, and the Apache³⁶ were hostile and often in conflict with them. During a mission in 1662, the Franciscan missionaries came into contact with the most aggressive tribe in America to ever ask to be evangelised. The natives said they received this order from a “blue lady”.³⁷ The description of the “blue lady” corresponded fully to Maria, who had never left the convent’s rooms. Maria was questioned by the Inquisition Court and revealed that she had been to the American lands many times; the Archbishop of Mexico City judged Mary’s descriptions to be very realistic and familiar. A similar episode of bilocation had occurred a few decades earlier to the Dominican Saint Martin de Porres (1579-1639), who described his journeys to China and the Philippines. However, Maria was no doubt influenced by the writings of Jose de Acosta, the first Jesuit Father to go on a mission to the New World. Other Spanish prophetesses in the 17th century made similar reports of bilocation. One example is the case of Marina de Los Angeles, present at the battle of Lützen (1632); Juana Rodriguez and Ines de Jesus, women involved in the conversion of the Indian people; or even Jacinta de Navarra and Louise de la Ascension, who appeared alongside their armies in battles against the Turks and between Catholics and Protestants in 1620,³⁸ respectively. Mary’s fame was linked to her political leadership rather than to the importance of her charism. Her proximity to Philip IV, with whom she had come into contact after the first mystical episode, was absolutely crucial. The link with Philip IV of Habsburg and with the Spanish court began immediately, but not directly, through letters sent by Alonso Benavides to the king and to the “*Consejo de Indias*” between 1630 and 1634. She continued to correspond with other important political representatives, such as the ambassador of Spain, the future Pope Clement IX Rospigliosi, the wives of Philip IV, the Viceroy of Aragon Fernando de Borja, and the Duke of Híjar. This last friendship led to a further investigation from the Inquisition, which accused her of conspiring with the Duke against the crown of Spain. The political and diplomatic letters that Mary sent to Philip, called “*arbitrios*” in Spanish, consisted of warnings and advice given through religious anecdotes and stories of her mystical experiences. The correspondence lasted

³⁵ Portuguese Franciscan missionary first distinguished in Spain for the conversion of the Indians.

³⁶ North American tribes. The Spanish and the Navajo coexisted until 1805, when the Spanish Governor Chacon ordered peace treaties.

³⁷ B. Ferrus Anton, *La monja de Agreda, Historia y leyenda de la dama azul en Norteamérica*, Universitat de Valencia, Valencia 2008.

³⁸ For cases of bilocation, see G. Zarrì, *Religious Orders, holiness and worships: perspectives of research between Europe and Latin America*, Workshop study, Rome, June 21-22, 2001.

for years, with more than six hundred letters sent between 1643 and 1665 – the year they both passed away, almost a prophetic sign in itself.

Maria lived through one of the darkest and most difficult phases in the history of Spain, which had been involved in the last phase of the Thirty Years' War and in other internal clashes between separatists and the French, incited by the latter. The French-Spanish war was one of the main reasons behind Spain's weakened economy. Even though the last significant uprising took place in 1651 (*guerra dels segaldors*³⁹), clashes kept occurring until the Peace of the Pyrenees eight years later. This difficult period changed Philip's political decisions. Philip proved to have a conscientious and democratic conception of his own politics, founded on the idea of a state supported by a trusted entourage of advisors and chosen ministers. Olivares' office as prime minister lasted for more than twenty years, proving the King's inclination to have long and lasting political relations.⁴⁰ Maria's religious mission consisted of reminding people of the righteous and beneficial role the King played in defeating the sins of Spain. The feverish internal situation of the Spanish kingdom was a sign of punishment from God with Mary as its only interpreter. Correspondence reveals Agreda's full awareness of diplomatic, military and political issues, highlighting strong involvement in State affairs.⁴¹

Despite the relationship between Maria of Agreda and Philip IV being based on private and direct correspondence, Mary belonged to a Franciscan group that had always attempted to maintain a special relationship with the court of Madrid. The link between the abbess and the king reveals the dual nature of Maria's role: on the one hand, her prophetic figure contains traces of the role of *divine mothers* who dominated the scene of spiritual phenomena between 15th and 16th century; on the other, Maria is the means through which religious groups led by with spiritual fathers reinforce their power. Maria of Agreda bridges two phenomena – the figure of the active female with male leadership.

It is precisely the complexity and, at the same time, the versatility of her figure that makes Maria very interesting in the context of *Gender Studies*,⁴² where she is seen as

³⁹ Catalan for "war of Reapers", it was fought by Catalan farmers tired of living in a territory occupied by Castilian troops engaged in guarding the French borders.

⁴⁰ F. Tomás, F. Valiente, *Gobierno e instituciones en la España del Antiguo Régimen*, Alianza Universidad, Madrid 1982.

⁴¹ Maria wrote in a letter to the King in 1652: "I was very relieved that the peasant uprisings in Cordoba had calmed down and I was alarmed that Seville had risen. There is nothing that I grieve most that the symptoms of discord and civil war between us [...]" from Maria de Jesus de Agreda, *Correspondencia con Felipe IV, religión y razón de Estado, Introducción de consolacion*, Baranda Editorial, Castolia, Instituto de la mujer, Madrid 1999.

⁴² A lot has been written about Maria of Agreda. Numerous works highlight the hagiographic profile and the analysis of her extensive written production. Among the significant contributions in the field of

one of the most important female charismatics of the 17th century, also for her written work. She wrote other books that were met with hostility from the Inquisition; for example the *Diccionario de Autoridades*, banned until the decree of Pope Innocent XI, and other controversial works focused on good behaviour and liturgical practices (*Ejercicio cotidiano para ocupazione bien las horas del dia and Ejercicio espirituales de retiro*). It is clear that Maria's preaching was inevitably linked to the precepts of her order, and her written works were inevitably influenced by the directives of her spiritual fathers. The blue lady was a means for Franciscan evangelization, and her religious mission was used by the Order to legitimise itself so as to increase its own political power. Maria of Agreda lived in a context in which political and religious spheres were strongly correlated. Philip IV was the main supporter of Maria's spiritual message, based on the exaltation of the mystery of the Immaculate Conception.⁴³ In fact, the King tried to increase recognition of the Marian cult professed by Maria during her lifetime. In 1650, the Immaculate Conception became the patroness of Spain, a title announced in 1661 with the papal bull of Alexander VII Chigi, which established December 8th as the liturgical day dedicated to the Virgin. This day became a precept feast in Spain and in all other European domains, the Kingdom of Naples included.⁴⁴ Revelations, prophecies, and above all the massive action of evangelization of the South of the world have contributed to make Mary one of the most significant figures of the Catholic culture of the 17th century (and beyond). In 1699 – thirty-four years after Maria's death – during an expedition through Colorado led by captain Juan Mateo Mange, the Spanish army came into contact with some tribes who reported having been catechised by a woman dressed in blue. The indigenous peoples began to worship the woman as if she were an extraordinary entity, because she was immune to the arrows that they had thrown. American studies report that the “lady in blue”, or “the Blue Nun”, became an element of adoration in the Indian reserves, where she was celebrated through fetishes and votive statuettes.⁴⁵

Gender studies: I. Poutrin, *Le voile et la plume. Autobiographie et sainteté féminine dans l'Espagne moderne*, Bibliothèque de la Casa de Velasquez, II, Madrid 1995; C. Colahan, *María de Jesús d'Agreda. The sweetheart of the Holy Office, in Women and Inquisition*, ed. M.E. Giles, The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London 1999, pp. 155-170.

⁴³ R. Laurentin, *Maria nella storia della salvezza*, Torino, Marietti 1972, p. 139.

⁴⁴ P. Broggio, *Teologia, Ordini religiosi e rapporti politici: la questione dell'Immacolata Concezione di Maria tra Roma e Madrid*, “Hispania Sacra” Gennaio-Febbraio 2013, LXV, pp. 255-281.

⁴⁵ B. Ferrus Anton, *La monja de Agreda, Historia y leyenda de la dama azul en Norteamérica*, Universitat de Valencia, Valencia 2008.

Political charismas of the XVII century: the case of Giulia Di Marco in Italy

In 17th century Naples, the story of Giulia Di Marco⁴⁶ (1575-1618?), nun of the Regular Third Order of Saint Francis of Penance, was particularly significant. The cult of this charismatic woman was not recognised, but her case reveals interesting reflections on the very concept of charism in a political context. From this perspective, the case of Giulia Di Marco not only reveals the details of a demeaned and demonised charisma but also marks the transition from mystical power to the spiritual fathers.⁴⁷ The story of Giulia is best understood in the light of a preliminary analysis of the historico-religious situation in which the Franciscan tertiary lived. The events unfold in baroque Naples of the early 1600'. Among clandestine groups formed around the doctrine of Valdés and other independent religious movements, the town was dominated by the strong imprint of the Church and the opposition of major orders: the Theatines and the Jesuits.

After a childhood lived in poverty in Molise, where she worked as a domestic servant, Giulia moved from Sepino to Naples, where, after many difficulties, she devoted her life to God by taking vows as a Franciscan tertiary.

The story of Sister Giulia began after she met Aniello Arciero di Gallipoli of the Congregation of Interior Ministers, known as "Crociferi" or "Fathers of the Crocelle", who had been chosen as her father confessor. Their spiritual relationship soon became an intimate bond they called "carnal charity",⁴⁸ a religious doctrine based on the practice of sex as an instrument of divine ascent and spiritual ecstasy. Giulia and her confessor began to practice a new religious belief in which Giulia's body, understood as a divine mean, soon became a real object of worship. Together with a cunning Neapolitan lawyer, Giuseppe De Vicaris, they founded a Congregation⁴⁹ that gathered many representatives of the nobility of the robe and of the nobility of the sword of the

⁴⁶ For a study of the case of Giulia Di Marco: P. Zito, *Giulia e l' inquisitore. Simulazione di santità e misticismo nella Napoli di primo Seicento*, Napoli, Arte Tipografica 2000.

⁴⁷ For an analysis of the roles between mystical figures and their spiritual directors: D. Solfaroli Camillocci, *The spiritual Direction of women in the modern age: courses in contemporary research*, "Annals of ISIG in Trent" 1998, XXIV, pp. 439-460.

⁴⁸ A. Vigilante, *La Carità Carnale. Storia di suor Giulia Di Marco*, Raino editore, Bergamo 2006, p. 104.

⁴⁹ A. Arduino, *Le congreghe sessuali. Inquietante storia di uno scandalo nella Napoli del 1600*, E.C.G., Genova 1984, p. 23. The appendix (ms X. B. 56) makes reference to the manuscript of a Theatine, probably Father Valerio Pagano, thanks to which we have a lot of information about Giulia: The story of sister Giulia and the false doctrine taught by her, by the father Aniello Arciero, and by Giuseppe De Vicariis, n° 243 VIII, F. II-n° 263 VIII, B. 45-n°292 X B. 56 is now kept at the National Library of Naples.

Kingdom. Palace Orsini of Gravina in Monteoliveto Street became a meeting point for all its Neapolitan believers. Giulia Di Marco quickly became successful, and the Congregation, which closely resembled a sect, boasted continuous affiliations. The role of “Saint” attributed to Giulia was built through De Vicaris’ dialectical ability with which he approached a large number of adepts, who came to treat Giulia as a “mother” figure.

Giulia’s fame and her great following provided her with the opportunity to meet important people, just like Lucrezia de Leon had done in 1594. Lucrezia was a charismatic close to the entourage of Philip II who was very famous for her prophecies about the war and peace of the kingdom, which materialised in her dreams.⁵⁰ Giulia Di Marco cultivated a good friendship with the lieutenant of the Kingdom, Alfonso Suarez, who gave her hospitality in his apartment, and with the Cardinal Federico Borromeo, the great investigator of the mystical movements, who, in 1607, sent her some of the relics of his uncle Charles to which Giulia was very devoted. Her important contacts with Neapolitan nobility insured her help and hospitality, especially in difficult periods during her legal process; for example, Bernardino Montalvo, ruler of the Chamber of Summary, hid her in his house, and the magistrate Scipione Rovito followed her legal proceedings in Rome.

In addition to correspondence with Camillo de Lellis of the Congregation of the Ministers of the Sick, her most important political relationship was with the viceroy, Count of Lemos and with his wife, the countess Caterina de Sandoval.⁵¹ Giulia was claimed to be a holy and clairvoyant woman, and her figure became more and more prominent in the political context thanks to the favors she received. The presence of Giulia began to obscure the figure of another contemporary saint who lived in the hermitage of Castel S. Elmo in Naples, Orsola Benincasa (1547-1618), who was very close to Saint Catherine of Siena in both her family origins and professed religious doctrine. At that time, the Theatines occupied an important position for having attributed holiness to Orsola Benincasa, through which the convent of St. Paul received large sums of money in the form of offerings from her devotees. The Jesuits used the worship of Giulia in the same way – to build an important business. This opposition was, above all, an economic problem. The first process carried out to verify the holiness of Giulia took place in 1607; while Arciero was transferred to Rome, Giulia was

---

⁵⁰ R. Kegan, N. Grendi, *Lucrezia de Leon: per una valutazione dei sogni e delle visioni in Spagna del Cinquecento*, “Quaderni Storici, Nuova serie”, Vol. 23, No. 68, Il Mulino, Milan 1988, pp. 595-607.

⁵¹ E. Novi Chavarria, *Una eretica alla corte del conte Lemos. Il caso di Suor Giulia di Marco*, “Archivio storico per le province napoletane” 1988, CXVI, pp. 77-118.

transferred twice, first to the monastery of S. Antonio of Padova, and then, by the will of the Bishop of Caserta, Diodato Gentile, to the monastery of Cerreto Sannita, near Benevento in the Region of Campania. In its second phase, Giuseppe De Vicaris was able to transfer Giulia again to the Monastery of Santa Chiara in Nocera of Pagani, which was under the protection of Stefano De Vicaris, the Commissioner of the Holy Office. At the peak of her fame, she was allowed to return to Naples, where the Theatines, who were in great opposition to the Jesuits, revealed their opposition to Giulia, openly accusing her of heresy. Orsola and Maria Villani⁵², two “living saints”, met Giulia and even they spoke very badly of her.

This created a real religio-political divide in Naples: the Party of Theatines, who defended the cause of the nun Orsola Benincasa, empowered by the Holy Office, and the Party of Giulia Di Marco, supported by the Jesuits, the Viceroy of Naples, and other influential personalities. Giulia began to be accused of possessing no charismatic gifts other than heresy and organizing orgies. Aniello Ariciero, in fact, was said to have revealed confessions of the devotees to Giulia to simulate a false gift of clairvoyance, which underlined her evil, deceiving nature. Less than a year after the fateful meeting, in 1615, Deodato Gentile, nuncio of the Kingdom of Naples, ordered the arrest of Giuseppe De Vicaris and his subsequent transfer to Rome where, in front of the Holy Office, with Giulia and Aniello, he abjured⁵³ in the Church of Santa Maria Sopra Minerva. In the same year, the accusations of heresy became public, and Giulia came to be remembered as a scammer.⁵⁴

The religious position of the Theatines experienced an extraordinary increase, and a manuscript about the story of Giulia, written by Don Valerio Pagano, further idolised their order. The incisive action of the Theatines actually strengthened the leadership of the Catholic Church. In fact, the carnal doctrine preached by Giulia was not only condemned for its immorality, but also because it weakened the decisions of the Council of Trent. If the sexual freedom preached by Sister Giulia did not constitute sin, confession as a Sacrament chosen by the Church would automatically be useless. Moreover, Aniello Arciero, a priest of the Order of San Camillo, was very close to Socinianism, an anti-Trinitarian doctrine of Protestantism that sought to pursue

⁵² *Vita della serua di Dio Suor Maria Villani dell'Ordine de' Predicatori, fondatrice del Monastero di S. Maria del Diuino Amore di Napoli*. Composta dal molto reuerendo p. maestro fra Domenico Maria Marchese, rettore del Collegio di S. Tomaso dell'istessa citta & Ordine, Consacrata All'illustriss. et Excellentiss. Sig. Co. Eugenia Chizzola Martinenga, 1674.

⁵³ *Relatione dell'abiura di Giulia de Marco*, pp. 344-345 del Ms. Branc. III D 5 in the National Library of Naples.

⁵⁴ Documentation from the process was published by L. Amabile in the *Holy Office of the Inquisition in Naples*, S. Lapi, Rubbettino 1892.

a form of rational Christianity, opposing the rule of the Holy Roman Office.⁵⁵ From this point of view, the condemnation of Giulia Di Marco helped to strengthen the internal stability of the Order and of the general organization of the whole Church as institution. Although most of the information about Giulia came from works written to idolise Orsola Benincasa, the Theatines' true intent was not to defend Orsola but rather discourage the worship of Giulia and destroy her powerful figure. Although she belonged to their order, the Theatines also adopted restrictive actions against Benedetta Carlini, a nun in the convent of Pescia, who was accused of false holiness and then sentenced to life imprisonment. The fake saint, accused of continuous hallucinations, reported having received mystical visions and stigmata. Sister Bartolomea, Carlini's cellmate, reported much more serious accusations, such as the crime of sodomy, punishable by death,⁵⁶ to the spiritual fathers. The choice of life imprisonment, for this reason, appeared the most sensible solution in terms of avoiding drawing attention on the Order. It is clear, therefore, that the protection of Benincasa was a necessary instrument for the legitimization of the Theatines' religious power.

Giulia Di Marco and Orsola Benincasa were two completely antithetical personalities. The nuns were characters emblematic of very distant social contexts; while Orsola seemed to claim the sanctity of Catherine of Siena – with whom she shared the origins and an exemplary religious and cultural formation – by right, Giulia was born and grew up in miserable conditions, the daughter of a peasant from Sepino and a Turkish slave. It is clear that the elements that demonised Giulia pre-existed the legal process, just like the half-“unfaithful” blood that flowed in her veins. All the conditions sufficient for the accusation of witchcraft and heresy were already in place in the figure of Giulia, just like they were a few decades before her in Eleonora Ruggiero,⁵⁷ nun of S. Maria Donna Regina of Naples, accused of heresy and witchcraft for having manufactured concoctions and invoked spirits by using formulas from prohibited books; or Eufrazia Guzman, protected by Pedro Telléz Giron, Duke of Osuna and

---

⁵⁵ The doctrine took its name from the Italian thinkers Lello and Fausto Sozzini. Socinianism considered true only those dogmas that could be demonstrated through the use of human reason. For example, it was not acceptable that Christ was born to a virgin mother.

⁵⁶ Carlini was a lesbian nun who lived in the age of the Counter-Reformation. There is an interesting historical discussion on the relationship between lesbianism, mysticism and heretical interpretation. One of the most significant work is: E. Ann Matter, *Discourses of Desire: Sexuality and Christian Women's Visionary Narratives*, “Journal of Homosexuality” 1989-1990, 18/89, pp. 119-132.

⁵⁷ G. Romeo, *Inquisitori, esorcisti e streghe in Italia nell'Età della Controriforma*, Sansoni, Florence, 1990, pp. 8-9.

Viceroy of Sicily from 1611 to 1616, with whom she had a relationship forced on him by her homemade love potions.⁵⁸

Giulia also ended up in the cauldron of scammers and fake prophetesses. Their viceroys' (Lemos for Giulia and Pedro Telléz Giron for Eufrosia) protection was not sufficient to defend the women from the massive action of the Rituum Congregation, a congregation of the Roman Curia erected by Pope Sixtus V in 1588 to punish the profusely rising cases of fake holiness.

Between the late 1500s and the beginning of the new century there were numerous cases of probable holiness in Naples, a baroque site of great cultural ferment. These were meticulously scrutinised on a daily basis by the Church.⁵⁹ The priest Filippo Neri, responsible for the recognition of the holy charism of Orsola Benincasa, worked in this context. Naples appeared divided into two large spheres: of true, holy and incorruptible saints; and of witches and fake prophetesses such as the popular and evil Marzia Basile, who was sentenced to death on 7th of May, 1603. We know Marzia's story thanks to a Neapolitan storyteller, John of Carrida, who popularised her story by reciting it in squares after her death.⁶⁰ The case of Marzia Basile, however, differs substantially from the others, since the charge that determined her death sentence was that of uxoricide. Marzia had been accused of murdering her husband with the complicity of her lover and a faithful servant, Desiata Conte. The accusation of witchcraft was only an aggravation, following the depositions of a neighbour to whom Marzia had confessed the crime in a moment of weakness. The brutal murder was judged a heretic abomination by the Holy Office, which ordered the beheading of the young woman.

Giulia Di Marco was judged by the Church without any particular special treatment for her friendships.⁶¹ She died having spent the rest of her days in the prison of

⁵⁸ A. González, A. Mayo, *Isabel de Valois, reina de España (1546-1568)*, vol. I, Gráficas Ultra, Madrid 1949.

⁵⁹ The growing presence of presumed cases of healing charisms required the regulation of the miracle and the use of reference models. Manipulators of holiness were thwarted by a system of inquisitorial persecution. We refer to Sodano G., *Il miracolo nel Mezzogiorno d'italia nell'età moderna tra santi, madonne, guaritrici e medici*, Guida, Napoli 2010.

⁶⁰ The story of Marzia Basile reached us through the writings of John of the Carretòla: F. Novati, *Giovanni della Carretòla: un cantastorie del XVI secolo e i suoi contrsti*, "Il libro e la stampa" 1915, VIII, pp. 1-18; B. Croce, *Giovanni della carrida e la sua "storia su Marzia Basile"*, "Napoli nobilissima" 1921, N.S II, pp. 65-68; G. Panico, *Il carnefice e la piazza. Crudeltà di Stato e violenza popolare a Napoli in età moderna*, Napoli 1985, pp. 23-53.

⁶¹ Historians have often associated the case of Di Marco-Arciero – De Vicaris with another group of Italian mystics, inquisited in 1940 in Florence. The group was formed by the Jesuit Pandolfo Ricasoli, the widow Faustina Mainardi, the friar Serafino Lupi and the priest Jacopo Antoni. Ricasoli was spiritual director of some Florentine female monasteries, and in one of them the widow had established a sort of

Castel Sant'Angelo. The historical moment in which the story took place remained emblematic. Giulia was sentenced by the Inquisition – a step supported by Pope Paul V Borghese, who was also responsible for the beatification of St. Teresa of Avila, an example of true charisma and righteousness. The affair of Santa Teresa was a counterweight that helped the College of Pope Paul V to avoid the label of cruel persecutors.⁶²

The mystical women presented in this short review, apart from the recognition and formalization of their worship, are connected to each other by a common element that marks their long and painful charismatic activity: their political leadership. Marguerite the “saint” as well as Maria the “visionary” or Giulia the “witch” are fully immersed in the political contexts of their Nations. They help sovereigns to make choices, predict the future through their visions, and automatically influence the course of the events.

Although the figures presented have distinct profiles, it is undeniable that there is a homogeneous structure of spiritual power management. Their political action is performed through ecclesiastical institutions that acquire greater political and social consideration thanks to their work. At the same time, European Sovereigns use these women to approach the most important religious orders, control them, manage them, and reduce their growing power. We can think of the relationship between temporal and spiritual institutions as a triangle, where the third summit is represented by women endowed with charismatic powers. In this perspective, women are a means, instruments of communication and union. The communicative power of the charismatic, their social role as divine mothers close to the people, their similarity with the Virgin Mary, and their status of incorruptible virgins give them greater credibility – much higher than that of men. It is also undeniable that kings preferred women as a matter of trust. While men could betray the King for personal ambitions, women had no social motives to betray them. Devotion is therefore one of the fundamental aspects that characterises these figures, earning them the title of “pious advisers”. Weber’s concept of a leader followed by the people, but at the same time managed and regulated by laws imparted by institutions and society, is in perfect harmony with the profiles of the mystics presented in this short review. They are strong women, aware of their communicative power as well as the force of their spirituality, but they oper-

---

female College. The group members were charged with illicit sexual practices with the girls of the school, justified by false mystical theories. Also this case, which had many points of proximity with the story of Giulia, ended with abjuration in the Church of S. Croce on November 28, 1641. For further information on this case: C. Cantù, *Eretici d'Italia*, Unione topografica editrice, Vol. III, Turin 1866, pp. 397-406.

⁶² The parallelism between Saint Teresa of Avila and Giulia Di Marco derives from ecstatic experiences that both were reported to have undergone. For an overview of the charismatic activity of St. Teresa and her historical-political context: J.L. Olaizola, *S. Teresa en el Siglo de Oro*, Cinisello Balsamo, San Paolo 2002.

ate within well-defined political limits. The choice to present the three charismatics in this order is far from accidental. Margaret is not listened to by the King and for this reason attracts a whole generation of worshippers who look to the past with fear and celebrate the woman with respect; Maria of Agreda is widely recognised and her charisma ascertained with great consensus by all; and finally there is Giulia Di Marco, who represents an uncertain case, oscillating between recognition and condemnation. Giulia Di Marco crosses that thin line to which all were accustomed in the 17th century – a boundary respected both by Marguerite and Maria. With Giulia, for better or for worse, we reach a paroxysm of what women can represent. Regardless of the truth of their charismas or their holiness, the substantial difference lies in the role that the three women unknowingly play. While Maria and Marguerite are active participants in political connection, Giulia is an unsuspecting victim.

It is in such a circumstance that we can fully understand the Weberian meaning of mystical authority: a sociological concept that combines political legitimacy and the social identification of a group in the long process of its civil evolution, through complex systems of power games.

Bibliography

- Arduino A., *Le congreghe sessuali- Inquietante storia di uno scandalo nella Napoli del 1600*, E.C.G., Genova 1984, p. 23. In appendix: *Istoria di suor Giulia Di Marco e della falsa dottrina insegnata da lei, dal padre Aniello Arciero, e da Giuseppe De Vicariis*, n° 243 VIII, F. II-n° 263 VIII, B.45-n°292 X, B. 56, presso la Biblioteca Nazionale di Napoli.
- Betti U., *La dottrina sull'episcopato del Concilio Vaticano II: il capitolo 3. Della costituzione dogmatica Lumen gentium*, Antonianum, Roma 1984.
- Bloch M., *The Thaumaturgians kings, studies on the supernatural character attributed to the power of kings especially in France and England*, introduction of Ginzburg C., Einaudi, Torino 1973.
- Broggio P., *Teologia, Ordini religiosi e rapporti politici: la questione dell'Immacolata Concezione di Maria tra Roma e Madrid*, "Hispania Sacra" Gennaio-Febbraio 2013, LXV, pp. 255-281.
- Burckhardt J., *Civilization of the Renaissance in Italy*, Florence 1968, pp. 361-362.
- Cabibbo S., *Una profetessa alla corte di Spagna. Il caso di Maria d'Agreda fra Sei e Settecento* su dprs.uniroma1.it.
- Caffiero M., Santità, territorio e istituzioni. *Le Maestre Pie tra centro e periferia (secoli XVII- XVIII)*, in Id, *Religione e modernità in Italia (secoli XVII-XIX)*, Pisa-Roma 2000, pp. 113-119.
- Cantù C., *Gli eretici d'Italia*, Unione topografica editrice, Vol. III, Torino 1866, pp. 397-406.
- Clark A.C., *Maria de Jesús de Agreda. The sweetheart of the Holy Office, in Women and Inquisition*, ed. M.E. Giles, The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London 1999, pp. 155-170.
- Collet P., *La vie de Saint Vincet de Paul, instituteur de la Congregation de la Mission et des Filles de la Charité*, 2 voll., 3 ediz, Nancy 1840.
- Croce B., *Giovanni della carrida e la sua "storia su Marzia Basile"*, "Napoli nobilissima", 1921 N.S II, pp. 65-68.

- Delumeau J., *La peur en Occident*, il Saggiatore, Milano 2018 (ristampa), Cit. p. 240.
- Esposito J., *Islam: the straight Path*, Oxford University Press, New York 2005, p. 20.
- Ferrus Anton B., *La monja de Agreda, Historia y leyenda de la dama azul en Norteamérica*, Universidad de Valencia, Valencia 2008.
- Filorama G., *Veggenti, profeti, gnostici ed Identità e conflitti nel cristianesimo antico*, Morcelliana Editore, 2005, pp. 255-289.
- Formichetti G., *Crogi, Passitea*, "Dizionario Biografico degli Italiani", XXXI, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Roma 1985, pp. 227-229.
- González A., Mayo A., *Isabel de Valois, reina de España (1546-1568)*, vol. I, Gráficas Ultra, Madrid 1949.
- Herzig T., Kramer H., La caccia alle streghe in Italia in "*Non lasciar vivere la malefica*", *le streghe nei trattati e nei processi (secoli XIV-XVII)* a cura di Dinora Corsi e Matteo Duni, Firenze University Press, Firenze 2008, pp. 171-177.
- Kalberg S., *Leggere Max Weber*, Il Mulino, Milano 2008, p. 72.
- Kegan R., Grendi N., *Lucrezia de Leon: per una valutazione dei sogni e delle visioni nella Spagna del Cinquecento*, "Quaderni Storici, Nuova serie", Vol. 23, n. 68, Il Mulino, Milano Agosto 1988, pp. 595-607.
- Laurentin R., *Maria nella storia della salvezza*, Marietti, Torino 1972, p. 139.
- Lazzareschi E., *Una mistica senese: Passitea Crogi*, "Bullettino senese di storia patria" (1915) 22, pp. 419-433, (1916) 23, pp. 3-46, (1918) 25, pp. 123-164.
- Le Bon G., *Psychologie des foules*, Alcan 1895, p. 191.
- Malena A., *Di Marco, Giulia*, "DSI", vol. 1, pp. 482-484.
- Malena A., *L'eresia dei perfetti. Inquisizione romana ed esperienze mistiche nel Seicento italiano*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 2003.
- Maria Marchese D., *Vita della serua di Dio Suor Maria Villani dell'Ordine de' Predicatori, fondatrice del Monastero di S. Maria del Divino Amore di Napoli*, Sig. Co. Eugenia Chizzola Martinenga, 1674.
- Matter E.A., *Discourses of Desire: Sexuality and Christian Women's Visionary Narratives*, "Journal of Homosexuality" (1989-1990), 18/89, pp. 119-132.
- McGinn B., *The essential writings of Christian mysticism*, Paperback, London 2006.
- Niccoli O., *I tramiti dell'immaginario. Racconti di visioni e di prodigi nell'Italia del primo Cinquecento*, "Per una storia dell'Emilia Romagna", Il lavoro editoriale, Ancona 1985, pp. 7-19.
- Novati F., *Giovanni della Carretola: un cantastorie del sec XVI ed i suoi contrasti*, in *Il Libro e la stampa*, VIII, 1915, pp. 1-18.
- Novi Chavarria E., *Monache e gentildonne. Un labile confine. Poteri politici e identità religiose nei monasteri napoletani*, secoli XVI-XVII, Milano 2001.
- Novi Chavarria E., *Una eretica alla corte del conte Lemos. Il caso di Suor Giulia di Marco*, Archivio storico per le province napoletane, CXVI, 1988, pp. 77-118.
- Olaizola J.L., *S. Teresa en el Siglo de Oro*, Cinisello Balsamo, San Paolo 2002.
- Pace E., *Sociologia dell'Islam: fenomeni religiosi e logiche sociali*, Carocci, Roma 1999, p. 55
- Panico G., *Il carnefice e la piazza. Crudeltà di Stato e violenza popolare a Napoli in età moderna*, Napoli 1985, pp. 23-53.
- Parsons G., *The cult of Saint Catherine of Siena. A study in civil religion*, Aldershot 2008, p. 21.
- Poutrin I., *Le voile et la plume. Autobiographie et sainteté féminine dans l'Espagne moderne*, Bibliothèque de la Casa de Velasquez, II, Madrid 1995.
- Prosperi A., *Dalle "divine madri" ai "padri spirituali"*, [In:] *Women and Men in Spiritual Culture*, ed. E. Kessel, The Hague 1986, pp. 71-90.
- Prosperi A., *Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari*, Einaudi, Torino 2009, pp. 104-121.

- Romano F., *La carità di Giulia. Voci da una storia d'Inquisizione*, Intra Moenia, Napoli 1995.
- Romeo G., *Inquisitori, esorcisti e streghe in Italia nell'Età della Controriforma*, Sansoni, Florence 1990, pp. 8-9.
- Santa Margherita Maria Alacoque, *Autobiografia*, Edizioni AdP Apostolato della Pregoiera, 2015.
- Scaraffia L., *Tra fede e simulazione. Questioni aperte sulla religiosità femminile*, "Memoria" 1990, 28, n. 1, pp. 177-182.
- Scrivere di santi*. Atti del II Convegno di studio dell'Associazione italiana per lo studio della santità, dei culti e dell'agiografia (Napoli, 22-25 Ottobre 1997) a cura di Gennaro Luongo, Roma, Viella, 1998.
- Silvestri A., *I costituiti per l'abiura di suor Eleonora de Ruggiero: un episodio di possessione diabolica nel Monastero di S.Maria Donnaregina in Napoli nell'età della Controriforma*, "Rivista di letteratura e storia ecclesiastica" 1978, X, pp. 3-32.
- Simoncelli P., *Il dialogo dell'unione spirituale di Dio con l'anima tra alumbadismo spagnolo e prequetismo italiano*, "Annuario dell'Istituto Storico Italiano per l'età moderna e contemporanea" 1977-78, XXIX-XXX, pp. 542-604.
- Sodano G., *Il miracolo nel Mezzogiorno d'Italia nell'Età moderna tra santi, madonne, guaritrici e medici*, Guida, Napoli 2010.
- Sodano G., *Modelli e selezione del santo Moderno*, Liguori Editore, Napoli 2002.
- Solfaroli Camillocci D., *Direzione spirituale delle donne in età moderna: percorsi della ricerca contemporanea*, "Annali dell' Istituto Storico italo-germanico di Trento" 1998, XXIV, pp. 439-460.
- Sternberger D., *Legitimacy in International Encyclopedia of the Social Sciences*, (ed. S.L. Sills, Vol. 9, p. 244), MacMillan, New York 1968.
- Stroppa S., *Letteratura mistica del Seicento italiano*, Olshki, Firenze 1998.
- Tomás F., Valiente F., *Gobierno e instituciones en la España del Antiguo Régimen*, Alianza Universidad, Madrid 1982.
- Vigilante A., *La Carità Carnale. Storia di suor Giulia Di Marco*, Raino editore, Bergamo 2006, p. 104.
- Walzer M., *The Revolution of the Saints. A study in the origins of Radical Politic*, Harvard University Press, 1982.
- Weber M., *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Bedminster Press, New York 1968.
- Zarri G., *Le sante vive. Profezie di corte e devozione femminile tra '400 e '500*, Rosenberg & Sellier, Torino 1990.
- Zarri G., *Pietà e profezia alle corti padane: le pie consigliere dei principi*, in *Il Rinascimento delle corti padane*, Società e cultura, De Donato, Bari 1977, pp. 201-237.
- Zito P., *Giulia e l'inquisitore. Simulazione di santità e misticismo nella Napoli di primo Seicento*, Arte Tipografica, Napoli 2000.

CHARISMATIC PHENOMENA IN EUROPE IN THE 17TH CENTURY:
FEMALE POLITICAL PROPHETISM IN FRANCE, SPAIN AND ITALY

S u m m a r y

The purpose of the present article is to analyse the evolution of the political and social perception that mystical movements assumed during the Modern Age, in particular after spiritual changes settled by the Council of Trent. Three cases of charismatic women in 17th century Europe (Marguerite of Alacoque in France, Maria of Agreda in Spain, Giulia Di Marco in Italy) were analysed and closely linked to their own political context in order to underline the strong interdependence between the religious sphere and the civil sphere. The final goal of the work is to identify, in spite of the diversity of the stories and charisms of the three prophetesses, a point of similarity: the same networked method of use of political

power. The article aims to highlight a new concept of the role of the Saint in the Modern Era – not only as a venerable or incorruptible figure but a main character who is aware of their social function and conscious of the social utility of their mystical gift.

Keywords: Charism, political dimension, religious power, mysticism, spiritual authority, worship

FENOMEN CHARYZMATYCZNY W EUROPIE XVII WIEKU.
KOBIECY PROFETYZM POLITYCZNY WE FRANCJI, HISZPANII I WŁOSZECH

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest analiza ewolucji politycznej i społecznej percepcji ruchów mistycznych w epoce nowożytnej, a zwłaszcza po zmianach duchowych wynikających z odnowy potrydenckiej. Przeanalizowano trzy przypadki charyzmatycznych kobiet w Europie XVII wieku (Małgorzata Alacoque we Francji, Maria z Agreda w Hiszpanii, Giulia Di Marco we Włoszech), ściśle związane z kontekstem politycznym, aby podkreślić silną współzależność sfery religijnej i obywatelskiej. Ostatecznym celem pracy jest zidentyfikowanie, pomimo różnorodności losów i charyzmatów trzech prorokiń, punktu podobieństwa: tej samej kapilarnej metody użycia władzy politycznej. W artykule podkreśla się nową koncepcję roli świętego w epoce nowożytnej. Nie była to jedynie czcigodna czy niezniszczalna postać, ale główny bohater, świadomy swojej funkcji społecznej i świadomy społecznej użyteczności mistycznego daru.

Słowa kluczowe: charyzmat, wymiar polityczny, władza religijna, mistycyzm, autorytet duchowy, kult

Tomasz Ciesielski
Uniwersytet Opolski
ORCID: 0000-0002-3254-1261

ROADS, TRAVELLING AND COMMUNICATION IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN THE 18TH CENTURY. RUSSIAN AND WEST EUROPEAN VISITORS' PERSPECTIVE

Communication routes operated by the Polish-Lithuanian Commonwealth became of great importance for the Grand Duchy of Moscow in the context of access to Europe and establishing diplomatic contacts with the Holy Roman Empire and later with other countries of Western Europe in the XVI and even the end of the XV century. Their role increased tremendously in the last decades of the XVII century, first when Russia became a part of the Holy League, a political and military coalition of anti-Ottoman countries and then during the process of instant and intense Europeanization (of the tsarist state under the reign of Peter I. The most convenient communication and travel routes passed through the Commonwealth, even after after Russia acquired the Baltic coasts and St. Petersburg became the administrative centre of the country. Official tsarist diplomatic missions and numerous messenger crossed Polish and Lithuanian lands, diplomatic and “normal” post was sent¹, and young Russians travelled to the west of Europe for education². Peter I visited the Commonwealth as a traveller and commander of the army on a number of occasions. The first time was when he hastily travelled across Polish Pomerania in 1697 on his way to the west of Europe during the so-called Grand Embassy [Великое посольство]. On his way back, he travelled through the territories of Lesser Poland (Małopolska), Red Ruthenia and Belarus from Olkusz via Rawa Ruska, Brest (Brześć Litewski) and Minsk, visiting towns, magnate residences and even the salt mine in Wieliczka³. During his subsequent visits, Peter

---

¹ In July 1718 was drawn a project of the course by Polish-Lithuanian the mail connection between Moscow and Saxon and other West Europa countries, SHD (Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden), 10026 Geheimes Kabinett, loc. 3663/4, 184-188.

² For example, in 1774 two sons of Russian field marshal Petr Alexandrovich Rumiantsev Zadunaiskii traveled – to Western Europe through Poland: see “Nowiny de [d]ie 5. Junij. 1774”, *Korespondencja i gazetki rękopiśmienne Jędrzeja Kitowicza*, eds. T. Ciesielski, S. Górczyński, F. Wolański, Wydawnictwo Dig and edition La Rama, Warszawa-Bellerive-sur-Allier 2017, 248.

³ W.A. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 1990, 59-60, 78-79, 122-128, 143, 155, 161, 180. M.A. Venevitinov, *Russkie v” Gollandii. Velikoe posols’to 1697-1698 gg.*, Tip. i Slovolitnia O.O. Gerbeka, Moskva 1897, 53-55; A.G. Brikner, *Puteshestviiia Petra Velikogo za granitsu v 1711 i v 1717 gg.*, “Russkii vestnik” Dec. 1880, 151, 16, 26-28.

I had the opportunity to become acquainted with other parts of Poland and Lithuania, thus becoming the foreign ruler with the greatest knowledge of the Commonwealth and issues related not only to travelling across its territory, but also to using it as the scene of military operation and operational background for armies operating in the Baltic coastal areas, in Germany or Moldavia⁴. These were important experiences, because for Russia, which was aspiring to increase its role in Europe, it was becoming increasingly crucial to tame the vast lands of the Commonwealth and turn them into safe communication routes that could be used for diplomatic and military purposes. Tsarist diplomacy, which was operating ever more actively in the international arena, used them on an increasingly large scale, especially after the so-called alliance of the two eagles with the Habsburg monarchy was concluded on 6 August 1726. For the next 36 years it gave direction to the regional policy of Russia, which maintained very close contacts with its Austrian ally and, since 1744, also with Saxony. As early as in 1727, tsarist authorities were planning to provide military assistance to the Habsburgs through the territory of Poland and Lithuania, and then they did so during the wars of the Polish succession (1735-1736) and the Austrian succession (1748-1749).⁵ This was the only time Russian armies marched across the Commonwealth, although during the Seven Years' War they used its northern and western voivodeships as an operational background during the war with Prussia in 1757-1762.⁶ The Russians used south-eastern Polish territories (mainly Podolia and the Braclaw voivodeship)

⁴ Russian military forces within the area of the Commonwealth participated in military operations against the Swedes in 1703-1709. Between 1711 and 1718 they used western and northern voivodeships of Poland in operations against the Swedes in Pomerania and Mecklenburg; the unfortunate Danube campaign against the Ottoman Empire was begun in 1711 from Podolia and Pokuttia – for information on these issues see e.g. D.F. Maslovskii, *Zapiski po istorii voennogo iskusstva v Rossii*, vyp. 1, Tip. V. Bezobrazov i Komp., Moskva 1894, 106-144; *Istoriia russkoi armii i flota*, Tip. Russkago Obshchestva, Moskva 1911, vol. 1, 109-173; L.G. Beskrovnyi, *Russkaia armii i flot v XVIII veke*, Voenizdat, Moskva 1958, 193-223; A.A. Kersnovskii, *Istoriia russkoi armii: 1700-1881*, Rusich, Smolensk 2004, 23-41; P. Krokosz, *Rosyjskie sily zbrojne za panowania Piotra I*, Arcana, Kraków 2010, 319-367.

⁵ S.G. Nelipovich, *Soiuz dvuglavykh orlov: russko-avstriiskii voennyi al'ians vtoroj chetverti XVIII v.*, Kvadriga – Ob'edinennaia redaktsiia MVD Rossii, Moskva 2010, s. 30-32, 38-46, 135-173, 343-366; E.N. Shchepkin, *Russko-avstriiskii soiuz vo vremena Semiletnei voiny, 1746-1758*, Tipografiia V.S. Valashev i Ko, Sankt Peterburg 1902, 3-121; M.I. Anisimov, *Rossiiskaia diplomatiia v Evrope v seredine XVIII veka (ot Abenskogo mira do nachala Semiletnei voiny)*, Tovarischestvo naychnykh izdaniy KMK, Moskva 2012, 44-107, 235, 263-264; M. Köster, *Russische Truppen für Prinz Eugen*, Österreichischer Bundesverlag, Wien 1986, 28-30, 41-248; T. Ciesielski, *Irlandczyk na służbie carskiej. Piotr Lacy – feldmarszałek i generał-gubernator Inflant*, [In:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, eds. W. Walczak, K. Łopatecki, vol. 3: *Inflanty Polskie*, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2012, 234-235, 244-246, 259-262; T. Ciesielski, *Pol'sko-litovskie niti voennoi kar'ery feldmarsbala Petra Lassi (Pitera Latsy)*, [In:] *Voina i oruzbe. Novye issledovaniia i materialy. Trudy Sed'moi Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii 18-20 maia 2016 goda*, ed. S.V. Efimov, VIMAIIVS, Sankt-Peterburg 2016, ch. V, 265, 272-274.

⁶ D.F. Maslovskii, *Russkaia armii v" semiletniu voynu*, Tip. Shtaba voisk" Moskovskago voennago okruga, Moskva 1888, vyp. 1, 83-113, vyp. 2, 100-417, vyp. 3, 193-206, 296-301; J. Keep, *Feeding*

on three occasions while fighting the Turks (1738-1739, 1768-1774, 1787-1791). There were also armed interventions in the Commonwealth performed in order to secure their own interests in 1716-1718, 1733-1736, 1764 and 1767. The latter turned into permanent presence of Russian armies in Poland up to the beginning of the 1780s. The last stage of that instance of the tsarist army's presence started with at Russian-Polish war in spring – summer 1792, which initiated the process that ultimately led to the collapse of the Commonwealth in 1795 after two subsequent partitions and the Kościuszko Uprising.⁷

In the 18th century, the territory of the Commonwealth was used by Russia very intensely for diplomatic and military purposes. Therefore, it was not uncommon that the court and tsarist ministers, while planning further political and military ventures in the central or southern Europe, had to take road and communication barriers present in Poland and Lithuania into consideration. As the military operations, the most significant obstacle was the poor condition of the road infrastructure, for which there was a number of factors contributing to that, including the actual land routes, their surfaces, and engineering structures over various terrain obstacles (trenches, swamps, watercourses and water reservoirs).

The Polish-Lithuanian Commonwealth had a relatively dense road network, allowing for both latitudinal and longitudinal travel across its vast territory. The density of this network decreased eastwards, and was least the advanced in voivodeships that bordered with Russia and the Ottoman Empire and its feudal countries. Most routes were defined naturally, connecting towns or more significant land centres, and were of local importance. Greater importance was attributed to roads connecting towns constituting significant national administrative and trading centres. At the beginning of the XVII century, roads leading to Warsaw, the communication centre of the country, acquired special significance. There were routes coming out and leading to other important towns and cities: Cracow (Kraków), Vilnius (Wilno), Piotrków, Lublin, Poznań, Toruń, Gdańsk, Lviv (Lwów), Kamianets-Podilskyi (Kamieniec Podolski), Lutsk (Łuck), Kiev (Kijów), Minsk and Smolensk. Other important roads bypassed Warsaw and lead from Silesia to Spisz (Spisz) and Hungary via Cracow; to Moldavia via Cracow, Lublin, Lviv, Kamianets-Podilskyi or Sniatyn (Śniatyń). They constituted a part of a route that had been important for a few centuries, connecting Europe with the towns of the Ottoman Empire (most importantly with Istanbul,

---

the Troops: Russian Army Supply Policies during the Seven War, "Canadian Slavonic Papers" March 1987, Vol. XXIX, No 1, 26-44.

⁷ For information on these issues see e.g. D.F. Maslovskii, *Zapiski po istorii voennogo iskusstva v Rosii*, vyp. 1, 190-342; *Istoriia russkoi armii i flota*, vol. 2, 3-118; L.G. Beskrovnyi, *Russkaia armii i flot v XVIII veke*, 244-258, 264-287, 465, 462-596; A.A. Kersnovskii, *Istoriia russkoi armii: 1700-1881*, 62-72-94, 101-113, 124-131, 133-136.

Adrianopol (Edirne), Ankara and Bursa) and Persia (Isfahan), used for trading with the Orient.⁸ However, in the middle of the XVII century, it lost its importance, similarly to the oxen transhumance route from Danubian Principalities and Podolia via Volhynia, Lesser Poland to Silesia and Germany, or tottrading routes to Moscow (via Lublin – Kiev or Brest [Brześć Litewski] – Minsk – Smolensk). The significance of roads connecting Warsaw and Dresden increased after the personal Polish-Saxon union. Following the orders of king Augustus II at the beginning of XVIII century, Adam Friedrich Zürner inspected and measured the roads that connect both of those cities, defining two routes of a similar length of 600–620 km.⁹ The south route went through Bautzen (Budyšin), Silesia (Liegnitz – Legnica, Breslau – Wrocław), Kępno, Wieruszów, Sokolniki, Widawa, Piotrków, Mszczonów, Ujazdów and Nadarzyn. The shorter but slightly worse north route led via Hoyeswerde, Bad Muskau, Silesian towns of Żary (Sorau), Żagań (Sagan) and Głogów (Glogau), and on the Polish side via Leszno, Gostyń, Pleszew, Kalisz, Łęczycza, Piątek, Łowicz and Błonie. In 1710, the royal-electoral court put forward a plan – probably uncashed – of creating the postal road linking Dresden with Gdańsk through Hoyeswerda, Żary (Sorau), Krzystkowice (eighteenth-century Christianstad, now part of Nowogród Bobrzański), Zielona Góra (Grünberg), Piła (Schneidemühl), Chojnice (Konitz) and Stargard.¹⁰ In 1714, following the orders of Augustus II, a new permanent postal connection was launched, thus establishing a travelling route from Leszno via Poznań to Toruń. New route to Warsaw was established in 1732 through Hoyeswerda, Krzystkowice and Kargowa. It was allegedly approx. 150 km shorter than the “Breslau” route (in fact approx. 50 km shorter). It included the following locations on the Polish side: Kargowa, Wolsztyn, Poznań, Kleczew, Lubień, Sochaczew and Błonie. It was put to use in 1736 and initially designated to the messenger relay. In the following years, during the rule of Augustus III, its Poznań – Lubień part became country’s the main north ward route. One could travel from Saxony to Poznań taking either the new or the old road, which both went via Leszno. The route forked in Lubień – one road led to Warsaw via Sochaczew and Błonie and the other via Kutno and Sochaczew or Łowicz.¹¹ After the Polish-Saxon

⁸ A. Dziubiński, *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI-XVIII wieku*, Wydawnictwo Leopoldinum, Wrocław 1997.

⁹ A.F. Zürner, *Kurze Anleitung zur gewöhnlichen Reise von Dreßden nach Warschau*, Nürnberg 1738.

¹⁰ SHD 10026 Geheimes Kabinett, loc. 1326/1.

¹¹ SHD 10026 Geheimes Kabinett, loc. 1326/6, loc. 3663/3, loc. 3663/4, loc. 3663/5, loc. 3663/11; R. Zgorzelski, *Między Dreznem a Warszawą; rola Augusta II w rozwoju poczty*, http://www.wilanow-palac.art.pl/między_dreznem_a_warszawą_rola_augusta_ii_w_rozwoju_poczty.html [access 10.08.2017]; R. Zgorzelski, *Polska Poczta w dobie saskiej – panowanie Augusta III Wettina*, <http://www.pocztowokurier-ski.pl/uslugi-pocztowe/szkice-z-historii-poczty/art,14,polska-poczta-w-dobie-saskiej-panowanie-augusta-iii-wettina.html> [access 10.08.2017]; L. Zimowski, *Geneza i rozwój komunikacji pocztowej na ziemiach polskich*, Wydawnictwo Komunikacji i Łączności, Warszawa 1972, 43; K. Bartkiewicz, *Podróżowanie*

union was broken, during the reign of Stanisław II Augustus, the main communication route was the one connecting Warsaw via Grodno with Vilnius and further on via Jelgava (Mitawa) with Riga, and via Daugavpils (Dyneburg), Pskov with St. Petersburg. It was of great importance for both Polish and Russian authorities.

As the importance of roads increased, their infrastructure improved, resulting in faster postal service but also an increase in the speed and comfort of travelling. However, this was not due to the quality of road surfaces, bridges, leveés or other technical structures facilitating the journey the roads remained in really bad condition until the end of the Commonwealth, and were made by means of raising mounds, setting poles or wooden or stone crosses, or thinning forests. The proper routes were defined by subsequent travellers, which resulted in most of the actual roads being narrow, rutted, with natural soil surface, mostly clay – or sand – based, not only unpaved but also unlevelled.¹² Ruts were an integral part of Polish and Lithuanian roads. There were frequently also obstacles such as tree roots, stones, various holes or even transverse ditches capable of damaging or stopping not only wheel vehicles but also sledge.¹³ The lack of engineering structures, stone or wooden bridges or – viaducts over such obstacles, constituted a serious problem. Natural wetlands and cavities were at best secured by means of placing down wooden beams, but usually they would be just covered with sticks, tree branches, or soil, which was highly ineffective and dangerous during thaw or heavy rainfall seasons, creating patches of mud that made carts fall over.¹⁴

Until the reign of Stanisław II Augustus, the responsibility for the roads lay on authorities from the local nobles, parliament, towns, and most of all on private individuals – the land owners. The latter were not interested in improving the condition of the roads. Although they could collect road toll, the sums were quite insignificant.¹⁵ It was more profitable to build passages across swamps, water reservoirs and rivers, as so-called “leveé” and “bridge”, taxes-provided stable income and were guaranteed by custom law. More precautionous “entrepreneurs” made sure there were appropriate acts of

---

między Dreznem i Warszawą w czasach saskich, [In:] *Polska-Saksonia w czasach Unii (1697-1763). Próba nowego spojrzenia*, ed. K. Bartkiewicz, Lubuskie Towarzystwo Naukowe, Zielona Góra 1998, 80-82; T. Bernatowicz, *Czekając na króla Barokowe rezydencje między Warszawą a Dreznem przy trakcie pocztowym Augusta III z 1750 roku*, „Quart”, no 2 (56), 2020, s. 70-74.

¹² J.S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII*, PIW, Warszawa 1976, 553-555.

¹³ E. von Anspach, *Wrażenia z Polski*, [In:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, vol. 2, ed. W. Zawadzki, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1963, 727.

¹⁴ N.W. Wrxall, *Wspomnienia z Polski*, [In:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, vol. 1, ed. W. Zawadzki, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1963, 491; W. Coxe, *Podróż po Polsce 1778*, [In:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, vol. 1, 653; G. Forster, *Dziennik podróży po Polsce*, [In:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, vol. 2, 73.

¹⁵ *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782*, wydane, ed. J. Ohryzko, Petersburg 1859-1860, vol. 5, 187, 196, 241; vol. 6, 230; vol. 7, 22.

parliament working in their favour and stipulated bridge tax charges which amounted 3 grosch in 1726, 1-3 grosch in 1764, 2-4 grosch in 1775¹⁶ per person, horse or bovine animal. Country authorities did not engage in the condition of roads or finance their maintenance almost until the end of the Commonwealth. Only in 1768 the Sejm enacted a fixed annual budget of 200 000 zloty, allocated to the maintenance of roads and bridges along with river regulation and to the inspection of their condition.¹⁷ However, this did not change much, and during the Great Sejm voivodship, land and district civil – upkeeping committees established in December 1789 were tasked with performing inspections of all land roads and riverways along with bridge and leveé passage fees, and they were entitled to modify the latter. Moreover, the committees were supposed to take care of improving the quality of waterways by means of cleaning the river beds and banks and constructing the necessary hydrotechnical devices. Land roads leading to the country's borders were to be widened and straightened up, bridges and leveés were to be renovated (and if necessary, new ones were to be constructed), and trees planted along the roads were placed under protection.¹⁸

There was not enough time to execute those plans and, as a result, the technical condition of the roads in the Commonwealth did not significantly improve in the 17th century. Only in, where the land owners were concerned enough, the surface was hardened and trees were planted along the roads. Friederich Schulz, travelling across Lithuania at the beginning of the 1790s, stated that there were no “paved” routes, however, on the route between Joniszki and Grodno there were only 4-5 places where he noticed sections of the road that one could get stuck in during the winter or a rainy period.¹⁹ William Coxe was more strict in his evaluation of Lithuanian roads – he viewed them as absolutely neglected: paths meandering “whimsically through thick woods”, sometimes so narrow that a carriage could hardly take them. Most of them had an “extremely” sandy surface, and there were a number of obstacles in the form of tree trunks and roots.²⁰

There was a severe lack of, among others bridge passages across both minor and major rivers, including the Daugava (Western Dvina), Neman, Neris or Vistula. In Warsaw, the capital of the country, a new bridge was built in 1775 by the Crown Grand Treasurer Adam Poniński²¹ after the one built in 1568-1573 was destroyed by

¹⁶ *Volumina Legum*, ed. J. Ohryzko, vol. 2, 287; vol. 3, 91, 394; 422; vol. 5, 187, 196, 241, 287; vol. 4, 230; vol. 7, 22; vol. 8, 126, 178.

¹⁷ *Volumina Legum*, ed. J. Ohryzko, vol. 7, 303-304.

¹⁸ *Volumina Legum*, vol. 9, Akademia Umiejętności, Kraków 1889, 154-155.

¹⁹ F. Schulz, *Podróże Inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791-1793*, [In:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, vol. 2, 404.

²⁰ N.W. Wřaxall, *op. cit.*, 556; W. Coxe, *op. cit.*, 694.

²¹ J. Kitowicz, “Nowiny”, Warszawa 26.10.1775, [In:] *Korespondencja i gazetki...*, 318; *Volumina Legum*, vol. 7, 146-147, vol. 8, 125-126; J. Bernoulli, *Podróż po Polsce 1778*, [In:] *Polska stanisławowska*

ice in 1603. Until then, the passage across the Vistula between Warsaw and Praga, had been only possible using boats and ferries, except during royal election periods, when temporary bridges were constructed.²² There were many areas in the Commonwealth where rivers could be crossed only by ford or by means of special “transports”, i.e. crossings serviced depending on the width and depth of the river along with the intensity of passenger and cargo traffic, by boats, ferries or wide flat – bottomed river vessels.²³ There was a specific fee and the quality of ferries was far from satisfactory; this concerns especially the ones in Lithuania that operated across the Neris and the Neman, which were, according to Schultz made of two dugouts with wooden beams or planks placed across, allowing the water to pass freely.²⁴ Meanwhile, taking the Mitawa – Grodno route, which included the passage in Kaunas located at the mouth of the Neris River, one had to cross the Neman River twice. However it should be emphasized, that both fords and ferry passages were quite well-marked and some of them had their water and boat access landings reinforced with stones. The condition of bridges was far from satisfactory. Although the owners were obliged to keep them in good shape in return for a bridge fee,²⁵ they usually failed to meet their obligations. It came as no surprise then that in Europe there existed the term “pons polonicus” or “eine polnische Brücke” and a saying: “Polish bridge, German fast, Italian church service, all that is foolery”²⁶. Towards the end of the 17th century Gaspar de Tende-Hauteville warned by that travellers taking bridges in the Commonwealth should remain particularly cautious, as their technical condition was very poor, and “the Poles took little care of their maintenance or repair”.²⁷ Nathaniel Wraxall found out just how dangerous Polish bridges really were in 1778, when the wooden planks broke and his carriage fell in the river near Żerków; fortunately the river was narrow and shallow. The traveller was unscathed, but a glass panel and a wheel of the carriage broke.²⁸ It is interesting that the day before, Wraxall was viewing a bridge on the Vistula River in Toruń – poorly constructed, narrow, without railings or barriers, with loosely arranged

---

w oczach cudzoziemców, vol. 1, 354-355; J. Bernoulli, *Podróż po Polsce*, [In:] *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, vol. 2, *Wiek XVII-XIX*, ed. J. Gintel, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1971, 61; J.S. Bystron, *op. cit.*, 557.

²² For information on a bridge constructed in 1697 see: M. Kołodziej, *Podróż stolnika Piotra Tokstoją przez Polskę i Austrię do Włoch 1697-1699*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1991, s. 96.

²³ J.S. Bystron, *op. cit.*, 555-556.

²⁴ F. Schulz, *Podróże Inflanckie...*, 396.

²⁵ This was ordered by acts of parliament granting the right to build bridges and leveés and charge fees for crossing them.

²⁶ J.S. Bystron, *op. cit.*, 557.

²⁷ Hauteville [Gaspar de Tende], *Relacja historyczna o Polsce*, [In:] *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, vol. 1: *Wiek X-XVII*, ed. J. Gintel, Wydawnictwo Literackie, Krakow 1971, 330-331.

²⁸ N.W. Wraxall, *op. cit.*, 556.

wooden planks. His opinion on the construction and condition of other wooden bridges on the Vistula – which connected Cracow, Kazimierz and Pogorze, was also very low.²⁹ Johann Kausch, travelling there 13 years later, shared a similar opinion on the latter.³⁰ Coxe saw the bridges in Lithuania he was crossing in 1788 as “very old and of construction so poor that it seemed the weight of the carriage would collapse them”³¹. Georg Forster, travelling from Cracow to Warsaw, came upon bridges near Końskie and in Mazovia that were constructed of tree trunks which “played like the piano keys when you passed”³².

In 18th century the number of water and river crossings in the Commonwealth increased, especially in Poland on the Vistula, Bug and Narew rivers. Unquestionably, the most important investment in this area was the aforementioned bridge on the Vistula in Warsaw. Its construction was based on boats, which enabled its removal from the river in bad weather conditions. In return for financing it, Adam Poniński obtained the privilege to collect passage fees for at period of 10 years, and after that time he was to receive 50 000 zloty yearly for the rest of his life.³³ His contemporaries doubted that the bridge would be maintained in appropriate condition, however, that scepticism proved to be unfounded, as all damage was repaired and Poniński's bridge lasted until November 1794, when it was destroyed by the Poles in order to prevent the Russian army from passing onto the left bank of the Vistula. In the second half of the XVIII century, many bridges had a solid structure and were kept in good technical shape, for example the ones located on relatively minor rivers such as the Wełna River near Oborniki or the Biebrza River near Białystok. According to count Ernst von Lehndorff, the latter was 1.9 km long.³⁴ On the other side of Białystok, on the route to Grodno, there was a solid structure made of a levee and a bridge, which made it possible to cross the vast, muddy valley.³⁵

Using the fords and ferry crossings (“passages”) made travelling across the Commonwealth, already quite sluggish due to the poor quality of road surface even slower. In early spring and during the long, rainy autumn entire road sections, es-

²⁹ *Ibidem*, 480, 481, 555. For a bridge on the Vistula River in Toruń see also: J.E. Biester, *Kilka listów o Polsce pisanych latem 1791 roku*, [In:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, vol. 2, 241-242.

³⁰ J.J. Kausch, *Opis podróży ze Śląska do Krakowa w Małopolsce*, [In:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, vol. 2, 364-365; *idem*, *Wiadomości o Polsce*, [In:] *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, vol. 2, 154-155.

³¹ W. Coxe, *op. cit.*, 694.

³² G. Forster, *op. cit.*, 58, 99.

³³ J. Kitowicz, “Nowiny”, Warszawa 26.10.1775, [In:] *Korespondencje i gazetki...*, 318; *Volumina Legum*, ed. J. Ohryzko, vol. 7, 146-147, vol. 8, 125-126.

³⁴ E. Ahasverus von Lehndorff, *Dzienniki*, [In:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, vol. 2, 6; J.E. Biester, *op. cit.*, 202.

³⁵ J. Bernoulli, *Podróż po Polsce 1778*, 344.

pecially those with a clay surface, turned into large, impassable mud bogs. This was also the case with the main routes, e.g. those connecting Warsaw and Poznań, Toruń or Cracow.³⁶ During hot summers and in periods without any rainfall, travelling on such roads was made difficult by dust. Regardless of the season, roads with a sand surface were extremely inconvenient, which made travelling really slow;³⁷ there were quite a few of such roads in Lithuania and northern Poland. Late autumn, winter and the beginning of spring were relatively good times for travelling, as sub-zero temperatures at least made the uneven roads, with their numerous hollows and pits, hard. Unfortunately, snow and blizzards made the roads impassable in many places, and it was simply impossible to travel without road signs or marks. Another natural phenomenon that impeded or even prevented road use was black ice. Boris Petrovich Sheremetev, a Russian diplomat and soldier, experienced this when his journey across Polish lands at the end of 1698 was seriously delayed as his stop in Zamość, halfway between Breslau and Kiev, and extended to two weeks because the “road was difficult and unfit for travelling because of black ice”. As soon as the weather improved, Sheremetev continued his journey, but his suit struggled with rain and black ice on the way to Kiev.³⁸ It should be emphasized, however, that such weather conditions significantly impede transport even on good roads nowadays.

The quality of roads was not uniform throughout the country, and it deteriorated in the eastern regions, especially in Polesie and Belarus. This could sometimes take even drastic forms. King Charles XII of Sweden, whose army in the first years of the Northern War operated mainly within the territory of Poland, west of the line of the Bug and Neman rivers, began a war campaign in Lithuania in 1708. The further his army went east, the harder the marching conditions became, not only due to rainfall. In a letter to his sister, Charles XII complained that “marching this summer was very tedious due to the weather and despicable roads”.³⁹ A combination of unfavourable weather and the condition of the roads constituted a barrier that significantly impeded the march of large military troops. This was especially the case in eastern and south-eastern voivodeships of the Commonwealth. Even Polish and Lithuanian troops that

³⁶ J.E. Biester, *op. cit.*, 295; Fortia de Piles and Boisseglin de Keru, “Podróż dwóch Francuzów”, [In:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, vol. 2, 703; J.S. Bystron, *op. cit.*, 558.

³⁷ Forster calculated that it took an hour to travel two miles on a soil road, and 2.5 h on a sandy road: G. Forster, *op. cit.*, 97.

³⁸ “Opisanie podróży generała feldmarszałka wojsk rosyjskich, tajnego radcy i kawalera maltańskiego, Św. Apostoła Andrzeja, Orła Białego i Orderu Pruskiego hrabiego Borysa Pietrowicza Szeremietiewa [...] do państw europejskich: do Krakowa, do Wiednia, do Wenecji, do Rzymu i na wyspę Maltę...”, in F. Sielicki, *Podróż bojarzyna Borysa Szeremietiewa przez Polskę i Austrię do Rzymu oraz na Maltę 1697-1698. Z dziejów kontaktów kulturalnych Rusi Moskiewskiej z Polską i Zachodem*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 1975, 318.

³⁹ Z. Anusik, *Karol XII*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 2006, 186.

were well – familiar with local conditions had difficulty moving along the roads, despite the fact that most of their supplies were left behind in the camp for the purposes of short military operations and they were carrying only small food and ammunition rations when they performed cavalry rides, covering up to 150 km per day (e.g. in the spring of 1709 Lithuanian troops commanded by Great Hetman of Grand Duchy of Lithuania Jan Kazimierz Sapieha in Volhynia).⁴⁰ When burdened with artillery and carts carrying camp equipment and supplies for a campaign the lasted several weeks, the marching pace of a Commonwealth's army decreased to 20 km, or even 10-12 km per day on particularly hard terrain. As it was necessary to give the army an entire day to rest every 3-4 days, the average pace of marching decreased to even less than 10 km daily, just like e.g. during the Zhvanets campaign in 1653.⁴¹ In the XVIII century the Russian army had numerous occasions to find out how difficult the vast lands of the Commonwealth really were to cover in unfavourable weather conditions. Even the military corps executing an armed intervention in August-October 1733 – under time pressure, as it involved preventing the election of Stanisław Leszczyński a candidate to the throne of the Commonwealth who was unfavourable to Russia – commanded by gen. Peter Lacy (Piotr Lassy), consisting of approx. 13 thousand soldiers and without too much artillery or military supplies, took 49 days to march from Jęglava to Warsaw, with the average marching pace of under 15 km per day.⁴² It was much slower for Russian field marshal Stepan Apraksin, whose army of 60 thousand soldiers marched through Lithuania in spring – summer 1757. It took 22 days to get from Jęglava to Kaunas (Kowno) with at daily average of only 10 km. Then it took 17 days of marching to cover 100 km between Kaunas and Virbalis (Wierzbołów) located at the border with East Prussia, meaning that the average marching pace decreased to six km per day. Forcing the way across the Neman River had a significant influence on this pace, as

⁴⁰ T. Ciesielski, *Ostatnie tryumfy bitewne oręża Wielkiego Księstwa Litewskiego – bitwy pod Lachowcami i Nakwaszą*, [In:] *Vaennyy tryymfy epohi Válikaga Knástva Litoúskaga. Zbornik naukovyh artykulaí*, ed. M.N. Gal'párovič, Muzej "Zamkavy kompleks –Mir", "Mir" 2018, 266-268, see also 256-258; *idem*, *Poslednie boevye triumfy Velikogo Kniázhestva Litovskogo – bitvy pod Liabovtsami i Nakvashei*, [In:] *Voína i oruzhe. Novye issledovaniia i materialy. Trudy Vošmoi Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii 17-19 maia 2017 goda*, ed. S.V. Sergej, V. Efimov, VIMAIViVS, Sankt-Peterburg 2017, ch. IV, 446-447.

⁴¹ T. Ciesielski, *Od Batołu do Żwańca, Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, Inforteditons, Zabrze 2007, 213-217.

⁴² *Zhurnal" o voinskih" operatsiiakh" s" 1733 g. po 1737 g.*, [In:] *Sbornik" Voenna-istoricheskikh" materialov*, ed. N.O. Dubrovin, vyp. III, Voennaia Tipografia, S.-Peterburg 1893, 58-63; D. Petrovich Buturlin, *Voennaia istoriia pobodov' Rossiian' v" XVIII stoletii*, t. 4, ch. 3: *Zakliuchaiushchaia v" sebe opisanie Pol'skoi voiny s" 1733-go po 1735-i god*, Voennaia Tipografia Glavnago Shtaba, Sankt Peterburg 1823, 19-20; T. Ciesielski, *"Gorący" koniec lata i początek jesieni 1733 roku. Początki rosyjskiej interwencji zbrojnej w Rzeczypospolitej*, [In:] *Wokół wolnych elekcji w państwie polsko-litewskim XVI-XVIII wieku*, eds M. Markiewicz, D. Rolnik, F. Wolański, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016, 470, 478, 483.

it lasted four days. Taking into account the ten day rest halfway through, the Russian army reached the Prussian border in 27 days whole – with an average marching pace of only 3.7 km per day.⁴³ The pace of military operations in May – July 1792 was slightly faster, when it took two Russian armies two months to reach the Bug River via Belarus, Podolia and Volhynia – one army covered the distance of 480 km and the other of 650 km, which gives 7.4-10.7 km daily.⁴⁴ It should be emphasized here that when military necessity arose, Russian dragoons and light cavalry were capable of performing rides, covering 60 or more kilometres daily, equalling the pace of Polish troops, in April 1735 or during the fights with the Bar confederates in 1768-772.⁴⁵

Mass transport of goods via land roads was underdeveloped. Most roads were unsuitable as means of transport were lacking – peasant carts were most frequently acquired in return for feudal duties rented, or part of war contributions in the case of the army. In eastern voivodeships it was quite common to wait until winter and only then transport crops to their destination, most frequently by sledge.⁴⁶ Therefore, river transport was of particular significance. There were many rivers on the territory of the Commonwealth, however none of them were regulated, and only some rivers were used for transporting goods and people.

Transport was only carried out along the course of the river and on an intermittent basis – most frequently between March-April and October-November.⁴⁷ On smaller rivers the transport period lasted only between spring and autumn, moreover, vessels and raft traffic were impeded by leveés, weirs and mills, often constructed contrary to bans issued during Sejms. In his description of Poland from 1585 the apostolic nuncio, Fulvio Ruggieri listed the only rivers used for transport: the Vistula River from Cracow to Gdansk, to its right-bank tributary the San, the Neman, the Dnieper in its upper and middle course to Kiev, and, in spring and autumn, the Styr.⁴⁸ In subsequent centuries, the Daugava, the Warta, and above all the Bug and the Narew were also used on a larger scale, with river vessels cruising intensely down stream in both direc-

⁴³ T. Ciesielski, *Prusy Wschodnie w trakcie polskiej wojny sukcesyjnej i wojny siedmioletniej*, [In:] *Wielkie wojny w Prusach. Działania militarne między Wisłą a Niemnem na przestrzeni wieków*, eds W. Gieszczyński, N. Kasparek, Oficyna Retman, Dąbrowno 2010, 135-136, 138-139.

⁴⁴ A. Wolański, *Wojna polsko-rosyjska 1792 r.*, vol. 1, Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego, Poznań 1924, 73-320, vol. 2, 74-377.

⁴⁵ *Zhurnal” o voinskih” operatsiiab*, 159-172; T. Ciesielski, *Działania zbrojne w rejonie Krakowa w trakcie polskiej wojny sukcesyjnej 1733-1735*, “*Studia Historyczne*” 2009, R. LII, z. 3-4, 220-221; W. Szczygielski, *Konfederacja barska w Wielkopolsce 1768-1770*, PAX, Warszawa 1970, many examples, see f.e. 52-54, 61-63, 103-104 or 269-272; W. Konopczyński, *Konfederacja barska*, vol. 1-2, Volumen, Warszawa 1991, many examples, see e.g. 83-84, 190-193, 228-230, 301-305, 446-468, 490-497, 551-552, 849.

⁴⁶ J.S. Bystroń, *op. cit.*, 553.

⁴⁷ *Ibidem*, 568-569, 576.

⁴⁸ F. Ruggieri, *Opisanie Królestwa Polskiego*, [In:] *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, vol. 1, 129.

tions in the 18th century thanks to the implementation of technical advances.⁴⁹ In the 18th century the Daugava began to be used in quite a particular way, apart from floating agricultural and forestry goods from noble estates from Polish Livonia, Vitebsk and Polock voivodeships to Riga (a port outside the borders of the Commonwealth), the Russians used it to transport supplies for military troops deployed in the Riga Governorate (Russian Livonia). In the 1780s, along with opening the Black Sea and the Turkish straits for commercial traffic, the Polish nobility's interest in the Dnieper and the Dniester as waterways for floating grain and timber to Kherson, Ochakiv or Akkerman increased. However, very difficult sailing conditions made using both rivers impossible on a larger scale. Only the Dnieper was used for a few years to float timber to Kherson, mainly for the Russian Black Sea Admiralty.⁵⁰ The Commonwealth became interested in constructing canals connecting more important navigable rivers in the second half of the 18th century, much later than the rest of Europe. A few ambitious projects were designed, including ones that were to connect the Vistula (and thus the Baltic Sea) with the Black Sea; two of them were implemented. The Oginski Canal (named after the investor, the Great Lithuanian Hetman Michał Kazimierz Oginski) was constructed in 1765-1783. It was 46 km long and connected the Shchara (Szczara) and Jasiolda rivers, thus connecting the Neman and the Prypiat. The other canal – The Royal Canal (Muchawiecki Canal), 92.8 km long built, in 1784, connected the Muchawiec – a tributary to the Bug River – with a tributary of the Pripiat River, the Pina, thus connecting the Vistula with the Prypiat.⁵¹ In theory both canals enabled goods to float down the Dnieper, however, the middle course of the Prypiat was not regulated which made it impossible. Nevertheless they connected areas located on Neman, the Shchara, the Prypiat and the Sluch with the Vistula, thereby creating a connection with Warsaw and Gdansk. The creation of both canals (and a third – the Bydgoszcz Canal, built by the Prussian authorities in 1773-1774 between the Brda and the Notec and further on a long the Oder⁵²) strengthened the position of the Vistula as the main communicating artery and the most important way of transporting bulk

⁴⁹ H. Vautrin, *Obserwator w Polsce*, [In:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, vol. 1, 738; W. Coxe, *op. cit.*, 606; F. Schulz, *op. cit.*, 395; J.E. Biester, *op. cit.*, 235; A. Kucharski, *Żegluga przybrzeżna i śródlądowa jako sposób komunikacji staropolskich podróżników w XVII wieku*, [In:] *Samotrzcę, w kompanii czy z orszakiem? Społeczne aspekty podróżowania w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, eds M. Saczyńska, E. Wólkiewicz, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2012, 415.

⁵⁰ H. Vautrin, *op. cit.*, 737, 739; M. Mądzik, *Polskie inicjatywy handlowe w rosyjskich portach czarnomorskich na przełomie XVIII i XIX wieku*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1984, 28-100.

⁵¹ H. Vautrin, *op. cit.*, 737; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych ziem słowiańskich*, eds B. Chlebowski, W. Walewski, F. Sulimierski, Druk "Wieku", Warszawa 1885-1886, vol. 5, 790, vol. 7, 403-405; J.S. Bystron, *op. cit.*, 577.

⁵² There were a few projects to build canals drawn up through the Polish authorities in 18 c., but not realized: J.A. Wilder, *Polski projekt budowy Kanału Bydgoskiego*, "Przegląd Bydgoski. Czasopismo Regionalne Naukowo-Literackie" 1936, no 4, z. 1-2, 3-20. See also W. Coxe, *op. cit.*, 607.

goods in the Commonwealth. The main destination port of the Commonwealth, as far as floating grain and timber was concerned, was Gdansk, which did not change even with customs barriers were introduced on the Vistula by the Prussian authorities after seizing Polish Pomerania was seized as a result of the first partition in 1772.

Luxurious goods and imported foods (wine, beer, spices, etc) were transported from Gdańsk further into the country, predominantly for aristocratic and noble houses.⁵³ The goods were transported downstream on rafts and a few other types of river vessels (sails – “szkuta”, “dubas”, “baidak”; punts: “komięga”, “kobamiaska”, “dubas”, “galar”, “szuchaleja”), some of which were capable of making a cruise up the stream of the Vistula, the Bug and the Narew.⁵⁴ This resulted in the increased significance of Warsaw as a river port located in the largest consumer centre in Poland. The importance of smaller ports e.g. Tykocin which serviced vast Białystok estate of the Branicki family⁵⁵ also increased. Vistula vessels were also used for passenger traffic and by Polish aristocrats and kings travelling to Prussia and Gdansk: Sigismund III Vasa in 1594, Jan Kazimierz in 1651 or Jan III Sobieski in 1677.⁵⁶ Tsar Peter I used them twice: travelling to Torun in the autumn of 1709 and in the summer of 1711. The cruises as such did not last long; in 1709 it took 8 days to cover the distance of 370 km (1-8 October, including two one – day stops), and 12 days to cover 550 km in 1711 (29 August – 9 September, including one – day stops). This gives approx. 46 km per day (nights were spent at a shore).⁵⁷

This was a really decent result, considering that the subject literature assumes at daily average of between 25 up to 30 km⁵⁸ for the land journey of a magnate, noble or messenger suite using their own means of transport all the way (horses, carriages, servants). Only on short, day-long distances could it be twice as high as experienced by the tsarist diplomats, Paweł Tolstoj and Boris Sheremetev on their journey across

⁵³ E. Kowecka, *Dwór “Najrzędniejszego w Polsce magnata”*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 1993, 62-66, 200-201.

⁵⁴ J.S. Bystroń, *op. cit.*, 569-575.

⁵⁵ Franciszek Janiszewski to Jan Klemens Branicki, Białystok 17.04.1749, Gdańsk 6.05.1752, 20.05.1752, Białystok 5.11.1755, Gdańsk 14.05.1757, Gdańsk 20.05.1758, AGAD, Archiwum Roskie Korespondencja, pudło (box) VIII, no 55, 4, 22-24, 27-30, 45, 61-62, 69; E. Kowecka, *op. cit.*, 62, 66, 199-200.

⁵⁶ A. Sajkowski, *Diariusz podróży Jana Kazimierza do Gdańska w roku 1651*, “Rocznik Gdański” 1956/1957, no 15/16, 453-454; A. Sierakowski, *Pobyty Jana III w Prusiech Królewskich w latach 1677 i 1678*, “Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1912, no 19, 226-235; S. Oświęcim, *Diariusz (1643-1651)*, ed. W. Czermak, Akademia Umiejętności, Kraków 1907, 81-82; A. Kucharski, *op. cit.*, 415-416.

⁵⁷ *Jurnal’ 1709 godu*, [In:] *Pohodnye zhurnaly 1706, 1707, 1708 i 1709 godov*, Sankt Peterburg 1854, 14-16; *Pohodnyi zhurnal 1711 goda*, Sankt Peterburg 1854, 23-26, 86-87; *Pisma i bumagi Imperatora Petra Velikogo*, Izd. Akademii Nauk SSSR, Nauka, Moskva 1952, 1964, vol. 9, vyp. 2, 1250-1251, vol. 11, vyp. 2, 96-117, 406-410.

⁵⁸ *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych* ed. A. Chwalba, PWN, Warszawa 2004, 126.

the Commonwealth in the 1690s. They travelled from two to up to 6.5 miles per day, i.e. 14.9-48.2 km.⁵⁹

It was difficult to maintain an average daily pace above 25.5 km for a longer distance. Although Sheremetiev's suite moved at such a pace in September 1670 on their way from Chernobyl to Zamość – despite having to make two overnight stops in order to shoe the horses and carry out necessary repairs, and the road being “very wobbly” and “muddy”⁶⁰ for over 59 km they failed to achieve the same pace on the way from Zamość to Cracow, where the daily average was only 19 km (crossing the Vistula hindered the journey).⁶¹ It comes as no surprise that after including all official and social duties, Sheremetiev's over-820 km journey across Poland to the Silesian border took whole 82 days, including a 110 miles stretch that took 34 days to cover thus resulting in daily average of 24 km.

Travelling via waterways was not only faster, but also more comfortable. Accounts of some stages of Peter I's Vistula cruise in 1709 and 1711 suggest that the Tsar's punt offered not only the possibility of spending the night there but also of hosting an elegant dinner for 12 guests during which the canvas stretched from the mast protected the guests from the sun.⁶² Moreover, river vessels could easily carry tableware and other necessary household appliances, including beds with bedding, food supplies or military equipment, without having to over-expand the size of the travel fleet. A large, two-masted river vessel launched in 1770 for the carver carver of the Crown Krajczy⁶³ Joseph (Józef) Potocki even included an option of separate rooms for “people of upper class”.⁶⁴ This could not be achieved when travelling by road, neither in large and heavy coaches or in lighter, open vehicles, equipped with springs and suitable for short distances such as the vis-à-vis, désoblignete or phaeton. They were used only by the most wealthy nobles, less well-off travellers had to settle for so-called calèches, i.e. simple passenger country carts without springs pulled by 2 horses.⁶⁵ They were often

⁵⁹ M. Kołodziej, *op. cit.*, 83-102; F. Sielicki, *op. cit.*, 58-72, 92, 172-176, 212-232, 318; M. Dąbrowska, *Podróże Rosjan po Europie Zachodniej w ostatnich latach XVII wieku (cele i przebieg w świetle wybranych relacji)*, [In:] *Samotrzeć, w kompanii czy z orszakiem?*, 215-318.

⁶⁰ “Opisanie podróży generała feldmarszałka wojsk rosyjskich, tajnego radcy i kawalera maltańskiego, Św. Apostoła Andrzeja, Orła Białego i Orderu Pruskiego hrabiego Borysa Pietrowicza Szeremietiewa”, 214.

⁶¹ *Ibidem*, s. 219-221.

⁶² *Pamiętnik Felicjana Junoszy-Piaskowskiego podstolego podlaskiego, majora J.K. Mości, począwszy do roku 1690*, ed. M.F. Poremba, Nakładem K. Jabłońskiego, Lwów 1865.

⁶³ A Polish-Lithuanian Commonwealth court officials, responsible for cutting dishes, trying them, and serving them to the Master during feasts.

⁶⁴ J.S. Bystron, *op. cit.*, 570-571.

⁶⁵ J. Kitowicz, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce*, Wirtualna Biblioteka Literatury Polskiej, Gdańsk 2012, 329-335; J.S. Bystron, *op. cit.*, 559-564; *Obyczaje w Polsce...*, 126; T. Żurawska, *Polskie powozy*, Ossolineum, Wrocław 1982, 111-132; H.S. Zawadzki, *Konecka fabrykacja powozów w XVIII i XIX wieku*, Art Grat, Końskie 1994.

rented from Jews, thoughtfully on short distances up to 150 km.⁶⁶ Towards the end of the 18th century spring vehicles of the britzka type appeared, despite their small size they were used for longer distances, as they were well – suited for Polish roads, especially the sandy ones. In winter, when snow fell and waters froze, people used sledges or carriages and carts on skids.⁶⁷ None of those vehicles had room for larger luggage, which was necessary for longer journeys in larger company. The only remaining option was to rent freight carts, which made the travelling party larger.⁶⁸ This was not a problem for Polish and Lithuanian aristocrats, who usually travelled in an ostentatiously lavish way assisted by at least a few dozen, or sometimes a few thousand friends, servants and soldiers. Their suits were made up of even a few hundred vehicles, and the cost could amount to even 400 thousand zloty, i.e. 70 thousand rubel.⁶⁹

The reason behind taking a lot of equipment was the fact there was no suitable infrastructure facilitating travelling in the Commonwealth: foremostly, there were no inns, common in other countries, to provide food and quite comfortable accommodation in separate rooms or at least in bed. The Polish “karczmas” were not a good substitute one could not really count on a meal there, not to mention decent accommodation. A karczma (inn) was usually a building with only one room, full of insects, filthy, reeking and terribly equipped.⁷⁰ A lot of 17th and 18th century travellers, such as the Frenchman Gaspard de Tende, the British diplomat George Woodward, the chamberlain of the Prussian queen, count Ernst Ahasverus von Lehndorff, and natural scientist and traveller Georg Forster and Silesian doctor Johann Joseph Kausch, were very critical of the condition of Polish inns. They described a typical Polish “karczma” as a wooden building with a residential room with a stove in, and right next to it a large stable connected with a barn. In his 1729 report to the Under-Secretary of State for the Northern Department (British Foreign Office) George Tilson, Woodward wrote, that “there is not an Inn in Poland, that I have yet seen, fit to lodge a Dog. I’ll only compare them to the worst in Westphalia”.⁷¹ Forster even stated that Polish inns had “more facilities for carts and cattle than for people”.⁷² The dwelling rooms were al-

⁶⁶ J.E. Biester, *op. cit.*, 206.

⁶⁷ Tende recommended that in winter travellers should have vodka and a fur sack to keep their legs warm, and if travelling on horse – long boots with chopped straw inside. He added that both riders and cart drivers should drink a glass of vodka before setting off “thus protecting themselves from the cold”: Hauteville [Gaspar de Tende], *op. cit.*, 331.

⁶⁸ *Ibidem*, 331.

⁶⁹ E. Kowecka, *op. cit.*, 57.

⁷⁰ J.S. Bystroń, *op. cit.*, 565-567.

⁷¹ George Woodward to George Tilson, Warsaw 28 May 1729, quoted by B. Krysztopa-Czupryńska, *Rzeczpospolita w oczach dyplomatów brytyjskich w pierwszej połowie XVIII wieku*, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Olsztynie, Olsztyn 2013, 39.

⁷² G. Forster, *op. cit.*, s. 59.

ways really stuffy, as windows remained closed even in summer, the inn's owner lived there with their family and kept all food, including barrels of sauerkraut, which in de Tende's opinion, was the source of these room's bad smell.⁷³

Therefore, it was recommended that during warm seasons travellers should spend the night not in the inn chamber, but in a shed right next to the inn. During his journey to Warsaw in May 1781, Count Lehndorf chose stables instead of "the so-called dwelling room", and it was hastily prepared for him by means of removing manure left behind by wintering calves incensing; airing; and even furnishing it with an old bench, a plank for a table and a travel bed owned by the count.⁷⁴ In winter there was no choice. One had to be prepared for the company of the inn keeper, travellers, and peasants who gathered in warm inns in large numbers on festive days, getting drunk on vodka or beer, dancing and signing all through the night. The inns' equipment did not include beds, and travellers slept on straw.⁷⁵ Tende recommended that travellers should make sure they had fresh straw, as the inn keepers offered bedding used by previous guests. He believed it was similar to sleeping in bedsheets "used by many people".⁷⁶ In fact, Polish inns did not provide sheets, so travellers had to bring them themselves, preferably along with a bed and a mattress.⁷⁷ The wealthiest Polish travellers also brought upholstery fabrics so that they could fence sleeping areas in the inns.⁷⁸ After spending the night in a random room on straw, more picky travellers preferred travelling on without stops or staying the night anywhere. For instance 1778, William Coxe and his companions travelled along a short, but less frequented road without any inns between Cracow and Warsaw.⁷⁹

The quality of accommodation services offered by inns was really low, and there were not so many of them, so Polish people stopped by at their families', friends' or in monasteries. Foreigners could only hope for being hosted at a noble household or renting accommodation in a village or a town, provided that they could reach it before nightfall. Otherwise, they could sleep in a field, which was often more likely than finding an inn. A Tziaristdiplomat, Sheremetev, on his way from Chernobyl, via Korets, Olyka, and Lutsk to Zamość only came across three inns; on 7 occasions he spent the night in some town or village and 9 times in a field, "near a village", "at a well", "in an oak forest", "in the steppe", "at a swamp". Further on during his

⁷³ Hauteville [Gaspar de Tende], *op. cit.*, 329.

⁷⁴ E. Ahasverus von Lehndorff, *op. cit.*, s. 7-8.

⁷⁵ J. Bernoulli, *Podróż po Polsce 1778*, 333; *idem*, *Podróż po Polsce*, 55.

⁷⁶ Hauteville [Gaspar de Tende], *op. cit.*, 330.

⁷⁷ H. Vautrin, *op. cit.*, 813.

⁷⁸ J.J. Kausch, *op. cit.*, 361.

⁷⁹ W. Coxe, *op. cit.*, 653.

journey which led via Cracow to Tarnowskie Góry in Silesia, the suite encountered a settlement every day.⁸⁰

If the journey was longer, it was necessary to prepare food supplies, as one frequently could not buy anything to eat in the country inns. In Tende's opinion, this was caused by the fact that Polish nobles did not pay for the food, and foreign travellers who were willing to pay constituted such rarity that it was not profitable for the inn keepers to keep food for the guests. Therefore, he recommended that travellers restock their food and horse food supplies wherever possible, especially in towns, so that there were always 6-8 bottles of beer, wine and vodka, bread, roast meat, candles, oats for horses and wheel grease. However, he added that food (if available) and accommodation in Polish inns were really inexpensive.⁸¹ Kausch, a Silesian doctor who experienced the reality of travelling across Lesser Poland over one hundred years later, stated briefly and explicitly: "Whoever brings good supply of food and other necessary objects, may of course count on other petty needs to be satisfied; whoever does not, however, will be severely affected by their lack every step of the way. In the country one cannot even get straw for bedding or bread, beer is also hard to get".⁸² Nathaniel Wraxall experienced this situation in Koźmin (today Koźmin Wielkopolski), while he was leaving Poland in 1778, where as there was no food or bed at the inn, was only given clean straw.⁸³ Johann Bernoulli, travelling in Lithuania in the same year, had far fewer problems, and he stated that in each settlement along his route he could buy a chicken, eggs, milk or straw. However, he complained about the lack of silverware, and likecount Lehndorff he found out that most inns were run by Jews and it was difficult to be served well on Friday and – Saturday night because of the Shabbat.⁸⁴

At the end of the 17th century hotels started functioning in the most important towns, offering considerably higher quality of service. The first hotel in Warsaw was called the "Marywill".⁸⁵ In the second half of the 18th century the highest number of such facilities was in Gdansk, but they also began appearing in smaller towns, along

⁸⁰ "Opisanie podróży generała feldmarszałka wojsk rosyjskich, tajnego radcy i kawalera maltańskiego, Św. Apostoła Andrzeja, Orła Białego i Orderu Pruskiego hrabiego Borysa Pietrowicza Szeremietiewa", s. 213-232.

⁸¹ Hauteville [Gaspar de Tende], *op. cit.*, 329-331.

⁸² J.J. Kausch, *op. cit.*, 361. Forster also appreciated the advantages of having food supplies: G. Forster, *op. cit.*, 96; A. White, *Przybysze z Wysp Brytyjskich w podróży przez Rzeczypospolitą doby baroku*, [In:] *Samotrzeć, w kompanii czy z orszakiem?*, 441-442.

⁸³ N.W. Wraxall, *op. cit.*, 556.

⁸⁴ J. Bernoulli, *Podróż po Polsce 1778*, 331-333; *idem*, *Podróż po Polsce*, 54-55; E. Ahasverus von Lehndorff, *op. cit.*, 7-8, 22, 23. See also: W. Coxe, *op. cit.*, 679, 694; J.E. Biester, *op. cit.*, 188-189.

⁸⁵ *Obyczaje w Polsce...*, 127.

with a total novelty coffee shops.⁸⁶ The comfort of travelling rose significantly in provincial areas, mostly thanks to postal stations established after the reign of Augustus II initially on routes that connected Saxony with Warsaw and with Grodno further east. Approximately 50 such stations were established, some of them grand enough to be named postal manors or palaces, like the one built in 1750 in Kutno, where the royal family of Augustus III stayed four times.⁸⁷ In the time of Stanisław Augustus the postal station network was expanded, especially on main routes leading from Warsaw to Vilnius (via Białystok and Grodno) and Cracow (via Małogoszcz). Postal stations provided meals and accommodation in quite comfortable conditions, in nice rooms, according to Forster's description.⁸⁸ Apart from postal stations, "beautiful inns" were established on main routes leading to Warsaw and on the estates owned by the Czartoryski family.⁸⁹

Postal stations and some inns offered not only meals and accommodation, but also exchange of cart drivers and horses, which significantly impacted the pace of travelling. Although foreigners had numerous objections regarding the horses, as they did not resemble the Arab breed the Poles took pride in, massive, weather resistant animals capable of covering long distances (although still only up to 50 km per day).⁹⁰ Postal horses in Lithuania were quite small, and they were only slightly bigger in Poland. However, they were agile, lively and capable of galloping for long distances.⁹¹ Travellers also had objections regarding the appearance of the drivers – postillions, many of whom were Jews. However, they were polite, prompt to provide various services, and, above all skilled driver. Schulz valued Lithuanian postillions more, as the Polish were more sparing to the horses, which slowed down the journey.⁹²

Using the services of postal stations significantly increased the pace of travelling across the Commonwealth. For example, in the autumn of 1767 James Harris travelled nearly 350 km from Śmigiel to Warsaw in 2.5 days, faster than on the route between Berlin and Glogau (Głogów), which was half the distance.⁹³ In 1770 Joseph Marshal

⁸⁶ J. Kitowicz, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce*, 287; G. Forster, *op. cit.*, 103; E. Wendland, *Kawa, herbata i czekolada. Nowe napoje w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej – ich wpływ na życie codzienne*, Dom Wydawniczy Duet, Toruń 2008, 244-268.

⁸⁷ T. Bernatowicz, *op. cit.*, 75-77; R. Zgorzelski, *Między Dreznem a Warszawą...; idem, Polska Poczta w dobie saskiej...*; K. Bartkiewicz, *op. cit.*, 80-82; A. Kruk, *Historia Pałacu Saskiego*, <http://palacsaski.kutno.pl/> [access 10.08.2017].

⁸⁸ G. Forster, *op. cit.*, 59, 71-73, 93; F. Schulz, *op. cit.*, 398.

⁸⁹ J.J. Kausch, *op. cit.*, 361.

⁹⁰ More information in f.e.: Z. Sawicka, *Koń w życiu szlachty polskiej w XVI-XVIII w.*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2004, 15-18.

⁹¹ F. Schulz, *op. cit.*, 403, 666; W. Coxe, *op. cit.*, 694; J.E. Biester, *op. cit.*, 205.

⁹² N.W. Wraaxall, *op. cit.*, 491-492; F. Schulz, *op. cit.*, 384-385, 387, 403-404, 666.

⁹³ J. Harris, *Dziennik pobytu w Polsce 1767*, [In:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, vol. 1, 287, 288.

travelled 50-70 km per day through Samogitia and along the Gdansk-Warsaw-Sieradz route.⁹⁴ In 1778 Johann Bernoulli wrote that in Lithuania he travelled between 57 and 86 km per day, and in Poland (between Warsaw and Poznan) even 100 km.⁹⁵ In the summer of 1785, George Forster travelled 300 km from Vilnius to Białystok in 2 days, and 200 km from Białystok to Warsaw in 26.5 hours.⁹⁶ In the winter of 1788, Lars Engeström travelled 4 days from Cracow to Warsaw in 4 days (399 km, average 75 km daily).⁹⁷ Friedrich Schulz, who managed to cover 115 km in 13 hours, and 690 km in 6 days and two nights, wrote “I doubt that in other countries who see this world as wild, I would be able to cover a land as vast as quickly”. It should be mentioned here that travel expenses were slightly lower than in the neighbouring Kingdom of Prussia.⁹⁸

Sending letters and small parcels was even quicker. Postal service, which had been operating in the Polish lands since the mid 16th century, was modernized in the Saxon era, and the most fundamental reform was implemented based on a royal universal issued by Stanisław Augustus on 18 December 1764. A network of postal offices was established in the entire Commonwealth, (quite high) of postal fees and charges were stipulated, and security and confidentiality of consignment were ensured along with swiftness and punctuality of service. The junction point of the Polish postal service in the 18th century was Warsaw, where the following routes had their beginnings.

The Prussian route to Toruń, Bydgoszcz and Gdańsk, the Greater Poland route to Bydgoszcz, Poznań, Leszno and Wschowa (further on to Berlin and Dresden), the Breslau route to Rawa, Piotrkow, Wieruszow and Breslau (also to Dresden and other German cities, thus also called the German route; further to: Holland, France and England); the Cracow route to Kielce, Cracow, Częstochowa and Tarnowskie Góry (and Bohemia, Austria, Hungary, Italy); the Brest (Minsk) route Lithuanian Brest and Minsk (further on to St. Petersburg and Moscow); the Russian route to Lublin and Krasnystaw, splitting to Lutsk in Volhynia and further on to Kiev and Lviv, Letychiv, Bila Tserkva and Kamianets Podilskyi. Moreover, Vilnius had a separate connection with Lithuanian and Belarusian towns, and so did Cracow with towns in Lesser Poland.⁹⁹ Supplementary to national postal services, there was military postal service that provided shipment of parcels between postal stations and garrisons or places where troops were stationing, it also provided services for local nobility. If necessary,

⁹⁴ J. Marshal, *Podróż przez Polskę 1770*, [In:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, vol. 1, 310-311, 318-321, 323-324.

⁹⁵ J. Bernoulli, *Podróż po Polsce 1778*, 329-331, 343, 457-458.

⁹⁶ G. Forster, *op. cit.*, 96-100.

⁹⁷ L. Engeström, *Pamiętniki*, [In:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, vol. 2, 112, 178.

⁹⁸ F. Schulz, *op. cit.*, 387, 398, 403.

⁹⁹ J.S. Bystron, *op. cit.*, 577-580; R. Zgorzelski, *Między Dreznem a Warszawą...*

a military post was stationed between Dresden or Warsaw and the temporary seats of the king, headquarters of large military formations and the seats of the hetmans in the Saxon era, and Military Committees in the Stanisław Augustus era. The Russians applied the same solutions during the deployment of their army in the Commonwealth which already had its beginning during the Northern War.¹⁰⁰

The factor with the greatest impact on postal package delivery time was the dispatchment term. Delivery time was shortest when the package departed or arrived in Warsaw. In the Saxon era, post was dispatched and received from specific directions once a week or every two weeks, depending on the importance of the route, and for the Breslau (Wrocław) – the so called German route – or Cracow even twice a week (in 1735 and 1754 first on Monday and Friday, in 1754 “Cracow post” on Wednesday and Saturday). During the reign of Stanisław Augustus, the frequency of dispatchment increased to twice a week on the most important national routes.¹⁰¹ Once the mail was dispatched, it arrived at the destination post station. During the reign of Augustus II it was assumed that “regular” post and messengers should get from Warsaw to Dresden (approx. 600-620 km) within 135.5-136.5 hours, or six days (passenger transport took 14-16 days). In 1732 thanks to the launch of a messenger relay via Kargowa and Wschowa, that time decreased to three days.¹⁰² Timeliness and punctuality were not the only merits of the Polish postal service. These also included safety of delivery and continuous operation during wartime. The postal system operated quite efficiently during the Polish succession war of 1733-1735 and the Bar Confederation in 1768-1774. During the Polish-Russian war in 1792 it was even possible to send letters between Warsaw and St. Petersburg.¹⁰³ It should be mentioned here, that it was also safe to travel around the Commonwealth, a fact foreign travellers emphasized since as early as the 17th century. This as a result of the Polish law treating road robbery as one of the most serious crimes, included in the so-called municipal articles (*Quatuor*

¹⁰⁰ SHD, 10026 Geheimes Kabinett, loc. 2097/26, loc. 3663/3; T. Ciesielski, *Funkcjonowanie poczty wojskowej w czasach Augusta III*, [In:] *Komunikacja i komunikowanie w dawnej Polsce*, eds K. Stępiak, M. Rajewski, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2008, 321-332.

¹⁰¹ Voенно-istoricheskii muzei artillerii, inzhenernykh voisk i voisk svyazi, Sankt Petersburg – arhiv, f. 2, op. ShGF (Shtab general-fel'dtseihmeistera), d. 540, no 30; Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum Rodziny Bartoszewiczów, ms 509, 219; “Ordynacya Generalnego Postamptu Korony W X Lit w Warszawie względem przychodzących y odchodzących Poczty ordynaryjnych”, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, [old] print 36147; AGAD, Zbiór Popielów, ms 299, 182-185; R. Zgorzelski, *Polska Poczta w dobie saskiej...*

¹⁰² SHD, 10026 Geheimes Kabinett, loc. 3663/5; R. Zgorzelski, *Między Dreznem a Warszawą...*; L. Zimowski, *op. cit.*, 43, 158; K. Bartkiewicz, *op. cit.*, 80-82.

¹⁰³ J. Łojek, *Misja Debolego w Petersburgu w latach 1787-1792. Z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w czasach Sejmu Czteroletniego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 1962, 142-157.

articuli iudicii castrensis) and punished by death.¹⁰⁴ In the 18th century both local and military authorities reacted to road robbery immediately, sending starost and voivodeship militia or even regular military troops (in Greater Poland Gypsies were usually the accused)¹⁰⁵. Road safety decreased during war operations. In his description of conditions of travelling between Dresden and Warsaw Adam Friedrich Zürner warned that in Poland one should be prepared for robbers and other threats, but this description was based on experiences from the time of the Northern war. Also the periods of the Polish succession war (1733-1735, but the last Russian military units left territory of Polish-Lithuanian Commonwealth in the mid of 1736), the Russian intervention in Poland or the Bar Confederation (1768¹⁰⁶-1772) were quite uncomfortable in this respect, and interestingly enough the greatest threat at that time came from tsarist army troops, especially the irregular cavalry.¹⁰⁷

In the 18th century, the Commonwealth was a country full of paradoxes also in terms of travelling and communication. On the one hand, it was poor and underdeveloped, not only in the eyes of visitors from western Europe, but also of 18th century Russians who travelled as diplomats, scientists, military officers, or were simply travellers curious of the world. They witnessed the poverty among the peasants and were forced to use really bad roads and even worse inns. On the other hand, however, on the road one could see the ostentatious lavishness shown off by Polish and Lithuanian aristocrats travelling by expensive coaches in large suites. What was the most surprising, however, was the safety of travelling and extraordinary swiftness of the postal service in Poland and Lithuania. It met the highest contemporary standards as far as quality and promptness of service were concerned, and even went beyond them in terms of ensuring postal confidentiality. It was eagerly used by the Russians, who used the Polish postal service without hesitation to send diplomatic reports, although they themselves were more than eager to control the correspondence of diplomats accredited at the court in Petersburg.

---

¹⁰⁴ J.E. Biester, *op. cit.*, 206-207; A. White, *op. cit.*, 443.

¹⁰⁵ T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2009, 493, 516, 518; *idem*, *Pogranicze polsko-pruskie w dobie wojny siedmioletniej*, "Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 2008, 259, nr 1, 3-4.

¹⁰⁶ The Russian army was stationed in the Polish-Lithuanian Commonwealth almost uninterruptedly from 1757, from 1764 as intervention forces to ensure the choice of Stanisława Augusta for a king, and then to safeguard the interests of Russia and its empress, Catherine II.

¹⁰⁷ J.-H. Bernardin de Saint-Pierre, *Opowiadanie o tym, co się wydarzyło od czasu mego wyjazdu z Warszawy 1764*, [In:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, vol. 1, 213; J. Bernoulli, *Podróż po Polsce 1778*, 323.

ROADS, TRAVELLING AND COMMUNICATION IN THE POLISH-LITHUANIAN
COMMONWEALTH IN THE 18TH CENTURY. RUSSIAN
AND WEST EUROPEAN VISITORS' PERSPECTIVE

Summary

The article presents the technical condition of roads, waterways, bridges, levees and other engineering structures in Poland based on accounts of visitors from Russia and other foreign countries. It discusses land and water means of transport were discussed along with the quality of service offered by Polish and Lithuanian inns which were valued very poorly by all foreigners. In the 18th century, travelling and communication in the Polish-Lithuanian Commonwealth was a truly fascinating issue. Both Russian and West European visitors saw the country as full of paradoxes, and encountered many obstacles during their journeys. The dramatically bad condition of roads, terrible inns, and poverty of the peasants contrasted with the ostentatious lavishness of travelling Polish and Lithuanian aristocrats. However, the roads were surprisingly safe and the postal service was extraordinarily efficient and swift even during wartime, going beyond contemporary standards by means of ensuring confidentiality of sent documents. In the 18th century, thanks to the expansion of the system of postal station, travelling around Poland and Lithuania became not only more comfortable, but also much faster. It was possible to make 60-100 km per day. However, transport of goods or marching the army was very troublesome, as then the average pace was approx. 10, max. 15 km per day.

Keywords: The Eighteenth Century, The Polish-Lithuanian Commonwealth, Roads, Travelling, Communication, Post, Travels, Russian visitors in Poland and Lithuania; visitors from countries of western Europe in Poland and Lithuania

DROGI, PODRÓŻOWANIE I FUNKCJONOWANIE POCZTY
W RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW W XVIII W.
Z PERSPEKTYWY PRZYBYSZY Z ROSJI I PAŃSTW EUROPY ZACHODNIEJ

Streszczenie

W artykule przedstawiony został stan techniczny dróg lądowych i rzecznych, mostów, grobli oraz pozostałej infrastruktury komunikacyjnej w Polsce na podstawie relacji podróżników z zagranicy, w tym Rosjan. Stan oraz jakość lądowych i rzecznych środków transportu był oceniany przez cudzoziemców bardzo nisko, podobnie jak jakość usług oferowanych w przydrożnych karczmach w Polsce i na Litwie. W rezultacie podróżowanie w XVIII w. po Rzeczypospolitej mogło stanowić interesujące doświadczenie. Tak goście z Rosji, jak i z krajów zachodniej Europy natrafiali na wiele przeszkód w trakcie podróży, postrzegając przy tym kraj jako pełen paradoksów. Fatalny stan dróg, przerażające swoim standardem karczmy czy ubóstwo chłopstwa zestawiali z ostentacyjnym przepychem, z jakim podróżowali polscy i litewscy magnaci. Dostrzegali jednak też, że stan bezpieczeństwa na drogach był dobry, a poczta działała sprawnie nawet w okresach działań zbrojnych toczących się w Rzeczypospolitej, zapewniając wysokie standardy, jeżeli chodzi o szybkość dostarczania, jak i zabezpieczanie przesyłek. Na podstawie relacji cudzoziemców można stwierdzić, że dzięki rozwojowi sieci stacji pocztowych podróżowanie po Polsce i Litwie w XVIII w. stawało się stopniowo coraz wygodniejsze i szybsze. Wykorzystując infrastrukturę pocztową można było pokonywać nawet 60-100 km dziennie, ale przewóz towarów czy przemarsz wojsk sprawiał znacznie większe problemy, co powodowało, że dziennie można było pokonać 10, maksimum 15 km.

Słowa kluczowe: wiek osiemnasty; Rzeczpospolita Obojga Narodów, drogi, podróżowanie, komunikacja, poczta, podróżnicy, Rosjanie w Polsce i na Litwie; przybysze z zachodniej Europy w Polsce i na Litwie

Adrian Talarek

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

ORCID 0000-0002-6313-6744

PROPAGANDOWE WYKORZYSTANIE ŚWIĄT I ROCZNIC W OKRESIE STALINOWSKIM (1945-1956) NA PRZYKŁADZIE REGIONU DOLNOŚLĄSKIEGO I CZĘSTOCHOWSKIEGO

Święto w systemie władzy komunistycznej było bardzo specyficzną przestrzenią konstruowania pewnych znaczeń propagandowych, nadawanych i odbieranych w konwencji wolnego czasu i społecznej rekreacji. Umożliwia to organizatorom tych działań na większe niż w innych sytuacjach komunikacyjnych (działania propagandowe prowadzone w zakładach pracy) skupienie się na świadomości odbiorców. Organizacja święta pozwala na zgromadzenie dużej liczby uczestników i poddanie ich zmasowanej, przemyślanej manipulacji intelektualnej i emocjonalnej. Powszechność święta i jego zdolność do kształtowania pozytywnych emocji społecznych jest dla każdej władzy bezcenną okazją do zbiccia pożytecznego dla niej kapitału politycznego. Z tych właśnie względów analiza świąt wdrożonych do publicznej realizacji jest miarodajną platformą dla charakterystyki pewnych metod propagandy komunistycznej¹. Kanon obchodów świąt państwowych w Polsce Ludowej był praktycznie taki sam. Najważniejszymi były: Święto Pracy, Święto Odrodzenia Polski, Święto Wojska Polskiego oraz Święto Rewolucji Październikowej. Były też inne mniejsze święta, jednak te wymienione były najważniejsze i najbardziej hucznie obchodzone. Tematem artykułu jest ukazanie, w jaki sposób władze polskie w okresie stalinowskim wykorzystywały różnego rodzaju uroczystości do celów propagandowych na przykładzie dwóch różnych regionów.

Okres stalinowski przyniósł ideologizację życia społecznego we wszystkich dziedzinach życia, jakie obejmował. Niezwykle znaczenie uzyskały także rytuały państwowe. Dotychczas istniejące wątki oficjalnego ceremoniału zostały bardziej rozbudowane i bardziej poddane ideologii komunistycznej. Piotr Osęka, w pracy poświęconej świętom i uroczystościom państwowym w latach 1944-1956, zwraca dużą uwagę na to, że wszystko miało znaczenie dla „świata oficjalnego”, który był lansowany przez wszystkie kraje, które należały do bloku wschodniego. Osęka podzielił komunistyczny rok obrzędowy na święta, które były obchodzone na terenie całego kraju²:

– 1 stycznia – Nowy Rok,

¹ E. Aronson, A. Pratkanis, *Wiek propagandy*, Warszawa 2005, s. 34.

² P. Osęka, *Rytuały stalinizmu. Oficjalne święta i uroczystości rocznicowe w Polsce 1944-1956*, Warszawa 2007, s. 95, 102.

- 17 stycznia – wyzwolenie Warszawy,
- 27 stycznia – rocznica śmierci Lenina,
- 23 lutego – rocznica powstania armii radzieckiej,
- 8 marca – Dzień Kobiet,
- 1 maja – Święto Pracy,
- od połowy maja do połowy czerwca – Święto Ludowe,
- 1 czerwca – Dzień Dziecka,
- ostatni tydzień czerwca – Święto Morza,
- 22 lipca – Święto Odrodzenia Polski,
- trzecia niedziela sierpnia – Święto Lotnictwa Polskiego,
- pierwsza połowa września – dożynki,
- 12 października – Dzień Wojska Polskiego,
- 7 listopada – rocznica rewolucji październikowej,
- 4 grudnia – Święto Górnicze,
- 21 grudnia – urodziny Stalina.

Oczywiście to nie są wszystkie święta, jakie były obchodzone przez władze (partyjno-państwowe), którym towarzyszyła rozbudowana oprawa rytualna, angażująca dużą część społeczeństwa. Wszystkie te święta miały za zadanie przyciągnąć widza i sprawić, żeby chciał rokrocznie brać w nich udział i być częścią tych wydarzeń, które rozgrywały się na jego oczach – np. święto 1 Maja czy Święto Odrodzenia 22 Lipca³.

Maszyna świąt stalinowskich angażowała duże zasoby organizacyjne państwa. W 1949 roku według danych szacunkowych w skali całego kraju odbyło się około pół miliona masówek w zakładach pracy i około 40 tysięcy wieców, pochodów oraz akademii⁴. By propagandą skutecznie spełniała stawiane przed nią zadania, musiała być totalna, wszechobecna i zaistnieć w każdym aspekcie życia każdego człowieka epoki komunizmu. Rzecz jasna, rozmach propagandy nie był jedynym warunkiem jej skuteczności. Ważne przede wszystkim było to, by działania propagandowe nie toczyły się jedynie równoległe z życiem obywatela, by propaganda nie była tylko hasłem, które każdy mijał w drodze do pracy, ulotką, która została rzucona pod drzwi bądź artykułem pobieżnym, który ukazywał się w gazecie. Propaganda musiała być nieodłącznym elementem życia, musiała się przewijać w każdej nawet najmniejszej działalności obywatela. Mało tego, komuniści próbowali uczynić wszystko, by odbiorca propagandy stał się aktywnym uczestnikiem działań propagandowych, a często również ich narzędziem. Stąd obecność treści propagandowych w nauczaniu szkolnym, stąd masówki i zebrania urządzone w zakładach pracy, stąd magiczny i niepowtarzalny ry-

³ *Ibidem*, s. 102.

⁴ Dane przybliżone zestawione na podstawie meldunków Wydziału Organizacyjnego KC; Meldunki wydziału organizacyjnego KC, pierwszy-czwarty-kwartał 1949, [w:] P. Osęka, *op. cit.*, s. 243.

tuał i klimat święta pierwszomajowego⁵. Ogromna większość świąt komunistycznych zawierała w sobie element mobilizacji, każda zaś mobilizacja odbywała się w świątecznym nastroju. Zamiłowanie do tłumnych zgromadzeń i przedsięwzięć angażujących miliony obywateli było formą samooszukiwania się rządzących, którzy organizowali te przedsięwzięcia, aby móc uwierzyć, że obywatele uczestniczą w budowaniu ustroju. Niewątpliwie w grę wchodziła także bardziej pragmatyczna kalkulacja – akcje mobilizacyjne zaprzętały dużą uwagę społeczeństwa, pochłaniały jego czas i energię. Mogło to zapobiegać takim zjawiskom negatywnym, jak zbiorowy opór czy choćby masowe formułowanie roszczeń pod adresem władzy⁶.

Słowo świąteczne stanowiło przede wszystkim element rytuału przejawiającego się na różnych poziomach. Był on konsekwencją i jednocześnie przyczyną zaburzenia naturalnej hierarchii funkcji, jaką powinien pełnić tekst. Jeśli funkcja komunikatywna ustępuje pierwszeństwa funkcji fatycznej, czy nawet funkcji rytualnej, wtedy jasne się staje, że istota tekstów pierwszomajowych nie polegała na informacyjności, nie polegała na zaistnieniu w określonym miejscu i czasie – w tym wypadku w określonej czasoprzestrzeni świątecznej. Owo zaistnienie miało być może w założeniu sprzyjać kontaktowi, ale przez dominację funkcji rytualnej kontakt ten okazywał się często pozorny⁷. W propagandzie PRL-owskiej nastąpiła zmiana uporządkowania funkcji języka – funkcja komunikatywna nie była już najważniejsza, w związku z tym język mógł stracić dominujące znaczenie, prymarny charakter, stając się jednym z elementów rytuału, funkcjonującymi z innymi kodami na równi. Uprzedmiotowienie języka sprowadza go do roli jedynie rytualnego gestu w świątecznej czasoprzestrzeni, która może stanowić argument potwierdzający powyższe założenia. Rola języka była jednak znaczniejsza od innych kodów, jego prymarność mimo wszystko zostaje zachowana⁸. Być może najgłębszą, najbardziej prawdziwą funkcją PRL-owskich obrzędów nie było agitowanie za komunizmem ani kreowanie mirażu jedności, lecz budowanie przeświadczenia, że to miało być wieczne i niezmienne. To, że żyjemy w wolnej Polsce, że możemy cieszyć się prawdziwą demokracją, przy wszystkich jej ułomnościach, powoduje, że praca PRL-owskich propagandzistów zakończyła się klęską⁹.

Z racji oficjalnie podkreślanego przez władze komunistyczne sojuszu robotniczo-chłopskiego, propagandowo stanowiącego filar systemu narzuconego w Polsce zaraz po zakończeniu drugiej wojny światowej w 1945 roku, ważne miejsce w kalendarzu

⁵ M. Czyżniewski, *Propaganda polityczna władzy ludowej w Polsce 1944-1956*, Warszawa 2006, s. 258.

⁶ P. Osęka, *op. cit.*, s. 245.

⁷ A.D. Stasiński, *Święto zawłaszczonych znaczeń. 1 Maja w PRL. Ideologia, rytuał, język*, Wrocław 2006, s. 220.

⁸ *Ibidem*, s. 250.

⁹ *Ibidem*, s. 262.

świąt państwowych zajmowały obchody Święta Ludowego¹⁰, chociaż ich rozmiary były znacznie mniejsze i znacznie skromniejsze w porównaniu z obchodami świąt 1 Maja czy też 22 Lipca. Podobnie jak już zostało to wcześniej podkreślone w przypadku dat ważnych dla Polski Ludowej, czyli 1 Maja i 22 Lipca, starano się w jak najbardziej przekonujący sposób na zwoływanych specjalnie w tych celach zebraniach w poszczególnych gromadach skłonić uczestników do podejmowania różnych zobowiązań produkcyjnych. W czerwcu 1952 roku uroczystości Święta Ludowego odbyły się dokładnie w 63 miejscowościach w Polsce, w których udział wziąć mogło około 120 tys. osób, natomiast rok później ta liczba wyniosła 150 tys. osób, w tym 70 tys. stanowili chłopi. Podobną frekwencję miały także wrześnieowe dożynki, choć osiągnąć ją przede wszystkim dzięki uczestnictwu ekip robotniczych, które, jak już zostało to wcześniej sformułowane, były przywożone z miasta, aby podwyższyć liczbę osób, które brały udział w tych wydarzeniach. Tam, gdzie nie docierały transporty robotnicze, udział ludzi w takich świątach był znacznie mniejszy¹¹. W 1948 roku w Zgorzlecu odbyły się uroczystości pierwszomajowe złożone z pochodu i akademii, podczas której nastąpiło „odsłonięcie sztandaru Powiatowego Komitetu PPR”¹².

O ile 1 maja należał do PPR, to zgorzeleckie Starostwo Powiatowe w 1948 roku przygotowywało na 2 maja Bieg Narodowy. W zachowanym planie przygotowawczym czytamy:

11.10. Zbiórka zawodników do biegu narodowego przed gmachem gimnazjum i Liceum Państwowego oraz wymarsz do Defilady.

Porządek marszu:

1. Orkiestra (o ile będzie)
2. Przewodniczący
3. Komisja przygotowawcza
4. Sędziowie
5. Flaga państwowa z przedstawicielami każdego biegu
6. Zawodniczki do biegu na 500 m.
7. Zawodnicy do biegu na 1000 m.
8. Zawodnicy do biegu na 2000 m.

Przemarsz ulicami Staszica, Daszyńskiego i ul. Gen. Świerczewskiego – defilada (trybunę ustawić na wysokości sklepu muzycznego). Po defiladzie marsz ul. Wolności do domu ZWM. Zakończenie imprezy przewidziano na godzinę 15.45 po przybyciu przedstawicieli władz następuje wyciągnięcie

¹⁰ Święto polskiego ruchu ludowego obchodzone od 1931 r. w pierwszym dniu Zielonych Świątek.

¹¹ Notatka informacyjna nr 100 w sprawie przebiegu Święta Ludowego w województwie wrocławskim; Ocena przebiegu uroczystości dożynkowych na terenie Dolnego Śląska, [w:] J. Nowosielska-Sobel, G. Strauchold, *Piastowska-komunistyczna satysfakcja? Obchody rocznic historycznych i świąt państwowych na Śląsku po II wojnie światowej*, Wrocław 2008, s. 141-142; M. Ordyłowski, *Więć dolnośląska w latach 1945-1956. Władza a społeczeństwo*, Wrocław 1999, s. 87.

¹² Uchwała PRN Zgorzelec nr. 62 z dnia 16.04.1948 r., PI -86/32/47/s. 183, [w:] J. Nowosielska-Sobel, G. Strauchold, *op. cit.*, s. 117-118.

flagi państwowej na maszt oraz po krótkim przemówieniu wręczenie nagród. Po wręczeniu nagród zostaje flaga państwowa opuszczona na dół. Na tym kończy się Narodowy Bieg Państwowy¹³.

Bardzo precyzyjny scenariusz zakończenia, którym flaga państwowa opuszczona jest w dół, jakby na znak żałoby, nie pozostawia złudzenia, że to koniec radosnego świętowania. Wyraźnie odcinano się w ten sposób od obchodzonego przed wojną święta 3 Maja, czyli święta Konstytucji.

Natomiast w regionie częstochowskim należy odnotować pierwsze na terenach wyzwolonych po okupacji niemieckiej obchody Święta Ludowego w 1945 roku, które to przypadało na 20 maja, a więc niedługo po zakończeniu działań wojennych. Wówczas to Naczelny Komitet Wykonawczy Stronnictwa Ludowego zwrócił się do chłopów z odezwą następującej treści:

W pierwszym dniu Zielonych Świąt, tj. 20 maja, przypada nasze Chłopskie Święto, pierwsze nasze święto w Odrodzonej Polsce. W dniu tym pokażemy światu, że chłop polski jest dojrzałym obywatelem swego kraju. Pójdziemy tłumnie na powiatowe i wojewódzkie manifestacje, aby zadokumentować naszą wolność, nasze prawo do Ziemi, Wiedzy i Władzy. [...] Na gruzach krwi i życiem okupili naszą wolność i przyczynili się do zwycięstwa demokracji. Na gruzach tych oświadczamy mocno i zdecydowanie całemu światu, że polski chłop nie da się już odepchnąć od współdziałania przy budowie Nowej Niepodległej i Demokratycznej Polski Ludowej¹⁴.

Przy tej okazji częstochowska gazeta „Głos Narodu” w dość obszerny i bardzo drobiazgowy sposób opisała obchody pierwszego Święta Ludowego, które odbyło się w podczęstochowskiej wsi Małusy Wielkie koło Olsztyna.

UWAGA!!! OBYWATELE MIASTA CZĘSTOCHOWY I OKOLICY

W związku z nowopowstającą Powiatową Szkołą Rolniczą w majątku Małusy Wielkie, z inicjatywy Kierownictwa tejsze szkoły, przy poparciu Starostwa i Powiatowej Rady Narodowej, oraz przy współpracy miejscowego Związku Walki Młodych, podczas Zielonych Świąt w dniu 20 i 21 maja [1945 r.] organizuje się wielką imprezę dochodową na cele tejsze szkoły. Kierownictwo zaprasza wszystkich obywateli o wzięcie możliwie jak najliczniejszego udziału w imprezie dla zapełnienia pustej jeszcze kasy szkolnej. Bez troskie spędzenie paru godzin w pięknym małusowskim parku uprzyjemnione będzie muzyką. Bufet obficie zapełniony, smaczny i tani. Dojazd pociągiem – Częstochowa stacja Olsztyn godz. 6 i 13 ze stacji Olsztyn miły spacer 2 km przez las sosnowy i pola do miejscowości Małusy Wielkie. Powrót tą samą drogą o godz. 11 lub 19. Dla chcących pozostać na noc przewidziane są noclegi. W razie niepogody zabawa taneczna odbędzie się na Sali¹⁵.

Święto 1 Maja, zwane też oficjalnie od 1949 roku Świętem Pracy, zyskało zupełnie nowy wymiar, ponieważ ówczesne kierownictwo partii starało się nadać oficjalnej ideologii marksizmu-leninizmu status „religii panującej” i dzięki temu bardziej wzmocnić

¹³ *Ibidem*, s. 117-118. W cytatach zachowano pisownię oryginalną.

¹⁴ *Chłopskie Święto*, „Zielony Sztandar” 20.05.1945, nr 17, s. 1; J. Bińczak, *Święto Ludowe 1904-1964*, Warszawa 1965, s. 108-109.

¹⁵ *Uwaga!!! Obywatele miasta Częstochowy i okolicy*, „Głos Narodu. Informacyjny Dziennik Demokratyczny Ziemi Częstochowskiej” 20.05.1945, nr 81, s. 3.

kult państwowy oraz rytuał, która miała odtąd towarzyszyć narodowi co roku. Jednym z głównych uroczystości, w jakie były zaangażowane władze państwowe, było święto 1 Maja, a jego symbolem stały się słynne pochody majowe¹⁶. W każdym regionie Polski wydarzenia 1 Maja miały przeważnie jeden scenariusz. Jeśli chodzi o rejon dolnośląski w 1949 roku, w Bogatyni odbyły się obchody dla trzech gmin: Bogatyni, Opolna Zdrój i Działoszyna. Przygotowania zaczęto już kilka dni wcześniej. W przededniu miasteczko przybrało świąteczny nastrój: „Urządzono po prostu wyścig, kto bardziej pomysłowo udekoruje swój budynek, tak, że wszystkie gmachy były okazale udekorowane”¹⁷.

Po południu w Sali teatralnej PZPR odbyła się akademie złożona z części oficjalnej i artystycznej, stanowiąca preludium do właściwych obchodów.

W dniu 1 maja o godz. 7-mej syreny fabryczne oznajmiły pobudkę. O godz. 9-tej zgrupowane oddziały poszczególnych organizacji związków i zakładów pracy stawili się na placu zbiórki. Z każdą chwilą rósł las sztandarów i transparentów. O godz. 10.30 zaczęła się oficjalna część uroczystości. Przemówienia wygłaszali przedstawiciele: Partii, Organizacji Społecznych, Wojska oraz przedstawiciel delegacji czeskiej, która przybyła do Bogatyni w liczbie 10 osób. Po przemówieniach uformowano szyk pochodu. Przez ulice naszego miasteczka przedefilował barwny pochód. Inteligent, robotnik i chłop w zwartych szeregach, ramię w ramię pod jednym sztandarem manifestowali jedność klasy robotniczej i całego ludu polskiego. Na trybunie delegacja złożona z przedstawicieli partii i organizacji społecznych odbierała defiladę. Pochyliły się sztandary i w poważnym skupieniu pochód przedfilował¹⁸.

Natomiast podobnie jak w Bogatyni obchody Święta 1 Maja we Wrocławiu wyglądały następująco:

OLBRZYMIA MANIFESTACJA ŚWIATA PRACY WE WROCŁAWIU

Wrocław. W dniu Święta Pracy na Placu Wolności zebrało się ponad 100.000 wrocławian na wiec, w czasie którego przemawiali, z ram. KC PPR pos. Dubiel, CKW PPS – pos. Bobrowski oraz delegat NKW SL wiceminister Drewnowski. Poseł Dubiel zobrazował ogrom zadań, jakie stoją przed nami na terenie Ziemi Zachodnich. Dzięki solidarności partii robotniczych prace te zostaną wykonane. Protektorzy anglosascy Niemiec mówią swoje – stwierdził mówca – a naród polski zrobi swoje. Przemówienie posła Bobrowskiego poświęcone było roli, jaką odegra zjednoczona demokracja polska w wykonaniu planu 3-letniego. Minister Drewnowski nakreślił znaczenie współpracy partii robotniczych ze stronnictwem polskim na Dolnym Śląsku. Po wiecu uformował się pochód, który przemaszerował ulicami miasta na Plac Grunwaldzki, gdzie olbrzymi pochód w przeciągu 4ch godzin defilował przed przedstawicielami władz państwowych, samorządowych i politycznych. Największy w Polsce plac zapełnił się po brzegi ludźmi. Po południu odbył się szereg imprez sportowych oraz wielka zabawa ludowa w Hali Tysiąclecia¹⁹.

¹⁶ P. Osęka, *op. cit.*, s. 95, 102.

¹⁷ Sprawozdanie z obchodu Święta 1-go maja w Bogatyni wspólnie z gminami Opolno Zdrój i Działoszyn, PI-86/32/7/s. 61, [w:] J. Nowosielska-Sobel, G. Strauchold, *op. cit.*, s. 118.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/301672/edition/288698/content?ref=desc> [dostęp: 17.04.2019].

Natomiast w Częstochowie, jak i we Wrocławiu święto 1 Maja zbytnio się nie różniło i miało dość podobny przebieg.

ŚWIĘTO 1-MAJA W CZĘSTOCHOWIE

1-majowa manifestacja odbyła się w r.b. na Placu Daszyńskiego. Imieniem Komitetu Obchodu Świąta zagał uroczystość prezes MRN tow. K. Zajda po czym głos zabrał przedstawiciel CKW PPS minister odbudowy Kaczorowski. Mówca pozdrowił na wstępie czerwoną Częstochowę. Następnie omówił zadania i cele ruchu robotniczego, historię pierwszomajowych manifestacji w Polsce. Z kolei zabrał głos przedstawiciel KC PPR tow. poseł Cieślik. Mówca powitał zebranych mówiąc: „Klasa robotnicza od 58 lat obchodzi święto 1-go Maja. Czerwonego sztandaru nie zmiotł ani car, ani nie usunęła go przemoc granatowej policji. Przetrwał zwycięsko bezrobocie, lokauty, Berezę i więzienia. Proletariat nie ugiął się i uparcie walczył o realizację hasła jedności robotniczej o wyzwolenie ludu spod jarzma wyzyskiwaczy. Obok czerwonych sztandarów są dziś sztandary zielone. Świadczy to, że robotnik i chłop polski rozumie dobrze swe posłannictwo, zadania dnia: utrwalenie niepodległości i poprawę bytu szerokich mas. W r. 1945 Polska Partia Robotnicza zainicjowała 3-letni plan odbudowy kraju. W jego realizacji górnictwo przekroczyło już przedwojenne normy wydobycia, rozwija się hutnictwo, pracuje kolejnictwo, wzrasta oświata. Osiągamy to dzięki świadomemu wysiłkowi ludzi pracy, dzięki jedności działaniu dwu robotniczych partii, poparciui i współpracy z SL i SD. My postępujemy drogą słuszną, drogą walki z paskarstwem i nadużyciami realizując przede wszystkim hasło odbudowy kraju. Jednolity front partii robotniczych PPR i PPS najlepiej zapewni realizację naszych celów. Dążymy do zagospodarowania Ziemi Zachodnich i zabezpieczenia naszych granic na Odrze i Nysie. Ziemia te były polskie i polskimi pozostaną”. Kończąc swe przemówienie tow. Cieślik wznosił okrzyk: „Niech żyje Blok Stronnictw Demokratycznych! Niech żyje sojusz Świata Pracy!”. Z kolei wygłosili przemówienia ob. poseł J. Palczewski, a imieniem SL ob. Kołodziejwski. Imieniem organizacji młodzieżowych wygłosił przemówienie ob. Góralski, a imieniem „Wici” ob. Nowak. Po przemówieniach nastąpiła defilada. Na czele pochodu szły poczty sztandarowe PPR i PPS, poczty ze sztandarami państwowymi, Rady Związków Zawodów, a dalej SL i SD. Dalej postępowały Komitety Miejskie PPR i PPS, oraz zarząd Pow. Rady Związków Zawodowych. Z kolei szły organizacje społeczne, dzielnice śródmiejskie, PPR i PPS oraz: „Bund”, Związki Zawodowe: Kolejarze i Zw. Prac. Dróg Kolejowych, górnicy, metalowcy, włókniarze, pracownicy chemiczni, budowlani, samorządowcy, spółdzielcy, spożywczy, pracownicy leśni, drukarze, urzędnicy państwowi, dozorczy, organizacje młodzieżowe: OMTUR i ZWM, ZMD, WICI, ZHP, szkoły i Ormowcy. Defiladę zamykały barwnie przystrojone wozy z transparentami i eksponatami ilustrującymi osiągnięcia danych zakładów pracy. Jechały wozy: Huty „Częstochowa”, PCK, Wodociągów i Kanalizacji, Elektrowni Miejskiej, M. Zaw. Straży Pożarnej, Straży Pożarnej „Stradom”, Zakładów Ceramicznych i Państw. Przedsiębiorstwa Transportowego. Defilada trwała blisko 2 godziny. W manifestacji wzięło udział ok. 60.000 ludzi. W obchodzie wzięły również udział delegacje z pobliskich wsi²⁰.

W Częstochowie, podobnie jak w Zgorzelcu czy innych miejscowościach ziemi dolnośląskiej, święto 1 Maja było jednym z najbardziej hucznie obchodzonych świąt w mieście. Niezwykle ważne z propagandowego punktu widzenia było wytworzenie odpowiedniego nastroju wśród uczestników pochodu, stworzenie swego rodzaju takiej dumy i radości z tego, że bierze się udział w czymś doniosłym, w tej chwili, która trwa,

²⁰ <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/301673/edition/288699/content?ref=desc> [dostęp: 17.04.2019].

że każdy uczestnik będzie mógł przekazywać następnym pokoleniom to, co widział. Okólnik PZPR w sprawie obchodów 1 Maja mówił, że:

W pochodach należy budzić nastrój swobody, organizować muzykę i śpiew. Pochody nie mogą być zamienione w sztywne przemarsze, w których wojskowy dryl przytłumia wesołą i swobodną atmosferę i osłabia polityczną wymowę manifestacji. Ażeby podtrzymać żywy i bojowy nastrój trzeba przygotowywać grupy aktywistów, które będą inicjować śpiewanie pieśni, wznoszenie haseł, wykorzystać obok orkiestr dętych także inne zespoły muzyczne i wokalne oraz zawczasu zorganizować wśród młodzieży i w zakładach pracy nauczanie tekstów pieśni²¹.

Trening pożądanych postaw przedświątecznych, jakie miały towarzyszyć ludziom, miał być manewrem dopracowanym w szczegółach, aby każdy w ten dzień czuł się szczęśliwy. Akcje pierwszomajowe były przeprowadzane nawet wśród dzieci i młodzieży, a w 1950 roku nawet we wszystkich polskich przedszkolach.

Przedszkolaki uczyły też 1-majowe święto. Przed kilku dniami była u nich akademie. Dzieci śpiewały, mówiły wiersze, a przodownicy grzeczności i nauki otrzymali od komitetu rodzicielskiego nagrody – małe, piękne książeczki. Delegacja przedszkolaków – dziesięciu tzw. starszaków – uczestniczyć będzie w manifestacji 1-majowej²².

Również przed samym świętem były wydawane biuletyny Komitetów Wojewódzkich, w których wyraźnie wydawano instrukcje, w jaki sposób należy organizować pochód i w jakiej atmosferze ma przebiegać.

PPR NA DOLNYM ŚLĄSKU

BIULETYN KOMITETU WOJEWÓDZKIEGO POLSKIEJ PARTII ROBOTNICZEJ

Wrocław

Nr. 1.

Kwiecień 1948 r.

POCHODY 1-MAJOWE BĘDĄ SYMBOLEM WSPÓLNEGO MARSZU KU JEDNOŚCI ORGANICZNEJ
Z REZOLUCJI KC PPR I CKW PPS.

W obliczu wydarzeń na arenie międzynarodowej oraz wobec doniosłych zadań stojących przed narodem polskim – interes Państwa Polskiego i mas ludowych nakazuje jeszcze większe zwanie szeregów mas pracujących i wzmoczenie ich aktywności. Te cele przyświecać będą tegorocznej kampanii 1-majowej, która ogarnie wielkomilionowe masy ludzi pracy. We wszystkich miastach, miasteczkach i osadach fabrycznych, powołać należy Komitety 1-Majowe pod przewodnictwem PPR i PPS i Związków Zawodowych z udziałem przedstawicieli innych partii demokratycznych. Pochody 1-majowe staną się w tym roku symbolem dalszego zacierania się różnic między dwoma odłamami ruchu robotniczego we wspólnym marszu ku ORGANICZNEJ JEDNOŚCI OBU ROBOTNICZYCH PARTII. Pochody 1-majowe winny się stać wyrazem dalszego zacieśniania się sojuszu robotniczo-chłopskiego, jako jednego z kamieni węgielnych demokracji ludowej. Pochody 1-majowe zadokumentują ideowe i organizacyjne zbliżenie naszej młodzieży, którą ożywia wspólny cel: SŁUŻBA POLSCE – POLSCE LUDOWEJ. Wzywając klasę robotniczą, masy pracujące i całe

²¹ Okólnik w sprawie kampanii 1 Maja [1949], [w:] M. Czyżniewski, *Propaganda polityczna władzy ludowej w Polsce 1944-1956*, Toruń 2005, s. 103-104.

²² „Sztandar Ludu”, 30.4-1.05.1955.

społeczeństwo polskie do uroczystego obchodu 1 Maja – Polska Partia Socjalistyczna i Polska Partia Robotnicza ustalają zgodnie, że obchód tegorocznego Święta Majowego odbędzie się pod hasłami: DO WALKI O UTRWALANIE POKOJU, O SUWERENNE PRAWA NARODÓW, O POSTĘP I DEMOKRACJĘ!
PRZECIW PODŻEGACZOM WOJENNYM, REAKCJI MIĘDZYNARODOWEJ I IMPERIALIZMOWI!
PRECZ Z PRÓBAMI ODBUDOWY AGRESYWNYCH NIEMIEC!
PRZEZ GOSPODARKĘ PLANOWĄ I WSPÓŁZAWODNICTWO PRACY DO ODBUDOWY GOSPODARCZEJ POLSKI, DOBROBYTU MAS I SOCJALIZMU!
NIECH ŻYJE SOLIDARNOŚĆ MAS LUDOWYCH WALCZĄCYCH O WOLNOŚĆ!
NIECH ŻYJE POKOJOWA WSPÓŁPRACA NARODÓW ZWIĄZKU RADZIECKIEGO I KRAJÓW DEMOKRACJI LUDOWEJ!
NIECH ŻYJE JEDNOLITY FRONT WIODĄCY DO JEDNOŚCI ORGANICZNEJ POLSKIEGO RUCHU ROBOTNICZEGO!
NIECH ŻYJE WOLNA, NIEPODLEGŁA, DEMOKRATYCZNA I LUDOWA POLSKA!
NIECH ŻYJE SOCJALIZM!²³.

Również w sprawie święta 1 Maja towarzyszyły hasła, które miały za zadanie zagrzewać naród oraz pokazywać potęgę i siłę państwa.

POD TYMI HASŁAMI BĘDZIEMY DEMONSTROWAĆ W DNIU 1-GO MAJA 1948.

1. NIECH ŻYJE 1 MAJA – DZIEŃ MIĘDZYNARODOWEJ SOLIDARNOŚCI MAS PRACUJĄCYCH!
2. NIECH ŻYJE 1 MAJA – ŚWIĘTO KLASY ROBOTNICZEJ I NARODU POLSKIEGO!
3. 1 MAJA – MANIFESTACJA JEDNOŚCI POLSKIEJ KLASY ROBOTNICZEJ!
4. JEDNOŚĆ KLASY ROBOTNICZEJ PODSTAWĄ JEDNOŚCI NARODU!
5. JEDNOŚĆ KLASY ROBOTNICZEJ NIWECZY NADZIEJE REAKCJI!
6. NIECH ŻYJE JEDNOLITY FRONT WIODĄCY DO JEDNOŚCI ORGANICZNEJ PPR I PPS!
7. JEDNOŚĆ KLASY ROBOTNICZEJ POMNOŻY SIŁY PAŃSTWA LUDOWEGO!
8. JEDNOŚĆ KLASY ROBOTNICZEJ WZMACNIA SOJUSZ ROBOTNICZO-CHŁOPSKI!
9. ROBOTNIK, CHŁOP I INTELIGENT PRACUJĄCY BUDUJĄ POTĘGĘ POLSKI!
10. JEDNOŚĆ KLASY ROBOTNICZEJ WZMACNIA WSPÓŁPRACĘ WSZYSTKICH STRONNICTW DEMOKRATYCZNYCH!
11. PRECZ Z PRAWICOWYMI ROZBIJACZAMI RUCHU ROBOTNICZEGO!
12. NIECH ŻYJE ZJEDNOCZONA PARTIA POLSKIEJ KLASY ROBOTNICZEJ!
13. JEDNOŚĆ ORGANICZNA PRZYŚPIESZA MARSZ DO SOCJALIZMU!
14. PRECZ Z ZAMACHAMI IMPERIALISTÓW AMERYKAŃSKICH NA WOLNOŚĆ NARODÓW!
15. MASY LUDOWE ŚWIATA STOJĄ NA STRAŻY POKOJU I WOLNOŚCI!
16. PRECZ Z PODŻEGACZAMI WOJENNYMI!
17. NIECH ŻYJE ZWIĄZEK RADZIECKI – OSTOJA POSTĘPU I POKOJU!
18. BRATERSKIE POZDROWIENIA ZWIĄZKOWI RADZIECKIEMU – OBROŃCY NIEPODLEGŁOŚCI NARODÓW!
19. NIECH ŻYJE BRATERSTWO NARODÓW SŁOWIAŃSKICH!

²³ <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/284940/edition/272153/content?ref=desc> [dostęp: 17.04.2019].

20. NIECH ŻYJĄ PAŃSTWA DEMOKRACJI LUDOWYCH – CZECHOSŁOWACJA, JUGOSŁAWIA, BUŁGARIA, RUMUNIA, WĘGRY!
21. NIECH ŻYJE SOJUSZ GOSPDARCZY Z BRATNIĄ CZECHOSŁOWACJĄ!
22. NIECH ŻYJE WALKA MAS LUDOWYCH WŁOCH I FRANCJI O POKÓJ I SUWERENNOŚĆ NARODOWĄ!
23. NIECH ŻYJE BOHATERSKA WALKA LUDU HISZPAŃSKIEGO PRZECIWKO FASZYSTOWSKIEJ DYKTATURZE FRANCO!
24. PRECZ Z ODBUDOWĄ NIEMIECKIEGO IMPERIALIZMU!
25. AGRESYWNE NIEMCY GROŻBĄ DLA EUROPY I ŚWIATA!
26. PLAN MARSHALLA NIESIE NIEWOLĘ I BEZROBOCIE!
27. POZDRAWIAMY LUDY KOLONIALNE WALCZĄCE O SWĄ WOLNOŚĆ Z IMPERIALIZMEM ŚWIATOWYM!
28. PRECZ Z PRAWICĄ SOCJALISTYCZNĄ – SOJUSZNIKIEM IMPERIALIZMU AMERYKAŃSKIEGO!
29. NIECH ŻYJE WALCZĄCA DEMOKRATYCZNA GRECJA!
30. TRZYLETNI PLAN – TO DROGA DO DOBROBYTU I POTĘGI GOSPODARCZEJ KRAJU!
31. PRACUJMY WYDAJNIE, GOSPODARUJMY OSZCZĘDNIE, ULEPSZAJMY ORGANIZACJĘ PRACY!
32. CZEŚĆ PRZODOWNIKOM PRACY!
33. NIECH ŻYJĄ PRZODUJĄCE ODDZIAŁY POLSKIEJ KLASY ROBOTNICZEJ! NIECH ŻYJĄ GÓRNICY, WŁÓKNIARZE, METALOWCY I KOLEJARZE!
34. WSZYSCY NA FRONT WSPÓŁZAWODNICTWA PRACY!
35. WALCZMY O JAKOŚĆ PRODUKCJI – PRECZ Z MARNOTRAWSTWEM!
36. WIĘCEJ ZIEMI POD PŁUG! WIĘCEJ ZBOŻA Z HEKTARA!
37. OŚRODKI MASZYNOWE – TO POMOC DLA MAŁOROLNEGO I ŚREDNIOROLNEGO CHŁOPA!
38. WIĘCEJ SKLEPÓW PAŃSTWOWYCH I SPÓŁDZIELCZYCH!
39. BUDUJMY OSZCZĘDNIE – ZBUDUJEMY WIĘCEJ!
40. SPEKULANTÓW I ŁAPOWNIKÓW DO OBOZÓW PRACY!
41. OCZYŚCIĆ INSTYTUCJE PUBLICZNE OD ZARAŻY BIUROKRATYZMU!
42. NIECH ŻYJĄ ZWIĄZKI ZAWODOWE – SZKOŁY PRACY SPOŁECZNEJ KLASY ROBOTNICZEJ!
43. NIECH ŻYJĄ ZWIĄZKI ZAWODOWE STOJĄCE NA STRAŻY OGÓLNYCH I CODZIENNYCH INTERESÓW KLASY ROBOTNICZEJ!
44. PRECZ Z ROZBIJACZAMI JEDNOŚCI ŚWIATOWEJ FEDERACJI ZWIĄZKÓW ZAWODOWYCH!
45. CZEŚĆ KOBIECIE POLSKIEJ – OFIARNEJ PRACOWNICY W ODBUDOWIE KRAJU!
46. W SŁUŻBIE I PRACY DLA KRAJU BUDUJEMY JEDNĄ ORGANIZACJĘ MŁODZIEŻY POLSKIEJ!
47. NAUKA I KULTURA DLA MAS!
48. SYNOWIE ROBOTNIKÓW I CHŁOPÓW NA WYŻSZE UCZELNIE!
49. WSZYSCY DO WALKI Z ANALFABETYZMEM!
40. W MARSZU DO SOCJALIZMU – DROGOWSKAZEM MARKSIZM!
41. NIECH ŻYJE WOLNA I NIEPODLEGŁA POLSKA!
42. NIECH ŻYJE SOCJALIZM!²⁴.

²⁴ <https://www.sbc.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/99107?id=99107> [dostęp: 17.04.2019].

Wśród najważniejszych świąt państwowych, jakie były obchodzone zaraz po 1 Maja, drugim takim świętem był już wspomniany 22 Lipca. Tego dnia obchodzone było święto uchwalenia Manifestu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN), które przez władze PRL-u było traktowane jako data symboliczna przywrócenia polskiej państwowości na zasadach wyzwolenia spod jarzma faszystowskiego w 1944 roku. Od 1949 roku święto to zostało połączone z obchodami kolejnych rocznic ZMP (Związku Młodzieży Polskiej). Z tej okazji odbywały się corocznie Złoty Młodych Przodowników – Budowniczych Polski Ludowej, stanowiące integralną część święta 22 Lipca. Wcześniej (do 1949 r.) organizacja obchodów 22 Lipca należała do kompetencji rad narodowych. W sprawozdaniu Powiatowej Rady Narodowej w Zgorzelcu za lipiec 1947 roku nie ma wątpliwości, że święto to było już obecne, o czym świadczą okólniki WRN²⁵. Święto mogło umknąć uwadze sprawozdawcy, ponieważ jego organizatorem był Obywatelski Komitet Święta Odrodzenia, w skład którego wchodziły: Obywatelski Komitet Święta Odrodzenia, w skład którego wchodziły: związki zawodowe, Związek Samopomocy Chłopskiej, Liga Kobiet, organizacje młodzieżowe, organizacje społeczne²⁶. Instrukcja wskazywała, że „w roku bieżącym winno mieć charakter powszechnej i radosnej manifestacji na rzecz demokracji ludowej ze specjalnym podkreśleniem takich osiągnięć jak: jedność ruchu robotniczego, sojusz robotniczo-chłopski, jedność narodu oraz kierowanie uwagi na dalszy wysiłek pracy dla dalszych osiągnięć”²⁷.

Tak samo również w gazetach starano się nadawać świętom odpowiednią oprawę, opisując je znacznie wcześniej:

Święto Odrodzenia – dzień wolny od pracy

Prezydium Rady Ministrów komunikuje, że dzień 22 lipca jako dzień święta narodowego, jest wolny od pracy w urzędach, instytucjach państwowych i samorządowych²⁸.

W roku 1949 zaangażowanie rad narodowych w obchody Święta Odrodzenia wyglądało zgoła zupełnie inaczej, niż to przedstawiała propaganda. W początku lipca Wojewódzki Komitet Obchodu 5. Rocznicy Polski Ludowej rozesał dość precyzyjny „Wzór ramowego programu”²⁹. Ujęto w nim dwa dni obchodów 21 i 22 lipca. Oba te dni wyraźnie się od siebie bardzo różniły. Dzień 21 lipca, w więc wigilia święta, akcentował poważny rytuał, ukazujący potęgę i wszechmoc władzy ludowej.

²⁵ Okólnik nr. 93/48 w sprawie uroczystej akcji świetlicowej TPZ i 94/49 w sprawie: organizacji Święta Odrodzenia wraz z Instrukcją w sprawie obchodów 22 lipca PI-86/32/2, s. 31-42, [w:] J. Nowosielska-Sobel, *op. cit.*, s. 119.

²⁶ Instrukcja wymienia je: PCK, PPR, TPZ, Zw. Zaw. Osad. Wojsk, Związek Inwalidów Wojennych, Związek Uczestników Walki Zbrojnej, PZZ, Ligę Morską i stowarzyszenia sportowe, [w:] *ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/304588/edition/291530/content?ref=desc> [dostęp: 17.04.2019].

²⁹ PI-86/32/7/, s. 58, [w:] J. Nowosielska, G. Strauchold, *op. cit.*, s. 120.

Uroczyste posiedzenie Powiatowych Rad Narodowych zagaja Przewodniczący. Referaty sprawozdawcze wygłosi starosta względnie burmistrz, podkreślając znaczenie uroczystości, reasumując najważniejsze momenty zmian dokonanych w naszej orientacji politycznej, ustrojowej, społecznej i gospodarczej. W przemówieniu należy wyszczególnić lokalne osiągnięcia i wymienić specjalnie zasłużonych działaczy miejscowych oraz przodowników pracy. Przemówienie winno w czasie nie przekroczyć 45 minut. Dalej powinna nastąpić dekoracja miejscowych zasłużonych i podziękowanie tych ostatnich³⁰.

W Częstochowie wyglądało to dość podobnie. Tak jak w przypadku podobnego święta władze już z półtoramiesięcznym wyprzedzeniem zaczęły organizować obchody święta 22 Lipca. Ogłaszano początek kampanii przygotowawczej, która polegała w głównej mierze na deklarowaniu kolejnych zobowiązań produkcyjnych. W związku z tą porą roku we współzawodnictwie intensywniej uczestniczyła w dużej mierze ludność zamieszkała na obszarach wiejskich i podmiejskich. Poczynając od 18 lipca, w zakładach pracy odbywały się akademie podsumowujące wyniki zobowiązań produkcyjnych. Podczas narad podsumowywano osiągnięcia, wychwalano ustrój i zagrzewano do jeszcze bardziej wytężonej i intensywniej pracy na rzecz nowej Polski Ludowej:

Na sesjach tych przewodniczący Rady Narodowej winien wygłosić referat o osiągnięciach 5-lecia Polski Ludowej, o dorobku swego terenu w dziedzinie gospodarki, kultury, oświaty, uaktywnienia społecznego mas ludowych oraz omówić aktualne zadania, stojące przed Radą Narodową i ludnością pracującą danego terenu³¹.

W Częstochowie, jak i całym kraju przygotowania do świąt rozpoczynały się znacznie wcześniej, bo już w połowie lipca. Wywieszano afisze, na których informowano społeczeństwo o prowadzonych z dużym rozmachem przygotowaniach do masowego obchodzenia świąt. Również w Częstochowie przygotowaniami do obchodzenia tych świąt zajmował się przede wszystkim Komitet Obchodu Święta Odrodzenia. Często wywieszano afisze oraz ogłoszenia, które miały na celu przyciągnięcie czytelnika oraz wyrażenie tego, w jaki sposób Komitet zamierza przygotować się do świąt. Jeden z takich afiszy pojawił się w 1948 roku na częstochowskich ulicach. Pisano w nim:

Powiatowy Komitet

Częstochowa, dnia 15 lipca 1948 r.

Obchodu Święta Odrodzenia

ODEZWA

Obywatele!

W dniu dzisiejszym 22 lipca obchodzimy czwartą rocznicę powstania Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego i ogłoszenia pamiętnego Manifestu. Manifest ten był zapowiedzią wszystkich reform i przeobrażeń społecznych, jakie w Polsce Ludowej zostały dokonane na płaszczyźnie politycznej, gospodarczej i kulturalnej. Likwidując obszarnictwo i zaspokajając wiekowy głód ziemi wsi polskiej przeprowadziliśmy w całym kraju reformę rolną, a unarodowiając wielkie

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Instrukcja w sprawie przygotowywania i przeprowadzenia obchodu 22 lipca 1953 r., Instrukcja w sprawie obchodu 22 lipca 1952 r., [w:] P. Osęka, *op. cit.*, s. 122.

zakłady przemysłowe stworzyliśmy szerokie możliwości rozwoju przemysłu w kraju. W ciągu czterech minionych lat umocniliśmy władzę Demokracji Ludowej w Polsce, zacieśniliśmy sojusz robotniczo-chłopski i inteligencji pracującej i zagwarantowaliśmy nasze granice na Odrze i Nysie, łącząc się trwałymi sojuszami z narodami słowiańskimi, miłującymi pokój i przeciwstawiającymi się zakusom imperializmu angloamerykańskiego.

Obywatele!

Dzień dzisiejszy jest świętem radości!

Ucznijmy go żywiłowo, spontanicznie, biorąc masowy udział w akademiach imprezach ludowych. Ze względu na okres żniwny Święto Odrodzenia odbędzie się w dniu 25 lipca 1948 roku.

Przewodniczący Powiatowego
Komitetu Obchodu Święta
Odrodzenia
Prezes
Powiatowej Rady Narodowej
K. Kołodziejski³².

Z kolei 22 Lipca według propagandzistów miał być głównym świętem Polski Ludowej. W trakcie obchodów pokazywano, że to jest nowy etap budowy państwa polskiego, którego historia zaczęła się właśnie od 22 Lipca.

pierwszy rząd mas pracujących pod kierownictwem klasy robotniczej i sojuszu ze Związkiem Radzieckim rozpoczął budowę demokracji ludowej w Polsce. Rocznice Manifestu nazywano także [...] dniem wyzwolenia Polski przez Armię Radziecką, [który – A.T.] obchodzić będziemy jako święto ogólnonarodowe – dzień manifestacji całego ludu pracującego miast i wsi, jedyne gospodarza swego kraju, pod hasłami narodowego frontu walki o pokój i plan 6-letni, pod hasłami umocnienia sojuszu robotniczo-chłopskiego i spójni między miastem a wsią, pod hasłami wzmożenia naszego wysiłku patriotycznego dla rozwoju sił Polski, dla umocnienia naszej niepodległości, przyspieszenia naszego marszu do socjalizmu, wzmocnienia światowego obozu pokoju i postępu³³.

Również same nastroje musiały być pozytywne i pokazywać radosne obchodzenie święta 22 Lipca. Przed świętem 22 Lipca 1950 roku w Częstochowie odznaczono przeddzień święta, czyli 21 lipca przodowników pracy:

Odznaki dla przodowników pracy w Częstochowie

W przeddzień Święta Odrodzenia, w godzinach popołudniowych odbyły się uroczyste sesje Miejskiej i Powiatowej Rady Narodowej w czasie których przewodniczący tychże wygłosili okolicznościowe referaty poruszając m.in. kwestię awanturycznej napaści imperialistów amerykańskich na lud północnej Korei. Mówcy stwierdzili że odpowiedzią na zakusy faszystów trumanowskich, zmierzających do rozpętania nowej wojny, jest pokojowa polityka ZSRR i krajów demokracji ludowej, których klasa robotnicza w twórczym wysiłku zmierza ku socjalizmowi. Dokonany również został przegląd osiągnięć w Częstochowie i powiecie częstochowskim a ponadto odznaczono przodowników

³² Odezwą Powiatowego Komitetu Obchodu Święta Odrodzenia w Częstochowie z 15 lipca 1948 roku, Muzeum Częstochowskie, [w:] K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1948*, Paryż 1986, s. 66.

³³ Okólnik w sprawie obchodu 5 rocznicy Polski Ludowej, 1949; Instrukcja w sprawie obchodu 22 Lipca 1952, [w:] P. Osęka, *op. cit.*, s. 109.

pracy i działaczy społecznych. Złote Krzyże Zasługi za liczne potomstwo wręczono następującym matkom z Opatowa: Fr. Pisiakowej, A. Grzybowej, Wł. Kulejowej, Fr. Nowakowej, P. Olczykowej, S. Pamulowej, M. Psujowej, Fr. Krzysikowej i A. Królowej. Po zakończeniu sesji delegacje partii politycznych i zw. zawodowych złożyły wieńce przy pomnikach bohaterskich żołnierzy radzieckich. Z kolei 15-tysięczna rzesza robotników miejscowych zakładów pracy przedelflowała ulicami miasta, wznosząc okrzyki na cześć pokoju i wodza międzynarodowego proletariatu Generalissimusa Stalina³⁴.

Na ziemi dolnośląskiej wyglądało to następująco:

W woj. wrocławskim to Polski Odrodzonej było dniem licznych obchodów, zabaw ludowych, imprez artystycznych i zawodów sportowych. Największe uroczystości odbyły się w Oleśnicy, Trzebnicy, Wołowie, Środzie, Wałbrzychu, Jeleniej Górze, Ząbkowicach i Kłodzku. W uroczystościach wzięły udział tysięczne rzesze osadników, młodzież w strojach regionalnych i banderie konne³⁵.

Natomiast jeśli chodzi o przebieg święta Odrodzenia Państwa Polskiego, to obchody zarówno w Częstochowie, jak i we Wrocławiu wyglądały dość podobnie.

CZĘSTOCHOWA

W przeddzień Święta Odrodzenia we wszystkich świetlicach i zakładach pracy Częstochowy odbyły się uroczyste akademie, na których mówcy wskazywali na wielkie znaczenie Manifestu Lipcowego w życiu Narodu Polskiego. Wieczorem ulicami miasta przeciągnął capstrzyk imponujących rozmia-rów, w których wzięły udział wszystkie grupy społeczne miasta i okolicy. Po przemarszu złożono wieńce na grobie Nieznanego Żołnierza dla uczczenia poległych bojowników o wolność i demokrację. Sam dzień święta upłynął w Częstochowie pod znakiem radości. We wszystkich dzielnicach miasta odbyły się zabawy ludowe³⁶.

WROCŁAW

W przeddzień wielkiego Święta Narodowego odbyły się we Wrocławiu we wszystkich ośrodkach pracy uroczyste akademie. Imponujący charakter miała akademie ogólnomiejska we Wrocławskim Teatrze Państwowym, na której zgromadziło się blisko 2 tys. osób. Po przemówieniach i odśpiewaniu *Roty* Filharmonia Wrocławska, Opera Dolnośląska i Państwowy Teatr wystąpiły z bogatym repertuarem artystycznym. Wieczorem odbył się na Placu Wolności capstrzyk³⁷.

System opresyjnej stalinowskiej propagandy utrzymał się do 28 czerwca 1956 roku, kiedy doszło do buntu robotników w Poznaniu w Zakładach im. H. Cegielskiego, nazywanych wówczas Zakładami im. J. Stalina (ZISPO). Do protestu przyłączyli się robotnicy innych zakładów, w tym Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego i innych. Bunt poznański przyspieszył zmiany w Polsce, spowodował transformację

³⁴ <https://www.sbc.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/233114?id=233114> [dostęp: 17.04.2019].

³⁵ http://www.biblioteka.czest.pl/zbiory/czasopisma/zycie_czestochowy/1947/Zycie_Czestochowy_Nr_025_1947.pdf [dostęp: 16.04.2019].

³⁶ <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/304592/edition/291534/content?ref=desc> [dostęp: 17.04.2019].

³⁷ *Ibidem*.

na szczytach władzy. Na czele państwa stanął ponownie Władysław Gomółka. W październiku 1956 roku w Warszawie do ludu przemówił nowy sekretarz I KC PZPR Władysław Gomółka, zapewniając, że w Polsce będą odąd szanowane prawa robotników. Wydawało się też, że w Polsce złagodnieje propaganda, która była uprawiana w latach wcześniejszych, i nastąpi pewna odwilż. Szybko okazało się, że tzw. odwilż popaździernikowa miała bardzo kontrolowany i umiarkowany zakres³⁸.

Komunistyczni propagandziści okazali się dobrymi znawcami psychologii społecznej, chociaż dość często wynikało to z ich instynktu niż gruntownych studiów nad socjotechniką. Ich działalność nie sprowadzała się wyłącznie do brutalnego wtłaczania w społeczeństwo treści propagandowych. Oczywiście, zasypywanie kraju setkami tysięcy ulotek czy wywieszanie transparentów, gdzie tylko się dało, ma niewiele wspólnego z finezją i nie wymaga żadnego przygotowania teoretycznego. Zakres i metody działania propagandzistów niejednokrotnie wybiegały jednak poza taki sposób uprawiania propagandy. Arsenał metod propagandowych był naprawdę spory, a co najważniejsze, propagandziści potrafili stosować środki i metody zależnie od odbiorcy, z jakim mieli do czynienia³⁹. Słowo świąteczne stanowiło przede wszystkim element rytuału przejawiającego się na różnych poziomach.

Był on konsekwencją i jednocześnie przyczyną zaburzenia naturalnej hierarchii funkcji, jaką powinien pełnić tekst. Jeśli funkcja komunikatywna ustępuje pierwszeństwa funkcji impresywnej, a właściwie pozornie fałszywej, czy nawet funkcji rytualnej, wtedy staje się jasne, że istota tekstów propagandowych nie polegała na kontakcie z obywatelem, który był często pozorowany, ale przede wszystkim na zaistnieniu w określonym miejscu i czasie – w tym wypadku w określonej czasoprzestrzeni świątecznej. Owo zaistnienie miało być może w założeniu sprzyjać kontaktowi, ale przez dominację funkcji rytualnej kontakt ten okazywał się często pozorny⁴⁰.

Obchody świąt państwowych były opisywane w ówczesnej prasie. Jeśli chodzi o przekaz treści propagandowych, to główną rolę w kraju odgrywała „Trybuna Ludu”. W rejonie dolnośląskim takim organem była „Gazeta Robotnicza”, która była wydawana od 16 grudnia 1948 roku, po połączeniu dwóch głównych gazet okresu powojennego rejonu dolnośląskiego: „Trybuny Dolnośląskiej” – organu dolnośląskiego PPR oraz „Wrocławskiego Kuriera Ilustrowanego” – wydawanego przez PPS⁴¹. Natomiast w regionie częstochowskim głównymi tytułami prasowymi były: „Głos Narodu”, „Życie Częstochowy” wydawane od 1947 roku i „Gazeta Częstochowska”, która swoją

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ M. Czyżniewski, *op. cit.*, s. 260.

⁴⁰ A.D. Stasiński, *op. cit.*, s. 220.

⁴¹ *Encyklopedia Wrocławia*, Wrocław 2000, s. 8.

działalność rozpoczęła w 1956 roku. Od 1945 roku w rejonie częstochowskim była wydawana także „Trybuna Robotnicza” (inna nazwa „Trybuna Śląska”⁴²), w której również ukazywały się artykuły opisujące obchody świąt państwowych zwłaszcza 1 Maja oraz 22 Lipca. Gazety te w pewien sposób propagowały święta, a obszernie artykuły pokazywały, w jaki sposób były one widziane przez władze. Główną gazetą okresu Polski Ludowej była „Trybuna Ludu”, w której to ukazywało się mało materiałów związanych z obchodami świąt, gdyż swoją uwagę skupiała na wydarzeniach rozgrywających się w kraju oraz za granicą, publikowaniu przemówień partyjnych, wspieraniu inicjatyw państwowych, takich jak Plan 6-letni czy masowa kolektywizacja wsi, oraz na zmianach personalnych na szczeblach partyjnych⁴³. To wszystko powodowało, że na próżno było szukać wiadomości na temat obchodów świąt państwowych, prasa poświęcała za dużą uwagę obchodom świąt organizowanych na placu Defilad w Warszawie, gdzie władze państwowe mogły w ten sposób zademonstrować swoją siłę i pokazać, w jaki sposób należy przeżywać święta. Tak to musiało wyglądać. W Częstochowie dość szeroko prasa lokalna opisywała święta państwowe obchodzone w mieście, dość szczegółowo i drobniawo opisywała wydarzenia gazeta „Życie Częstochowy”. W numerze 25 z 22 lipca 1947 roku, kiedy w Częstochowie obchodzona była 3. Rocznicą Manifestu PKWN, gazeta opisała sposób, w jaki miasto przeżywało uroczystość. A oto treść programu uroczystości niepodległościowych, jakie miały się odbyć w Częstochowie dnia 22 lipca 1947 roku:

PROGRAM DZISIEJSZYCH UROCZYSTOŚCI Z OKAZJI „ŚWIĘTA NARODOWEGO”
Godz. 12-ta – bieg uliczny na 5000 metrów o nagrodę „Życia Częstochowy”, godz. 15.30 – koncert Miejskiej Orkiestry Symfonicznej w parku Staszica, godz. 16-ta – zabawy ludowe w parku 3-go Maja, na Rakowie, na Ostatnim Groszu, Stradomiu i Zawodziu – zawody piłki nożnej między drużynami reprezentacją Przemysłu Włókienniczego a reprezentacją Miasta Częstochowy, na Miejskim Stadionie Sportowym. Godz. 17-ta – bezpłatne przedstawienie w Teatrach Miejskich *Poskromienie złośnicy* i *Mariusz*. Godz. 16-ta i 18-ta – bezpłatne seanse w kinach. Wejście na wszystkie imprezy bezpłatne. W kościołach odbędą się nabożeństwa na intencję Odrodzonej Ojczyzny. Komitet wzywa całe społeczeństwo do wzięcia gremialnego udziału w uroczystościach oraz do dekoracji domów i wystaw sklepowych⁴⁴.

Natomiast dzień później zaraz po uroczystościach dnia 23 lipca 1947 roku ukazał się artykuł na temat tego, jak święto było obchodzone w Częstochowie.

⁴² Codzienny nakład na poziomie 120 tys. egz., weekendowy ok. 700 tys. egz. – M. Jachimowski, *Raport. Media periodyczne w przestrzeni województwa śląskiego*, Katowice 2010, s. 32.

⁴³ T. Strzyżewski, *Wielka księga cenzury PRL w dokumentach*, Warszawa 2015, s. 90.

⁴⁴ *Program dzisiejszych uroczystości z okazji „Święta Narodowego”*, „Życie Częstochowy. Głos Narodu” 22.07.1947, nr 25, s. 3.

POD ZNAKIEM PIEŚNI I ZABAW LUDOWYCH UPŁYNAŁ DZIEŃ ŚWIĘTA NARODOWEGO

Dzień Święta Narodowego obchodzony był w naszym mieście nadzwyczaj uroczysto. Pozamykane sklepy i warsztaty pracy, domy udekorowane flagami o barwach narodowych i przystrojone portretami dostojników państwowych, nadały miastu odświętny wygląd.

W godzinach porannych zostały odprawione we wszystkich kościołach msze św. na intencję odrodzonej Ojczyzny, a o godz. 12-tej odbyła się największa impreza sportowa dnia, bieg uliczny na dystansie 5 km o nagrodę „Życia Częstochowy” – o czym szczegółowo piszemy w innym miejscu. Popołudniu w parkach miejskich odbyły się imprezy wokalne. I tak o godz. 15.30 koncertowała w parku im. Staszica Miejska Orkiestra Symfoniczna. Piękne melodie ludowe ściągnęły do parku liczne rzesze wielbicieli dobrej muzyki, którzy rzęsiстыми oklaskami nagradzali MOS za bogaty i starannie przygotowany program.

O godz. 16-tej rozpoczęły się zabawy ludowe w parku 3 Maja, na Rakowie, Ostatnim Groszu, Zawodziu i Stradomiu. Rozbawione tłumy publiczności a zwłaszcza młodzież dawały upust swemu temperamentowi w ogniste tańczonym oberku, na zmianę przeplatane tangiem lub swingiem.

W kinach odbywały się bezpłatne seanse o godz. 16-tej i 18-tej, a Teatry Miejskie również urządziły bezpłatne spektakle, wystawiając – w Teatrze Wielkim *Poskromienie złośnicy* Szekspira, a w Teatrze Kameralnym komedie Pagnola – *Mariusz*.

Dzień Święta Narodowego upłynął w Częstochowie pod znakiem pieśni i zabaw, które stworzyły niezapomniany nastrój radości⁴⁵.

W ten sposób poprzez narrację, która została przedstawiona w tym artykule starano się przekonać czytelników, że święto narodowe było czynnikiem społecznym, które miało jednoczyć wszystkie warstwy społeczne.

Kanon świąt państwowych był praktycznie taki sam. O ile jednak w rejonie dolnośląskim uroczystości odbywały się tak jak w całym kraju, to w regionie częstochowskim problemem dla władz państwowych było sanktuarium maryjne na Jasnej Górze. Propaganda na wszelkie sposoby próbowała skłonić obywatela do porzucenia Kościoła i przyjęcia „nowej wiary” – kultu jednostki, uosabianej przez Stalina. Jednakże ludzie chodzili zarówno na wiece, jak i do kościoła. Sytuacja zmieniła się po 1956 roku, kiedy doszło do odrzucenia stalinizmu i chwilowego rozluźnienia presji państwa na społeczeństwo. Natomiast święta 1 Maja i 22 Lipca wpisały się w symbolikę świąt państwowych obchodzonych w Polsce Ludowej i zawsze będą się kojarzyć pokoleniom wychowanym w latach 1945-1989 z pochodami, marszami oraz swoistym przeżywaniem tych dni. To wszystko powoduje, że święta te miały swój jedyny i niepowtarzalny charakter⁴⁶.

⁴⁵ *Pod znakiem pieśni i zabaw ludowych upłynął dzień Święta Narodowego*, „Życie Częstochowy. Głos Narodu” 23.07.1947, nr 26, s. 4.

⁴⁶ A.D. Stasiński, *op. cit.*, s. 262.

Bibliografia

Źródła

- Chłopskie Święto*, „Zielony Sztandar” 20.05.1945, nr 17.
- Instrukcja w sprawie przygotowywania i przeprowadzenia obchodu 22 lipca 1953 r., Instrukcja w sprawie obchodu 22 lipca 1952 r.
- Odezwa Powiatowego Komitetu Obchodu Święta Odrodzenia w Częstochowie z 15 lipca 1948 roku, Muzeum Częstochowskie.
- Odrodzenie wraz z Instrukcją w sprawie obchodów 22 lipca PI-86/32/2.
- Odrodzenie wraz z Instrukcją w sprawie obchodów 22 lipca PI-86/32/7.
- Okólnik nr 93/48 w sprawie uroczystej akcji świetlicowej TPŻ i 94/49 w sprawie: organizacji Święta.
- Okólnik w sprawie kampanii 1 Maja [1949].
- Pod znakiem pieśni i zabaw ludowych upłynął dzień Święta Narodowego*, „Życie Częstochowy. Głos Narodu” 23.07.1947, nr 26, s. 4.
- Program dzisiejszych uroczystości z okazji „Święta Narodowego”*, „Życie Częstochowy. Głos Narodu” 22.07.1947, nr 25, s. 3.
- Sprawozdanie z obchodu Święta 1-go maja w Bogatyni wspólnie z gminami Opolno Zdrój i Działoszyn, PI-86/32/7.
- Uchwała PRN Zgorzelec nr. 62 z 16.04.1948 r., PI -86/32/47.
- Uwaga!!! Obywatele miasta Częstochowy i okolicy*, „Głos Narodu. Informacyjny dziennik demokratyczny ziemi częstochowskiej” 20.05.1945, nr 81, s. 3.

Opracowania

- Aronson E., Pratkanis A., *Wiek propagandy*, Warszawa 2005.
- Bińczak J., *Święto Ludowe 1904-1964*, Warszawa 1965.
- Czyżniewski M., *Propaganda polityczna władzy ludowej w Polsce 1944-1956*, Toruń 2005.
- Kersten K., *Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1948*, Paryż 1986.
- Nowosielska-Sobel J., Strauchold G., *Piastowska-komunistyczna satysfakcja? Obchody rocznic historycznych i świąt państwowych na Śląsku po II wojnie światowej*, Wrocław 2008.
- Ordyłowski M., *Wieś dolnośląska w latach 1945-1956. Władza a społeczeństwo*, Wrocław 1999.
- Oseka P., *Rytuały stalinizmu. Oficjalne święta i uroczystości rocznicowe w Polsce 1944-1956*, Warszawa 2007.
- Stasiensko A.D., *Święto zawłaszczonych znaczeń. 1 Maja w PRL. Ideologia, rytuał, język*, Wrocław 2006.
- Strzyżewski T., *Wielka księga cenzury PRL w dokumentach*, Warszawa 2015.

PROPAGANDOWE WYKORZYSTANIE ŚWIĄT I ROCZNIC W OKRESIE STALINOWSKIM (1945-1956) NA PRZYKŁADZIE REGIONU DOLNOŚLĄSKIEGO I CZĘSTOCHOWSKIEGO

Streszczenie

Po II wojnie światowej, na mocy układów, do jakich doszło w Jałcie, a potem w Poczdamie, Polska znalazła się w radzieckiej strefie wpływów. W wyniku przemian, jakie dokonały się w Polsce po II wojnie światowej, również i władza musiała się zmienić. W okresie od 1945 do 1956 r. możemy mówić o pierwszym okresie Polski Ludowej (oficjalnie dopiero w 1952 roku, po uchwaleniu konstytucji, nazwa państwa została zmieniona na Polską Rzeczpospolitą Ludową) – był to okres „stalinowski”. Polsce została

narzucona radziecka indoktrynacja społeczeństwa, a co za tym idzie także model państwowej propagandy. We wszystkich polskich miastach i regionach odbywały się różne święta państwowe, polityczne i lokalne, które były zgodne z tym, co narzuciła władza. Spośród nich najbardziej znane święta obchodzone 1 maja i 22 lipca. Również jeżeli chodzi o rejon dolnośląski i częstochowski, to system propagandy był taki sam jak w reszcie państwa polskiego. Władza na wszelkie sposoby chciała wpoić ludziom zupełnie nowe autorytety, nowy sposób życia oraz przeżywania czasu wolnego i świątecznego, który byłby zgodny z kanonem propagandy radzieckiej. Człowiek miał w ten sposób pracować, wyrabiać normę w zakładach pracy, a w dni wolne odpoczywać i uczestniczyć w świątach, których rozległy katalog zadekretowany został przez władze. W okresie stalinowskim wszystko było podporządkowane kultowi jednostki, a człowiek był pozbawiony wolnego sumienia, miał robić wszystko to, co władza mu przykazała. Sytuację tę dobrze wyraża rzeczywistość propagandowa poddana analizie w prezentowanym artykule w wymiarze lokalnego środowiska kulturowego.

Słowa kluczowe: propaganda, święto, 1 Maja, 22 Lipca, pochód, rejon dolnośląski, rejon częstochowski

PROPAGANDA USE OF HOLIDAYS AND ANNIVERSARIES
IN THE STALINIST PERIOD (1945-1956)
ON THE EXAMPLE OF THE LOWER SILESIA AND CZĘSTOCHOWA REGIONS

S u m m a r y

After World War II, by virtue of arrangements made in Yalta and then in Potsdam, Poland found itself in the Soviet sphere of influence. Changes that took place in Poland after the Second World War also required a shift in state power. The period from 1945 to 1956 – the Stalinist period – can be described as the first phase of People's Poland, although the name of the state was only changed to the Polish People's Republic in 1952, after the adoption of the Polish People's Republic constitution. Polish society was subject to Soviet indoctrination and the state practiced a model of Soviet propaganda. Various state, political, and local holidays in line with what the authorities imposed were held in all Polish cities and regions. Of these, the most well-known holidays are 1 May and 22 July. The propaganda system in the Lower Silesia and Częstochowa regions was the same as in the rest of the Polish state. The authorities wanted to instill in people completely new authorities and a new way of life in every possible way, making them experience free time and holidays in a manner consistent with the canon of Soviet propaganda – people were to work, perform highly in their workplaces, and, on a free day, to rest and participate in the holidays, whose extensive catalog was decreed by the authorities. During the Stalinist period, everything was subordinated to the cult of the individual, and a man deprived of his free conscience was to do everything that was commanded him. This situation is well expressed by the realities of propaganda, analysed in the presented article in the dimension of a local cultural environment.

Keywords: Propaganda, feast, 1 May, 22 July, parade, Lower Silesia region, Częstochowa area

Marceli Tureczek

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID: 0000-0001-6888-0276

EDUKACJA REGIONALNA W DOBIE GLOBALIZACJI. PROBLEM BUDOWANIA WSPÓLNOT LOKALNYCH – WYBRANE ASPEKTY

Edukacja regionalna jako problem badawczy, rozumiany najczęściej jako forma edukacji historycznej – co w wymiarze szerszym wydaje się definicją zbyt hermetyczną¹, posiada stosunkowo obszerną literaturę przedmiotu². Już na wstępie należy jednak wyjaśnić, że inaczej w niniejszym tekście rozumiem lokalną edukację historyczną, która jest działaniem na rzecz krzewienia wartości ukierunkowanych na szeroko pojętą przeszłość i dziedzictwo kulturowe społeczności lokalnych czy też mikroregionów, a inaczej postrzegam pojęcie edukacji regionalnej, która jest ogółem działań w wymiarze interdyscyplinarnym ukierunkowanym na szeroko pojętą realizację polityki regionalnej w jej klasycznym ujęciu³. Wprawdzie oba wskazane tu i rozróżnione zjawiska powinny się nakładać, ale edukacja regionalna jest pojęciem szerszym. Edukacja regionalna była i jest z racji swojej funkcji przedmiotem zainteresowań naukowych oraz działań praktycznych, i to co można powiedzieć z pełną odpowiedzialnością – będzie miała

---

¹ Por. Ł. Kempański, *Edukacja regionalna – wyzwania nauczycieli i regionalistów*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika” 2016, vol. 32, s. 71-86.

² Ze względu na dużą liczbę opracowań cytuję jedynie wybrane pozycje: *O nowy model historycznych badań regionalnych*, red. K.A. Makowski, Poznań 2007; *Wielokulturowość w nauczaniu historii*, red. B. Burda, B. Halczak, Zielona Góra 2004; *Duża i mała ojczyzna w świadomości historycznej, źródłach i edukacji*, red. B. Burda, M. Szymczak, Zielona Góra 2010; D. Nowak, *Regionalizm w edukacji historycznej na Ziemi Lubuskiej po 1945 roku*, [w:] *Ziemia Lubuska. Dziedzictwo kulturowe i tożsamość regionu w perspektywie powojennego siedemdziesięciolecia*, red. T. Nodzyński, M. Tureczek, Zielona Góra-Gorzów Wlkp. 2015, s. 243-252; M. Tureczek, *Edukacja historyczna w perspektywie regionu administracyjnego na tle procesu integracji wspólnoty lokalnej oraz budowania tożsamości mieszkańców województwa lubuskiego*, [w:] *Historia ludzi, historia dla ludzi. Krytyczny wymiar edukacji historycznej*, red. I. Chmura Rutkowska, E. Głowacka-Sobiech, I. Skórzyńska, Kraków 2013, s. 91-106; W. Molik, *Polskie syntezy dziejów regionów. Tradycje historiograficzne – problemy metodologiczne – propozycja nowego modelu*, [w:] *Historie wzajemnych oddziaływań*, red. R. Traba, Berlin-Warszawa 2014, s. 227-271, ponadto w tym tomie artykuły: J. Hackmann, *Koncepcje historiografii regionalnej w kontekście polsko-niemieckim: kula u nogi czy droga ucieczki z gmachu nacjonalizmu*, s. 272-285; R. Stobiecki, *Historiografia regionalna. Nowa wizja dziejów czy nowa metoda*, s. 387-400. W podanych pracach obszerna literatura przedmiotu. Warto też wspomnieć o przygotowywanej publikacji poświęconej treściom edukacji regionalnej dla nauczycieli historii w województwie lubuskim. Jest to inicjatywa Zakładu Dydaktyki Instytutu Historii Uniwersytetu Zielonogórskiego.

³ Por. A. Huczek, *Polityka regionalna jako instrument rozwoju społeczno-gospodarczego polskich regionów*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2010, nr 16, s. 375-386.

taki charakter również w przyszłości. Edukacja regionalna przeżywa również swoje lepsze i gorsze okresy w wymiarze praktyki edukacyjnej. Zjawisko to z pozoru oczywiście wpływa jednak negatywnie na edukację w ogóle, czyniąc stosunkowo często samą edukację regionalną – która powinna być łącznikiem między różnymi dziedzinami nauczania i zarazem ważnym czynnikiem kreowania postaw wspólnot lokalnych – materią poboczną, okazjonalną lub nieobecną. W okresie PRL edukacja regionalna, rozumiana głównie jako edukacja historyczna, krajoznawcza, była zakładnikiem historii narodowej, a na ziemiach zachodnich i północnych Polski – dziś często w literaturze nazywanych „ziemiami pozyskanymi”, dla odróżnienia archaicznego pojęcia ziem odzyskanych⁴, stanowiła narzędzie dla uzasadniania powrotu do Polski. W szerszym wymiarze międzynarodowym, w jakim znajdowało się ówczesne państwo polskie po ustaleniu jałtańskich i poczdamskich, takie zabiegi musiały być zrozumiałe, a nawet w pewnym stopniu potrzebne. Przy czym sam regionalizm, który przecież istniał w wydawnictwach, badaniach, prasie, cierpiał na wybiórczość i upolitycznienie w wymiarze narracji naukowej oraz edukacyjnej. Współcześnie po okresie wyraźnego zainteresowania edukacją regionalną w latach 90. XX wieku ponownie przeżywamy odejście od regionalizmu – bynajmniej w wymiarze edukacji szkolnej, gdzie wraca się do wiodących wątków narodowych. Przy czym już na wstępie swojej wypowiedzi chciałbym także podkreślić, że nie ma niczego negatywnego w kreowaniu historii narodowej. Mam jednak wątpliwości, czy współcześnie po okresie lat 90. XX wieku, gdy regionalizm stał się na krótko jednym z wiodących elementów w edukacji historycznej i obywatelskiej, a jego zwieńczeniem, czy też jednym ze zwieńczeń, była reforma administracyjna kraju wprowadzona w 1999 roku jako proces budowania polityki regionalnej w wymiarze przyszłej akcesji do Unii Europejskiej⁵, można dziś kreować programy edukacyjne pozbawione składników lokalnych i stanowiące swoiste „lustro Warszawy”⁶.

Nie chcę także powiedzieć, że współcześnie nie ma w ogóle edukacji regionalnej⁷. To, co należy podkreślić, to obecność edukacji regionalnej przede wszystkim w wy-

⁴ Na temat tego pojęcia zob.: J. Jasiński, *Kwestia pojęcia Ziemia Odzyskana*, [w:] *Ziemia Odzyskana. Ziemia Zachodnie i Północne 1945-2005. 60 lat w granicach państwa polskiego*, red. A. Sakson, Poznań 2006, s. 15-25; por. też: J. Wawrzyniak, *Die Westgebiete in der Ideologie des polnischen Kommunismus. Symbolik und Alltag am Beispiel der Soldatensiedler*, [w:] *Wiedergewonnene Geschichte. Zur Aneignung von Vergangenheit in den Zwischenräumen Mitteleuropas*, hrsg. P. Loew, Ch. Pletzing, T. Serrier, Wiesbaden 2006, s. 300-309.

⁵ M. Kulesza, *Państwo i społeczeństwo. Polska u progu XXI wieku*, [w:] *Cywilizacja u progu trzeciego tysiąclecia. Konstatacje i przestrogi*, red. M. Libicki, Poznań 2003, s. 31-50.

⁶ *Ibidem*. Por. tekst polemiczny A. Kompa, *Polityka historyczna czasu „dobrej zmiany”*, „Liberte” jesień 2017, s. 66-75 oraz wypowiedź autora: *Przeszłość i tożsamość – uwagi natury teoretycznej*, [w:] M. Tureczek, *Ziemia Lubuska. Społeczny wymiar dialogu o przeszłości i tożsamości*, Międzyrzecz-Wschowa-Zielona Góra 2014, s. 17-25.

⁷ Por. np. G. Wróbel, *Pojęcie edukacji regionalnej, jej cele i zadania*, www.szkolnictwo.pl [dostęp: 2.12.2017].

Fot. 1. Drezdenko – nazwy ulic nieodnoszące się do lokalnych tradycji, które są wypychane z przestrzeni publicznej przez odgórnie kreowaną politykę historyczną, fot. autor

miarze działań wspólnot lokalnych, samorządów, organizacji pozarządowych. Edukacja ta jest realizowana poprzez różnego rodzaju działania – od licznie i ciągle ukazujących się wydawnictw regionalnych, monografii po działania praktyczne w postaci organizowania aktywności obywatelskiej, lokalnej turystyki, mediów, muzeów itp. Niestety mimo sporego dorobku w tym zakresie, zarówno w wymiarze naukowym, teoretycznym, jak i praktycznym, edukacja regionalna ciągle pozostaje tu na poziomie lokalnym, pozostawiona sama sobie jako suplement. Czyni to edukację regionalną obszarem niezdefiniowanym i zróżnicowanym pod względem praktycznym. Inny poziom jest tam, gdzie istnieją aktywne organizacje pozarządowe o różnym profilu działania, wreszcie aktywne samorzady i, a może przede wszystkim, aktywne środowisko nauczycieli. Inaczej przedstawia się ten sam problem na tych obszarach i w tych społecznościach, gdzie wskazanych czynników brakuje. Współpracując przez kilkanaście już lat z różnymi środowiskami i samorządami na terenie całego województwa lubuskiego, a ostatnio także w województwie wielkopolskim, wiem, jak poważne różnice występują w obrębie „lokalnych polityk” na rzecz kreowania regionalizmu będącego przecież jednym z głównych czynników dla społecznych postaw reinwesty-

cyjnych – także na poziomie działań w zakresie gospodarki czy ekonomii społecznej. Owe różnice w jakości kreowania regionalizmu nie zależą jednak tylko od możliwości ekonomicznych. Wpływ na zjawiska pozytywne i negatywne ma wiele czynników, które można podzielić ogólnie na zagrożenia wewnętrzne i zewnętrzne.

W obręb tych pierwszych można włączyć zróżnicowany poziom szeroko pojętych działań samorządowych, które w bardzo różny, najczęściej wybiórczy sposób podejmują wysiłek na rzecz społeczności lokalnych w obrębie kreowania postaw. Pewną pułapką jest dosyć powszechne rozumowanie, że oto działania na rzecz regionalizmu to aż (a może tylko) ochrona zabytków, edukacja historyczna. To też, ale są to zarazem tylko wybrane składniki omawianego problemu. Polityka regionalna, a co za tym idzie, edukacja regionalna jest całokształtem działań organów publicznych, pozarządowych, prywatnych na rzecz poprawy jakości i konkurencyjności regionów w szerokim ujęciu problemowym. W znacznym stopniu jakość realizacji tej polityki uwarunkowana jest czynnikiem ludzkim, specyfiką polityki samorządowej rzadko mającej charakter kontynuacyjny, a częściej doraźny, bieżący. Oczywiście na poziomie samorządowym zjawiska, o których tu mówimy, zawsze przegrywają z takimi zagadnieniami, jak inwestycje infrastrukturalne, służba zdrowia itp. Rodzi się jednak pytanie, na ile działania dla budowania postaw wobec regionu są lub też powinny być zwróceniem szerszej polityki samorządowej w obrębie różnych kompetencji, wspólnota lokalna czy też gmina to wspólnota ludzi i terytorium. Jest to zatem pojęcie o nader szerokim znaczeniu. Dużym problemem np. w obrębie polityki na rzecz ochrony zabytków w wymiarze samorządowym województwa lubuskiego jest brak zintegrowanej polityki w tym zakresie pomiędzy poszczególnymi szczeblami samorządów. Działania na rzecz samorządów przy przygotowywaniu wymaganych ustawowo programów opieki nad zabytkami ujawniają nie tyle słabość uwarunkowań prawnych w Polsce, ile niski poziom współpracy między poszczególnymi poziomami samorządu. Inne priorytety ma samorząd województwa, a inne mają gminy. Brak powiązań już na etapie planowania czyni owe założenia programowe w znacznym stopniu tylko dokumentami deklaratywnymi, podczas gdy wiele z tych działań mogłoby stanowić poważne narzędzie lokalnej, ale nie hermetycznej i wybiórczej polityki samorządowej⁸. Dodam, że akurat te programy, uwarunkowane Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, obejmują również oprócz działań na rzecz konkretnych zabytków w postaci rewaloryzacji czy rewitalizacji, także działania na rzecz edukacji i procesów upodmiotowienia dziedzictwa

---

⁸ Por. T.G. Grosse, *Cele i zasady polityki regionalnej państwa. Ekspertyza dla Ministerstwa Rozwoju Regionalnego na temat Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego*, coin.wne.uw.edu.pl [dostęp: 2.12.2017], s. 2-13. Jak pisze tenże autor na s. 3: „problemem wielu dokumentów strategicznych polityki regionalnej – zarówno rządowych, jak również samorządowych – jest to, że wprawdzie deklaratywnie obejmują działania wspierające rozwój nowoczesnej gospodarki, ale są one bardzo słabo realizowane w praktyce”.

Fot. 2. Protest mieszkańców przeciwko budowie kopalni węgla brunatnego w okolicach Brodów i Gubina. Przez brak odpowiedzialnej polityki władz centralnych i samorządowych mieszkańcy wielu wsi stali się zakładnikami planów, które nie wiadomo, czy kiedykolwiek zostaną zrealizowane. Mieszkańcy nie mogą sprzedać ziemi, której nikt nie chce kupić w obawie przed powstaniem kopalni i nie wiedzą, jaka przyszłość czeka ich rodzinne domy, fot. autor

kulturowego⁹. Inny przykład to strategia „Polska Zachodnia 2020” realizowana przez samorząd województwa lubuskiego wspólnie z samorządami województw zachodniopomorskiego, dolnośląskiego, wielkopolskiego, opolskiego¹⁰. Założenia poprawy integralności i konkurencyjności regionów Polski zachodniej opatrzone są błędnymi założeniami metodologicznymi na poziomie polityki społecznej, gdzie istnieje wyraźne zróżnicowanie w obrębie chociażby społeczności trwałych takich jak na Opolszczyźnie czy w Wielkopolsce i społeczności postmigracyjnych charakterystycznych dla obszarów takich jak województwa lubuskie czy zachodniopomorskie. Wystarczy dodać, że w dokumencie tym autorzy pojęcie regionu utożsamiają z pojęciem województwa¹¹.

⁹ Por. M. Tureczek, *Tożsamość i dziedzictwo kulturowe w polityce władz lokalnych - uwagi do dokumentów programowych województwa lubuskiego*, [w:] *Ziemia Lubuska. Rozważania o historii i tożsamości regionu*, red. T. Nodzyński, M. Tureczek, J. Zięba, Zielona Góra 2014, s. 211-225.

¹⁰ *Strategia Rozwoju Polski Zachodniej 2020*, www.bip.lubuskie.pl [dostęp: 3.12.2017].

¹¹ *Ibidem*, s. 4.

Lekceważenie wskazanych różnic w wymiarze globalnym, także w obszarze np. polityki gospodarczej, naraża ją na słabości w wymiarze długofalowym, gdyż tożsamość regionalna opatrzona takimi składnikami, jak pochodzenie, poczucie przywiązania, poziom identyfikacji są podstawowymi czynnikami kreującymi postawy wobec wspólnoty lokalnej i regionalnej. Na poziomie mniejszych ośrodków ciągle lekceważy się migrację ludzi młodych do większych miast. Jednak takie zachowania absolwentów szkół średnich, gdzie są przecież kreowane, albo może zbyt często lekceważone¹²? Jest to niewątpliwie złożony problem, jednak opracowany na potrzeby *Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju* dokument zatytułowany *Delimitacja miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze* ukazuje omawiane zjawiska jako problem aktualny. Tym samym polityka regionalna i towarzysząca jej edukacja może i powinna być czynnikiem odgrywającym znacznie większą rolę w obrębie omawianych zagadnień¹³.

W wymiarze uwarunkowań zewnętrznych można zapytać, czy lokalność, region, regionalizm nie zaczynają przegrywać ze zjawiskami globalizacji. Wprowadzone do nauki w 1962 roku przez Herberta Marshalla McLuhana pojęcie globalnej wioski (ang. *global village*) jest w dobie powszechnej komunikacji i unifikacji gospodarczej świata zjawiskiem obecnym już nie tylko w wymiarze wielkich korporacji i polityki międzynarodowej, ale również w wymiarze lokalnym¹⁴. Atrakcyjność świata, jego otwartość i swoboda podróżowania czynią lokalność zwłaszcza wśród ludzi młodych zjawiskiem nie tylko nieatrakcyjnym, ale również zupełnie nieznanym¹⁵. W najlepszym wypadku regionalizm staje się obszarem w Internecie np. za sprawą działań różnych organizacji pozarządowych¹⁶. Nie można w tym miejscu zarazem powiedzieć, że Internet jest zjawiskiem negatywnym, wręcz przeciwnie, przy zorganizowanej strategii wobec dziedzictwa cyfrowego może być nośnikiem idei i wartości, polem wymiany i komunikacji. Zastanawiam się jednak nad jakością treści oraz, co chyba wydaje się ważniejsze, jakością ich percepcji i wpływem na tradycyjne więzi. Jak wnioskuje Krystyna Doktorowicz, analizując problem tzw. społeczności lokalnych: „współczesne

¹² Zob. analizę socjologiczną: *Życie Lubuszan. Współczesność i perspektywy młodzieży*, red. G. Miłkowska, Zielona Góra 2012.

¹³ Por. P. Śleszyński, *Delimitacja miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze* – opracowano dla potrzeb Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju, Warszawa 2016, www.igipz.pan.pl [dostęp: 2.12.2017].

¹⁴ K. Doktorowicz, *Społeczności wirtualne – cyberprzestrzeń w poszukiwaniu utraconych więzi*, [w:] *Społeczeństwo informacyjne – wizja czy rzeczywistość*, red. L.H. Haber, Kraków 2004, s. 59-66.

¹⁵ Por. H. Wójcik-Lagan, *O historii regionalnej i mikrohistorii w szkole*, [w:] *Duża i mała ojczyzna...*, s. 245-259. Jak pisze przywołana autorka: „edukacja historyczna w ujęciach mikrohistorycznych, zwłaszcza na pograniczach jest [...] niezbędną w zderzeniu ze współczesnymi tendencjami globalizacji i wielokulturowości [...]”, s. 259.

¹⁶ Zob. *Zalecenia UNESCO w sprawie zachowania i dostępu do dziedzictwa dokumentacyjnego w tym dziedzictwa cyfrowego*, Warszawa 2016. Por. *Karta w sprawie dziedzictwa cyfrowego* przyjęta na 32 sesji Konferencji Generalnej UNESCO, 15 października 2003 roku, www.archiwa.gov.pl [dostęp: 3.12.2017].

Fot. 3. Błędne koło ekologii. Brandenburgia w Niemczech boryka się z problemem nadmiernej liczby elektrowni wiatrowych, które wpływają na degradację środowiska naturalnego. Plakat zawieszony w Poczdamie jest protestem przeciwko pomysłowi budowania tego typu elektrowni na obszarach leśnych, fot. autor

społeczeństwa informacyjne cechuje indywidualizm, decentralizacja struktur społecznych oraz dążenie do prywatyzacji i rekonstrukcji sfery publicznej. Skutkuje to rozpadem wielu tradycyjnych więzi i dezintegracją społeczności uznawanych przed nadejściem ery informacyjnej za trwałe, hierarchiczne i nierozzerwalne [...]”¹⁷.

Przeciwnicy globalizacji mówią o homogenizacji kulturowej lub też macdonaldyzacji i konsumpcjonizmie – jako zjawisku kreowanemu pod wpływem bogatych korporacji i społeczeństw zachodnich. Globalizacja niosąca za sobą liczne wartości uniwersalne, takie jak prawa człowieka, swoboda podróżowania, dostęp do informacji, swoboda działalności gospodarczej, dostarczają również zagrożenia. W wymiarze kulturowym można mówić w kontekście tego pojęcia o degradacji wartości grup uboższych na rzecz dominacji wzorców grup zamożniejszych. Amerykański filozof Francis Fukuyama w książce *The End of History and the Last Man* formułuje tezę o konwergencji, czyli

¹⁷ K. Doktorowicz, *op. cit.*, s. 59.

upodabnianiu się jako części procesu globalizacyjnego¹⁸. W istocie w tym samym kierunku zmierzają procesy globalizacji, a więc zjawiska globalizacyjne, które w praktyce tylko pozornie uwzględniają uwarunkowania lokalne. Zjawisko globalizacji zmienia również tradycyjne pojęcie regionu, regionalizmu. Jeszcze kilkadziesiąt lat temu region w klasycznym ujęciu oznaczał niewielki obszar i stosunkowo niewielką wspólnotę ludzi z ich specyficznymi cechami w kręgu ujęć naturalnych i antropogenicznych. O ile ujęcia naturalne, mieszczące się w kręgu odrębności geograficznych, nadal zachowują swoją odmienność, o tyle uwarunkowania antropogeniczne cechujące się specyficznymi formami języka, form gospodarowania, cech kulturowych, ulegają przemianom, które być może właściwiej należy określać jako degradacja. Przy czym owa degradacja oznacza postęp cywilizacyjny odbywający się kosztem właśnie uwarunkowań lokalnych¹⁹. Tym samym dziś znacznie częściej zamiast pojęcia regionu w jego tradycyjnym znaczeniu używa się określenia regionalizacja w ujęciu procesów międzynarodowej integracji gospodarczej i politycznej²⁰. W świecie globalnym regionem staje się Europa, w Europie stosunkowo często mówi się zaś o euregionach jako formie współpracy transgranicznej i międzynarodowej²¹. Zarazem założenia *Europejskiej Karty Samorządu Lokalnego*, które określają uwarunkowania dla ustawodawstwa krajowego i pozycji wspólnot lokalnych, nie są w stanie przewyciężyć czynników politycznych i ekonomicznych prowadzących do unifikacji, które oprócz szans niosą ze sobą również zagrożenia²².

Globalizacja niesie również inne zagrożenia. Społeczeństwa uboższe pod względem ekonomicznym i kulturalnym, które nie nadążają za procesem zrównoważonego oraz dynamicznego rozwoju, ulegają zjawiskom typowym dla społeczeństw ryzyka – a więc zagrożeniom ekologicznym, rozwarstwieniu, wykluczeniu i osamotnieniu, bezrobociu, zmianom relacji między kulturami i płciami. Tego typu procesy w dłuższej perspektywie są podatne na radykalizację i podziały – jakże obecne we współczesnej Europie, na które uwagę zwracał także Ojciec Święty Franciszek. I tu dochodzimy do tezy znakomitego niemieckiego socjologa Urlicha Becka, który właśnie w kręgu tego typu zagrożeń cywilizacyjnych dostrzega odwrót od wartości społeczeństwa obywatelskiego

¹⁸ F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York-Toronto 1992, s. 39-51.

¹⁹ W kontekście zagadnień wartości moralnych piszą o tym autorzy cytowanej pracy: *Cywilizacja u progu trzeciego tysiąclecia. Konstatacje...* Jak pisze w *Przedmowie* do tej książki Marcin Libicki: „Cywilizacja zachodnia, cywilizacja europejska, a może najtrafniej cywilizacja łacińska dała Europie pozycję w historii zupełnie wyjątkową i nieporównywalną z historyczną przygodą jakiegokolwiek innego regionu świata [...]”, s. 7. Norman Davies w dziele *Europa* stwierdza, komentując legendę o Europie: „Europa podążyła drogą słońca ze wschodu na zachód [...]” – dziś pojęcie to może oznaczać kierunek przemian społeczno-gospodarczych w wymiarze globalnym, ruchliwość, a więc dążenie świata do wartości zachodu – por. N. Davies, *Europa*, Kraków 2010, s. 21.

²⁰ R. Bienienda, *Regionalizm i regionalizacja w definicji. Wybrane problemy teoretyczne*, oapuw.pl [dostęp: 4.12.2017], s. 281-297.

²¹ Por. L. Fawcett, *Exploring Regional Domains*, „International Affairs” 2004, No 3, s. 443.

²² Por. Preambułę i poszczególne zapisy w *Europejskiej Karcie Samorządu Terytorialnego sporządzonej w Strasburgu dnia 15 października 1985 roku*, prawo.sejm.gov.pl [dostęp: 1.12.2017].

Fot. 4. Nieodpowiedzialna polityka władz samorządowych prowadzi do degradacji tradycyjnego krajobrazu miejskiego, pozbawiając go walorów poprzez tzw. ogławianie zieleni i zarazem estetyki w obrębie przestrzeni miejskich. Drezdenko, fot. autor

i wtórną afirmację form dziewiętnastowiecznych państw narodowych, ich interesów oraz konfliktów między nimi²³, przy czym są i tacy, jak amerykański politolog Samuel Huntington, którzy idą dalej, wieszcząc: *The Clash of Civilisations*²⁴.

Patrząc na współczesny region lubuski – jako przykład o niskim potencjalnie demograficznym i ekonomicznym²⁵, mimo swojego przygranicznego położenia z Niemcami, dodatkowo w orbicie aglomeracji berlińskiej²⁶ – zagadnieniem być może banalnym, ale obrazowym, są realizowane od kilkunastu lat próby wykreowania lokalnych tradycji

²³ Por. U. Beck, *Spoleczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Warszawa 2002, por. np. podrozdział: *Utopia społeczeństwa światowego*, s. 60-65. Zob. też: recenzję tej pracy autorstwa M. Dobrowolskiej, *Spoleczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności (recenzja)* na łamach czasopiśma „Chowanna” 2004, nr 1, s. 195-197.

²⁴ Por. S.P. Huntington, *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*, New York 1997.

²⁵ Por. *Rocznik Statystyczny Województwa Lubuskiego 2019*, Zielona Góra 2019, s. 32-37 i n.

²⁶ W odniesieniu do rozważań nad kondycją tożsamości województwa lubuskiego por. wcześniej cytowane prace pod red. T. Nodzyńskiego oraz M. Tureczka. Zob. też np. M. Tureczek, *Ziemia Lubuska. Społeczny wymiar dialogu...; An der Mittleren Oder. Eine Kulturlandschaft im deutsch-polnischen Grenzraum*, Hg. Marta J. Bąkiewicz, Paderborn 2016. W obu tomach obszerna literatura.

kulinarnych (np. produkt turystyczny „Lubuski Szlak Wina i Miodu”). Przykład ten, zapewne jeden z wielu – jeśli uwzględnimy podobne działania na terenie sąsiedniej Brandenburgii, mający swoje złożone podstawy, obrazuje istotę niniejszych rozważań. Postmigracyjne regiony zachodniej Polski, które swoją tożsamość z racji powodu II wojny światowej zaczęły budować od początku, dodatkowo w trudnych warunkach społeczno-politycznej rzeczywistości powojennej Polski, w istocie nie zdążyły jeszcze wykreować specyfiki lokalnej, regionalnej, by w ciągu ostatnich lat ulec procesom globalizacji oraz unifikacji, które ową lokalność, z trudem przecież kreowaną, zepchnęły w obszar poboczny. Czy jednak rzeczywiście obszar ten nie może się pochwalić swoją specyfiką regionalną, czy być może problem, by powstał popyt na tego typu produkt tkwi gdzieś indziej? Ale by formułowany problem zobrazować możliwie wyczerpująco, należy postawić także kilka innych pytań: czym jest region w świadomości współczesnej społeczności lokalnej, czy powszechnie znane definicje tego pojęcia są w stanie wypełnić problem, o którym mowa? Jaka jest kondycja społeczności lokalnej w lubuskim? W jakim kierunku powinna zmierzać polityka regionalna na obszarach o cechach „regionów kształtujących się”; jakie składniki polityki regionalnej odpowiadają za poprawę społecznego upodmiotowienia regionów w dobie zagrożeń globalizacyjnych i wreszcie, czym jest edukacja regionalna i jakie powinny być jej składniki i miejsce w szeroko rozumianej edukacji społecznej, w sytuacji gdy praktyka szkolna jest tylko jednym z jej elementów?

Odnosząc się do dziedzictwa kulturowego, które z racji moich zainteresowań naukowych jest mi bardzo bliskie, postawię tezę, choć przecież nieszczególnie oryginalną, że aby odrestaurować zabytek, potrzebne są nie tylko środki finansowe, ale również środki społeczne, które tu rozumiem jako proces upodmiotowienia tego zabytku. Ten drugi czynnik powinien być zresztą na pierwszym miejscu. Cóż z tego, że zostanie wyremontowany park, skoro nikt nie będzie dostrzegał walorów i znaczenia tego miejsca w wymiarze duchowym, społecznym? Istotniejsze są zatem nie działania odgórne, lecz te oddolne, które stanowią wynik edukacji i aktywności obywatelskiej. Poruszając się tropem pojęć z zakresu ochrony zabytków, edukacja regionalna powinna być procesem szeroko rozumianej rewitalizacji społecznej, przekształcaniem, ale i zachowywaniem składników wartościowych środowiska rozumianego jako odbicie struktur społecznych, ekonomicznych i przestrzennych. W praktyce brak szeroko pojmowanej edukacji regionalnej na wszystkich etapach kształcenia oraz w obszarach kreowania aktywności społecznej grup w wieku decyzyjnym w dłuższej perspektywie prowadzi do kryzysów. Migracja z małych ośrodków do większych, zamożniejszych ekonomicznie jako jeden z przejawów tego typu negatywnych procesów, nie jest zjawiskiem nowym – także na tych terenach i wątpię, czy nawet najlepsze działania na rzecz powstrzymania tego typu zjawisk zahamują je całkowicie. Problem w tym, że młody człowiek z racji swoich

naturalnych potrzeb życiowych musi widzieć sens i zarazem odnajdywać warunki dla inwestowania posiadanego potencjału w środowisku, z którego się wywodzi. Brak kreowania tych czynników będzie skutkowało naturalną potrzebą poszukiwania odpowiednich warunków w innym miejscu, mikroregiony zawsze zaś będą borykały się z deficytem potencjału demograficznego, a co za tym również ekonomicznego. Proces zubożenia będzie obejmował również obszar poziomu kulturalnego, obywatelskiego. W istocie małe miasta i mikroregiony ponoszą koszty edukacji, ale nie partycypują w zyskach wypracowywanych na etapie aktywności gospodarczej czy też społecznej w wieku decyzyjnym, gdyż te przenoszone są do ośrodków bardziej atrakcyjnych²⁷.

Polityka oraz edukacja regionalna jako podmioty rozważań i zarazem pojęcia szerokie cierpią na doraźność uwarunkowaną czynnikami politycznymi i ekonomicznymi. Wśród konsekwencji należy wskazać rozdrobniony poziom aktywności regionalnej, która powinna kreować spójność polityki ekonomicznej i polityki społecznej. Oba czynniki w jak największym stopniu mieszczą się w obrębie powyższych problemów i odnoszą się tyleż do polityki państwa, co do aktywności i innowacyjności samorządów²⁸. Polityka regionalna, zwłaszcza ta na poziomie samorządowym, i edukacja regionalna – jako sieć powiązań, powinny być jako szereg działań zorganizowanych nie tylko odpowiedzią na zagrożenia procesów globalizacji dla społeczności lokalnych, ale mogą i powinny stanowić również czynnik pobudzania postaw reinwestycji w znaczeniu społeczno-ekonomicznym, przyczyniających się do poprawy kondycji regionów oraz środowisk lokalnych. Możliwości te w zakresie budowania kapitału kulturowego regionów postmigracyjnych są ciągle słabo rozumiane na poziomie krajowym i samorządowym, a tym samym niedostatecznie wykorzystywane²⁹.

Bibliografia

- An der Mittleren Oder. Eine Kulturlandschaft im deutsch-polnischen Grenzraum*, Hg. M.J. Bąkiewicz, Paderborn 2016.
- Beck U., *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Warszawa 2002.
- Bienienda R., *Regionalizm i regionalizacja w definicji. Wybrane problemy teoretyczne*, oapuw.pl [dostęp: 4.12.2017].
- Cywilizacja u progu trzeciego tysiąclecia. Konstatacje i przestrogi*, red. M. Libicki, Poznań 2003.
- Davies N., *Europa*, Kraków 2010.
- Dobrowolska M., *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności (recenzja)*, „Chowanna” 2004, nr 1.
- Doktorowicz K., *Spółczesności wirtualne – cyberprzestrzeń w poszukiwaniu utraconych więzi*, [w:] *Spółczesność informacyjna – wizja czy rzeczywistość*, red. L.H. Haber, Kraków 2004.

²⁷ Por. *Lubuszenie 2012 – diagnoza stanu*, red. G. Miłkowska, Z. Wołk, Zielona Góra 2012.

²⁸ *Polskie polityki sektorowe z perspektywy członkostwa w Unii Europejskiej*, red. K.A. Wojtaszczyk, M. Witkowska, Warszawa 2003, s. 35-52.

²⁹ Por. *Lubuszenie 2012...*, s. 29 i n.

- Duża i mała ojczyzna w świadomości historycznej, źródłach i edukacji*, red. B. Burda, M. Szymczak, Zielona Góra 2010.
- Europejska Karta Samorządu Terytorialnego sporządzona w Strasburgu dnia 15 października 1985 roku, prawo.sejm.gov.pl [dostęp: 1.12.2017].
- Fawcett L., *Exploring Regional Domains*, „International Affairs” 2004, No 3.
- Fukuyama F., *The End of History and the Last Man*, New York-Toronto 1992.
- Grosse T.G., *Cele i zasady polityki regionalnej państwa. Ekspertyza dla Ministerstwa Rozwoju Regionalnego na temat Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego*, coin.wne.uw.edu.pl [dostęp: 2.12.2017].
- Hackmann J., *Koncepcje historiografii regionalnej w kontekście polsko-niemieckim: kula u nogi czy droga ucieczki z gmachu nacjonalizmu*, [w:] *Historie wzajemnych oddziaływań*, red. R. Traba, Berlin-Warszawa 2014.
- Huczek A., *Polityka regionalna jako instrument rozwoju społeczno-gospodarczego polskich regionów*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2010, nr 16.
- Huntington S.P., *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*, New York 1997.
- Jasiński J., *Kwestia pojęcia Ziemi Odzyskane*, [w:] *Ziemi Odzyskane. Ziemi Zachodnie i Północne 1945-2005. 60 lat w granicach państwa polskiego*, red. A. Sakson, Poznań 2006.
- Karta w sprawie dziedzictwa cyfrowego* przyjęta na 32 sesji Konferencji Generalnej UNESCO, 15 października 2003 roku, www.archiwa.gov.pl [dostęp: 3.12.2017].
- Kempiński Ł., *Edukacja regionalna – wyzwania nauczycieli i regionalistów*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika” 2016, vol. 32.
- Kompa A., *Polityka historyczna czasu „dobrej zmiany”*, „Liberte” jesień 2017.
- Kulesza M., *Państwo i społeczeństwo. Polska u progu XXI wieku*, [w:] *Cywilizacja u progu trzeciego tysiąclecia. Konstatacje i przestrogi*, red. M. Libicki, Poznań 2003.
- Lubuszanie 2012 – diagnoza stanu*, red. G. Miłkowska, Z. Wołk, Zielona Góra 2012.
- Molik W., *Polskie syntezy dziejów regionów. Tradycje historiograficzne – problemy metodologiczne – propozycja nowego modelu*, [w:] *Historie wzajemnych oddziaływań*, red. R. Traba, Berlin-Warszawa 2014.
- Nowak D., *Regionalizm w edukacji historycznej na Ziemi Lubuskiej po 1945 roku*, [w:] *Ziemia Lubuska. Dziedzictwo kulturowe i tożsamość regionu w perspektywie powojennego siedemdziesięciolecia*, red. T. Nodzyński, M. Tureczek, Zielona Góra-Gorzów Wlkp. 2015.
- O nowy model historycznych badań regionalnych*, red. K.A. Makowski, Poznań 2007.
- Polskie polityki sektorowe z perspektywy członkostwa w Unii Europejskiej*, red. K.A. Wojtaszczyk, M. Witkowska, Warszawa 2003.
- Rocznik Statystyczny Województwa Lubuskiego 2019*, Zielona Góra 2019.
- Stobiecki R., *Historiografia regionalna. Nowa wizja dziejów czy nowa metoda*, [w:] *Historie wzajemnych oddziaływań*, red. R. Traba, Berlin-Warszawa 2014.
- Strategia Rozwoju Polski Zachodniej 2020*, www.bip.lubuskie.pl [dostęp: 3.12.2017].
- Śleszyński P., *Delimitacja miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze – opracowano dla potrzeb Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju*, Warszawa 2016, www.igipz.pan.pl [dostęp: 2.12.2017].
- Tureczek M., *Edukacja historyczna w perspektywie regionu administracyjnego na tle procesu integracji wspólnoty lokalnej oraz budowania tożsamości mieszkańców województwa lubuskiego*, [w:] *Historia ludzi, historia dla ludzi. Krytyczny wymiar edukacji historycznej*, red. I. Chmura Rutkowska, E. Głowacka-Sobiech, I. Skórzyńska, Kraków 2013.
- Tureczek M., *Tożsamość i dziedzictwo kulturowe w polityce władz lokalnych – uwagi do dokumentów programowych województwa lubuskiego*, [w:] *Ziemia Lubuska. Rozważania o historii i tożsamości regionu*, red. T. Nodzyński, M. Tureczek, J. Zięba, Zielona Góra 2014.
- Tureczek M., *Ziemia Lubuska. Społeczny wymiar dialogu o przeszłości i tożsamości*, Międzyrzecz-Wschowa-Zielona Góra 2014.

- Wawrzyniak J., *Die Westgebiete in der Ideologie des polnischen Kommunismus. Symbolik und Alltag am Beispiel der Soldatensiedler*, [w:] *Wiedergewonnene Geschichte. Zur Aneignung von Vergangenheit in den Zwischenräumen Mitteleuropas*, hrsg. P. Loew, Ch. Pletzing, T. Serrier, Wiesbaden 2006.
- Wielokulturowość w nauczaniu historii*, red. B. Burda, B. Halczak, Zielona Góra 2004.
- Wójcik-Łagan H., *O historii regionalnej i mikrohistorii w szkole*, [w:] *Duża i mała ojczyzna w świadomości historycznej, źródłach i edukacji*, red. B. Burda, M. Szymczak, Zielona Góra 2010.
- Wróbel G., *Pojęcie edukacji regionalnej, jej cele i zadania*, www.szkolnictwo.pl [dostęp: 2.12.2017].
- Zalecenia UNESCO w sprawie zachowania i dostępu do dziedzictwa dokumentacyjnego w tym dziedzictwa cyfrowego*, Warszawa 2016.
- Życie Lubuszan. Współczesność i perspektywy młodzieży*, red. G. Miłkowska, Zielona Góra 2012.

EDUKACJA REGIONALNA W DOBIE GLOBALIZACJI.
PROBLEM BUDOWANIA WSPÓLNOT LOKALNYCH – WYBRANE ASPEKTY

Streszczenie

Edukacja regionalna cechuje się brakiem integracji i doraźnością uwarunkowaną czynnikami politycznymi i ekonomicznymi. W efekcie mamy do czynienia z niskim, rozdrobnionym poziomem aktywności regionalnej, która powinna kreować spójność polityki ekonomicznej i polityki społecznej. Oba te czynniki w jak największym stopniu mieszczą się w obrębie powyższych rozważań i zarazem odnoszą się tyleż do polityki państwa, co do aktywności i innowacyjności samorządów. Polityka regionalna, zwłaszcza ta na poziomie samorządowym i edukacja regionalna – jako sieć powiązań, może być nie tylko odpowiedzią na zagrożenia procesów globalizacji dla społeczności lokalnych, ale mogą i powinny stanowić również czynnik pobudzania aktywności czy też postawy reinwestycji przedstawicieli środowisk lokalnych, przyczyniające się jako całość do poprawy kondycji małych regionów. Możliwości te w zakresie budowania kapitału kulturowego są ciągle słabo rozumiane na poziomie krajowym i samorządowym, a tym samym niedostatecznie wykorzystywane.

Słowa kluczowe: polityka regionalna, edukacja, globalizacja, społeczeństwo

REGIONAL EDUCATION IN GLOBALIZATION.
THE PROBLEM OF BUILDING LOCAL COMMUNITIES – SELECTED ASPECTS

Summary

Regional education suffers from a lack of integration as well as short-term dependence on political and economic factors. In effect, we are dealing with a low, fragmented level of regional activity, instead of the coherence of economic policy and social policy it should be creating. These factors refer both to the policies of the state and to the activity and innovation of local governments. Establishing a network between regional policy – especially at local government level – and regional education may not only be a response to the threats of globalization processes for local communities, but could and ought to also be a factor stimulating the activity or the attitude of reinvestment in representatives of local communities, contributing to improving the condition of small regions as a whole. These possibilities in the area of building cultural capital are still poorly understood at the national and local government level and thus insufficiently used.

Keywords: regional policy, education, globalization, society

Krystian Saja

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID: 0000-0002-5580-6218

CZŁOWIEK KAŻDY, JAKO FENOMEN „CZTERDZIEŚCI I CZTERY”. PRZEGLĄD INTERPRETACJI

„Kiedy pisałem, wiedziałem; teraz już nie wiem”¹. Takimi słowami wypowiedział się niegdyś Adam Mickiewicz, zapytany o imię tajemniczego zbawcy z *Dziadów*, części III. Tożsamości owego „namiestnika wolności”, przypisanego liczbie „czterdzieści i cztery”, poeta nigdy nie zdradził. W literaturze przedmiotu odnajdujemy liczne interpretacje owego imienia. Niejednokrotnie dopatrujemy się w nim postaci historycznych lub też faktów z przeszłości, które w sposób istotny wpływały na dzieje narodu polskiego. W poniższych rozważaniach prześledzimy rozmaite koncepcje interpretacyjne „czterdzieści i cztery”. Zaproponujemy również odczytanie związane z wyraźnie zarysowanym w biografii poety kultem Napoleona Bonaparte. Musimy być świadomi, że będzie to droga pozbawiona jednoznacznego końca. Wyjątkowość obecna w słowach „czterdzieści i cztery” doprowadziła do zmiany prorocstwa literackiego w prorocstwo rzeczywiste, co znacznie utrudnia uzyskanie obiektywizmu poznawczego². Wydaje się, w ślad za opinią Czesława Miłosza, że naród polski, nieprzerwanie żyjący mitem Chrystusa narodów oraz widzący w swojej ojczyźnie uosobienie absolutu, nie jest w stanie trzeźwym okiem spojrzeć na mit „wskrziesiciela narodu”³. Od pokoleń niósł on z sobą niezwykle przesłanie oraz dawał nadzieję na nadejście „lepszyc czasów”. Juliusz Słowacki w Pieśni IX *Podróży do Ziemi Świętej z Neapolu* pisze:

[...] wierzę, w te czterdzieści

Cztery... choć nie wiem, co ta liczba znaczy,

Ale w nią wierzę jak w dogmat... z rozpacz⁴.

Nawet Słowacki, największy rywal autora *Dziadów*, wpadł w pułapkę „czterdzieści i cztery”. Nie wypłaczymy się z niej tak długo, dopóki jako świadome swojej przeszłości społeczeństwo nie wyleczymy się z narodowych kompleksów. Nim to nastąpi,

---

¹ Adam Mickiewicz. *Wspomnienia i myśli*, z rozmów i przemówień zebrał i opracował S. Pigoń, Warszawa 1958, s. 79. Na podstawie relacji J.N. Niemojowskiego o rozmowie z Mickiewiczem odbytej w 1844 r. w Paryżu.

² Por. Z. Majchrowski, *Kuszenie Księędza Piotra*, [w:] „*Dziady*” Adama Mickiewicza. *Poemat-adaptacje-tradycje*, red. B. Dopart, Kraków 1999, s. 111.

³ *Moje herezje antynarodowe – rozmowa z Marią Janion*, wywiad J. Kurskiego, <http://wyborcza.pl/1,76842,3374302.html> [dostęp: 8.10.2019].

⁴ J. Słowacki, *Podróż do Ziemi Św. z Neapolu*, [w:] *idem, Dzieła wybrane*, Wrocław 1979.

nieprzerwanie snuć będziemy przypuszczenia, kim jest tajemniczy wskrzesiciel, czego dowodem są poniższe rozważania.

A imię jego Adam

Bezpośredniego wskazania osoby zbawcy nigdy nie było oraz prawdopodobnie nigdy nie będzie. Istnieje natomiast wiele, często sprzecznych interpretacji. Jedną z najbardziej znanych, do dziś wiodącą, została zaprezentowana w okresie międzywojennym przez Juliusza Kleinera. W rozprawce *Proroctwo księdza Piotra* oraz wielotomowej monografii *Mickiewicz Kleiner* dowodzi, że poeta odwołał się w *Widzeniu* przede wszystkim do żydowskiej Kabały⁵. Geometria hebrajska oraz symbolika liczb ma potwierdzać, iż zbawca z przepowiedni nosi imię Adam⁶. Będzie nim, zdaniem badacza, sam Mickiewicz lub też książę Adam Czartoryski. Obie koncepcje zostaną przedstawione w poniższych treściach. W interpretacji Kleinera czytamy:

W alfabecie hebrajskim czterdziestką jest M, czwórką D. W hebrajszczyźnie [...] zasadniczymi składnikami słowa są tylko spółgłoski, one tylko są literami. Najprostszym odpowiednikiem liczby 44 będzie imię o spółgłoskach M i D. Znaleźć je nietrudno – ma ono tradycję najstarszą i ma w chrystianizmie i w judaizmie ogromną wartość ideową i uczuciową. Imię to brzmi: Adam⁷.

Jest w tej koncepcji pewien problem: „W hebrajskim zapisie imienia Adam występuje na początku przydech, którego znak ma wartość liczbową 1, a więc w sumie Adam to 45, a nie 44, ale Kleiner sądził, że ten szczegół mógł być pominięty lub że Mickiewicz mógł o tym nie wiedzieć, a nawet dopuszczał, że mógł się pomylić”⁸ – píše Maria Czeppe. Powyższy problem nie przeszkodził w niczym Mickiewiczowi. Istotną była ogólna konkluzja, płynąca z istoty objawienia, czyli rychłe przyjście nowego Mesjasza, podobnego do Chrystusa. Interesujące są w tym aspekcie uwagi Wiktora Weintrauba:

Ponieważ zaś nie mamy żadnych skądinąd danych świadczących o tym, aby Mickiewicz w okresie pisania *Dziadów* znał i stosował rachunek kabalistyczny, jedynie szyfr liczbowy będący dokładnym odpowiednikiem możliwym w kontekście *Widzenia* słowa (a „Adam” jest takim słowem) miałby

⁵ Nie jest to w pełni autorska interpretacja. Kleiner podążył śladem Lucjana Siemieńskiego, który zwracał uwagę na związki idei mesjanizmu poety z ideami filozofa francuskiego Louisa-Claude’a de Saint-Martin. W swojej filozofii Saint-Martin oczekuje przyszłego zbawcy, a więc nowego człowieka, który ma przywrócić pierwotną wartość Adama, utraconą przez jego upadek. Z kolei mistyk Saint-Martina Stanisław Kolbuszewski w liczbie 44 widział symbol Odkupiciela: 40 oznaczać ma liczbę Mesjasza, a 4 stanowi liczbę jego działania w piątej epoce, po-Chrystusowej (por. M. Czeppe, *Jeszcze w sprawie „czterdzięści i cztery”, „Sobótka”* 1982, nr 3-4, s. 287). U Saint-Martina liczbą religii i duchowości ma być czwórką.

⁶ W mistyce hebrajskiej mamy do czynienia z kultem imion i liter. Ponadto liczby oznaczają także litery.

⁷ J. Kleiner, *Mickiewicz*, t. 2, *Dzieje Konrada*, cz. 1, Lublin 1997, s. 435.

⁸ M. Czeppe, *op. cit.*, s. 288.

tu wagę argumentu. Gdyby się na przypuszczenie Kleinera pisać, trzeba by przyjąć, że Mickiewicz potraktował rachunek kabalistyczny dziwnie nonszalancko, rachował, ale na chybił trafił⁹.

Warto podkreślić, że pojawia się tu istotna zbieżność dat, wynikająca z dziejów ludzkości. Kleiner zwrócił uwagę na ważny szczegół zbliżający Mickiewicza do postaci Chrystusa. Poeta urodził się w Wigilię Bożego Narodzenia, 24 grudnia 1798 roku oraz uzyskał mistyczne imię Adam, obchodząc rocznicę urodzin i imienin tego samego dnia¹⁰. Zatem prawdą jest, że mężem opatrnościowym może być sam poeta. Jego przyjaciel Seweryn Goszczyński sugerował, że tak właśnie było: „Kreśląc obraz proroczy tego męża, zbawcy Polski, zdawało mu się, że tym mężem on będzie [Mickiewicz]. Nie płynęło to z zarzumiałości, bo czuł cały ogrom ofiary, leżący na takim człowieku, »trudzie trudów«”¹¹.

Oparcie symboliki liczby na hebrajskim alfabecie miało w swoim czasie sugerować, że Mickiewicz miał pewne powiązania z narodem żydowskim. Określenie „z matki obcej” odnosiłoby się wówczas do matki poety Barbary Majewskiej („Barbara” po grecku znaczy „obca”, „cudzoziemka”). Jeden z jej rodziców miał posiadać korzenie żydowskie¹². Na korzyść powyższej tezy miały przemawiać opinie Ksawerego Branickiego oraz Zygmunta Krasieńskiego¹³. Z czasem okazało się jednak, że był to trop błędny. W roku 1955 Julian Krzyżanowski odrzucił wszelkie rozważania związane z kabałą, określając je mianem: „podróż do ciemnogrodu naukowego”¹⁴.

Do nowych faktów odnośnie do pochodzenia poety dotarł Sergiusz Rybczonka, za sprawą badań archiwaliów¹⁵. Zauważył on, iż prababka Mickiewicza po kądzieli o imieniu Barbara Tupalska miała korzenie tatarskie, a nie żydowskie. Interpretacja słów ks. Piotra, dokonana w perspektywie akcentów cudzoziemskich, pozwala wysnuć nowe hipotezy, w których tytuł „lud ludów” oznaczać będzie wieloetniczność ludów mongolsko-tureckich, „podnóża trzech stolic” zaś odwoływać się będą do dawnego imperium mongolskiego¹⁶.

⁹ W. Weintraub, *Geometria w funkcji chwytu literackiego: mickiewiczowskie „czterdzieści i cztery”*, „Pamiętnik Literacki” 1980, 71, z. 4, s. 287.

¹⁰ J. Kleiner, *op. cit.*, s. 440.

¹¹ A. Mickiewicz, *Dzieła wszystkie* [wyd. sejm.], t. 16, Warszawa 1949, s. 169.

¹² J. Kleiner, *op. cit.*, s. 441.

¹³ Podobne tezy prezentował Artur Saudauer (*Nie czy lecz po co „z matki obcej”*, „Życie Literackie” 1981, nr 36). O żydowskim wątku z życia Adama Mickiewicza pisali również: M. Janion w eseju *Legion żydowski Mickiewicza i Sprawa o Pigioniu* w tomie *Do Europy... tak, ale z naszymi umarłymi*, Warszawa 2000; J. Maurer, *Z matki obcej*, Londyn 1990. Z kolei tezy tego typu odrzucał inny ówczesny mickiewiczolog Konrad Górski.

¹⁴ J. Krzyżanowski, XLIV, „Życie Literackie” 1955, R. 5, nr 48 (201), s. 5.

¹⁵ Wyniki jego badań zostały opublikowane w „Rzeczypospolitej” z 5.02.2000.

¹⁶ J.A. Kowalski, *Mickiewiczowska zagadka: „A imię jego czterdzieści i cztery”*, <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,9763> [dostęp: 3.05.2019].

Trop drugi sugeruje, że tajemniczym mężem może być naznaczony aureolą królewskości, niedoszły król Polski Adam ks. Czartoryski. „Na emigracji łączono prorocstwo z jego osobą, bo widocznie byli ludzie wiedzący, co znaczy 44 – a Mickiewicz nie przeczył interpretacji takiej”¹⁷. Istotny jest również fakt, że Czartoryski był prezesem Towarzystwa Literackiego, którego wiceprezesem był Mickiewicz. Członkowie Towarzystwa rozwiązywali zagadkę „czterdzieści i cztery” na korzyść swego prezesa, a Mickiewicz nie zaprzeczał takiej interpretacji.

Kolejną możliwość niesie z sobą relacja Andrzeja Towiańskiego, mistrza Mickiewicza oraz założyciela Koła Sprawy Bożej. Twierdził on, że poznał znaczenie liczby 44. Jego zdaniem zbawcą miał być on sam, co Mickiewicz miał potwierdzić w czasie wykładu w College de France w maju 1844 roku. Nie jest to jednak informacja pochodząca z pewnego źródła. Za źródło pewne w żadnym razie nie można uznać osoby Towiańskiego – samozwańczego proroka. Poza tym poeta mógł w ten sposób uhonorować, notabene „po fakcie”, osobę swojego duchowego przywódcy. Zawdzięczał mu poczucie posłannictwa narodu polskiego oraz przeświadczenie o wielkości francuskiej myśli, mającej demokratyzować świat¹⁸. Ponadto jak słusznie zauważa Weintraub:

Jeśli „czterdzieści i cztery” ma być cyfrą „Adama”, to nie przystawałoby do Andrzeja Towiańskiego. Zapewne, przy dobrej woli i pomysłowości można daleko posunąć elastyczność symbolicznego tłumaczenia imion i przyjąć, iż Andrzej Towiański to także w jakimś mistycznym sensie „Adam”. Ale dużo prościej i naturalniej rzekome sprzeczności dwóch odpowiedzi poety tłumaczyłyby się wtedy, gdybyśmy przyjęli, iż nazwa kryjąca się za szyfrem „czterdzieści i cztery” ma zakres treści na tyle szeroki, iż bez naginania sensu raz można ją stosować do Adama Mickiewicza, a drugi raz do Andrzeja Towiańskiego¹⁹.

Wskazanie na Towiańskiego wydaje się chybione. Nie ma wyraźnych podstaw do tego typu interpretacji. Przyjrzyjmy się więc kolejnym z możliwych rozwiązań. Jedna ze znanych hipotez mówi, że znaczenie liczb jest dosłowne i ma sugerować datę ostatecznego wyzwolenia narodu polskiego. Zdzisław Kępiński zauważa, że wielkie nadzieje wiązał Mickiewicz z 40 rocznicą powstania kościuszkowskiego, czyli z rokiem 1834²⁰. Kleiner ponadto zaznacza, że może tu chodzić o datę posłannictwa samego Mickiewicza: „nasuwało się przypuszczenie, że zbawi naród w roku 44 swego życia lub w r. 1844”²¹. Jeszcze inna interpretacja sugerowała, że liczba 44 odwołuje się do daty zabójstwa Juliusza Cezara w 44 roku p.n.e. ze wskazaniem jej symbolicznego znaczenia²². Współczesna interpretacja mówi również o roku 1944, jako dacie wybu-

¹⁷ J. Kleiner, *op. cit.*, s. 441.

¹⁸ Por. J.A. Kowalski, *op. cit.*

¹⁹ W. Weintraub, *op. cit.*, s. 287.

²⁰ Z. Kępiński, „Czterdzieści i cztery”. *Mickiewicz hermetyczny*, Warszawa 1980, s. 292-335.

²¹ J. Kleiner, *op. cit.*, s. 441.

²² Zob. B. Urbankowski, *Adam Mickiewicz. Tajemnice wiary, miłości i śmierci*, Poznań 2016, s. 735-744.

chu powstania warszawskiego, lecz tego typu koncepcja jest mało prawdopodobna lub wręcz niepoważna.

Z punktu widzenia powyższych interpretacji warto zastanowić się nad uwagami Stanisława Kolbuszewskiego. Stwierdził on, iż „czterdzieści i cztery” należy rozumieć jako zestaw dwóch cyfr: 40 oraz 4²³. Zgodnie ze spekulacjami Saint-Martina (przywołanymi już w przypisach do niniejszej pracy) wśród cyfr szczególne miejsce zajmuje 4. Ma ono oznaczać pośrednika między Najwyższą Mądrością, jaką jest Bóg, a światem, którego cyfrą jest zero. Innymi słowy cztery to symbol człowieka spełniającego funkcję pośrednika między Bogiem a światem²⁴. Saint-Martin tłumaczy również, iż Bóg wycisnął piętno tzw. cyfry czworakiej, którą ma być 40. Cyfra ta kieruje wielkim dziełem: „40 jest cyfrą dzieła o wielkiej duchowej doniosłości, dzieła odkupienia, wyzwolenia, pogodzenia”²⁵. Jak zauważa Weintraub: „prowadzi nas to do Biblii, w której 40 jest cyfrą sakralną, [jako symbol wypełnienia się czasów, zgodnie z myślą św. Augustyna]. [...] A zatem imię „czterdzieści i cztery” w *Widzeniu* to imię Pośrednika, który dokonana »wielkiego dzieła«”²⁶. Liczba ta staje się sakralnym tytułem. W ten sposób zbawcą może być zarówno Adam Mickiewicz jak i Andrzej Towiański.

A imię jego Napoleon – propozycja badawcza

Przedstawione teorie nie wyczerpują niezwykle nośnego tematu, jakim jest liczba „czterdzieści i cztery”. W obrębie jej symboliki można odnaleźć znacznie więcej prawidłowości. Jednej z nich poświęcę więcej uwagi. Dokonując podziału na liczbę „czterdzieści” oraz liczbę „cztery”, można przyjąć, że „dzieci, które uszło” w momencie wizji księdza Piotra miało lat cztery. Liczba czterdzieści natomiast określałaby wiek sławnego ojca czy też innego członka rodziny dziecka, idąc w ślad za słowami „krew jego dawne bohaterzy”. Odwołajmy się po raz kolejny do interpretacji Weintrauba, który zauważa, że: „najwyraźniej imię ukryte poza tą cyfrą jest zaszczytnym tytułem, do którego się dorasta, które związane jest z wypełnieniem misji wskrzesiciela i w jakiś sposób na tę misję wskazuje”²⁷.

Wobec tego rozważmy następującą tezę: zbawcą z przepowiedni jest członek francuskiego rodu Bonaparte. Opisywanym dzieckiem w wieku czterech lat może się okazać jedyny legalny syn Napoleona Bonaparte Napoleon II lub też bratanek cesarza Ludwik Bonaparte.

²³ Zob. S. Kolbuszewski, *40 i 4 czy 44*, „Ruch Literacki” 1930, nr 2.

²⁴ W. Weintraub, *op. cit.*, s. 290.

²⁵ *Ibidem*, s. 291.

²⁶ *Ibidem*, s. 291-292, zob. D. Forstner, *Die Welt der Symbole*, Innsbruck 1961, s. 75-77.

²⁷ W. Weintraub, *op. cit.*, s. 287.

Mickiewicz od wczesnych lat młodości wielbił osobę Napoleona. Dał temu wyraz chociażby w *Panu Tadeuszu*, opisując kraj lat dziecinnych z roku 1812. Silny, charyzmatyczny wódz, żołnierz, „człowiek rewolucja”, który prowadzi wojny z zaborcami oraz co najważniejsze daje Polakom namiastkę wolności, staje się bohaterem niezłomnym dla Mickiewicza. Sława Napoleona Bonaparte oraz legenda otaczająca członków jego dynastii przetrwała się z czasem w niemal obsesyjny kult jego osoby, któremu uległ poeta. Nawet po ostatecznym upadku Napoleona, po bitwie pod Waterloo 18 czerwca 1815 roku, Mickiewicz ciągle widział nadzieję dla Polski w niepokonanej, jego zdaniem, rewolucyjnej dynastii Bonaparte. W ostatnim wykładzie paryskim powiedział do słuchaczy: „Posłannictwo ziemskie Napoleona zakończyło się na polach Waterloo; na tym to polu przeznaczenia ukazał się jego wielki duch”²⁸. Mickiewicz zaznacza jednocześnie, że duch ten oczekuje nowego wezwania: „Napoleon i Waterloo! Jeśli pod wezwaniem tych dwóch imion dane nam było uczuć w tej chwili, że jeden duch nas ożywia, odbyliśmy komunię w duchu, święciliśmy jedną z tajemnic Nowego Zakonu”²⁹. Oczywiście niemożliwe jest określenie na podstawie źródeł późniejszych, jaki był stosunek Mickiewicza do Napoleona w trakcie prac nad *Dziadami*, prowadzonymi w roku 1832. Nie zmienia to jednak faktu, że są to źródła istotne z punktu widzenia zawartych w nich treści. Z olbrzymią dozą prawdopodobieństwa możemy stwierdzić, że wskazany kult jednostki narodził się znacznie wcześniej niż po upadku powstania listopadowego.

Pisząc arcydramat, poeta pozostawał pod wpływem nieuzasadnionej niczym nadziei na powrót silnego monarchy francuskiego. Zresztą był pod jej wpływem niemal do śmierci. Postać Napoleona pojawiała się także w snach oraz imaginacjach Mickiewicza. Poeta miał wizje, które nazywał widzeniami³⁰. W jednej z nich przewidział przyjazd Towiańskiego do Francji³¹. W jeszcze innej nawiązał aktywny kontakt z podmiotem obrazu wizyjnego, jakim był Ludwik Napoleon. Alojzy Ligęza Niewiarowicz przytacza we *Wspomnieniach o Adamie Mickiewiczu* świadectwo takiego dialogu:

Pewnego razu wbrew zwyczajowi poszedłem do niego w ciągu dnia, nie zaś wieczorem, jak zwykle. Zostałem go w szlafroku, leżącego na łóżku w obszernej izbie. Przy wejściu nic w nim nadzwyczajnego nie postrzegłem, dopiero po zbliżeniu się do niego zauważyłem, że był mocno wzruszony.

- Co ci jest, Adamie? – zapytałem.
- Szkoda – odpowiedział mi – żeś trochę wcześniej nie przyszedł. [...]
- Dlaczego?
- Oto tylko co rozmawiałem z Napoleonem III.
- Gdzie? [...]
- Tu, w tym pokoju.

²⁸ A. Mickiewicz, *Dziela wszystkie*, s. 509.

²⁹ *Ibidem*, s. 510.

³⁰ Zob. A. Witkowska, *Mickiewicz. Słowo i czyn*, Warszawa 1983, s. 216-217.

³¹ Zob. A. Mickiewicz do J. Skrzyneckiego, list z 23 marca 1842, A. Mickiewicz, *Dziela*, t. 15, s. 424.

- Jak to? – zawołałem zdziwiony i przerażony – czyś nie odszedł od zmysłów?
- Nie dziw się i nie posądzaj – odpowiedział spokojnie – jestem zupełnie przy zdrowych zmysłach, ale nie mogę zaprzeczyć temu, co sam widziałem i co słyszałem³².

Powyższy dialog dowodzi, że poeta darzył niezachwianym szacunkiem Ludwika. Traktował go jako „wielkiego męża Francji i Europy”³³. Nie wyprzedzając faktów, wróćmy jednak do Napoleona II.

Pamiętajmy, że wydarzenia przedstawione w części III zaszły na siedem lat przed powstaniem listopadowym. Akcja dramatu rozpoczyna się w Dzień Wszystkich Świętych 1 listopada 1823 roku. Napoleon II miał w tym czasie dwanaście lat, a Napoleon Bonaparte pięćdziesiąt trzy lata. Jednak Książd w pierwszym widzeniu mówi o czasie przeszłym, względem postaci zbawcy. Czas „wywózek Heroda” wstępował już przecież w polskiej historii. Zaznacza to również Kleiner, pisząc:

Wizję dróg krzyżowych od pełni wizji ostatecznej oddziela druga rewolucja, drugie proroctwo. Pierwsze nie dziwi jeszcze treścią swych przepowiedni. Zawiera konsekwencje faktów aktualnych, mogłoby logicznie być wysnute z tego, co już się stało. W chwili ogłoszenia *Dziadów* części III proroctwo owo dotyczy rzeczy dokonanych³⁴.

Kleiner pisał tu wprawdzie o proroctwie dokonanym względem roku 1831, nie zapominajmy jednak, że do wywózki dochodziło już w nieodległej przeszłości. W obręb istotnych dziejów dokonanych można włączyć klęskę Francuzów pod Moskwą w 1812 roku (5 września 1812 r. w bitwie pod Borodino). Doprowadziła ona do ponownego podporządkowania Litwy i Księstwa Warszawskiego władzy cara Aleksandra I, a co za tym idzie do nasilonych prześladowań w postaci przesłuchań, więzienia oraz wywózek Polaków na wschód. Konsekwencją upadku Napoleona jest pierwsza Wielka Emigracja narodu polskiego na zachód. Dla Polaków zagrożonych zsyłką na Sybir jedyną drogą ratunku była jak najszybsza ucieczka z kraju. Przy tym cały ich majątek stał się częścią carskiego imperium. Po pokonaniu Napoleona, w roku 1815, decyzją zwycięskich mocarstw powstaje Królestwo Polskie pod berłem cara, a akcja depolonizacyjna na ziemiach polskich nasila się. Prześladowanie młodzieży wileńskiej w roku 1823 było tego procesu elementem kulminacyjnym. Zarówno Napoleon Bonaparte, jak i jego syn Napoleon II byli w tamtym czasie młodszy, co potwierdza niejako zgodność wieku z liczbą „czterdzieści i cztery”. Z kolei w końcowym, trzecim widzeniu książd mówi:

Znałem go, – był dzieckiem – znałem,
Jak urósł duszą i ciałem³⁵.

³² A.L. Niewiarowicz, *Wspomnienia o Adamie Mickiewiczu*, Lwów 1878, s. 149-150.

³³ A. Witkowska, *op. cit.*, s. 284.

³⁴ J. Kleiner, *op. cit.*, s. 418.

³⁵ A. Mickiewicz, *Dziady, część III*, [w:] *idem, Dzieła*, t. 3, *Utwory dramatyczne*, Warszawa 1955, s. 191.

W trzecim widzeniu (w roku 1823) zbawca jest już starszy (zmężniał oraz wyrósł). Może być to Napoleon II w wieku dwunastu lat. Odnosząc treść ostatniej części widzenia do Napoleona II, jawi się nam jego wyraźny portret, pół prawdziwy, pół wizyjny.

Mąż straszny – ma trzy oblicza³⁶
 On ma trzy czoła.
 Jak baldakim rozpięta księga tajemnicza.
 Nad jego głową, osłania lice³⁷.

„Trzy oblicza” można interpretować jako trzech Bonaparte: Napoleon I, Napoleon II, Ludwik Napoleon Bonaparte (późniejszy Napoleon III). Księga tajemnicza oznaczać może księgę historii Francji, począwszy od Państwa Franków. Jest ona tarczą chroniącą przyszłego wybawcę. Wielkość dynastii oraz znaczenie Francji w dziejach świata, począwszy od czasów średniowiecznych, daje nowemu Adamowi potęgę porównywalną z cesarzem imperium rzymskiego, który dzierży władzę absolutną, nie lękając się żadnego wroga zewnętrznego.

Podnóżem jego trzy stolice.
 Trzy końce świata drżą, gdy on woła;³⁸

Niemców, Austriaków oraz Rosjan, z którymi Napoleon prowadził wojnę, przerażała myśl o możliwości powrotu potomka Bonaparte. Dowodem może być wygnanie całego rodu z Francji³⁹. Czy był to strach uzasadniony, pozostawiam do głębszej analizy historycznej. Niemniej jednak Mickiewicz szczerze wierzył w taki stan rzeczy, a wiara ta łączyła się z ufnością w niezachwiany naród francuski, broniący do ostatniej kropli krwi wolności oraz ideałów rewolucji. Znamienne są również dalsze słowa przepowiedni:

To namiestnik wolności na ziemi widomy!
 On to na sławie zbuduje ogromy
 Swego kościoła!⁴⁰

„Czterdzieści i cztery” niesie z sobą wolność dla ludów Europy (mówił o tym fakcie Towiański, wskazując Napoleona). Zdaniem Mickiewicza za taką ideą wolności oraz przywódcy opatrnościowego pójdzie społeczeństwo polskie, gotowe wznieść zbawcę do rangi bóstwa. Ponadto hipotetyczna skala wolnościowego nurtu obejmie olbrzymi obszar globu. Siła sprawcza „czterdzieści i cztery” będzie niezmiernie wielka. O takim podejściu do postaci Napoleona wspomina pośrednio Kleiner słowami:

³⁶ *Ibidem*, s. 191.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Król Ludwik XVIII wygnął edyktem z roku 1816 wszystkich Bonapartów z Francji.

⁴⁰ A. Mickiewicz, *Dziady*..., s. 191.

Namiestnik Boży jest namiestnikiem wolności; to stanowisko wyznacza mu głos z nieba w myśl idei, że pochod ludzkości ku Bogu to pochod ku wolności prawdziwej, gdy niewola i despotyzm są dziedziną szatana. Ale bije zarazem z tego zbawcy taka moc władzy, o jakiej nie śnił król żaden: „Trzy końce świata drżą, gdy on woła”. Bo jeżeli człowiek wielki ma sprowadzić przemianę świata, jakąż być musi jego moc i władza. Nie czuł w tym sprzeczności żadnej romantyk ubóstwiający wolność i wielbiący Napoleona⁴¹.

Wybawca zbuduje nową potęgę. Będzie ona oparta na filarach pozostawionych przez wielkich poprzedników oraz ich chwalebne czyny. Wspomina o tym Mickiewicz w artykule z „Trybuny Ludów”, wspominając rewolucję francuską:

Idee wolności emancypacji, solidarności, te córki 1789 roku, pędziły w ślad za orłem francuskim ponad stolicami kontynentu. Francuskie wojsko niosło z sobą zarazę wolności...⁴²

Z kolei w *Widzeniu* czytamy:

Nad ludy i nad króle podniesiony;
Na trzech stoi koronach, a sam bez korony;⁴³

Zarówno Napoleon II, jak i Ludwik Napoleon nie posiadali wówczas korony. Stali mocno „duchem i ciałem” ponad zaborcami, przewyższając ich „blaskiem swego rodu”, naznaczonego bożym błogosławieństwem. O fakcie, że jednym z trzech mężów, który w historii już się ukazał, był Napoleon, możemy się przekonać, czytając ostatni z paryskich wykładów Mickiewicza. Poeta wspomina w nim słowa swojej literackiej przepowiedni o mężu opatrnościowym, po czym zwraca się do słuchaczy tymi słowami:

Od tego czasu ów mąż o trzech obliczach i o trzech tonach ukazał się już Izraelitom, Francuzom i Słowianom; zaświadczyli oni w obliczu niebios, że go widzieli i poznali. Powołuję się na ich świadectwo. Ten mąż sam tylko może prowadzić dalej dzieło realizacji napoleońskiej; on jeden zna dzieje Napoleona⁴⁴.

Błędem Napoleona Bonaparte było, zdaniem poety to, że: „Zdobywszy wszystko swym geniuszem, nie pojął, że tenże geniusz starczyłby do utrzymania wszystkiego”⁴⁵. Zauważył jednak dalej, iż: „W chwili gdy jeden geniusz powołany do służby upada, staje na jego miejscu drugi [...]. Mąż przeznaczenia oczekuje swego następcy duchowego”⁴⁶. Poeta uzasadnia tę myśl, pisząc o Chrystusie: „Syn Człowieczy musiał dowieść, że na to, aby władać światem, nie trzeba być cesarzem ani nawet obywatelem rzymskim”⁴⁷. Dzieło Napoleona I nie zostało dokończony: „Jest tu wyobrażony jako

⁴¹ J. Kleiner, *op. cit.*, s. 430-431.

⁴² H. Szyper, *Adam Mickiewicz. Poeta i człowiek czynu*, Warszawa 1949, s. 210.

⁴³ A. Mickiewicz, *Dziady*..., s. 191.

⁴⁴ A. Mickiewicz, *Dzieła wszystkie*, s. 508.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 506.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 506-507.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 506.

urzędnik Słowa, powołany do zdania rachunku ze swego posłannictwa, posłannictwa ogólnoludzkiego, które nie zostało dopełnione⁴⁸. Zdaniem wielu ówczesnych (w tym Mickiewicza) potomkowie Bonaparte byli w stanie zachwiać potęgą trzech mocarstw nawet wówczas, gdy sami nie posiadali „ziemskiej” korony, podobnie jak Chrystus. Poeta zaznacza, że należy odszukać ducha bohatera Francji, który doprowadzi naród do „męża naznaczonego”, zbawcy „czterdzieści i cztery”:

Szukajcie, gdzie ten mąż! Wywołajcie ducha waszego bohatera, męża przeznaczenia. Tylko jego duch może was doprowadzić do męża naznaczonego. Wizerunek ten jest znakiem, po którym go poznacie⁴⁹.

Trudno o bardziej dosłowne wskazanie na potomków rodu Bonaparte. Tylko oni znają nad wyraz dobrze Napoleona I. Tylko jeden z nich będzie w stanie należycie kontynuować dzieło wielkiego poprzednika.

Istnieje również inna interpretacja „trzech koron”. Mickiewicz mógł mieć na myśli przyjsie nowego „człowieka”, osoby, która obejmie pieczę po trzech praojcach słowiańskich: Rusie, Lechu i Czechu⁵⁰. Poeta zszokował współczesnych wyznaniem, które wygłosił z katedry College de France:

Tak, Panowie, wielka walka między trzema legendarnymi braćmi, między Rusem, Lechem i Czechem, jest moralnie skończona; wszyscy trzej pomarli! Daremnie chciano by teraz podżegać te ludy przeciw sobie w imię ich starej nienawiści narodowej. Ludzie ugrzęźli w przeszłości rachują jeszcze na ten środek; ale powtarzam, trzej praojcowie pomarli i wszystkie spojrzenia ludów słowiańskich szukają na niebie i na ziemi tego, kto obejmie spuścizną po tamtych⁵¹.

Człowiek ten nie musi być częścią kultury słowiańskiej. Wywodzi się przecież „z matki obcej”. Jest to zapowiedź ziemskiej obecności człowieka: „który podejmie misję Napoleona i doprowadzi ją do zwycięstwa tu, na ziemi” – zauważa Alina Witkowska⁵². Tego typu interpretacja współgra z wywodem Mariusza Wesołowskiego, dopatrującego się 44 w tzw. Orle Tretera, miedziorycie z 1588 roku. Rycina przedstawiająca herbowego orła pokrytego czterdziestoma czterema medalionowymi konterfektami z wizerunkami polskich władców bardzo często zdobiła przestrzeń szlacheckich dworców. Jak zauważa Hanna Widacka: „Treter potraktował tu poczet władców jako genealogię, a więc drzewo (symbol trwania), lecz wpisane w ramy godła państwowego; na tym polega *novum* artysty”⁵³. Wizja Tretera jest obrazem zbiorowego ducha polskiego, ukrytego w wizerunkach polskich bohaterów, nad którym stanąć ma nowy

⁴⁸ *Ibidem*, s. 509.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 510.

⁵⁰ Zob. A. Witkowska, *Mesjanistyczne tajemnice przeznaczeń w prelekcjach paryskich*, „Rocznik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza” 1990, 25, s. 91-97.

⁵¹ A. Mickiewicz, *Dzieła*, t. 9, *Literatura słowiańska*, kurs I, Warszawa 1955, s. 226.

⁵² A. Witkowska, *op. cit.*, s. 258.

⁵³ H. Widacka, *Orzeł Tretera*, http://www.wilanow-palac.pl/orzel_tretera.html [dostęp: 23.12.2019].

przywódca, symboliczny zbawca narodu⁵⁴. Niewykluczone, że człowiekiem tym ma być potomek wielkiego cesarza francuskiego.

A życie jego – trud trudów,
A tytuł jego – lud ludów;⁵⁵

Francja współczesna Mickiewiczowi umywa ręce niczym Poncjusz Piłat, zatracając ideały rewolucyjne. Nowy mesjasz nie pozostanie bierny. W „trudzie trudów” zbuduje nową potęgę jako spadkobierca dawnych rodów. Rządzić będzie ludami całej Europy jak wielki Napoleon I.

Z matki obcej, krew jego dawne bohaterzy,
A imię jego czterdzieści i cztery.
Sława! sława! sława!⁵⁶

Wybawca przybędzie z „ziemi obcej”, przy czym niewykluczone, że pochodzić będzie z ziemi francuskiej. W jego żyłach płynie krew dawnych bohaterów Francji (Frankowie), Polski (Piastowie), a być może i całej Europy. Będzie sławniejszy od swych poprzedników, budując sławę niezmierną w słowach⁵⁷.

Powyższe rozważania mogą świadczyć na korzyść tezy, że zapowiadany zbawcą jest jedyny legalny syn cesarza Napoleona Bonaparte, Napoleon II. Potwierdzenie takiego przypuszczenia możemy odnaleźć, dokonując dodawania składowych liczby 44. Daje ona najdoskonalszą z liczb, czyli ósemkę, imię Napoleon zaś zawiera osiem liter. Mickiewicz nie mógł przewidzieć, że młody Franciszek zwany przez bonapartystów Królem Rzymu⁵⁸, nadzieja na rychły powrót panowania właściwej dynastii, umrze 22 lipca 1832 roku, a więc dwa miesiące po napisaniu *Dziadów*, części III⁵⁹. Jeśli teza interpretacyjna odnosząca się do napoleonidów okazałaby się słuszna, tłumaczyłoby to podejście Mickiewicza do pytań o osobę zbawcy. Poeta nie przyzna publicznie, że wybawiciel, o którym mowa, zmarł, lecz potęgować będzie poczucie tajemnicy, której strzec będzie aż do śmierci.

Sława imienia Bonaparte przetrwała za sprawą Ludwika Napoleona (syna młodszego brata Napoleona Bonaparte). Mickiewicz pokładał w nim spore nadzieje. Jak już

⁵⁴ M. Wesołowski, *Znowu o „czterdzieści i cztery”*, <https://www.polskacanada.com/mariusz-wesolowski-znowu-o-czterdzieści-i-cztery> [dostęp: 23.12.2019].

⁵⁵ A. Mickiewicz, *Dziady*..., s. 192.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ Trzykrotne powtórzone słowo „sława” może po raz kolejny sugerować trzech Bonaparte (Napoleona I, Napoleona II oraz Ludwika Napoleona Bonaparte), choć tego typu interpretacja może się okazać sporym nadużyciem.

⁵⁸ O ósmej rano roku 1811 sto jeden strzałów armatnich obwieściło Paryżanom narodziny następcy tronu, który już w kołysce otrzymał od ojca tytuł Króla Rzymu. Młody Napoleon został ochrzczony 9 czerwca 1811 r. w katedrze Notre-Dame.

⁵⁹ Napoleon II miał na imię Franciszek. W pisowni oryginalnej piszemy jego imię w liczbie ośmiu liter: „François” (Napoléon François Charles Joseph, od 1818 r. znany jako Franciszek, książę Reichstadt).

wspomnieliśmy, idealizował osobę Napoleona III do samego końca, nie zważając na jego polityczne oraz społeczne poczynania. Z aprobatą powitał zamach stanu, którego dopuścił się Ludwik 2 grudnia 1851 roku. Popierał również jego radykalną politykę, w tym ograniczenie swobód obywatelskich oraz wolności słowa⁶⁰.

Niestety nadzieje, jakie pokładał Mickiewicz w Ludwiku, były bardzo naiwne. Skończyły się kilka dni po założeniu „Trybuny Ludów” w roku 1849. Ludwik Napoleon (Napoleon III) w grudniu 1848 został prezydentem Francji⁶¹. Z tej okazji poeta wygłasza przemówienie do Ludwika, wyrażając wiarę w „Wielki Naród”, który zatryumfuje nad korupcją polityczną. Pokłada także nadzieję w działania postępowej Francji, zmierzające do nowej rewolucji, niosącej wolność Polsce oraz innym narodom sprzymierzonym z Francją. Mickiewicz liczy na rychłe odbudowanie potęgi francuskiej oraz ponowny wymarsz Francuzów ku wyzwoleniu narodów europejskich. Wiara ta staje się jego obsesją. Na bankiecie inauguracyjnym „Trybuny” w roku 1849 wygłasza płomienną mowę, którą wspomina Aleksander Herzen:

Zakończył swoją przemowę wypowiadając zdanie, że demokracja teraz się jednoczy w nowym, jawnym obozie, na którego czele stoi Francja, że Francja na nowo się zerwie do oswobodzenia ludów pod tymi samymi orłami, pod tymi samymi sztandarami, na których widok bladły wszystkie głowy ukoronowane i drżały wszystkie mocarstwa, że będzie ponownie prowadzona przez członka tej dynastii, ukoronowanej przez lud, dynastii przesławnej, przeznaczonej przez Opatrzność do prowadzenia rewolucji krokiem pewnym do władzy i zwycięstw⁶².

Zgubne domysły. Mickiewicz nie miał pojęcia jak bardzo Ludwik różnił się od swego wuja oraz jak znacząco idea socjalistów odbiegała od jego poglądów: „Gdy skończył odezwały się tylko dwa czy trzy głosy pochwalne ze strony jego zwolenników zresztą wszyscy milczeli”⁶³. Zawiedziony Adam Mickiewicz po dosadnym podsumowaniu jego wystąpienia przez niskiego starca, Hiszpana Ramona de la Sagra, opuścił salę. Wspomniany Hiszpan w sposób inteligentny zdrwił z Mickiewicza, mówiąc:

Ja nie mogę podzielać zdania naszego przyjaciela Mickiewicza. On patrzy na rzeczy okiem poety i może ze swego stanowiska mieć słuszność, ale ja nie chcę, aby na naszym zebraniu słowa jego pozostały bez protestu!⁶⁴

De la Sagra przedstawił Mickiewicza jako poetę, który nie stąpa twardo po ziemi. Jeśli chodzi o podejście poety do Ludwika, rzeczywiście tak było. Nadzieje Mickiewicza zostały ostatecznie przekreślone, jednak jego zdaniem nie były stracone na zawsze. Do śmierci wierzył w Napoleona III, oskarżał natomiast środowisko, które go otaczało,

⁶⁰ Por. J.W. Borejsza, *Sekretarz Adama Mickiewicza*, Gdańsk 2005 (rozdział III pt. *U boku cesarskiego bibliotekarza*).

⁶¹ W grudniu 1852 r. mianował się dynastycznym Cesarzem Francuzów.

⁶² H. Szyper, *op. cit.*, s. 208-209.

⁶³ *Ibidem*, s. 209.

⁶⁴ Cyt. za *ibidem*, s. 209.

o hamowanie przywódczego instynktu cesarza. W napisanym dla niego memorandum Mickiewicz wyraża całą gorycz zachwianych nadziei. Pisze o drugim, obcym społeczeństwie Francuskim „małpującym naród” będącym wrogiem dynastii i Cesarza Francji. Składa się z legitymistów, orleanistów oraz republikanów, chcących pogrzebać idee napoleońską pod ciężarem mechanicznej sztuczności. Jednocześnie podkreśla, że: „Dążenia epoki nie przejawiają się w teoretykach; dążenia epoki wypowiadają się w ludziach czynu i w ludach”⁶⁵. W jednym z artykułów z „Trybuny” zatytułowanym *Bonapartyzm a idea napoleońska* Mickiewicz wyraża ten sam pogląd słowami:

Bonapartyzm jest jeno sprawą dynastyczną. Wrogowie Francji kuszą stronnictwo napoleońskie, jak ongi kusili Napoleona, wmawiając w człowieka rewolucji powszechnej, że jest tylko człowiekiem nowej dynastii⁶⁶.

Mickiewicz wyjaśnia, że społeczeństwo francuskie nie wybierało nazwiska Bonaparte, lecz imię Napoleon niosące za sobą znaczenie wyższe niż władza i rząd. Napoleon to żywa idea, legenda pamięci oraz motor działań niosących rewolucję. Być może tajemniczy mąż wpisuje się w ogólny nurt tej idei.

To właśnie długowieczny kult francuskiej Dynastii Bonaparte daje podstawy do doszukiwania się w jej obrębie osoby kryjącej się pod pseudonimem mistycznej liczby. Koncepcja mówiąca o traktowaniu potomka Napoleona I jako tajemniczego zbawcy narodu polskiego wydaje się bardzo prawdopodobna. Pytanie tylko, czy Mickiewicz, spoglądając spod prawicy Boga na mnożące się do dziś interpretacje badawcze „czterdzieści i cztery”, w tym niniejszą, nie powtórzy z ironią i śmiechem słów „teraz już nie wiem”, dodając: „teraz naprawdę nie wiem”. Poeta do dziś pozostaje „więźniem własnej przepowiedni, zakładnikiem swego prorocstwa, coraz bardziej niecierpliwym, coraz bardziej zawiedzionym i rozgoryczonym. Wszyscy – tak jak i on sam – oczekiwali cudu ucieleśnienia, a cud nie następował”⁶⁷.

Człowiek – nikt lub człowiek – każdy

Z perspektywy czasu można odnieść wrażenie, że w poetyckim natchnieniu Mickiewicz stworzył postać czysto fikcyjną, nieposiadającą żadnego imienia. Bliski przyjaciel poety Seweryn Goszczyński pisał w swoich wspomnieniach o niezwyklej energii, jaka towarzyszyła Mickiewiczowi w trakcie prac nad dramatem:

Miał nadzwyczajne natchnienie. Przez trzy dni nie mógł się oderwać od pisania. Stół zasłany był czystym papierem, a on przez cały dzień leżał prawie na stole i pisał – zaledwie tyle tylko odrywał

⁶⁵ A. Mickiewicz, *Dziela*, t. 13, *Pisma różne*, Warszawa 1955, s. 131-132.

⁶⁶ *Idem*, *Dziela*, t. 12, *Trybuna Ludów*, Warszawa 1955, s. 103-104.

⁶⁷ „*Dziady*” *Adama Mickiewicza...*, s. 111.

się od pracy, ile było potrzeba niekiedy zjeść cokolwiek, poczem wracał natychmiast do siebie i ciągnął dalej pracę⁶⁸.

Jak można przypuszczać, w tym artystycznym uniesieniu nie było miejsca na głębsze przemyślenia. Mickiewicz twierdził, że muza: „To wzlot duszy w krainę wyższą”. Nie istnieje w nim świat rzeczywisty: „czujemy się nagle napełnieni mocą, która nie pochodzi bynajmniej z naszych przyzwyczajęń i przerasta nasze zdolności powszednie, zstępuje ona chyba z krainy niewidomej i nieuchwytnej”⁶⁹. Goszczyński zauważył, że liczbę „czterdzieści i cztery” poeta wstawił: „bo mu sama nastręczyła się w chwili natchnienia, gdzie nie było miejsca dla żadnego rozumowania”⁷⁰. Nie wiadomo, czy kreśląc wizję liczby, Mickiewicz posiadał jakiekolwiek wyobrażenie na jej temat. Skupiając się na formalnej treści dzieła, zauważamy, że jest to wizja czysto artystyczna, pozbawiona dosłowności, wykreowana dla duchowego pokrzepienia serc. Przed pozaliterackim i pozaartystycznym odczytaniem całego *Widzenia ks. Piotra* przestrzegał Cyprian Kamil Norwid w roku 1856, pisząc: „Nie godzi się przemilczeć, iż wyciągając prorocтва dla siebie z poematu należałoby mieć na uwadze, o ile sam poemat przytomnie i swobodnie wykonany został”⁷¹. Zgodnie z informacją o Adamie udzieloną Juliuszowi Kleinerowi przez Władysława Mickiewicza: „w rozmowie z synem powiedział pod koniec życia, że liczba 44 była dla niego zagadką”⁷². Tym samym w pełni zasadne wydaje się twierdzenie, że poeta rzeczywiście nie pamiętał procesu twórczego. Jean-Charles Gille-Maisani słusznie stwierdza: „słynna liczba jest nie tyle wytworem świadomych przemyśleń autora, ile wynikiem przepływu treści nieświadomych”⁷³. Innego zdania był Andrzej Niemojewski, który zauważa: „Mniemanie, że Mickiewicz w chwili natchnienia nie rachował liter w słowach, jest słuszne; ale niesłuszne jest mniemanie, że w ogóle tego nie robił. Przytoczony wiersz *A wiesz w Apokalipsie co znaczy bestya* dowodzi, że się tym interesował”⁷⁴. Do ciekawych wniosków doszedł również Weintraub, pisząc:

Tak zatem pod tajemniczym szyfrem „czterdzieści i cztery” nie kryje się żadna informacja, której by tekst *Widzenia* skądinąd nie przynosił. Bo „namiestnik wolności na ziemi widomy” to, oczywiście, namiestnik Boga, zatem pośrednik między Bogiem a człowiekiem. Jeśli zaś o „namiestniku” tym czytamy, że „na sławie zbuduje ogromy swego kościoła”, to taki kościół jest synonimem martynistycznego „la grande oeuvre”. Funkcja szyfru tu więc nie jest informacyjna, ale wyłącznie

⁶⁸ A. Mickiewicz, *Dzieła wszystkie*, s. 169. Cyt. za M. Gliński, *Mickiewicz – A imię jego czterdzieści i cztery*, <https://culture.pl/pl/artykul/mickiewicz-a-imie-jego-czterdziesci-i-cztery>, [dostęp: 2.05.2019].

⁶⁹ A. Mickiewicz, *Dzieła*, t. II, *Literatura słowiańska, Kurs trzeci i czwarty*, Warszawa 1955, s. 502-503.

⁷⁰ A. Mickiewicz, *Dzieła wszystkie*, s. 169.

⁷¹ C. Norwid, *Pisma wszystkie*, oprac. J.W. Gomułicki, t. 6, *Proza*, cz. 1, Warszawa 1971, s. 398.

⁷² J. Kleiner, *op. cit.*, s. 442.

⁷³ J.-C. Gille-Maisani, *Adam Mickiewicz człowiek. Studium psychologiczne*, przeł. A. Kuraś, K. Rytel, Warszawa 1987, s. 223.

⁷⁴ A. Niemojewski, *Dawność a Mickiewicz. Filozofia Mickiewicza. Liczby i godziny. Widma. Gwiazdy Mickiewicza. Tradycje improwizacji*, Warszawa-Lublin-Lódź-Poznań-Kraków 1920, s. 39.

stylistyczna. Ma on uduziwić, uniezwyklic tekst, wycisnąć na nim piętno ezoteryczne, nadać mu charakter objawienia sakralnej tajemnicy⁷⁵.

W związku z powyższym można przyjąć, że tajemnicza postać to *everyman*, czyli człowiek – każdy. Wobec braku jakichkolwiek jednoznacznych dowodów na inny stan rzeczy można przypuszczać, że jest to interpretacja najbardziej słuszna, tym bardziej że Mickiewicz przytakiwał swoim przyjaciołom niemal za każdym razem, kiedy ci wyciągali własne wnioski, dotyczące bohaterów dramatu. W liście napisanym przez Antoniego Edwarda Odyńca do Lucjana Siemieńskiego czytamy: „Napomknąłem, że brat Piotr to Oleszkiewicz; on [Mickiewicz] uśmiechnął się tylko i milczeniem mój domysł potwierdził”⁷⁶.

Niestety nie jest to dla nas tak oczywiste. Głęboka chęć odgadnięcia tożsamości osoby kryjącej się pod pseudonimem liczby bywa silniejsza niż zdrowy rozsądek. Dręczyła ona najbliższe otoczenie poety, jak również niezliczone rzesze literaturoznawców, począwszy od tych żyjących w wieku dziewiętnastym, a skończywszy na współczesności. Jak pisze Zbigniew Majchrowski: „To bez wątplenia najbardziej intrygujący, najpowszechniej dyskutowany wers w całej literaturze polskiej. Wers traktowany jak sfinksowa zagadka, wers-utrapienie, może nawet wers-przekleństwo”⁷⁷. Pragnienie odgadnięcia sensu poetyckiej wypowiedzi oraz rozwikłania wszystkich zagadek „narodowego dramatu wszechczasów” nie pozwala zapomnieć o nierozszyfrowanym ogniwie, tak bardzo istotnym dla zrozumienia całości. Doprowadziło to do powstania legendy, której znaczenia w kreowaniu wizerunku wieszca nie sposób przecenić. Być może nie chciał jej niszczyć Mickiewicz, celowo nie ujawniając faktu, że tak naprawdę owa tajemnicza postać jest czysto artystyczną imaginacją, czyli *przedmiotem mentalnym*, który ujawnił się w trakcie kreacji twórczej.

Jerzy Bartmiński określa przedmiot mentalny jako jednostkę podlegającą definowaniu: „W całym bogactwie jego charakterystyki utrwalonej w językowym obrazie świata. [...] Ten przedmiot mentalny jest projekcją, a nie odbiciem, niezależnie od tego, że zwykle istnieje możliwość porównania go (i stwierdzenia podobieństw) z przedmiotem rzeczywistym, dostępnym doświadczeniu empirycznemu”⁷⁸. Przedmiot ten istnieje jedynie „wirtualnie” w umyśle artysty. To projekcja rzeczywistości niezastniałej fizycznie, subiektywnego, wewnętrznego uniwersum autora. Oczywiście jesteśmy w stanie nadać mu znaczenie rzeczywiste i bardzo często tak właśnie czynimy. Należy

⁷⁵ W. Weintraub, *op. cit.*, s. 292.

⁷⁶ Zob. M. Dernałowicz, *Od „Dziadów” części trzeciej do „Pana Tadeusza”*. Marzec 1832-czerwiec 1834. *Kronika życia i twórczości Adama Mickiewicza*, Warszawa 1996, s. 29.

⁷⁷ Z. Majchrowski, *op. cit.*, s. 94.

⁷⁸ N. Lemann, *Prototyp i profilowanie przedmiotu mentalnego SMOK w literaturze fantasy, na wybranych przykładach*, [w:] *Kognitywizm w poetyce i stylistyce*, red. G. Habrajska, J. Ślósarska, Kraków 2006, s. 143-144; J. Bartmiński, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] *Profilowanie pojęć. Wybór prac*, red. J. Bartmiński, Lublin 1993, s. 75-76.

jednak zwrócić uwagę na fakt, że jedynie twórca jest w stanie odtworzyć jego pierwotny charakter oraz wskazać referencję względem przestrzeni realnej, o ile ta w ogóle istnieje. Problem w tym, że Mickiewicz zmarł 26 listopada 1855 roku w Stambule, a: „Może wszakże stać się Adamem nowym ktoś nie związany niczym z osobą pierwszego Adama, jeżeli rozpocznie nową epokę odrodzonej ludzkości jako człowiek w najpełniejszym znaczeniu: człowiek-typ, człowiek-ideał, człowiek-ludzkość” – stwierdza Juliusz Kleiner⁷⁹. Nowym Adamem, kryjącym się pod liczbą „czterdzieści i cztery”, może być każdy. Może nim zostać człowiek z nikąd, o ile będzie posiadać w sobie pierwiastki czystego, pięknego i ludowego człowieczeństwa, o którym tak dobitnie pisze Mickiewicz w *Dziadach*, części II i IV. Być może zbawca pozostaje czystym symbolem, który ma przynieść umęczonemu narodowi polskiemu nadzieję na rychłe przyjscie wolności. Nie istnieje rzecz jasna wyznaczenie artysty, które w sposób bezpośredni potwierdzałoby takie założenie (jak dotąd takie wyznaczenie nie zostało odnalezione). Pamiętajmy jednak, że podobnie nie istnieje wypowiedź poety, która by je podważała.

Bibliografia

- Adam Mickiewicz. Wspomnienia i myśli*, z rozmów i przemówień zebrał i opracował S. Pigoń, Warszawa 1958.
- Borejsza J.W., *Sekretarz Adama Mickiewicza*, Gdańsk 2005.
- Czepe M., *Jeszcze w sprawie „czterdzieści i cztery”*, „Sobótka” 1982, nr 3-4.
- Dernałowicz M., *Od „Dziadów” części trzeciej do „Pana Tadeusza”. Marzec 1832-czerwiec 1834. Kronika życia i twórczości Adama Mickiewicza*, Warszawa 1996.
- „*Dziady*” Adama Mickiewicza. *Poemat – adaptacje – tradycje*, red. B. Dopart, Kraków 1999.
- Forstner D., *Die Welt der Symbole*, Innsbruck 1961.
- Gille-Maisani J.-C., *Adam Mickiewicz człowiek. Studium psychologiczne*, przeł. A. Kuraś, K. Rytel, Warszawa 1987.
- Gliński M., *Mickiewicz – A imię jego czterdzieści i cztery*, <https://culture.pl/pl/artykul/mickiewicz-a-imie-jego-czterdziesci-i-cztery> [dostęp: 2.05.2019].
- Janion M., *Do Europy... tak, ale z naszymi umarłymi*, Warszawa 2000.
- Kępiński Z., „*Czterdzieści i cztery*”. *Mickiewicz hermetyczny*, Warszawa 1980.
- Kleiner J., *Mickiewicz*, t. 2, *Dzieje Konrada*, cz. 1, Lublin 1997.
- Kognitywizm w poetyce i stylistyce*, red. G. Habrajska, J. Ślósarska, Kraków 2006.
- Kolbuszewski S., *40 i 4 czy 44*, „Ruch Literacki” 1930, nr 2.
- Kowalski J.A., *Mickiewiczowska zagadka: „A imię jego czterdzieści i cztery”*, <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,9763> [dostęp: 3.05.2019].
- Krzyżanowski J., *XLIV*, „*Życie Literackie*” 1955, R. V, nr 48 (201).
- Mickiewicz A., *Dziela*, t. 12, *Trybuna Ludów*, Warszawa 1955.
- Mickiewicz A., *Dziela*, t. 13, *Pisma różne*, Warszawa 1955.
- Mickiewicz A., *Dziela wszystkie* [wyd. sejm.], t. 16, Warszawa 1949.
- Mickiewicz A., *Dziela*, t. 11, *Literatura słowiańska, Kurs trzeci i czwarty*, Warszawa 1955.

⁷⁹ J. Kleiner, *op. cit.*, s. 442.

- Mickiewicz A., *Dziela*, t. 3, *Utwory dramatyczne*, Warszawa 1955.
- Moje herezje antynarodowe – rozmowa z Marią Janion*, wywiad J. Kurskiego, <http://wyborcza.pl/1,76842,3374302.html> [dostęp: 8.10.2019].
- Niemojewski A., *Dawność a Mickiewicz. Filozofia Mickiewicza. Liczby i godziny. Widma. Gwiazdy Mickiewicza. Tradycje improwizacji*, Warszawa-Lublin-Łódź-Poznań-Kraków 1920.
- Niewiarowicz A.L., *Wspomnienia o Adamie Mickiewiczu*, Lwów 1878.
- Norwid C., *Pisma wszystkie*, oprac. J.W. Gomułki, t. 6, *Proza*, cz. 1, Warszawa 1971.
- Profilowanie pojęć. Wybór prac*, red. J. Bartmiński, Lublin 1993.
- Słowacki J., *Dziela wybrane*, Wrocław 1979.
- Szyper H., *Adam Mickiewicz. Poeta i człowiek czynu*, Warszawa 1949.
- Urbankowski B., *Adam Mickiewicz. Tajemnice wiary, miłości i śmierci*, Poznań 2016.
- Weintraub W., *Geometria w funkcji chwytu literackiego: mickiewiczowskie „czterdzieści i cztery”*, „Pamiętnik Literacki” 1980, 71, z. 4, s. 287-294.
- Wesołowski M., *Znowu o „czterdzieści i cztery”*, <https://www.polskacanada.com/mariusz-wesolowski-znowu-o-czterdziest-i-cztery> [dostęp: 23.12.2019].
- Widacka H., *Orzeł Tretera*, http://www.wilanow-palac.pl/orzel_tretera.html [dostęp: 23.12.2019].
- Witkowska A., *Mickiewicz. Słowo i czyn*, Warszawa 1983.

CZŁOWIEK KAŻDY, JAKO FENOMEN „CZTERDZIEŚCI I CZTERY”. PRZEGLĄD INTERPRETACJI

Streszczenie

Artykuł ma na celu dokonanie przeglądu koncepcji odczytania słów „czterdzieści i cztery” z dramatu *Dziady, części III* Adama Mickiewicza oraz zaprezentowanie nowej autorskiej interpretacji. Interpretacja ta będzie się odwoływać do historii rodu Napoleona Bonaparte. Prześledzimy powiązania *Widzenie ks. Piotra* z Napoleonem I, Napoleonem II oraz Ludwikiem Napoleonem Bonaparte. Analizie zostanie również poddana niezachwiana wiara Mickiewicza w siłę tego francuskiego rodu.

Słowa kluczowe: dramat romantyczny, Adam Mickiewicz, Napoleon Bonaparte, przedmiot mentalny, interpretacje

EVERY MAN AS A PHENOMENON OF “FORTY AND FOUR”. REVIEW OF INTERPRETATION

Summary

The article aims to review the concept of reading the words “forty and four” from Adam Mickiewicz’s drama *Dziady* (Part III) and to present a new author’s interpretation that makes reference to the history of the Napoleon Bonaparte family. We will follow the links of the *Widzenie ks. Piotra* with Napoleon I, Napoleon II and Ludwik Napoleon Bonaparte. Mickiewicz’s unwavering faith in the strength of this French line of monarchs will also be analysed.

Keywords: romantic drama, Adam Mickiewicz, Napoleon Bonaparte, mental object, interpretations

Antonio Salvati

Università degli Studi della Campania „Luigi Vanvitelli”

ORCID: 0000-0002-4982-3409

GIUSEPPE DE LORENZO AND HIS “BUDDHIST” READING OF SHAKESPEARE

The road to overcoming pain lies in pain itself

The following assumption is one of the pivotal points of Giuseppe De Lorenzo’s reflection on pain: “Solamente l’umanità può attingere dalla visione del dolore la forza per redimersi dal circolo dalla vita”,¹ as he wrote in the first edition (1904) of *India e Buddismo antico* in affinity with Hölderlin’s verses: “Nah ist/Und schwer zu fassen der Gott./Wo aber Gefahr ist, wächst/Das Rettende auch”,² and anticipating Giuseppe Rensi who wrote in 1937 in his *Frammenti*: “La natura dell’universo la conosce non l’uomo sano, ricco, fortunato, felice, ma l’uomo percorso dalle malattie, dalle sventure, dalla povertà, dalle persecuzioni. Solo costui sa veramente che cos’è il mondo. Solo egli lo vede. Solo a lui i dolori che subisce danno la vista”.³

If pain really is this anexperience in which man questions himself and acquires the wisdom to free himself from the state of suffering it is clear why suffering “seems to be particularly essential to the nature of man [...] Suffering seems to belong to man’s

---

¹ “Only humanity can draw the strength to redeem itself from the circle of life through the vision of pain”. Giuseppe De Lorenzo (Lagonegro 1871-Naples 1957) was a geologist, a translator of Buddhist texts and Schopenhauer, and a great reader of Shakespeare, Byron and Leopardi. Friend and student of Karl Eugen Neumann, he translated into Italian (using the German translation of Neumann himself and comparing it with the original in Pāli) the *Majjhimanikāyo* (*Discorsi di Gotamo Buddho del Majjhimanikāyo, translated for the first time from the text pāli*, Laterza, vol. 3, Bari 1907-1927) which remains the only existing Italian version to date. The five editions of *India e Buddismo antico* (1904-1926) are definitely the most famous works of Giuseppe De Lorenzo. The volume represents a unique attempt to spread Buddhism in the Italian publishing scenery of the early twentieth century. Between 1928 and 1930 he translated the Appendix and the volume of Supplements for the series “Classici della filosofia moderna” by Laterza, faithfully reproducing, even in its division into two volumes, the 1859 edition of *Die Welt als Wille und Vorstellung* by Arthur Schopenhauer (*Il mondo come volontà e rappresentazione*, Laterza, Bari 1928-1930. Voll. 2, the first volume in collaboration with Paolo Savj-Lopez). For a complete picture of Giuseppe De Lorenzo’s thought and biography see A. Salvati, *Giuseppe De Lorenzo e il Buddismo*, OXP, Napoli 2016.

² F. Hölderlin, *Tutte le liriche*, a cura e con un saggio introduttivo di L. Reitani, Arnoldo Mondadori, Milano 2001, pp. 314-315.

³ “The nature of the universe is known not to the healthy, rich, lucky and happy man, but to the man affected by diseases, misfortunes, poverty and persecution. Only this man really knows what the world is. He alone can see it. The pains he suffers give sight only to him”. G. Rensi, *Frammenti d’una filosofia dell’errore e del dolore, del male e della morte*, Orthotes, Napoli 2011, p. 71.

transcendence: it is one of those points in which man is in a certain sense »destined« to go beyond himself, and he is called to this in a mysterious way”.⁴

For Giuseppe De Lorenzo, pain is not inevitable, as it is in the *metafisica del tragico*.⁵ He finds the claim voiced by the Chorus in *Ajax* unacceptable: “Why still grieve at events that are past and done? These things could not by fate be other than they are.” On the other hand, the moment of pain cannot be considered merely *bearable*, as it is in the Judeo-Christian principle of retribution enshrined in the *teologia del patto*.⁶

For De Lorenzo, the experience of pain becomes “particularly essential” precisely for avoiding the “irremediable” and wiping out any notion of destiny or predestination. Through the experience of pain, man is impelled to wonder about the truth of existence. This was the case for Job in the Old Testament who managed to “talk to God” precisely because he was struck by the experience of pain, unlike his friends who, as mere spectators of their friend’s pain, were only forced to “talk about God”.

It is true that the point of arrival (or departure) of De Lorenzo’s reflection could be easily confused with ancient Buddhism. In the same way, Buddha’s thought: “I say unto you that in this body eight palms high, endowed with consciousness, is contained the world, the origin of the world, the end of the world and the way that leads to the end of the world” (*Samyuttakanikāya*, II, 3, 6) could be easily superimposed on the contents of Giuseppe De Lorenzo’s speculation about pain and the experience of it. But, although he recognized and paid his debt to Buddhist studies, De Lorenzo *went one step further*. In his work as scientist, having understood and adopted the principle of pain-surpassing bipolarity, he investigated the manifestations of this such principle wherever it appeared to him including in his work as a geologist. Once he had elaborated a theory on the nature of earthquakes, he took care to verify it wherever these phenomena occurred, and concluded by assuming a substantial unity in the earth’s crust.

De Lorenzo started the same kind of research when he approached Shakespeare’s works. It was not an attempt, as it might appear at first glance, to find traces of Buddhism in the works of the English playwright or, of the greats of Western thought and literature⁷ in general. It was, rather, a scientific demonstration of a concept of

⁴ Giovanni Paolo II, Apostolic Letter *Salvifici doloris* (11th February 1984), n. 2.

⁵ See S. Natoli, *L’esperienza del dolore*, Feltrinelli, Milano 1986, p. 48.

⁶ *Ibidem*, p. 184.

⁷ The introduction and the substantial system of notes to the text that De Lorenzo edited for the Italian translation of *Cain, a mystery* by Byron (*Caino*, Firenze, Sansoni, 1922, traduzione di F. Milone) is remarkable in this sense. Byron, according to De Lorenzo, understood pain’s essential role for man kind. “Percio Byronn on impreca controla natura, masirivolgesempre esoloall uomo; sia che con tragic torza nel Caino mostri di che lagrime grondi e di che sangue, o che nel Don Juana gettis su di lui, siu suo pregiudizi, sui suoi pretesi ideali, su tutta la sua vita quello schemo feroce, dicui Goethe congragione dicevachecounsolrigo diessosipotrbbeavvel enaretuttoildolcettimis-della Gerusalemme del Tasso”

pain and of attempts to overcome it that was to transcend geographical and socio-cultural differences.

*Shakespeare e il dolore del mondo*⁸ can be considered De Lorenzo's first organic attempt⁹ to "read", in the works of the greatest Western poets and thinkers, an idea that has "come base comune la visione del dolore nel mondo".¹⁰

Written partly in Naples and partly in Maratea, in an annex of Villa Nitti named "Casetta De Lorenzo", the work of the English poet and playwright was subjected to an original and above all unorthodox analysis, which had as its objective "di cercare e mostrare come nell'opera di Shakespeare esista, *in nuce*, quella visione del dolore del mondo, che è alla base della dottrina di Buddho e di Schopenhauer".¹¹

Of course, the method used by De Lorenzo in this analysis was strongly influenced by his Buddhist studies:

Se si analizzano [...] le commedie, le istoria, le tragedie, nonché i sonetti ed i poemi, si trova, che sempre Shakespeare rappresenta la vita con quelle costanti caratteristiche, con le quali la rappresenta Gotamo Buddho: cioè di non appartenerci, non essere propria, *anattam*; di essere impermanente, caduca, mutabile, *aniccam*; e di consistere in dolore, *dukkham*.¹²

Yet the research was not simply devoted to the identification of a Buddhist "seed" in Shakespearean tragedies¹³ but rather to researching the idea of pain in the world

---

(*op. cit.*, pp. 20-21). In addition to the aforementioned study and translation of Schopenhauer's works, it is important to mention his admiration and profound criticism of Leopardian thought. His admiration was clearly expressed in the course of his studies (*Leopardi e Schopenhauer*, Ricciardi, Napoli 1923; *Il sentimento della natura in Leopardi*, Napoli, Ricciardi, 1937 and the notes published in the Rendiconti dell'Accademia di Scienze Fisiche e Matematiche di Napoli: "Concezioni cosmiche di Leopardi" 1952, later included in the collection *Scienza d'Occidente e sapienza d'Oriente* and "Tempo e spazio nel pensiero di Leopardi" of 1954), when De Lorenzo recognized Giacomo Leopardi as the perfect poet of pain. On the other hand, his deep criticism is related to Leopardi's discovery of pain, which, according to De Lorenzo, was never accompanied by any search for a way to overcome suffering.

⁸ G. De Lorenzo, *Shakespeare e il dolore del mondo*, Zanichelli, Bologna 1921.

⁹ Previously De Lorenzo had written only some series of notes and articles analysing the works of Michelangelo, Schopenhauer and Shakespeare.

¹⁰ "As common ground the vision of pain in the world". G. De Lorenzo, *Shakespeare e il dolore...*, p. 14.

¹¹ "To seek and show how in Shakespeare's work there exists, in the beginning, that vision of the pain of the world, which was the basis of the doctrine of Buddho and Schopenhauer". Ivi, p. 15.

¹² If we analyze [...] the comedies, the histories, the tragedies, as well as the sonnets and the poems, we will find that Shakespeare always represents life with the same constant characteristics with which Gotamo Buddho represents it. Namely: not belonging to us, not being one's own, *anattam*; being impermanent, caducous, mutable, *aniccam*; and consisting in pain, *dukkham*. Ivi, pp. 14-15.

¹³ The concept of pain in the world was the aspect that most fascinated De Lorenzo when he was engaged in reading and analyzing the works of the English playwright but it was not his only, one point of interest. De Lorenzo, also recognized Shakespeare's love and admiration for ancient Rome. Cymbeline, although victorious over the Roman army led by General Caius Lucius, decides to continue to be a tributary of Rome which aroused the admiration of De Lorenzo, who did not hesitate to say that: "A tanto dunque giunge l'ammirazione di Shakespeare per Roma antica, da farlo persino sorvolare sull'amore

as well as finding a purely ethical way to lead man out of a state of suffering. "Come dalla visione diretta della vita e del mondo grandi spiriti, quali Buddha e Cristo, hanno tratto la conclusione del dolore e della redenzione dal dolore, così dal mondo dell'opera di Shakespeare si può trarre, io dico, la stessa conclusione".¹⁴ As we shall see, this way is diametrically opposed to the Greek and Judeo-Christian worldview.

De Lorenzo's research lasted almost twenty years. *Shakespeare e il dolore del mondo only*, became available in 1921, while the eloquently titled *Buddhist Ideas in Shakespeare* was published in Rangoon in September 1903 in the magazine "Buddhism. An illustrated Quarterly Review". In this paper, which contained some themes that were then expanded on and developed years later, De Lorenzo explained that the presence of some "Buddhist" themes in Shakespeare did not mean that the English playwright was familiar with the philosophy of Buddha. He validated these conceptual similarities with the theory of "spontaneous germination" of themes very similar to those stated about two thousand years beforehand.

Sarebbe follia voler identificare la visione di Shakespeare del dolore del mondo con quella di Buddha. La visione di Buddha informa una concezione filosofica, o teorica, del mondo, messa come base fondamentale ed incrollabile di una colossale costruzione di morale pratica, o religiosa, della vita: la visione di Shakespeare illumina invece una pura opera d'arte e di pensiero. Ma non v'è, sulla terra, opera d'arte, tranne per alcuni lati, quella di Leopardi, che più si accosti, per tangente, alla visione del dolore del mondo, data da Buddha, di quel che vi si accosti l'opera di Shakespeare.¹⁵

And again: "Dolore è il motivo principale di ogni tragedia, antica e moderna. Ma nessuna tragedia, nessun poeta, nessun pensatore ha rappresentato con tanta ricchezza di forme e di suoni, come ha fatto Shakespeare, l'immensa varietà di rami, di foglie, di fiori, di frutti dell'unico tronco del dolore, che con la sua ombra aduggia la vita".¹⁶

According to De Lorenzo, the experience of pain makes the gaze free to scrutinize life in depth for what it is. There is no destiny and there are no whimsical games of divinities, just as there is no expectation of a future reward for the pain suffered here

---

e l'orgoglio della patria britannica, che egli aveva pur così potentemente e fieramente espresso nelle storie del *Riccardo II* e dell'*Enrico V*" (G. De Lorenzo, *Il sole del Gange*, Zanichelli, Bologna 1925, p. 61).

¹⁴ "From the direct vision of life and the world, great spirits, such as Buddha and Christ, have drawn the conclusion of pain and redemption from pain. The same conclusion can be drawn from the world of Shakespeare's work, I say". G. De Lorenzo, *Shakespeare e il dolore...*, p. 14.

¹⁵ "It would be madness to want to identify Shakespeare's vision of the pain of the world with that of Buddha. Buddha's vision informs a philosophical, or theoretical, conception of the world, which lays down a fundamental and unshakable basis for a colossal construction of practical, or religious, moral of life: Shakespeare's vision instead enlightens a pure work of art and thought. But there is no work of art on earth, except in some ways Leopardi's, that more closely approaches the vision of the pain of the world given by Buddha than the work of Shakespeare". Ivi, p. 394.

¹⁶ "Pain is the main reason for every tragedy, ancient and modern. But no tragedy, no poet, no thinker represented the immense variety of branches, leaves, flowers, fruits of the only trunk of pain, over-shadows life, with as much richness of forms and sounds as Shakespeare did". *Ibidem*.

and now. From this perspective, the result of the meditation on pain is identifiable in the same way in the art of both Buddha and Shakespeare:

è la realizzazione del sorridente occhio del mondo. Tale sorridente occhio del mondo è quello che guarda l'universo, senza velo di nubi personali, e ne contempla la superficie e ne scruta le profondità e ne rappresenta tutte le forme ed i fenomeni con la stessa straordinaria forza di arte, culminante in una idealissima realizzazione, libera d'ogni maniera tradizionale.¹⁷

Therefore, the experience of pain becomes essential to man. It is what characterizes him. Shakespeare was also aware of this, since he brought not models of morality but men of flesh and blood to the stage. They were never totally good or perfect, but on the other hand, they were never totally bad. Here are two examples among many. Julius Caesar, much admired by the English playwright, is portrayed as full of vices and defects, both physical and moral: deaf in one ear, a victim of a fever attack and epilepsy, full of prejudices. Then there's Macbeth, ready to shed blood to satisfy his thirst for domination also in this case, Shakespeare did not stage a moral caricature but a man poised between the desire to affirm his existence at any cost and the path of goodness and compassion. Indeed, Lady Macbeth points out just this in scene Act I, Scene V, when she says to her husband: "Yet do I fear thy nature: it is too full o' the milk of human kindness to catch the nearest way: thou wouldst be great, art not without ambition, but without the illness should attend it. What thou wouldst highly, that wouldst thou holily, wouldst not play false".¹⁸

dal cozzare di questi caratteri di selce e di ferro sprizza in scintille la visione del dolore del mondo, cui può dare lenimento solo la forza superiore della pietà [...] come in tutte le tragedie e le istorie di Shakespeare, la miseria prepondera e il dolore geme tra i fiumi di sangue, mentre la vita segue, oltre il dolore, imperturbata il suo corso senza principio né fine.¹⁹

For Shakespeare, this worldview was not a kind of *scenography* created to make his works even more *tragic*. De Lorenzo emphasized this aspect with force: "anche il mondo delle sue istorie, quello dei suoi drammi romantici e delle sue commedie, il

¹⁷ "It is the realization of the world's smiling eye. This smiling eye of the world looks at the universe without a veil of personal clouds, contemplating its surface and scrutinizing its depths and representing all its forms and phenomena with the same extraordinary force of art, which culminates in an ideal realization, free of any traditional manner". G. De Lorenzo, *Shakespeare e il dolore...*, p. 10.

¹⁸ The English text of the mentioned tragedies is taken from *Teatro completo di William Shakespeare*, ed. G. Melchiori (vol. 9, Mondadori, Milano 1976-91).

¹⁹ "From the collision of these flint and iron characters, the vision of the pain of the world, which can only be soothed by the superior force of compassion, spurts out in sparks [...] as in all Shakespeare's tragedies and stories, the misery will abound and the pain will groan among the rivers of blood, while life follows, unperturbed, its course beyond the pain, without beginning or end". G. De Lorenzo, *Shakespeare e il dolore...*, pp. 20-21.

mondo epico dei suoi poemetti ed il mondo lirico dei suoi sonetti: tutti sono animati e pervasi dallo spirito di questa prima verità del dolore del mondo”.²⁰

If pain is constitutive of the character of the human being, the origin of suffering must be sought in man himself. De Lorenzo explained this when he wrote:

Leopardi cerca l'origine del dolore non nell'intima essenza dell'uomo, ma nell'esterna natura, dura nutrice, madre di parto e di voler matrigna, che per uccider partorisce e nutre [...] Questo stesso potere esterno, datori di mali produttore di dolori, gli antichi tragici greci lo chiamarono fato; i cristiani, fino ai più grandi, come Calderon de la Barca, lo identificarono col destino e volere divino e gli diedero a reggere le sorti degli uomini.²¹

This does not happen in Shakespeare. The suffering of his creation always comes from their own, intimate, human nature which is why the English playwright criticizes, using the sharp weapon of satire, the Greek world in *The Tragedy of Troilus and Cressida* a world represented by the many heroes camped under the Trojan walls and considered “bellissimi, ma con troppo sangue e troppo poco cervello”.²²

They suffer because of their unfulfilled desire to affirm their will to dominate, their unfulfilled sexual desires, or simply – as Bernardine says from the straw bed of a cell – because they want to live, live and keep living. It is in this inveterate criminal, a character in the tragicomedy *Measure for Measure*, that De Lorenzo saw the paradigm of the suffering man: not because of condition of prisoner on the verge of his execution, but because, in the moment of suffering, he was not able to find the *wisdom* that could lift him from that state. So much so that his cell, the logs, and Bernardine himself can be considered as a metaphor for the condition of those who do not understand, or flee from the experience of, pain.

When the executioner knocks on his cell to inform him that the time for execution has come, he replies exclaiming: “You rogue, I have been drinking all night; I am not fitted for ‘t’”. And yet, faced with the comforts of the spirit, he says: “Friar, not I. I have been drinking hard all night, and I will have more time to prepare me [...] I will not consent to die this day, that’s certain”. And to reiterate this concept: “No one is going to convince me to die today”. In other cells, there are prisoners who acquire an ability to perceive reality as it is thanks to the moment of suffering they are

²⁰ “Also the world of his stories, the world of his romantic dramas and comedies, the epic world of his poems and the lyrical world of his sonnets: all of them are animated and pervaded by the spirit of this first truth of the pain of the world”.

²¹ “Leopardi seeks the origin of pain not in the intimate essence of man, but in the external nature, both strict nurturer and stepmother who, in order to kill, gives birth and nourishes [...] The ancient Greek tragedians called this same external power, cause of agony and pain, Fate; all Christians, even the greatest, as Calderon de la Barca, identified it with destiny and divine will and entrusted the lot of men to them”. *Ibidem*.

²² “Beautiful, but with too much blood and too little brain”. Ivi, p. 228.

experiencing. This Shakespearean awareness is expressed by the young Claudio, who is ready for the executioner: "Our natures do pursue, like rats that ravin down their proper bane, a thirsty evil; and when we drink we die".²³

In this clear vision of existence, there is no room for destiny, since it is clear that the individual is identified by his action. This is the case for Macbeth who, after the murder, exclaims: "I am afraid to think what I have done; look on't again I dare not". Actions mark man, and water cannot clean the blood on the hands of the future King of Scotland, who wonders: "Will all great Neptune's ocean wash this blood clean from my hand?" A few scenes further on, the levilLady Macbeth answers him and, faced with the weight of their misdeeds, finds the strength to exclaim: "What's done cannot be undone".²⁴

Therefore, life is pain and man continues to drink his bitter goblet with desperate force. How can this tragic spell be broken? Embracing death is the Roman answer, repeated several times by Shakespeare who made Posthumus, a character in *Cymbeline* who is ready to climb to the scaffold, say: "I am merrier to die than thou art to live".²⁵

De Lorenzo realized that in Shakespearean reflection even death was not a definitive solution to the thirst for existence. Hamlet states this clearly in his famous soliloquy:

To die, to sleep; no more? And by a sleep, to say we end the heart-ache and the thousand natural shocks that flesh is heir to. 'Tis a consumation devoutly to be wished. To die, to sleep. To sleep – perchance to dream. Ay, there's the rub. For in that sleep of death, what dreams may come when we have shuffled off this mortal coil must give us pause. There's the respect that makes calamity of so long life.²⁶

For the Danish prince, who is not afraid to say that "I do not set my life at a pin's fee",²⁷ the meditation on pain is continuous and also takes on tragicomic connotations. This is the case when his usurper uncle asks him what happened to Polonius. The prince replies that he is at dinner not where he eats, but where he is eaten. The horrified king can get the joke and understand that Hamlet killed Polonius until Hamlet continues to speak, petrifying him: "We eat, all creatures else to eat us, and we eat ourselves for maggots. Your fat king and your lean beggar is but variable service – two dishes, but

---

²³ The connection is clear: in order to kill the mice, give a poison that causes compulsive thirst; they cannot find peace until they drink, and so they drink until they burst just like the man who keeps suffering and clinging to his life without understanding that it is this very clinging the reason for his suffering. (*Measure for Measure*, I. ii.).

²⁴ *Macbeth*, V. i.

²⁵ In this sense, the dialogue between the jailer and Posthumus, Imogen's husband, is enlightening. He is ready to face the gallows and indeed even impatient to offer his neck to the executioner., Posthumus answers the jailer's pressing and sometimes nervous questions calmly and serenely. *Cymbeline*, V. iv.

²⁶ *Hamlet*, III. i.

²⁷ *Ivi*, I. iv.

to one table. That's the end".²⁸ This meditation soon turns into contemplation, just like in the famous scene of Act V, where Hamlet is with his friend Horatio in a cemetery while a gravedigger sings and works with a spade. He's preparing the grave of Ophelia, who has committed suicide.

"That skull – says Hamlet – had a tongue in it, and could sing once. How the knave jowls it to the ground, as if it were Cain's jawbone, that did the first murder. This might be the pate of a politician, which this ass now o'erreaches. One that would circumvent God, might it not?"

If even death cannot represent a definitive solution to suffering, then the solution must be found, once again, in wisdom experienced in the moment of pain. And yet in Shakespeare there is an intermediate step: *asceticism*, symbolized by the Franciscan friars who were very present in his works. Not only the friars but also several other characters decide or are invited to take the path of asceticism. Such is the case of the melancholic Jacques in *As you like it*. He prefers not to follow his friend the Duke because he wants to live a hermit life with Duke Federico, who has already been redeemed: "To him will I," - he says at the end of Act V, Scene IV," – out of these convertites there is much matter to be heard and learned".²⁹ This is also the case for Ophelia, whom Hamlet implores:

Get thee to a nunnery: why wouldst thou be a breeder of sinners? [...] We are arrant knaves, all; believe none of us. Go thy ways to a nunnery. [...] Or, if thou wilt needs marry, marry a fool; for wise men know well enough what monsters you make of them. To a nunnery go; and quickly too.³⁰

This is what the beautiful Isabella does in *Measure for measure*, this time by vocation. She embodies, in all her beauty, the goodness of the ascetic choice. So much so that she also asks for "a stricter rule for the Poor Clares, the nuns of Saint Clare".³¹ De Lorenzo explains that:

Ella ha il carattere fermo e deciso e l'intelligenza lucida e vivace delle creature a lei più affini: la Giulietta amante di Romeo e la Porzia del *Mercante di Venezia*; solo che in lei l'intelligenza s'è fermata sullo spettacolo di vanità e di dolore del mondo, piuttosto che sulle attrazioni di esso, e ha quindi provocato in lei, invece che una passione d'amore, il rinnegamento della volontà di vivere, l'estinzione della sete dell'esistenza, la rinunzia al mondo.³²

²⁸ *Ivi*, IV. iii.

²⁹ De Lorenzo in *Shakespeare e il dolore del mondo* (p. 208) writes: "Si comprende ora perché Schopenhauer si sia servito, nel capitolo 48 del secondo volume del *Mondo quale volontà e rappresentazione*, proprio di questi versi di Shakespeare, come documentazione alla sua teoria del rinnegamento, in senso francescano e buddhista, della volontà di vivere. E quindi del superamento del dolore del mondo".

³⁰ *Hamlet*, III. i.

³¹ *Measure for Measure*, I. v.

³² "She has the firm and determined character and the lucid and lively intelligence of the creatures closest to her: the Juliet who loved Romeo and the Portia of the Merchant of Venice; but, in her, the intelligence stopped at the spectacle of vanity and pain of the world, rather than at its attractions, and

Isabella therefore accepts Hamlet's advice, and her request for a harder rule is not to be interpreted as the result of a bigoted fundamentalism, but as the awareness of the need for a method capable of integrating passions and thus eliminating the cause of suffering. This is also clear when the libertine Lucio underlines, in front of Isabella and despite his character particularly prone to joking, the respect he has for her choice to abandon what he is the best "representative of":

I would not, though 'tis my familiar sin with maids to seem the lapwing and to jest, tongue far from heart, play with all virgins so. I hold you as a thing enskied and sainted, by your renouncement an immortal spirit and to be talked with in sincerity, as with a saint.³³

The road is clear, but at the same time fraught with danger, given the misinterpretations that have been and are being made. Shakespeare himself, well aware of the dangers of false asceticism, ridicules it in the comedy *Love's Labour's Lost*. But what is this false asceticism? De Lorenzo said:

Esso è dato dall'erronea credenza, che si possa liberarsi dal dolore del mondo e conquistare poteri superiori, mediante pratiche esteriori ed un distacco parziale da alcune funzioni della vita, restando per altre a girare nel circolo della vita stessa, si individuale che sociale. [...] Di fronte a questo falso ed inutile ascetismo, da cui non è mai sorto alcun frutto duraturo, sta il vero ascetismo, insegnato da Buddha e da Cristo, secondo cui la vittoria e la pace dello spirito si possono conquistare solo col completo distacco dall'esistenza, con la perfetta rinuncia al mondo, con la totale estinzione della sete della vita.³⁴

The action of *Love's Labour's Lost* is based on a clear example of false asceticism. The King of Navarre obtains the oath of his three barons: for three years, they will have to think of nothing more than studying, without dating women, with only one day off per week and no more than three hours of sleep per night. It is easy to imagine the commotion caused by the news of the arrival of the Princess of France along with her ladies in court.

---

therefore this provoked in her, instead of a passion for love, the denial of the will to live, the extinction of the thirst for existence, the renunciation of the world". G. De Lorenzo, *Shakespeare e il dolore...*, p. 247.

³³ *Measure for Measure*, I. v.

³⁴ "It is given by the erroneous belief that freeing oneself from the pain of the world and conquering higher powers would be possible through external practices and a partial detachment from some functions of life and, as for the others, by continuing turning oneself in the circle of life, both individual and social. In contrast to this false and useless asceticism, from which no lasting fruit has ever arisen, there lies the true asceticism, taught by Buddha and Christ, according to whom victory and peace of spirit can be achieved only through a complete detachment from existence, the perfect renunciation of the world, the total extinction of the thirst for life". In this passage from *Shakespeare e il dolore...* (p. 47). De Lorenzo also lists some examples of false asceticism to clarify his thinking: "Ciò (il falso ascetismo) hanno insegnato molte scuole brammaniche nell'India, Lao-tse in Cina, le scuole orfiche, pitagoriche e neoplatoniche in Grecia ed Italia, alcune sette maomettane nel mondo islamico, i protestanti nel mondo germanico, fino alle ultime prediche pseudo evangeliche di Tolstoj, senza contare le manifestazioni ed aberrazioni dei cosiddetti vegetariani e teosofi, di entrambi gli emisferi, tra la fine del decimonono e il principio del ventesimo secolo".

Yet asceticism represents an intermediate step to freeing oneself from pain. According to De Lorenzo, what counts in Shakespeare is the experience gained in the moment of suffering: experience that brings about wisdom capable of *lifting* the suffering man from his state. An example is Prospero in *The Tempest* who, for De Lorenzo, was “l'uomo di ordine superiore, in cui Shakespeare adombra la sua vera visione del dolore e della vanità del mondo. Egli, pur essendo duca di Milano, aveva già cognizione di un mondo migliore di quello del semplice dominio terreno ed abbandonò la reggenza di questo al fratello Antonio, dedicandosi ad una vita superiore di contemplazione e di meditazione”.³⁵

It should be noted that *The Tempest* is also Shakespeare's last tragedy. It is almost as if the works of the English playwright represented many different *stages* of the experience of pain and his vision of it.

If the vision becomes clear, through the experience of knowledge brought by pain, the reality can only appear *anicca*, impermanent. “Quando grazie alla saggezza una persona percepisce: ‘Tutti i coefficienti sono transeunti (*anicca*)’, allora essa si disincanta dal dolore. Questo è il sentiero della purezza (*Dhammapada*, 20.5 [277])”.³⁶ A clarity of experience that leads Prospero to compare life to a dream:

These our actors, As I foretold you, were all spirits and are melted into air, into thin air: and, like the baseless fabric of this vision, the cloud-capp'd towers, the gorgeous palaces, the solemn temples, the great globe itself, Yea, all which it inherit, shall dissolve, and, like this insubstantial pageant faded, leave not a rack behind. We are such stuff as dreams are made on; and our little life is rounded with a sleep.³⁷

If life is a dream, what is the point of revenge? Prospero thus decides to forgive those who relegated him to an island by usurping his kingdom. And he tells Ariel, the airy spirit, at the beginning of Act V: “Though with their high wrongs I am struck to th' quick, get with my nobler reason 'gainst my fury do I take part: the rarer action

³⁵ “The man of a higher order, in whom Shakespeare overshadows his true vision of the pain and vanity of the world. Although he was Duke of Milan, he already knew of a better world, better than the one of mere earthly dominion, so he abandoned his regency to his brother Antonio, devoting himself to a superior life of contemplation and meditation”. G. De Lorenzo, *Shakespeare e il dolore...*, pp. 387-388.

³⁶ “When, thanks to wisdom, a person perceives that: ‘All coefficients are transient (*anicca*)’, then he becomes disenchanted from pain. This is the pathway of purity”.

³⁷ *The Tempest*, IV. i. This description, writes De Lorenzo, “potrebbe essere confrontata con il discorso LIV del *Majjhimanikāyo*, in cui lo Svegliato dice: ‘Così come quasi, padre di famiglia, se un uomo vedesse in sogno un bel giardino, una dolce selva, un sereno paesaggio, un chiaro lago, e, svegliato, non scorgesse più nulla: or così anche appunto, padre di famiglia, un santo discepolo riflette in sé: ‘Simili a visioni di sogno sono le brame, ha detto il Sublime, piene di dolore, piene di spasimo, la miseria prepondera’; ed egli vede così il mondo conforme a verità con perfetta sapienza; e la visione, che cerca molteplice molteplicità, quella egli rinnega; e la visione, che cerca unica unità, nella quale ogni attaccamento al fango del mondo è interamente svanito, sì, questa visione egli realizza’». G. De Lorenzo, *Shakespeare e il dolore...*, pp. 389-390

is in virtue than in vengeance". There can be no room for anything but a continuous meditation on life and death. Retreat and meditate to free yourself from pain:

Prospero nell'ultimo atto della *Tempesta*, dopo aver esposto la vita come un sogno, pieno di spasimo, pieno di dolore, in cui la miseria prepondera, annunzia, che egli ricondurrà alla vita gli uomini, desiderosi di continuare a godere ed a soffrire tale sogno della vita, e quindi egli stesso si ritirerà a Milano, dove ogni terzo pensiero sarà la sua morte e la sua fossa.³⁸

Almost as if he wanted to embrace the invitation of his Prospero, Shakespeare retired to Stratford, where he died in 1616. "Per lui era così finito il mondo – writes De Lorenzo – ma di lui vive e vivrà ancora il mondo".³⁹

De Lorenzo's aim, declared from the first pages of *Shakespeare e il dolore del mondo*, was to find in Shakespeare's work "anche se semplicemente squadrate e sbozzate, le quattro pietre angolari della dottrina di Buddha, le quattro sante verità: del dolore, dell'origine, della fine, e della via per la fine del dolore".⁴⁰ A search ended with a consideration: "Queste quattro sante verità, che sono come i quattro quadranti del compiuto cerchio della visione del dolore del mondo buddhista, si trovano, più o meno adombrate, anche nel cerchio della visione e concezione del mondo di Shakespeare".⁴¹

According to De Lorenzo, Shakespeare always saw life as a theatre of pain, realising its origin in the thirst for existence and understanding and indicating its end in the extinction of the thirst to live, although certainly not with the methodological clarity of Buddha.

It is not enough, and this is a point shared by De Lorenzo himself, to intellectually understand pain, its cause and its (possible) extinction. It is necessary to have a method, an orthopraxis, because it is impossible to achieve liberation using the rational paths of a mind that, in the end, should discover the impermanence of the external vision and also the 'non-existence' of the mind which produces it. It is no coincidence that in Buddhism. De Lorenzo saw first of all a *method* "così semplice, chiaro e determinato, che non ha bisogno di alcun'altra spiegazione, chiarificazione o comment".⁴²

³⁸ "In the last act of the *Tempest* Prospero, after exposing life as a dream, full of spasm, full of pain, in which misery abounds, announces he will bring back to life the men eager to continue to enjoy and suffer from this dream of life, and after that he will retire to Milan, where every other thought will be his death and his grave". G. De Lorenzo, *Shakespeare e il dolore...*, p. 390.

³⁹ "And so, the world ended for him, but the world still lives and will live on him". G. De Lorenzo, *Shakespeare e il dolore...*, p. 390.

⁴⁰ "Even if simply squared and drafted, the four cornerstones of the doctrine of Buddha, the four holy truths: of the pain, of the origin, of the end, and of the way to end the pain" G. De Lorenzo, *Shakespeare e il dolore...*, p. 15.

⁴¹ "These four holy truths, which are like the four quadrants of the accomplished circle of the vision of pain in the Buddhist world, are also found, more or less overshadowed, in the circle of Shakespeare's vision and conception of the world". G. De Lorenzo, *Shakespeare e il dolore...*, p. 398.

⁴² "So simple, clear and specific, that it does not need any other explanation, clarification or comment". G. De Lorenzo, *India e Buddismo antico*, Laterza, Bari 1926, p. 405.

What is only sketched with a light and barely perceptible line, in Shakespeare's 'Buddhist' reading, is the metaphysical aspect. And not for the lack of a speculative attitude, but because the vision of pain in the Shakespearean world is: "ridotta a materia di pensiero ed a forma d'arte da quel grande occhio del mondo".⁴³

When the object of this analysis provided this possibility, De Lorenzo's metaphysical analysis was more pronounced. This was the case in his studies on Byron: the splendid monologue of Cain that opens Act I of *Cain* clearly delimits the *field* in which we would move soon after, that is to say only and exclusively the field of metaphysics.

Bibliography

- Blyth R.H., *Zen in English Literature and Oriental Classics*, The Hokuseido Press, Tokyo 1942.
- De Lorenzo G., *Discorsi di Gotamo Buddha del Majjhimanikāyo, per la prima volta tradotti dal testo pāli*, Laterza, voll. 3, Bari 1907-1927.
- De Lorenzo G., *Il sole del Gange*, Zanichelli, Bologna 1925.
- De Lorenzo G., *India e Buddismo antico*, Laterza, Bari 1904-1926.
- De Lorenzo G., *Leopardi e Schopenhauer*, Ricciardi, Napoli 1923.
- De Lorenzo G., *Shakespeare e il dolore del mondo*, Zanichelli, Bologna 1921.
- Giovanni Paolo II, Lettera apostolica *Salvifici doloris* (11th February 1984).
- Hölderlin F., *Tutte le liriche*, edizione tradotta e commentata e revisione del testo critico tedesco a cura di Luigi Reitani, Mondadori, Milano 2001.
- Humphreys C., *Sixty Years of Buddhism in England (1907-1967). A History and a Survey*, Buddhist Society, London 1968.
- Lord Byron, *Caino*, con introduzioni e note di G. De Lorenzo, traduzione di F. Milone Firenze, Sansoni 1922.
- Natoli S., *L'esperienza del dolore*, Feltrinelli, Milano 1986.
- Oliver I., *Buddhism in Britain*, Rider, London 1979.
- Rensi G., *Frammenti d'una filosofia dell'errore e del dolore, del male e della morte*, Orthotes, Napoli 2011.
- Said E., *Orientalism*, Pantheon Books, New York 1978.
- Salvati A., *Giuseppe De Lorenzo e il Buddismo*, OXP, Napoli 2016.
- Shakespeare W., *Teatro completo*, a cura di Giorgio Melchiori, vol. 9, Mondadori, Milano 1976-1991.
- Spandri E., *The Light of Britain. Orientalismo e illuminazione nella letteratura britannica, 1769-2004*, [In:] AA.VV., *Ponti magici. Buddismo e letteratura occidentale*, Università degli Studi di Napoli "L'Orientale", Napoli 2009.

---

⁴³ "Reduced to matter of thought and art form by that great eye of the world". G. De Lorenzo, *Shakespeare e il dolore...*, p. 398.

GIUSEPPE DE LORENZO
AND HIS "BUDDHIST" READING OF SHAKESPEARE

Summary

Giuseppe De Lorenzo (1871-1957) was a geologist, a translator of Buddhist texts and Schopenhauer, a great reader of Shakespeare and senator of the Italian Kingdom since 1913. His multifaceted figure has been discussed and criticised over the years, but it keeps arousing great interest both in respect to the history of European culture in the early twentieth century and the history of Buddhism in Italy. *Shakespeare e il dolore del mondo* (published in 1921), can be considered De Lorenzo's first specific attempt to read into the works of major western poets and philosophers an idea of pain that is actualized as a constant dimension. The works of the English poet and playwright are subjected to an innovative and unorthodox analysis which has as objective "di cercare e mostrare come nell'opera di Shakespeare esista, in nuce, quella visione del dolore del mondo, che è alla base della dottrina di Buddho e di Schopenhauer" ("To seek and show how in Shakespeare's work there exists, in the beginning, that vision of the pain of the world, which was the basis of the doctrine of Buddho and Schopenhauer", *op. cit.*, p. 14). The research is devoted not only to the identification of a Buddhist seed in Shakespeare's tragedies, but primarily to the analysis of the idea of pain in the world as well as finding an ethical way to eliminate suffering - a vision that is diametrically opposed to the Greek and Jewish-Christian worldview.

Keywords: William Shakespeare, Giuseppe De Lorenzo, History of Religions, English Literature, Buddhism, Pain, Suffering

GIUSEPPE DE LORENZO
I JEGO „BUDDYJSKA" INTERPRETACJA SZEKSPIRA

Streszczenie

Giuseppe De Lorenzo (1871-1957) był geologiem, tłumaczem tekstów buddyjskich i Schopenhauera, wybitnym znawcą Szekspira i senatorem Królestwa Włoch od 1913 roku. Jego złożona postać przez lata była przedmiotem dyskusji i krytyki, mimo to ciągle wzbudza duże zainteresowanie zarówno w zakresie historii kultury europejskiej początków XX wieku, jak i historii buddyzmu we Włoszech. *Shakespeare e il dolore del mondo* (książka opublikowana w 1921 roku) może być uznawana za pierwszą szczegółową próbę poszukiwań w dziełach wielkich zachodnich poetów i filozofów idei bólu, który jest urzeczywistniany jako stały wymiar. Dzieła angielskiego poety i dramaturga poddane są nowatorskiej i nieszablonowej analizie, która ma za cel „di cercare e mostrare come nell'opera di Shakespeare esista, in nuce, quella visione del dolore del mondo, che è alla base della dottrina di Buddho e di Schopenhauer" („odszukać i pokazać, w jaki sposób w dziele Szekspira istnieje, na początku, ta wizja bólu świata, która była podstawą doktryny Buddy i Schopenhauera", *op. cit.*, s. 14). Badanie poświęcone jest nie tylko identyfikacji buddyjskiego pierwiastka w tragediach Szekspira, lecz raczej ukierunkowane jest na analizę idei bólu na świecie, jak również odnalezienie etycznego sposobu eliminacji cierpienia. Wizja, która jest diametralnie różna od greckiego i judeochrześcijańskiego światopoglądu.

Słowa kluczowe: William Szekspir, Giuseppe De Lorenzo, historia religii, literatura angielska, buddyzm, ból, cierpienie

Aleksei A. Pleshkov

National Research University Higher School of Economics, Russian Federation

ORCID: 0000-0003-1327-568X

TIME AS A POLITICAL RESOURCE: EARLY GREEK THOUGHT AND PLATO'S PHILOSOPHY OF TIME*

The problem of time seems to be central to Plato's philosophy. Since forms are eternal while the world and everything within it are temporal, the differentiation between time and eternity lies at the heart of his ontology. Despite the crucial importance of the concepts of time and eternity for Plato's philosophy, not until the *Timaeus*, one of the last dialogues in the *Corpus*,¹ does he offer a more or less complete analysis of these concepts.² Even in the *Timaeus* Plato's words are far from unambiguous, as his famous definition of time: is as follows: "an eternal image (αἰώνιος εἰκών), moving according to number, of eternity (αἰών) which abides in unity" (*Tim.* 37d).

Most intriguingly, Plato reserves the task of the definition of the concepts of time and eternity not for a *pure philosopher*, but for someone who is well-grounded in politics, too. As Socrates introduces Timaeus in the dialogue, "not only has he occupied the highest offices and posts of honor in his State but he has also attained, in my opinion, the very summit of eminence in all branches of philosophy" (*Tim.* 20a, trans. by W.R.M. Lamb). The question "Why is it important to be a politician, not only a philosopher, to discuss the problem of time?" is crucial for me. Thus, in this article, I will reconstruct the intellectual context relevant to Plato's "philosophy of time".

The essential aspect of this context, I believe, is the *multiplicity of times*, peculiar to early Greek thought until the second half of the 4th century BC and, overcome partly owing to Plato's philosophical reflection. By the multiplicity of times I mean the absence of a common temporal framework for different events and experiences, and thus the co-existence of distinct, or at least hardly compatible, temporal structures. This

---

* The article was prepared within the framework of the HSE University Basic Research Program and funded by the Russian Academic Excellence Project '5-100'.

¹ About the dating of the *Timaeus* see: D.J. Zeyl, *Plato: Timaeus*, Indianapolis 2000, pp. xvi-xx.

² Regarding Plato's ideas about time we should keep in mind passages where he distinguishes *aei onta* and *gignomena*, even while he did not strictly conceptualize it in temporal terms; the explicit discussion of *chronos* and *aiōn* in the *Timaeus* (37c-38b) is central; there are important passages about time in the second part of the *Parmenides* (140e-141e; 152a-155d), especially about *exaifnēs* (155e-157b); the cosmological myth of the *Statesman* (268d-274e); since Plato explicitly connects time with celestial motions (*Tim.* 38b-39e), his astronomy, including passages about Cosmic Soul, could be considered as temporology (e.g., *Tim.* 34c-37c; 38b-42e; *Rep.* VII. 527d-530d and especially myth of Er: X. 614b-621b; *Leg.* VII. 820e-822c; first-order reception in the pseudo-Platonic *Epin.* 985e-992e).

multiplicity is fixed, for example, at the lexical level or at the level of ways of organising time. Although both time-words and calendars are important, in this article my approach refocuses on *the images of time*. By the images of time I understand more or less stable complexes of associations and ideas about time, reflected in concepts, narrative structures, and even things. Although these objects traditionally belong to different disciplinary fields – e.g. the time of literary and dramatic fiction, the physical gauge of time (clepsydra), psychological aspects of time (affectivity) – I believe they should be considered together as forming an area of productive intellectual imagination.

It is important to remember that ancient Greek philosophy did not exist separately from other types of wisdom, such as poetic, rhetorical, historical, etc., but acquired its specific status in interaction and competition with them.³ Thus, *interdisciplinarity* is an essential methodological claim for studying Plato's philosophy of time. It means that it is necessary to keep in mind that not only does Plato prepare the groundwork for future philosophies of time, but he also reacts to the ideas and images of time created by his contemporaries – poets, historians, astronomers, etc.⁴

The standard approach to discussing Plato's philosophy of time is to incorporate it into the grand narrative of European philosophy. According to this approach, Plato begins (or is sometimes preceded by the Eleatics) the tradition of the philosophy of time, continued by Aristotle and Plotinus, Boethius and Augustine, Newton and Kant, etc.⁵ Such incorporation is essential and entirely legitimate for the history of philosophy: it helps to set ancient Greek philosophy in a broader intellectual context. Nevertheless, it is not the only possible way to speak about Plato's philosophy of time. Plato can be considered not as the starting point (or one of the starting points) of the global „philosophical temporology“ but as the culmination of a different, i.e., local, tradition.⁶

---

³ For a general review of the intellectual and cultural context and different types of wisdom in Ancient Greece with an extensive bibliography, see: G.E.R. Lloyd, *The Revolutions of Wisdom: Studies in the Claims and Practice of Ancient Greek Science*, Berkeley 1989, pp. 50-108; A.W. Nightingale, *Spectacles of Truth in Classical Greek Philosophy: Theoria in Its Cultural Context*, Cambridge 2004, pp. 17-21; 29-35.

⁴ Both my methodological claims are not innovative, and I am just trying to implement the instructions of eminent French historian Pierre Vidal-Naquet, who wrote that to understand ancient Greeks' temporal images it is necessary to consider philosophical ideas about time in the broadest possible intellectual context (P. Vidal-Naquet, *The Black Hunter: Forms of Thought and Forms of Society in the Ancient World*, Baltimore 1986, p. 39).

⁵ E.g., П.П. Гайданко, *Время. Длительность. Вечность*, Москва 2006; A. Bardou, *A Brief History of the Philosophy of Time*, Oxford 2013.

⁶ The same approach is actualized in B.M. Sattler, *How natural is a unified notion of time? Temporal experience in early Greek thought*, [In:] *The Routledge Handbook of Philosophy of Temporal Experience*, ed. I. Phillips, London-New York 2017, pp. 19-29.

The statement that Plato is “the last Presocratic” looks provocative, but, in a certain sense, he certainly is.⁷ Moreover, I believe it is heuristically productive to consider Plato's philosophy in the context of the time and culture in and from which it originated. Such an approach can be called *reconstructionist* since it attempts to base interpretations of Plato's ideas on culturally and historically genuine context.

Multiplicity of Times

As Hermann Fränkel convincingly demonstrates in his seminal article “Die Zeitauffassung in der Frühgriechischen Literatur” (1931), the early Greek tradition did not have one single concept of time. Moreover, it certainly did not share our understanding of time as a homogeneous medium for both inanimate matter and animate creatures:

For what we call “time” in many respects had not yet become conscious as a specific and integral object throughout the ancient Greek Archaic period: individual elements of time are subsumed in differently centered complexes, others are not perceived at all.⁸

To describe the experience of time, early Greek authors use different concepts, such as αἰών, χρόνος, ἡμαρ, καιρός, etc., which cannot be seamlessly unified in an abstract notion of time. While they are connected, “qualitative” time-καιρός is different from “quantitative” time-χρόνος; and “holistic” αἰών, as the entirety of life and time, is different from both these notions.⁹

The multiplicity of temporal notions is not the only manifestation of multiple temporalities in Ancient Greek culture. Lidia Winniczuk, the eminent Polish classicist, nimbly called the chapter about Greek calendars and clocks “Chaos in time – time in chaos” to emphasize a profound discordance of time-systems in different city-states.¹⁰ The significance of the unification of various time-scales for foreign affairs is explicit: without it action coordination is problematic. Moreover, the need for the proper organization of time, bringing time into order out of chaos, was considered one of the vital policy challenges within the borders of a city-state. The temporal systems of the *poleis* contributed to citizens' political self-identity.¹¹

⁷ P. Curd, *The Legacy of Parmenides: Eleatic Monism and Later Presocratic Thought*, Las Vegas 2004, p. 228.

⁸ H. Fränkel, *Die Zeitauffassung in der Frühgriechischen Literatur*, [In:] *Wege und Formen Frühgriechischen Denkens: Literarische und Philosophiegeschichtliche Studien*, 2nd ed., München 1960, p. 1.

⁹ E.g., H.M. Keizer, *Life Time Entirety. A Study of ΑΙΩΝ in Greek Literature and Philosophy, the Septuagint and Philo*, Amsterdam 1999, pp. 55-57; P. Sipiora, *Introduction. The Ancient Concept of Kairos*, [In:] *Rhetoric and Kairos Essays in History, Theory, and Praxis*, eds. P. Sipiora and J.S. Baumlin, Albany 2002, p. 15; B.M. Sattler, *op. cit.*, pp. 20-23.

¹⁰ L. Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2008, pp. 149-158.

¹¹ D.S. Allen, *A Schedule of Boundaries: An Exploration, Launched from the Water-Clock, of Athenian Time*, “Greece & Rome” 1996, 43 (2), pp. 161-162.

For instance, in the parabasis of the *Clouds*, Aristophanes describes the Moon's complaint about a change in calendar organization (607-623):

She [*the Moon – Author*] also said she's angry with you. She claims you've made her suffer a lot / Despite the manifest ways in which she helps the lives of one and all. / For a start her light saves money for you, at least a drachma on torches per month / [...] She helps you in other ways too, she insists, but you've let your calendar get out of joint. / You break the regular pattern of days and throw everything into total confusion. / And then it's the Moon herself at whom the rest of the gods keep making their threats / When they turn up for dinner and find it's not there and have to go home on an empty stomach / Because their festivals haven't occurred on the days when the calendar states they should. / At the times assigned for sacrifice, you're torturing slaves and holding trials. / But at other times, when we the gods decide to abstain from eating food / Because of our grief for fallen heroes, the likes of Memnon or Sarpedon, / You pour libations in festive mirth (trans. by Stephen Halliwell).

Parabasis is a point in the play when all of the actors leave the stage, and the chorus is left to address the audience directly. The chorus partially or entirely abandons its dramatic role to talk to the audience on a completely irrelevant or only remotely relevant topic to the subject of the play. As Victor Noévitch Iarkho notices: “Whoever is depicted by the choir, the parabasis is usually devoted to *urgent, topical socio-political issues* [*the italics are mine – Author*]”.¹² Surprisingly, the problem of calendar organization was considered urgent by ordinary citizens in Aristophanes' time.¹³

The multiplicity of dissonant temporal notions as well as the diversity in time marking and measuring in Ancient Greece is well studied in the literature.¹⁴ Thus, I will not bring it to sharper focus. After all, the global standardization of times and scientific objectivation of the concept of time occur quite late in European history.¹⁵ What I would like to discuss further is the idiosyncratic experience of time connected with fear of the disappearance of order from the world, and how time was turned into a political resource worthy of common concern. Lambros Couloubaritsis in his article “How else can we appropriate Ancient philosophy?”, argues that an investigation of the multiple temporalities in ancient Greek philosophy, i.e., a rethinking of temporal problematics in ancient writings, can be one of the most significant and promising tasks for the history of ancient philosophy in the 21st century.¹⁶ I agree with his thesis and believe that *constant reflection on time* is a peculiar feature of ancient

¹² В.Н. Ярхо, *Аристофан и его комедии*. In *Аристофан. Избранные комедии*, Москва 1974, p. 9.

¹³ Otherwise, taking into account the failure of the *Clouds*, should be understood so by design of Aristophanes.

¹⁴ E.g., И.Е. Суриков, *Темпоральные Представления в Древней Греции Полисной Эпохи*, [In:] *Образы Времени и Исторические Представления*, ed. А.П. Решина, Москва 2010, pp. 113-144; R. Hannah, *Time in Antiquity*, London and New York 2008; L. Winniczuk, *op. cit.*, pp. 149-158.

¹⁵ See: V. Ogle, *The Global Transformation of Time*, Cambridge (MA) 2015.

¹⁶ А. Кулаубарицис, *Как Еще Можно Осваивать Философию Античности?*, “Логос” 2011, 83 (4), pp. 51-54.

Greek intellectual history. Thus, my two cases are an attempt to expand the borders of the discussion.

The Instability of Time

The search for an understanding of the dynamic organization and order of the cosmos, even without the conceptualization of a unified notion of time, is one of the guiding tasks of early Greek philosophy. It can be illustrated by the first preserved fragment of European philosophy (DK 12B1): “The things that are perish into the things from which they come to be, according to necessity, for they pay penalty and retribution to each other for their injustice in accordance with the ordering of time” (trans. by Richard D. McKirahan); Heraclitean *logos*, revealed in the harmony of opposites (παλίντονος αρμονία); Empedocles’ conceptualization of the Cosmic Cycle. It is small wonder that the names of many of the major ancient Greek philosophers are traditionally associated with astronomical observations, adjusting calendars and/or creating tools for measuring time. The movement of the heavenly bodies is an accessible landmark for timekeeping and its measurement. Thus, Diogenes Laertius, for instance, credits Thales with predicting eclipses and solstices, Anaximander – with the invention of the gnomon, Anaximenes – with exercising observational astronomy, etc.¹⁷

Nevertheless, emphasis on a temporal problematic is not a feature of exclusively philosophical or (proto)scientific consciousness. Already Hesiod’s *Works and Days* offers a kind of instruction for farmers, based on observations of seasonal changes and the starry sky. On closer examination, it becomes clear that he is speaking not only and not so much about training as a farmer but about general issues of justice:

Significantly, the man who is identified as practicing “true justice” is not a judge but a farmer [...] In its concern with justice and ethical behavior, the poem uses the farmer to think with because it is through farming that humans are most immersed in natural processes, and the farmer is the human type who most obviously must accord his behavior with the exigencies and contingencies of nature’s patterns.¹⁸

The interrelation of human life and cosmos reveals a fear of the *impermanence of time*.¹⁹ By the impermanence of time I mean the possibility of violation of the dynamic world order, which leads to the disappearance of the ultimate boundaries that shape the cosmos. The holistic nature of archaic thought presumes the interdependence of the

¹⁷ DL. I. 23; II.1; 3.

¹⁸ L.M. Slatkin, *Measuring Authority, Authoritative Measures: Hesiod’s “Works and Days”*, [In:] *The Moral Authority of Nature*, eds. L. Daston and F. Vidal, Chicago 2004, p. 28.

¹⁹ This fear remains familiar to our time, and in some disaster movies it paints a picture of how technoscientific hubris or natural disaster or natural disaster, or sometimes one caused by the other, abolish the world as we know it (or even bring the end of time).

global and the individual, the macro- and the microcosm. Thus, the impermanence of time could be caused either by (i) human' transgression of prescribed limits or (ii) cosmic disasters.

(i) In *Works and Days*, Hesiod complains about belonging to the fifth age generation and speaks about the imminent destruction of "iron people" by Zeus:

If only then I did not have to live among the fifth men, but could have either died first or been born afterwards! For now the race is indeed one of iron. And they will not cease from toil and distress by day, nor from being worn out by suffering at night, and the gods will give them grievous cares. Yet all the same, for these people too good things will be mingled with evil ones. But Zeus will destroy this race of speech-endowed human beings too, when at their birth the hair on their temples will be quite gray (Hes. *WD.*, 174-181, trans. by Glenn W. Most).

Hesiod finds the cause of the abolishment of iron people in the fact that, like his brother Perses, they choose violence (βία) and what is unjust (ἄδικος) rather than justice (δίκη) and divine law (νόμος).²⁰ Iron people foster outrageousness (ὑβρις), in more general terms, they have ceased to square their lives with the life of the cosmos. This sin is manifested in violation of the prescribed, right measure and in untimely behavior,²¹ Such behavior leads not merely to failures in agricultural activity or loss of wealth, but to disruption of the cosmic order, leading to inevitable brutal punishment:

The sign of the last stage of corruption among mortals, when they have become so degenerate that Zeus will destroy them, is a stunning one: the mark of their corruption is that their *timing is out of sync*. [...] When newborns have the features of old men, the seasons of our lives are truly out of joint.²²

(ii) The asynchronization of time does not necessarily depend on the behavior of corrupt people but may be the result of natural disasters. For example, Archilochus of Paros (7th century BC) describes the solar eclipse in a very colorful and emotional way (122, 1-9 West):

There's nothing now / We can't expect to happen! / Anything at all, you can bet, / Is ready to jump out at us. / No need to wonder over it. / Father Zeus has turned / Noon to night, blotting out / The sunshine utterly, / Putting cold terror / At the back of the throat. / Let's believe all we hear. / Even that dolphins and cows / Change place, porpoises and goats, / Rams booming along in the

²⁰ E.g., Hesiod's appeals to Perses (*WD* 213-224, 274-286, 298-302) or kings "gift-eaters" (202-212).

²¹ It is worth paying attention to the synonymy of μέτρον–καιρός and δίκαιον–καιρός in early Greek writers, e.g., the famous apophthegm "recognize moderation" (καιρὸν γνῶθι) attributed to Pittacus, one of the Seven Sages, or Theognis' opposition of what is just (δίκη) and "what against what is appropriate" (παρα καιρόν). Hesiod once uses μέτρον and καιρός as a full synonym (*WD* 694), and taking into account the usage of μέτρον=measure in his texts (*WD* 349-351; 600), it reconciles καιρός with the ethical, legal and political contexts of δίκαιον (see: J.R. Wilson, *Kairos as 'Due Measure'*, "Glotta" 1980, 58 (3/4), pp. 178-180; Д.В. Бугай, *Правовое мышление в архаической Греции: Дике у Гомера и Гесиода*, "Вопросы философии" 2010, 9, pp. 110-116).

²² L.M. Slatkin, *op. cit.*, p. 47.

offing, / Mackerel nibbling in the hill pastures. / I wouldn't be surprised, / I wouldn't be surprised (trans. by Guy Davenport).

As mentioned above, norms of ethical behavior are not isolated from the laws of the cosmos. Thus, if in Hesiod the violation of prescribed limits by iron men leads to the reversal of time (children are born old), then in Archilochus the temporal bug (an eclipse, a sudden substitute of a day by night) leads to the disappearance of all limits in the world.

An echo of this fear can also be found in the texts of early Greek philosophers. The following fragment of Heraclitus (B94 DK): "Helios (Sun) will not overstep his measures; otherwise the Erinyes, ministers of Justice, will find him out" (trans. by Miroslav Marcovich) refers the reader to the same sense of instability of time. As Danielle Allen notices, a prescriptive, almost legislative statement "The sun will not transgress his measures" is supplemented by an indication that even the sun would be punished in the case of inappropriate behavior. In other words, the logic of the fragment is not simply "The sun will not overstep," but "The sun will not overstep [I hope]".²³

Fear of the impermanence of time results in specific Greek *heroic epistemology*. On the one hand, it is important to search for the laws of nature to synchronize our personal lives with them; on the other hand, these laws, despite their seeming stability, can suddenly be unfaithful to a person. To illustrate this idea, I would like to return to the fragments of Archilochus, the traveling poet and mercenary soldier, who is rarely focused on by historians of philosophy. As Herman Fränkel writes, Archilochus reflects on the world around him in the spirit of the Homeric tradition, explicitly recognizing the complete dependence of human beings on the divine will (131 West): "The heart of mortal man, / Glaukos, son of Leptines, / Is what Zeus makes it, / Day after day, / And what the world makes it, / That passes before our eyes" (trans. by Guy Davenport). But in the vortex of human passions, Archilochus urges man to seek the rhythm of events and to be guided in life by knowledge (γίγνωσκε δ' οἷος ῥυσιμὸς ἀνθρώπους ἔχει – 128 West).²⁴ Thus, the discovery of laws that determine both the cosmos as a whole and the world of humans in particular is necessary for the life and survival of humankind. Nevertheless, these laws could be altered, depriving men of fundamental reference points as day and night, and uttering death threats.

²³ D.S. Allen, *The Flux of Time in Ancient Greece*, "Daedalus" 2003, 132 (2), p. 64. Andrei Lebedev notes that the reference to Erinyes in the fragment may be a figure of speech, typical for the oaths of ancient Greek athletes (A.B. Лебедев, *Логос Гераклита. Реконструкция Мысли и Слова*, Санкт-Петербург 2014, p. 73). However, the origin of the figure does not imply the impossibility of violation of the oath, since there were cases of cheating athletes in the ancient Greek tradition (see: C.A. Forbes, *Crime and Punishment in Greek Athletics*, "The Classical Journal" 1952, 47 (5), pp. 169-173; 202-203).

²⁴ H. Fränkel, *op. cit.*, p. 9.

The feeling of the possibility of the disappearance of the last and ultimate boundaries of the world, experienced in everyday life as fear of the instability of time, forces a person to search for the laws of nature so that he can harmonize his life with it. These laws, however, have little in common with the abstract laws of modern science: they act as a kind of regulative scheme, always filled with concrete life content. Individual life is connected with the life of the cosmos, and it is possible (and desirable) to find the common rhythm of both. But at some point this rhythm can be disturbed either because of human hubris or because of a cosmic disaster. To use a metaphor, the laws of nature are like a river bed: they limit and direct the rapid flow, but do not guarantee the impossibility of flood. When settling on the river bank for a better life, one can expect, but not predict, loss because of sudden high water.

Common Time as a Political Task

Up until now, I considered the instability of global cosmic time, but at there is also variability the level of the personal time of ordinary human life. Various emotions – anger, sadness, joy – affect the individual experience of the flow of time. The emotional state of a person determines the flow of time for him, and this phenomenon can be called the *affectivity of time*. By affectivity of time, I mean the difference in the phenomenological experience of the flow of time depending on the psychological (emotional) state of an agent, despite (and against the background) of some independent time scale (any sustainable regularity, like changing days and nights or the rhythm of a poetic meter).

The analysis of the relation of poetic time to historical time in the texts of the *Iliad* and the *Odyssey* shows that early Greeks were well acquainted with the relativity of time. The *Iliad*, in terms of chronology, is a poem about the Trojan War, describing the ten-year campaign of the Greeks with the goal of destroying Troy as revenge for the abduction of Helen. However, Homer describes only about forty days of the ten-year campaign, of which fourteen days get a relatively detailed description, and more than half of the poem (fourteen books) is mainly dedicated to three days.²⁵ This discrepancy between historical and poetic times illustrates the aforementioned thesis that time in early Greek writings unthinkable without its content; in other words, intensity of actions determines chronology. But what is more important, the intensity of actions is directly linked to heroes passions. After all the *Iliad* is a hymn to emotions: «Sing, goddess, the anger of Peleus' son Achilles...» (trans. by Richmond Lattimore).²⁶

²⁵ See: O. Taplin, *Homeric Soundings: the Shaping of the Iliad*, Oxford 1992, pp. 14-26.

²⁶ The reading of the *Iliad* as a reflection on the importance of emotion-regulation became commonplace for the European intellectual tradition ever since Plato. In book III of the Republic, dedicat-

The interplay of emotions underlies the cooperation of characters and to a large extent determines its results. When, for example, Patroclus sees the exhaustion, injuries, and deaths of his fellows in arms, he exclaims (*Il.* XVI, 30): “But you, Achilles; who can do anything with you? May no such anger (χόλος) take me as this that you cherish!” (trans. by Richmond Lattimore) and asks Achilles to send him to battle as soon as possible, quickly (ὄκκα – XVI, 38). After a rather long speech, Achilles, whose heart and soul are filled with “a bitter sorrow” (αἰνὸς ἄχος – XVI, 52), finally gives his permission, but in contrast with Patroclus’s emotional impulse (“Why [...] are you crying like some poor little girl, Patroklos [...]?” – XVI, 7) seems almost lifeless. As Danielle Allen notices:

Greek meter was quantitative: any given epic line, written in dactylic hexameter, ought to have taken essentially the same amount of real time to perform as any other, and so the poem in fact establishes a fixed grid of reference against which to convey the total variability of individual temporal experience.²⁷

The affectivity of time should have a significant impact on the political life of ancient Greeks. Given the different speed of time flow, depending on the emotional state of a person, any common action is threatened. A *community* is impossible without *communication* and *common action*, but it also requires a *common time* for its members. As shown previously, there is a mutual dependence between human and cosmic order, in other words, between the global and the personal. Since passions can influence the experience of time flow, the objectification of time must shape the emotions of every citizen. Thus, the common time was meant to promote a generally dispassionate and unbiased life.

The ‘unification of time’ became one of the most urgent political tasks in Athens in the second half of the 5th century BC. Approximately in 430th BC, Meton installed a Gnomon on the Pnyx, a small stone hill near the western slope of the Acropolis. This Gnomon was the simplest sundial, designed to streamline the time of the ecclesia, the principal assembly of the democracy of ancient Athens. The functioning of the gnomon had severe limitations, and its accuracy was quite low since it could not be used at night, and the twelve hours the day was divided into were “stretched” or “compressed” depending on the season.²⁸ Nevertheless, the Gnomon performed its ‘political’ function quite successfully. It was an easy landmark for the citizens, thanks

---

ed to the discussion of *paideia*, Homer’s Achilles becomes an almost paradigmatic example “to illustrate [...] argument about the importance of appropriate nurturing for developing the capacity to regulate one’s emotions” (S. Shanker, *Emotion regulation through the ages*, [In:] *Moving Ourselves, Moving Others. Motion and Emotion in Intersubjectivity, Consciousness and Language*, eds. Ad Foolen et al., Amsterdam and Philadelphia 2012, p. 115).

²⁷ D.S. Allen, *The Flux of Time...*, pp. 68-69.

²⁸ For example, in Athens, the length of one hour varies from 47 minutes in the middle of win-

to which every member of the ecclesia could easily find out when it was beginning.²⁹ Whether the citizens were filled with anger or joy, they knew that it was time for community service.

Approximately at the same time, waterclocks become an integral part of the Athenian justice system,³⁰ culminating in the synonymy of the law-court and the clock, in Aristophanes.³¹ The clepsydra was used in courts so that the accuser and the accused were given the same conditions, i.e., had the appropriate time for oral arguments. The text of the *Athenian Constitution* conveys the complexity of the court processes concerning temporary organization (*Const. Ath.* 67):

There are water-clocks with tubes as outlets: water is poured into these, and speeches in trials must keep to the time thus measured. There is an allowance of ten measures in suits for more than 5,000 drachmae, and three measures for the second speech; seven measures and two measures respectively for suits up to 5,000 drachmae; five measures and two measures for suits up to 2,000 drachmae; six measures for adjudications, when there is no second speech. The man appointed by lot to take charge of the water-clock closes the tube whenever the secretary is about to read out a law or testimony or the like. However, when a trial is being timed by the measured-out day, he does not stop the tube for the secretary, but there is simply an equal allowance of water for the plaintiff and for the defendant. This day is measured out according to the length of days in Posideon, since this allowance can be applied to the days of the other months. Eleven jars are used, and are distributed in fixed proportions: the juror in charge of the clock sets aside three jars for the voting, and the opposing litigants take equal shares of the remainder. Previously plaintiffs used to be eager to compress the defence into a very small share of the time, so that the defendants had to make do with whatever water was left; but now there are two separate containers, one for the plaintiffs and one for the defendants (trans. by P. J. Rhodes).

Nevertheless, if emotional states affect people's sense of time, then the 'standardization' of time should influence the alignment of the emotional background of the process' participants. In court, where passions cannot be entirely ruled out, they must be strictly controlled. Thus, the common time scale, represented by the clepsydra, is crucial for this task.

Probably the most exciting thing is that both individual 'passionate' time and common 'political' time is linked with natural 'cosmic' time here. After all, the measures of water, choes (~5.76 liters) chous (~3.27 liters), or less frequently, amphora (~26,26 liters), which determined the time for appearing in court, were tied to the solar time.³² While the length of the trial varied depending on the kind of the case, it corresponded to the 'measured' or 'counted' day (διαμεμετρημένη ημέρα), the shortest day of the

---

ter to 1 hour 14 minutes in mid-summer. See: R. Hannah, *op. cit.*, pp. 74-75; see also: И.Е. Суриков, *op. cit.*, pp. 117-118.

²⁹ T. Roark, *Aristotle on Time: A Study of the Physics*, Cambridge 2011, p. 20.

³⁰ See: R. Hannah, *op. cit.*, pp. 98-106; И.Е. Суриков, *op. cit.*, p. 118.

³¹ Aristoph. Ach. 694; Wasps 93, 857-858; Birds 1695.

³² See: И.Е. Суриков, *op. cit.*, p. 119.

Attic month Poseideon (~9,5 hours). Regardless of the time of year, persons appearing in the court on the same types of case were guaranteed equal amounts of time. Thus, individual time was invariably embedded in global time.³³

Plato: Towards Unification of Times

It seems plausible that the discussed problems, the instability of global time and the emotive variability of personal times, were significant for Plato's philosophy of time. The main discourse of the *Timaeus*, a "likely account" (εἰκῶς λόγος) or a "likely story" (εἰκῶς μῦθος) about the constitution of the cosmos,³⁴ is an answer to Socrates' request to "liven up" his picture of the ideal state (*Tim.* 19b-c). Politics in the *Timaeus* gets metaphysical grounding and cosmic historization. Nevertheless, the ultimate question of politics for Plato concerns justice (δικαιοσύνη), initially relating to the domain of 'psychology' and transferred to the field of 'politics' for ease of investigation (*Rep.* II. 368e-369b). Thus, Plato pulls his metaphysics, cosmology, politics, and ethics together. Temporality, understood in a broad sense as the questions of time and eternity, plays a crucial role in all these fields and connects them.

First, as for the instability of global time, Plato conceptualizes this problem in the form of a question about the retrograde motions of celestial bodies. On the one hand, observation of the vault of heaven leads to the assumption that time is irregular, since some planets have backward movements (ἐπανακύκλῆσις – *Tim.* 40c-d). On the other hand, Plato insists that celestial motions are regular, since the circle of fixed stars and planetary spheres presupposes regular motions. He gives a metaphysical explanation for the apparent instability of time: it is inevitable because not only the nature of the Same but also the nature of the Different underlies the trajectories of the movements of planets (*Tim.* 36b-d). Moreover, planets, these organs of time (ὄργανα χρόνου – *Tim.* 42d), have bodies (*Tim.* 38c-d), and embodiment necessarily puts limits on rational planning (*Rep.* VII. 530a-b; *Tim.* 55c³⁵). But the same explanation gives space for more strict science of theoretical astronomy, able to save the regularity of 'planetary' motions (the Greek πλανῆται means 'wanderers'). Since "Intellect prevailed over Necessity by persuading it to direct most of the things that come to be toward what is best" (*Tim.* 48a, trans. by Donald J. Zeyl), observable

³³ See: R. Hannah, *op. cit.*, p. 102.

³⁴ Εἰκῶς μῦθος – *Tim.* 29d, 59c, 68d2; εἰκῶς λόγος – 30b, 48d, 53d, 55d, 56a, 57d, 90e. For a discussion on the status of *Timaeus*' account see: M.F. Burnyeat, *Eikōs Mythos*, "Rizai" 2005, 2.2, pp. 143-165.

³⁵ In contrast to the initially desired spherical shape for the body of the cosmos (33b), the Demiurge had to be satisfied with the dodecahedron as the closest to the sphere form, which can be compounded from the elements (55c).

instabilities in the movements of celestial bodies have to be explained through the general patterns of genuine theoretical astronomy.³⁶ It is no surprise that theoretical astronomy becomes a necessary element of the future philosophers-rulers educational program (*Rep.* VII. 527d-530d).

Second, as for the emotive variability of personal times, Plato was not satisfied with the attempt to synchronize it through its external objectification in clocks. If common time constitutes a sphere of dispassionate and unbiased life, then the clepsydra apparently could not cope with its task: its presence in the court did not save Socrates from his unjust sentence. In the *Timaeus* Plato discusses two types of causes, necessary and divine (*Tim.* 68e-69a). The one presupposes a kind of *mechanical* explanation through at reduction to material causes (a sort of ‘pre-Socratics’ style’); the other is at *teleological* explanation referring to the rational order of the whole. Eventually, the divine cause is the most important, since it governs necessity (*Tim.* 48a). The problem is that the clepsydra in court is an attempt at *mechanical necessitation*. Up to the time of Plato, the clepsydra and necessity were contextually connected to the extent that the lexicographer Hesychius (5th A.D.) glossed ἀνάγκη (necessity) as ἡ δικαστικὴ κλεψύδρα (a judicial water-clock).³⁷ Plato bears it in mind in his colorful criticism of the unnatural wisdom of the rhetoricians, whom Plato describes as slaves of the clepsydra in the *Theaetetus* (172d-173b):

[T]he other – the man of the law courts – is always in a hurry when he is talking; he has to speak with one eye on the clock. Besides, he can’t make his speeches on any subject he likes [...] The talk is always about a fellow-slave, and is addressed to a master, who sits there holding some suit or other in his hand [...] Such conditions make him keen and highly strung, skilled in flattering the master and working his way into favor; but cause his soul to be small and warped. His early servitude prevents him from making a free, straight growth; it forces him into doing crooked things by imposing dangers and alarms upon a soul that is still tender. He cannot meet these by just and honest practice, and so resorts to lies and to the policy of repaying one wrong with another; thus he is constantly being bent and distorted, and in the end grows up to manhood with a mind that has no health in it, having now become – in his own eyes – a man of ability and wisdom (trans. by M. J. Levett, rev. by Myles Burnyeat).³⁸

True objectification of time cannot be external, so “We should redirect the revolutions in our heads [...] by coming to learn the harmonies and revolutions of the

³⁶ See Plato’s critics of observational astronomy: *Rep.* VII. 529d-530b. Simplicius in his commentary on Aristotle’s *De Caelo* notices that it was Plato who inspired latter astronomers and mathematicians (particularly, Eudoxus of Cnidus) to search for mathematical explanations of retrograde motions (Simpl. *In Cael.* 488, 16-24).

³⁷ See: D.S. Allen, *A Schedule of Boundaries...*, pp. 157-168.

³⁸ Also: *Theaet.* 201a-b. On the ontological implications of language and its necessary limitations see: A. Pleshkov, *Plato’s Theory of Language: the Isomorphism of Kosmos and Logos in the Timaeus*, “Problemos” 2017, 91, pp. 128-140.

universe, and so bring into conformity with its objects our faculty of understanding” (*Tim.* 90c-d, trans. by Donald J. Zeyl). Thus, the common time has nothing to do with mechanical devices; it can be reached only through consistent philosophical education.

Conclusion

My reflections are only an outline of an interpretation of Plato's philosophy of time. Nevertheless, the proposed reconstructive approach sheds light on how and why political reasoning is inseparable from cosmological and metaphysical issues in Plato's philosophy. Time is what allows us to connect the micro-level of individual behavior with the meso-level of politics and macro-level of nature. Only by considering metaphysics, cosmology, politics, and ethics together, can we understand our place as individuals and members of a political community in the cosmos.

Bibliography

- Allen D.S., *A Schedule of Boundaries: An Exploration, Launched from the Water-Clock, of Athenian Time*, “Greece & Rome” 1996, 43 (2), pp. 157-168.
- Allen D.S., *The Flux of Time in Ancient Greece*, “Daedalus” 2003, 132 (2).
- Aristophanes, *Clouds. Women at the Thesmophoria. Frogs*, trans. S. Halliwell, Oxford 2016.
- Aristotle, *The Athenian Constitution*, trans. by P.J. Rhodes, reprint ed., London-New York 2002.
- Bardon A., *A Brief History of the Philosophy of Time*, Oxford 2013.
- Burnyeat M.F., *Eikōs Mythos*, “Rizai” 2005, 2.2, pp. 143-165.
- Cooper J.M. (ed.), *Plato. Complete Works*, Indianapolis 1997.
- Crane G.R. (ed.), *Perseus Digital Library*, Tufts University, 2012: <http://www.perseus.tufts.edu> [access 27.03.2018].
- Curd P. (ed.), *A Presocratics Reader: Selected Fragments and Testimonia*, trans. R.D. McKirahan, Indianapolis 2011.
- Curd P., *The Legacy of Parmenides: Eleatic Monism and Later Presocratic Thought*, Las Vegas 2004.
- Davenport G., *7 Greeks*, Cambridge (Mass.) 1995.
- Diogenes Laertius, *Lives of the Eminent Philosophers*, New York-Oxford 2018.
- Forbes C.A., *Crime and Punishment in Greek Athletics*, “The Classical Journal” 1952, 47 (5), pp. 169-173; 202-203.
- Fränkel H., *Die Zeitauffassung in der Frühgriechischen Literatur*, [In:] *idem, Wege und Formen Frühgriechischen Denkens: Literarische und Philosophiegeschichtliche Studien*, 2nd ed., München 1960, pp. 1-22.
- Hannah R., *Time in Antiquity*, London and New York 2008.
- Keizer H.M., *Life, Time, Entirety. A Study of ΑΙΩΝ in Greek Literature and Philosophy, the Septuagint and Philo*, Amsterdam 1999.
- Lattimore R., *The Iliad of Homer*, Chicago-London 2011.
- Lloyd G.E.R., *The Revolutions of Wisdom: Studies in the Claims and Practice of Ancient Greek Science*, Berkeley 1989.
- Marcovich M., *Heraclitus: Greek text with a short commentary*, Mérida 1967.

- Most G.W. (ed. and trans.), *Hesiod. Theogony. Works and days. Testimonia*, Cambridge (Mass.) and London 2006.
- Nightingale A.W., *Spectacles of Truth in Classical Greek Philosophy: Theoria in Its Cultural Context*, Cambridge 2004.
- Ogle V., *The Global Transformation of Time*, Cambridge (MA) 2015.
- Pleshkov A., *Plato's Theory of Language: the Isomorphism of Kosmos and Logos in the Timaeus*, "Problemos" 2017, 91, pp. 128-140.
- Roark T., *Aristotle on Time: A Study of the Physics*, Cambridge 2011.
- Sattler B.M., *How natural is a unified notion of time? Temporal experience in early Greek thought*, [In:] *The Routledge Handbook of Philosophy of Temporal Experience*, ed. I. Phillips, London-New York 2017, pp. 19-29.
- Shanker S., *Emotion regulation through the ages*, [In:] *Moving Ourselves, Moving Others. Motion and Emotion in Intersubjectivity, Consciousness and Language*, eds. Ad Foolen et al., Amsterdam-Philadelphia 2012, pp. 105-138.
- Simplicius, *On Aristotle On the Heavens 2. 10-14*, London 2005.
- Sipiora P., *Introduction. The Ancient Concept of Kairos*, [In:] *Rhetoric and Kairos Essays in History, Theory, and Praxis*, eds. P. Sipiora and J.S. Baumlin, Albany 2002, pp. 1-22.
- Slatkin L.M., *Measuring Authority. Authoritative Measures: Hesiod's "Works and Days"*, [In:] *The Moral Authority of Nature*, eds. L. Daston, F. Vidal, Chicago 2004, pp. 25-49.
- Taplin O., *Homeric Soundings: the Shaping of the Iliad*, Oxford 1992.
- Vidal-Naquet P., *The Black Hunter: Forms of Thought and Forms of Society in the Ancient World*, trans. A. Szegedy-Maszak, Baltimore 1986.
- Wilson J.R., *Kairos as 'Due Measure'*, "Glotta" 1980, 58 (3/4), pp. 177-204.
- Winniczuk L., *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2008.
- Zeyl D.J., *Plato: Timaeus*, Indianapolis 2000.
- Бугай Д.В., *Правовое мышление в архаической Греции: Дике у Гомера и Гесиода*, "Вопросы философии" 2010, 9, pp. 106-116.
- Гайденко П.П., *Время. Длительность. Вечность*, Москва 2006.
- Кулубарниш Л., *Как Еще Можно Осваивать Философию Античности?*, "Логос" 2011, 83 (4), pp. 45-62.
- Лебедев А.В., *Логос Гераклита. Реконструкция Мысли и Слова*, Санкт-Петербург 2014.
- Суриков И.Е., *Темпоральные Представления в Древней Греции Полисной Эпохи*. [In:] Л.П. Репина (ed.), *Образы Времени и Исторические Представления*, Москва 2010, pp. 113-144.
- Ярхо В.Н., *Аристофан и его комедии*. [In:] *Аристофан. Избранные комедии*, Москва 1974, pp. 5-28.

TIME AS A POLITICAL RESOURCE:
EARLY GREEK THOUGHT AND PLATO'S PHILOSOPHY OF TIME

S u m m a r y

In the article, the author reconstructs the intellectual context relevant to Plato's "philosophy of time". First of all, since the tradition preceding Plato did not produce a unified concept of time, the problem of multiplicity of times is discussed. Then, the author examines the peculiar experience of the instability of time, linking dimensions of human behavior and cosmic order. Finally, the problem of affectivity of time and the need for standardizing time for political coexistence is considered. It is argued that the concept of time is what allows Plato to connect the micro-level of individual behavior with the meso-level of politics and macro-level of nature.

Keywords: time, eternity, philosophy of time, multiplicity of times, instability of time, affectivity of time, community, politics, Plato, early Greek thought

CZAS JAKO ŚRODEK POLITYCZNY –
WCZESNA MYŚL GRECKA I FILOZOFIA CZASU PLATONA

Streszczenie

W artykule autor rekonstruuje kontekst intelektualny „filozofii czasu” Platona. Ponieważ do Platona nie wytworzono jednolitego pojęcia czasu, najpierw omawiany jest problem wielości czasów. Następnie autor bada osobliwe doświadczenie niestabilności czasu, łączące wymiary ludzkiego zachowania i kosmicznego porządku. Na koniec rozważany jest problem afektywności czasu i potrzeba ujednoczenia czasu dla politycznego współistnienia. Autor stwierdza, że pojęcie czasu jest tym, co pozwala Platonowi łączyć mikro poziom indywidualnego zachowania z mezopoziomem polityki i makro poziomem przyrody.

Słowa kluczowe: czas, wieczność, filozofia czasu, wielość czasów, niestabilność czasu, afektywność czasu, wspólnota, polityka, Platon, wczesna myśl grecka

Carl Humphries

Jesuit University Ignatianum in Cracow

ORCID: 0000-0003-0331-3179

TRAGEDY AND THE LIMITS OF PESSIMISM IN ANCIENT AND MODERN REALIST POLITICAL THOUGHT

1. Introduction

In this article I aim to explore at a fairly general level the question of what we might discover about the nature and significance of contemporary forms of so-called “political realism” – particularly with regard to their relationship to pessimism – from a philosophical consideration of Ancient Greek tragedy on the one hand, and of such supposed ancient precursors of this way of thinking about ethical and/or political matters as Thucydides on the other. My principal thesis is that Greek tragedy can prompt us to notice a revealing equivocation within the thinking of prominent recent and contemporary exponents of such realism, connected with what it means in practice to *withhold assent* from forms of morality-centred optimism on the grounds that they are perceived to be dogmatic or speculative. Such political realism, I conclude, when thus formulated, implicitly involves elements that are *dogmatically pessimistic*, even when expressly aspiring to be anti-dogmatic themselves. In order to clarify the significance of this equivocation, I draw a parallel with some issues that have emerged in the context of the reception of Wittgenstein’s later philosophy.

The more particular context in relation to which the questions addressed here acquire relevance is that furnished by the kind of political realist approaches we encounter in the work of such philosophers as Bernard Williams and Raymond Geuss – approaches which may be broadly characterized as aiming to set out a critique of what we shall loosely refer to here as “political normativism”. By this latter term I have in mind, above all, the kinds of political thinking advocated by such thinkers as John Rawls¹ and Robert Nozick² – though Jürgen Habermas³ is a well-known and influential thinker who comes to mind as falling quite naturally into this category as well. For such “realists” about political matters as Williams and Geuss, what is most

¹ J. Rawls, *The Theory of Justice*, Cambridge, MA 1971; *idem*, *Political Liberalism*, New York 1993; *idem*, *Justice as Fairness: A Restatement*, Cambridge, MA 2001.

² R. Nozick, *Anarchy, State, and Utopia*, New York 1974.

³ J. Habermas, *The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human Rights*, “Metaphilosophy” 2010, vol. 41, No. 4, pp. 464-480.

distinctive about such “normativists” is that they embody a longstanding tendency within Western intellectual culture (stemming above all from Plato and Kant, but also heavily mediated and reinforced by Christianity) towards *dogmatic optimism* when it comes to assessing the possibilities for an overarching convergence, at the level of the *polis*, between human beings’ ethical concerns on the one hand, and their practical political reality on the other.⁴ What is especially significant for our purposes is the fact that in putting forward their positions, both Williams and Geuss follow the example of Nietzsche in appealing to pre-Socratic Ancient Greek thought and culture as an alternative to what they regard as the simplistic optimistic moralism inherited by the West from Plato (via Christianity and Kant).⁵ It is, I will argue, this common feature that, when juxtaposed with a more properly reflective engagement with what ancient tragedy amounts to, reveals their own approach to involve an equivocating stance of sorts.

2. The “Realist” Position in Contemporary Political Philosophy

In “Thucydides, Nietzsche and Williams” Geuss follows Williams and Nietzsche in advocating the sort of critique of *political* normativism (Rawls, Nozick, Habermas) that purports to draw on a deeper and broader critical rejection of the whole underlying current of optimistic ethical normativism regarded by them as prevalent (chiefly thanks to Plato and Kant, but not without substantial help from institutionalized Christianity) in Western thought.

Such a current corresponds to what Williams, in *Ethics and the Limits of Philosophy*, sought to pick out with his references to “the morality system”, construed as a system that affirms the possibility of a universally regulative, systematically rational moral framework for assigning responsibility, culpability, etc. to autonomous human agents. However, in his subsequent *Shame and Necessity*, the same author goes on to contrast this at length with the ethical culture of the pre-Socratic Ancient Greeks, as exhibited in Greek literature and, especially, in ancient tragedy. For Williams, Greek tragedy reveals a recognition of the *unavoidable pluralism* of ethical perspectives brought into play once we acknowledge the situatedness of actual instances of human agency;

⁴ B. Williams, *Ethics and the Limits of Philosophy*, Cambridge, MA 1985; R. Geuss, *Philosophy and Real Politics*, Princeton, NJ 2008.

⁵ B. Williams, *Shame and Necessity*. (*Sather Classical Lectures, Volume 57*), Berkeley-Los Angeles-London 1993; R. Geuss, *Thucydides, Nietzsche and Williams*, [In:] *idem, Outside Ethics*, Princeton, N.J. 2005, pp. 219-233; also [In:] *Nietzsche on Time and History*, ed. M. Dries, Berlin 2008, pp. 35-50. This particular text by Geuss, which, as its title suggests, discusses Williams in relation to Nietzsche and Thucydides, furnishes one of the principal points of departure for the discussion here. (Subsequent page references are to the 2005 edition).

it explores the complex and varying ways in which human beings find themselves subject to external and internal forces beyond their own control or impervious to rational comprehension – as dramatically exemplified, for instance, in the fate of Oedipus (Sophocles), or in Agamemnon’s tragic dilemma in relation to his daughter Iphigenia (Aeschylus).

Geuss seizes on this as an attempt by Williams to further develop the line of thought expressed in Nietzsche’s preference for Thucydides over Plato as a “guide to human life”.⁶ According to him, Nietzsche opted for Thucydides for two sets of reasons:

- 1) he exhibits a richer, more factually informed account of human ethical/agential psychology than is theoretically endorsed in Plato’s writings – because there is no “antecedent moralization of basic categories”;
- 2) he has a view of human affairs that is undistorted by the dogmatic optimism concerning morality prevalent in Western culture thanks to Plato and Christianity.⁷

What is significant for our purposes here is that given that the moral optimism of (2) can also be regarded as motivating Plato’s “antecedent moralization” of agent psychology in (1), it can reasonably be concluded that it is this optimism that is the ultimate target of Geuss’s intended critique of the ethical basis of political normativism. For Geuss, moreover, this optimism reflects five assumptions:

- 1) that “the world could be made cognitively accessible to us without remainder”,
- 2) that “when the world was correctly understood, it would make moral sense”,
- 3) that “this would show it to have some orientation toward the satisfaction of some basic, rational human desires or interests” (e.g. happiness),
- 4) that “[it] is set up so that for us to accumulate knowledge and use our reason as vigorously as possible will be good for us, and will contribute to making us happy”,
- 5) that there is “a natural fit between the exercise of reason, the conditions of healthy individual human development, the demands of individuals for satisfaction of their needs, interests, and basic desires, and human sociability. Nature, reason, and all human goods, including human virtues, formed a potentially harmonious whole”.⁸

At the same time, we should note that if we seek to compare Nietzsche, Williams and Geuss with respect to the varieties of political realism they endorse in the light of their respective rejections of this sort of optimism, we encounter some divergences. Nietzsche, for one, advocates a radical political pluralism in which the exemplary status

⁶ R. Geuss, *Thucydides...*, p. 220. For the original source text upon which Geuss draws, see F. Nietzsche, *Daybreak, Thoughts on the Prejudices of Morality*, Cambridge 1997, §168. (Geuss himself refers directly to the corresponding passage in the German edition of Nietzsche’s collected works). For a perceptive consideration of the references to Thucydides scattered throughout Nietzsche’s writings, see B. Leiter, *Nietzsche on Morality*, Oxford 2002/2014, pp. 37-42 (page nos. refer to the 2nd edition).

⁷ R. Geuss, *Thucydides...*, pp. 220-224.

⁸ *Ibidem*, p. 223.

of the nation-state is put in question in order to open up possibilities for exceptional individuals whose ‘nobility’ lies in their ability to seize the transformational opportunities furnished by great events.⁹ Williams, on the other hand, moves in a somewhat different direction, eventually coming to endorse the minimalist model of political liberalism put forward by the American political theorist Judith Shklar (as a contrast to Rawlsian and Nozickian liberal projects), known as the “liberalism of fear”. Though motivated by rather different driving concerns, this is also pluralistic on some level, inasmuch as it asserts that for each society or community, an appropriate conception of the protective role of the state will emerge in the light of particular antecedent historical events.¹⁰ Significantly, Williams does not view this as entailing radical and total pluralist relativism: instead, he interprets it as both leaving room for, and opening up a space for, the recognition of a “universalism of negative capacities” associated with such human traits and reactions as fear, power, powerlessness, and cruelty.¹¹ Geuss, meanwhile, views Rawlsian and Nozickian liberal projects through an Adorno-inspired Marxian lens, as masking concrete forms of social exploitation and impoverishment behind a cultural superstructure of emancipatory rights-based rhetoric that he takes to be illusory (because meaninglessly abstract).¹²

3. The Appeal to Ancient Greek Tragedy

At first sight, the role played by invocations of Greek tragedy and Thucydides in the structure of thought broadly shared by these thinkers seems fairly straightforward and uncontroversial: after all, Thucydides surely did mean his historical writings to have an instructional value for his readers, and it is widely accepted that performances of Greek tragedy were invested with some sort of instructional significance by the Greeks, inasmuch as they were held to facilitate the ethico-political discourse of the *polis*.¹³ So if Greek tragedy possessed such a value for the ancients themselves, it seems reasonable to extend this – as Williams seeks to do – to encompass the thought that it also has relevance for our own contemporary ethical self-understanding. Moreover, we can grant that Williams’ own work to this effect has certainly succeeded in showing that

⁹ G. Shapiro, *Nietzsche’s Earth: Great Events, Great Politics*, Chicago 2016.

¹⁰ J. Shklar, *The Liberalism of Fear*, [In:] *Liberalism and the Moral Life*, ed. N. Rosenblum, Cambridge, MA 1989, pp. 21-39.

¹¹ B. Williams, *The Liberalism of Fear*, [In:] *In the Beginning Was the Deed: Realism and Moralism in Political Argument*, ed. G. Hawthorn, Princeton 2005, pp. 52-61.

¹² R. Geuss, *Philosophy and Real Politics*.

¹³ For discussions of the political significance of the reception of tragedy in Ancient Greece, see: C. Meier, *The Greek Discovery of Politics*, Cambridge, MA 1990; *idem*, *The Political Art of Greek Tragedy*, Cambridge 1993; D. Carter, *The Politics of Greek Tragedy*, Bristol 2007.

it can furnish the basis for, at the very least, a line of thinking about the relationship of ethics to contingency in human affairs (pertaining to such concepts as “moral luck”) that is sufficient to call into question the five optimistic assumptions rejected by Nietzsche in the context of his embrace of Thucydides at the expense of Plato.

Nevertheless, there is another question waiting to be raised here. It is that of whether the human (ethical and/or poetic) significance of the events dramatized in Greek tragedy is in fact *exhausted* by this sort of consideration of how such dramatic depictions figure – hypothetically or actually – in either the ethico-political discourse of the Greeks or some modern equivalent (as proposed by Williams and Geuss). Here, moreover, we should remind ourselves that unlike Thucydidean history-telling, tragedy *shows* (upto a point) how certain sequences of events look and feel as they unfold, rather than merely recounting them in words. It thus brings the spectator into a relation of contemplative immediacy to the *dramatized events themselves*: we are affected by them not just in the light of the framing responses supplied by others, but also more directly – as having witnessed them ourselves (in a state of suspension of disbelief). The reason why this could matter can, I think, be brought into the spotlight by considering a little more carefully the line of thought connected with tragedy that we encounter in the ethico-political reflections of Williams and Geuss.

For both of these philosophers, Greek tragedy highlights the *unavoidable pluralism* of ethical perspectives brought into play once we acknowledge the situatedness of actual human agency and choice, and this then in turn brings with it a recognition of the “universal negatives” of the human condition that are to be taken account of politically (in respect of the identification of the appropriate ethico-political imperatives arising from human relationships driven by relations of fear, powerlessness, exploitation, etc.). Yet claims about unavoidable complexities for human agents and universal negative possibilities for human beings presuppose that the events of a tragic unfolding reveal just the sort features of reality that could ground a meta-normative critique of normative ethics and political theorising themselves. This way of understanding, I wish to argue, is problematic, because it closes off access to another important sense in which Greek tragedy could be considered relevant to our contemporary ethico-political situation.

On the alternative reading of tragedy’s contemporary ethico-political significance that I wish to promote here, we begin from asking what the events occurring within a tragedy reveal *in and of themselves* that might be ethically consequential. (What we then discover is something that turns out to go beyond the ethico-political implications Williams and Geuss find in either tragedy or in Thucydides.) What surely ought to strike us most potently in seeking an answer to this question is the observation that

the fate of the tragic subject (e.g. Oedipus, Agamemnon), qua its being a *tragic* fate, emerges in the light of particular events as *utterly unique*, and so radically unanticipatable and unpreemptable. This quality of unanticipatability and unpreemptability associated with a tragic fate is, moreover, itself something we only witness *ex post factum* with respect to particular unfoldings of events – not a reflection of any general or unchanging facts about the human condition. Hence it is not in itself a “universal negative” of the sort that could ground a meta-normative critique of normativistic ethico-political optimism.

Now such an alternative reading of tragedy may, to be sure, seem at first glance politically inert. Nevertheless, I would venture to suggest that it can have an ethical (and, by extension, a political) significance for us, if it just so happens that, in some respect or other, we take our own personal or collective situation to actually itself be an instance of this same kind of outcome. The obvious line of appeal here is to instances of such a tragic unfolding of events in one’s own life, or in those of others whose lives are intertwined with one’s own, but this does not furnish what would typically be regarded as useful examples in the field of philosophically reflective discourse, as it is open to anyone who has not so far experienced anything comparable within their own contingent life-experience to dismiss such cases as parochial or subjective, and thus as not constituting anything that could meaningfully ground claims whose significance is supposed to carry over into a collectively defined arena of political concerns. Another possibility would be to appeal to thinkers specifically concerned with reframing our understanding of large-scale philosophical, ethical and cultural issues in such a way as to allow these to speak to a set of concerns about modern life, understood as something exhibiting a radical form of historical embeddedness that brings it – at the very least – into close proximity with the experience of the tragic that we have just been seeking to underline here. (The example that comes most immediately to mind would be Walter Benjamin, with his conception of modernity as an irreversible ongoing catastrophe¹⁴). However, there are dangers associated with such a move, too, inasmuch as it can foster the impression that the only way to think of such a conception of the tragic as taking on ethico-political relevance is to tie it to some sort of historical overview of the fate of human civilization generally – one that some might well be inclined to regard as speculative, or as being infused with religious undertones, in ways that bespeak its ultimate origins in a subjectivistically personal response to events in the world.

---

¹⁴ W. Benjamin, *Theses on the Philosophy of History*, [In:] *Illuminations*, ed. H. Arendt, New York 1969, pp. 253-264.

This does not exhaust the options, however. Between the personal and the universal lie many more concrete areas of collective concern for politically oriented communities that would seem to benefit from being understood in terms of commonalities that they exhibit with the tragic as construed here. In this regard, I think it will suffice to point to just two examples of what I have in mind here. Even if it should be the case that global warming does not justify the most ultra-pessimistic end-of-the-world diagnosis of its environmental implications, it is already clear – at least if one accepts the empirical data as interpreted by scientists – that it has serious negative implications for some aspects of some people’s lives, making it an irreversible fact of a kind that is, for the people affected, inescapably tragic. Likewise, contemporary trends towards emotive forms of political populism, manifested in protest votes for non-mainstream political parties and/or protagonists that in turn carry far-reaching practical-political implications, are hard to understand without reference to the idea that significant groups of voting citizens in modern societies have come to see their own situations as moving inexorably in a negative direction, if not as more or less hopeless – and therefore, by implication, as also tragic. I would argue that for an audience composed of individuals whose view of reality is already informed by such experiences, the encounter with ancient tragedy can be a politically and ethically significant one, in that it opens up possibilities for raising and exploring in more explicit terms the issue of just what political stance is ethically coherent (with respect to its grounding) once a tragic outcome has *already* occurred, as something final and irreversible that bears in some way on our individual and/or collective existences.

We can be brought to see that this potentially important line of thinking about the political value of tragedy is not properly allowed for in the approach of realists like Williams and Geuss by asking what formulation of their position *would* be consistent with it, and then realizing that this would lead them into territory that they themselves clearly would not be prepared to inhabit. To be sure, there would be *no* conflict of interpretations if their presupposition to the effect that the events depicted in tragedy can ground a meta-normative critique of mainstream morality and political thinking could be understood in ontologico-metaphysical terms – i.e. as treating those events as *ontologico-metaphysically revealing* of some truths about the human condition as such. On such a reading, Greek tragedy might be seen as presenting certain chains of events (conceived as instances of certain sorts of cumulative structure involving events) that reveal a reality which, *by virtue of its very structure*, is indifferent to human hopes and concerns – thus validating political realism as a form of metaphysically warranted pessimism. (The unique unpreemptability of the individual fate might then be considered to be just a more specific aspect of some instances of this.) Yet this, perversely, would

require Williams and Geuss to embrace at least a minimal version of precisely the kind of dogmatic optimism they follow Nietzsche in rejecting: that is to say, it would require them to accept at some level the thought that grasping the essential structure of things through reason could be relied upon, after all, to converge with what is required to make human beings less deluded or unhappy. Since this would be anathema to them, their position must instead be understood as generating pessimism about the human condition by a different route – from mere *scepticism* about the dogmatic claims of moral optimism, rather than by proceeding on the basis of a previously established certainty to the effect that such claims are wrong. To see what is problematic about such an approach, it can be helpful to draw a comparison with some not unrelated disputes concerning the proper reception of Wittgenstein's later philosophy.

4. Wittgenstein and the Anti-Dogmatic Withholding of Participatory Assent

What are sometimes referred to as “orthodox” readings have attributed to the later Wittgenstein a theory about language-acquisition and language-use that “grammatically” restricts the intelligibility of concepts by making them *always* dependent on specific contexts.¹⁵ From such a theory, it was supposed, it would then follow that there can be no concepts whose purpose would be to express truths not limited to such contexts – i.e. no concepts with absolute generality of scope. This was taken to have significant consequences for philosophy: for example, given that metaphysical claims purport to express precisely such truths, the concepts they use would be required to have general and unconditional applicability of precisely the sort denied by the theory, so as such they could not ever count as intelligible at all, rendering the claims that required them to be thus deployed themselves problematic and, in effect, meaningless. The problem with such an interpretation of the core features distinctive of the later Wittgenstein is that it appears deeply uncharitable, since it attributes a position to him that ends up being self-refuting as soon as we attempt to state it. This is because the view it ascribes to him itself implies that *what* he was seeking to convey in respect of his thinking about language – namely, that it is subject to certain inescapably contextual limits on what can be meaningful – itself transgresses those very same limits.¹⁶

¹⁵ P.M.S. Hacker, *Insight and Illusion: Themes in the Philosophy of Wittgenstein*, Oxford 1986.

¹⁶ Put bluntly, on such a reading Wittgenstein's position requires that the claim of universal context-dependence itself be invested with a non-context-dependent validity, which is patently absurd in that it renders that claim unintelligible. The problem is not resolved by arguing that this is “shown” rather than “said”, since the interpreter who ascribes such a stance to Wittgenstein must himself or herself state *that* this is indeed what is “shown”, and the resulting implicit affirmation of the possibility of

It is now a well-known fact about the subsequent reception of Wittgenstein's philosophy that the concern to avoid such problems led some interpreters to put forward more robustly anti-theoretical readings, according to which he was not seeking to negate the truth or correctness of anything in theoretical terms when putting in question the legitimacy of using words and concepts in certain putatively non-context-dependent ways. On such a radically quietist interpretation, most closely associated with such advocates of a so-called "new" or "resolute" approach to reading Wittgenstein as Cora Diamond and James Conant, the Austrian philosopher only sought, for purposes that are ultimately therapeutic rather than descriptive-theoretical, to withhold *participation* – and, one may reasonably add, *participatory assent*, insofar as this may be taken to be presuppositionally implied by any such participation – in respect of the discursive practices associated with any such potentially problematic uses of words and/or concepts¹⁷. At the same time, what is significant for the comparison that we are aiming to make here is that proponents of this kind of approach to interpreting the later Wittgenstein tend to construe its distinctively therapeutic moves as leaving no space for metaphysical claims to still be made at all in philosophy – on the assumption that such claims depend on an adherence to doctrines that commit one in a *general* way to the possibility of using concepts to express such truths, where this is taken to be exactly what has been put in question by the later Wittgenstein in a way that then requires one to steer clear of the discursive practices associated with such doctrinal commitments. In short, such a construal assumes that one could not suspend such doctrinal commitments, only to discover, quite independently of whether one has embraced them or not, that some individual metaphysical claims are valid and meaningful anyway.

---

making such a statement meaningfully will inherit that same problematic feature, this time as a meta-level claim about what is being "shown" vis a vis language generally, so that it, too, would then have to be thought of as transgressing those very limits if it were to itself count as meaningfully asserting anything. (A similar problematic will then arise all over again if we take this, too, to be a case of "showing" rather than "saying" – and so on, *ad infinitum*.) Similar issues arise in relation to Wittgenstein's earlier work, the *Tractatus Logico-Philosophicus*, though not in respect of notions of context-dependence with respect to linguistic meaning. This has encouraged commentators to look for some other way of reading Wittgenstein that might avoid such problems in a manner consistent across the various stages in the development of his thought.

¹⁷ Cf. L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Oxford 1953, §§499-500: "To say 'This combination of words makes no sense' excludes it from the sphere of language and thereby bounds the domain of language. But when one draws a boundary it may be for various kinds of reason... So if I draw a boundary line that is not yet to say what I am drawing it for". "When a sentence is called senseless, it is not as it were its sense that is senseless. But a combination of words is being excluded from the language, withdrawn from circulation". For early examples of the "resolute approach" to interpreting earlier and later Wittgenstein, see C. Diamond, *The Realistic Spirit. Wittgenstein, Philosophy and the Mind*, Cambridge MA 1991, and J. Conant, *Throwing Away the Top of the Ladder*, "The Yale Review" 1991, vol. 79, No. 3, pp. 328-64.

Certainly there are contexts in which it would make intuitive sense to embrace such an assumption. If, for example, one thinks of metaphysical understanding as expressing a conception of things generally that by its very nature is required – as a condition of our accepting it at all – to frame our experience of everything by default (as, in effect, also furnishing what Wittgenstein himself, in *On Certainty*, calls a “world-picture”),¹⁸ then from the perspective of the community for which this is the case, not assenting to that default is tantamount (in performative terms) to a rejection of any claims associated with it (i.e. to a kind of practical negation). In such cases, the performative consequences of withholding participation (and participatorily constituted assent) could be legitimately construed as entailing a general commitment to the rejection of metaphysical claims as such. What is important to note about this, however, is that it requires one to first inhabit the perspective of the community whose default world-view one is seeking to distance oneself from. This feature emerges as significant for our purposes, because when a similar construal of the logic of the withdrawal of participatory assent is applied to the stance which Williams and Geuss adopt towards what they regard as dogmatically optimistic in respect of traditional forms of morality, it shows them to be embroiled in an unavoidable element of equivocation about where they themselves stand.

To the extent that Geuss and Williams argue for a categorical rejection of optimism in favour of a “realist” acknowledgement of “universal negatives” informed by Greek tragedy, purely on the grounds that such optimism is dogmatic, they do indeed seem to be pursuing a similar course to those who equate an anti-dogmatically anti-theoretical reading of the later Wittgenstein of the kind put forward by quietists with a principled anti-metaphysicalistic stance. And if we apply a similar logic to their line of thinking to that which has just been unfolded with reference to the latter, we are surely then obliged to say that just like with a wholesale and principled rejection of metaphysics arrived at from that direction, treating one’s *anti-dogmatic scepticism* where forms of moral optimism are concerned as automatically providing grounds for flipping over into principled pessimism will only make sense when seen from the perspective of a community whose supposed bedrock commitments stand to be undermined by doing so. If that is correct, then such an appeal to a pre-existing default commitment to morality-related optimism as a basis for generating a pessimistic counter-perspective could be persuasive for us, but only if it were really to be the case that our own essentially modern world-view uniformly endorses such moral optimism by default. The problem, however, is that Williams himself, in critiquing such forms of optimism,

---

¹⁸ See L. Wittgenstein, *On Certainty*, transl. D. Paul, G.E.M. Anscombe, ed. G.E.M. Anscombe and G.H. von Wright, Oxford 1969, §§93-95 and §§162-167.

actually makes a highly convincing case – in terms equally pertinent to Geuss – to the effect that in respect of our actual concretely situated life-practices, intuitions and ethical decision-making we are far more similar to the Greeks than is generally admitted in our overtly moral and political forms of discourse.¹⁹ In such circumstances, it is hard to see how Williams and Geuss could also be justified in thinking it acceptable to apply such a logic of negation through the mere withholding of assent, as a basis for assigning essentially pessimistic implications to what apparently purports to be just an anti-dogmatically motivated stance towards traditional moral assumptions. In short, either their position is genuinely anti-dogmatic, but falls short of motivating flipping over from such optimism to an equal and opposite pessimism, or it must have arrived at such a pessimism from some quite other direction – one whose anti-dogmatic credentials have, in fact, yet to be established at all.

5. Conclusion

As regards the overall potential for ethico-political significance of ancient tragedy, there are, I think, useful lessons to be learned from what we have just encountered in connection with attempts by contemporary thinkers such as Williams and Geuss to recruit the likes of Sophocles and Aeschylus, alongside Thucydides, to their cause of mounting an ostensibly Nietzschean anti-dogmatic critique of traditional forms of optimistic moralism. Above all, I would say that the juxtaposition of optimistic and pessimistic world-views as alternative framing perspectives that this encourages obscures the alternative reading of the potential import of tragedy that we have sought to draw attention to here, since it implies that everything of ethico-political significance can be captured at the level of a discourse about how one should construe, or re-construe – albeit without any overt reference to metaphysics, and rather in the spirit of Thucydides – the *unchanging* character of reality in the light of tragic events, be they depicted (through dramatic enactment or dramatizing forms of poetic narration) or actual. In so doing, it suggests that the question of how tragic events might irreversibly *change* the character of reality itself for some given individual or community affected by them is simply not worth considering, even though this sort of change to *reality-as-something-shown-to-have-been-changed-by-events* seems to be exactly what an actual tragic fate, construed as something that has revealed itself *ex post factum* to be unpreemptable and unanticipatable, implies.

If this is right, then while it may indeed be a worthwhile aspiration to be more alive to our similarities to the Greeks where ethical matters are concerned, this should

---

¹⁹ B. Williams, *Shame and Necessity*..., especially p. 10, p. 166.

not be thought of as licensing us to think in terms of “flipping a switch”, in some crudely binary sort of way, between ethico-political optimism and pessimism. If such lessons are taken on board, then it is to be hoped that this could open the way to a broader understanding of the potential connections between politics and tragedy than that which has been evinced to date, by making it possible for us to acknowledge the possible relevance in some scenarios of the alternative reading of tragedy’s ethical implications sketched here – one which, if current developments in the world are accorded due seriousness, may well turn out to be politically relevant too.

Bibliography

- Benjamin W., *Theses on the Philosophy of History*, [In:] *Illuminations*, ed. H. Arendt, New York 1969, pp. 253-264.
- Carter D., *The Politics of Greek Tragedy*, Bristol 2007.
- Conant J., *Throwing Away the Top of the Ladder*, “The Yale Review” 1991, vol. 79, No. 3, pp. 328-64.
- Diamond C., *The Realistic Spirit. Wittgenstein, Philosophy and the Mind*, Cambridge MA 1991.
- Geuss R., *Philosophy and Real Politics*, Princeton, NJ 2008.
- Geuss R., *Thucydides, Nietzsche and Williams*, [In:] R. Geuss, *Outside Ethics*, Princeton, N.J. 2005, pp. 219-233; also [In:] *Nietzsche on Time and History*, ed. M. Dries, Berlin 2008, pp. 35-50.
- Habermas J., *The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human Rights*. “Metaphilosophy” 2010, vol. 41, No. 4, pp. 464-480.
- Hacker P.M.S., *Insight and Illusion: Themes in the Philosophy of Wittgenstein*, Oxford 1986.
- Leiter B., *Nietzsche on Morality*, Oxford 2002/2014.
- Meier C., *The Greek Discovery of Politics*, Cambridge, MA 1990.
- Meier C., *The Political Art of Greek Tragedy*, Cambridge 1993.
- Nietzsche F., *Daybreak, Thoughts on the Prejudices of Morality*, ed. M. Clark, B. Leiter, Cambridge 1997.
- Nozick R., *Anarchy, State, and Utopia*, New York 1974.
- Rawls J., *Justice as Fairness: A Restatement*, Cambridge, MA 2001.
- Rawls J., *Political Liberalism*, New York 1993.
- Rawls J., *The Theory of Justice*, Cambridge, MA 1971.
- Shapiro G., *Nietzsche’s Earth: Great Events, Great Politics*, Chicago 2016.
- Shklar J., *The Liberalism of Fear*, [In:] *Liberalism and the Moral Life*, ed. N. Rosenblum, Cambridge, MA 1989, pp. 21-39.
- Williams B., *Ethics and the Limits of Philosophy*, Cambridge, MA 1985.
- Williams B., *Shame and Necessity*. (*Sather Classical Lectures, Volume 57*), Berkeley-Los Angeles-London 1993, pp. 75-102.
- Williams B., *The Liberalism of Fear*, [In:] *In the Beginning Was the Deed: Realism and Moralism in Political Argument*, ed. G. Hawthorn, Princeton 2005, pp. 52-61.
- Wittgenstein L., *On Certainty*, transl. D. Paul, G.E.M. Anscombe, ed. G.E.M. Anscombe and G.H. von Wright, Oxford 1969.
- Wittgenstein L., *Philosophical Investigations*, transl. G.E.M. Anscombe, Oxford 1953.

TRAGEDY AND THE LIMITS OF PESSIMISM
IN ANCIENT AND MODERN REALIST POLITICAL THOUGHT

Summary

This article explores the question of what we might discover about the nature and significance of contemporary forms of so-called “political realism” – particularly with regard to their relationship to pessimism – from a philosophical consideration of Ancient Greek tragedy on the one hand, and of such supposed ancient precursors of this way of thinking about ethical and/or political matters as Thucydides on the other. The principal thesis put forward here will be that Greek tragedy can prompt us to notice a revealing equivocation within the thinking of prominent recent and contemporary exponents of such realism, connected with what, in practice, it means to *withhold assent* from forms of morality-centred optimism on the grounds that they are perceived to be dogmatic or speculative. Such political realism, I conclude, when thus formulated, implicitly involves elements that are *dogmatically pessimistic*, even when expressly aspiring to be anti-dogmatic themselves. In order to clarify the significance of this equivocation, I draw a parallel with some issues that have emerged in the context of the reception of Wittgenstein’s later philosophy.

Keywords: Tragedy; pessimism; political realism; Geuss, Nietzsche, Williams, Wittgenstein

TRAGEDIA I GRANICE PESYMIZMU W STAROŻYTNEJ
I WSPÓŁCZESNEJ REALISTYCZNEJ MYŚLI POLITYCZNEJ

Streszczenie

Artykuł ten porusza kwestię tego, co możemy odkryć o naturze i znaczeniu współczesnych form tak zwanego „realizmu politycznego” – zwłaszcza w odniesieniu do ich związku z pesymizmem – z jednej strony poprzez filozoficzne rozważania na temat starożytnej greckiej tragedii i z drugiej poprzez takich rzekomych starożytnych prekursorów tego sposobu myślenia o sprawach etycznych lub politycznych jak Tukidydes. Główna teza, którą tu postawiono, jest następująca: tragedia grecka może nas skłonić do zauważenia ujawniającej się dwuznaczności w myśleniu wybitnych niedawnych i współczesnych przedstawicieli tego realizmu, związanej z tym, co w praktyce oznacza powstrzymywanie się od przyzwolenia na formy moralnego optymizmu, postrzegając je jako dogmatyczne lub spekulatywne. Dochodzę do wniosku, że taki realizm polityczny, gdy jest tak sformułowany, zawiera w sobie implicite elementy dogmatycznie pesymistyczne, nawet jeśli same aspirują do statusu antydogmatycznego. Aby wyjaśnić znaczenie tej dwuznaczności, przedstawię paralelę z niektórymi kwestiami, które pojawiły się w kontekście recepcji późniejszej filozofii Wittgensteina.

Słowa kluczowe: tragedia, pesymizm, realizm polityczny, Geuss, Nietzsche, Williams, Wittgenstein

Przemysław Szpaczyński

Zielona Góra

ORCID: 0000-0001-6459-896X

PORÓWNANIE ZYGMUNTA III „WAZY” Z LUDWIKIEM I „WĘGIERSKIM”*

Obaj byli wnukami i siostrzeńcami polskich królów. Zygmunt III był synem królowej Szwecji Katarzyny Jagiellonki, córki Zygmunta I oraz siostry Zygmunta II Augusta i Anny I Jagiellonki, Ludwik I zaś synem królowej Węgier Elżbiety Łokietkówny, córki Władysława I oraz siostry Kazimierza, obdarzonego 150 lat po śmierci zaszczytnym przydomkiem „Wielki”¹. Po śmierci Zygmunta III w 1632 roku, w czasie sejmiku elekcyjnego, biskup przemyski Henryk Firlej, zalecając wybór jego syna królewicza Władysława Zygmunta na tron Rzeczypospolitej, podkreślał, że w jego żyłach płynie „żywa krew Wielkiego Jagiełły”. Prymas Jan Wężyk z kolei wprost stwierdził, że: „przez tak liczne wieki dwie tylko dynastie, mianowicie Piastów i Jagiellonów, dopuszczono do rządów w naszej ojczyźnie”². Dwie tylko. O żadnych „Wazach” nikt wówczas nie słyszał, a Ludwika I oraz jego córkę Jadwigę I – jako Piastów po kądzieli, powszechnie uważano w Polsce za przedstawicieli i kontynuatorów dynastii piastowskiej. Tymczasem w naukowym dyskursie historycznym powszechnie jest mowa o panowaniu nad Wisłą nie tylko dwóch dynastii – Piastów i Jagiellonów, jak to było w rzeczywistości, ale również o rzekomo panujących w Polsce dynastiach Andegawenów i „Wazów”, co zdaje się stanowić ujęcie dość względne, będące wynikiem subiektywnej oceny badaczy i przyjętych przez nich kryteriów periodyzacji, zależnych bardziej od stereotypów i uprzedzeń niż faktów, źródeł i logicznej konsekwencji³.

W połowie XIX wieku na łamach „Przeglądu Poznańskiego” porównania Zygmunta III z jego „praojcem po kądzieli” – Władysławem II Jagiełłą dokonał Antoni Morzycki⁴. Wypadło ono bardzo ciekawie i stanowiło jedną z pierwszych prób przeciwstawienia się

---

* Na marginesie książki: A. Marzec, *Pod rządami nieobecnego monarchy. Królestwo Polskie 1370-1382*, Wydawnictwo Societas Vistulana Towarzystwo Naukowe, Kraków 2017, ss. 272.

¹ K. Jasiński, *Przydomek Kazimierza Wielkiego – czas powstania i geneza*, „Genealogia” 1995, 5, s. 25-43.

² A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1, 1632-1636, tłum. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 261, 265.

³ Szerzej na ten temat por. P. Szpaczyński, „Wazowie” czy następcy i przedstawiciele dynastii Jagiellonów? *Kilka uwag w sprawie problemu ciągłości dynastycznej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów po śmierci Zygmunta II Augusta*, „In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” (IG) 2007, t. 1, s. 21-37.

⁴ A. Morzycki, *Porównanie Zygmunta III z Władysławem Jagiełłą (Wyjątek ze szkiców historycznych)*, „Przegląd Poznański” 1858, 25, 3, s. 307-311.

niesprawiedliwej ocenie i *de facto* fałszywemu wizerunkowi Zygmunta III, jaki zapoczątkowali w polskiej historiografii Adam Naruszewicz⁵ i Julian Ursyn Niemcewicz – autor pierwszej biografii króla⁶. Niestety podobnie jak kolejne próby tego typu, czynione w II połowie XIX wieku m.in. przez Juliana Bartoszewicza (który we wstępie do przekładu *Kroniki* Pawła Piaseckiego, służącej Niemcewiczowi i późniejszym badaczom za kopalnię oszczerstw pod adresem króla, wprost stwierdził, że „zmarnowaliśmy Zygmunta III”)⁷, opinia Antoniego Morzyckiego o Zigmuncie III przeszła bez echa i została przypomniana dopiero przed siedmioma laty⁸.

Książka poświęcona dwunastoletniemu panowaniu króla Ludwika I w Polsce, której autorem jest Andrzej Marzec, składa się z pięciu rozdziałów oraz szczegółowej bibliografii. W pierwszym rozdziale autor przedstawił sytuację Królestwa Polskiego na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIV stulecia. Rozdział drugi opisuje objęcie władzy w Polsce przez króla Węgier – zasadniczym celem autora było tu uchwycenie relacji między poddanymi a monarchą i zarysowanie ewolucji postaw elity i rycerstwa Królestwa Polskiego. Rozdział trzeci stanowi próbę przedstawienia na nowo okoliczności, które doprowadziły do wystawienia przywileju koszyckiego przez króla Ludwika I we wrześniu 1374 roku. W dwóch ostatnich rozdziałach monografii autor przedstawił kolejne osiem lat panowania „nieobecnego monarchy” oraz okoliczności, w których po śmierci Ludwika I dziedziczką polskiej korony została jego najmłodsza córka Jadwiga (s. 5-6).

Rok 1370, w którym to (15 XI) zmarł król Kazimierz, nie pozostawiwszy syna, przyjmuje się w historiografii za koniec panowania dynastii Piastów w Polsce. Nie jest to jednak słuszne, gdyż ów monarcha, jeśli był ostatnim Piastem na tronie, to jedynie po mieczu, nie zaś w ogóle. Piastem po kądzieli był jego następca – siostrzeniec Ludwik I. Na Węgrzech panował on jako przedstawiciel dynastii Andegawenów (i podobnie jak wuj w Polsce zyskał tam przydomek „Wielki”), w Polsce zaś kontynuował panowanie dynastii Piastów wraz z córką Jadwigą I, która po śmierci ojca i babki Elżbiety Łokietkówny (sprawującej namiestnictwo nad Wisłą za panowania syna i, co należy podkreślić, używającej tytułu *regina Poloniae*) przybyła do Krakowa jako dziesięcioletnie dziecko. Jej małżeństwo z pogańskim księciem Litwy Jagiełłą,

⁵ A. Naruszewicz, *Historia Jana Karola Chodkiewicza*, Warszawa 1781.

⁶ J.U. Niemcewicz, *Dzieje panowania Zygmunta III, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego*, Warszawa 1819.

⁷ J. Bartoszewicz, *Paweł Piasecki, biskup przemyski, opat mogiński (1579-1649)*, [w:] *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopisu, poprzedzony studium krytycznym nad życiem i pismami autora*, Kraków 1870, s. LXXI, LXXIII.

⁸ P. Szpaczyński, *Porównanie Zygmunta III z Władysławem II Jagiełłą*, IG 2013, t. 7, s. 79; por. też *idem*, *Porównanie Zygmunta III z Zygmuntem I*, IG 2016, t. 10, s. 231-251; *idem*, *Porównanie Zygmunta III z Zygmuntem II Augustem*, IG 2018, t. 12, s. 251-275; *idem*, *Porównanie Zygmunta III z Janem III Sobieskim*, IG 2019, t. 13, s. 253-281.

który przyjął na chrzcie imię po pradziadku żony Władysławie I Łokietku, nie zapowiadało powstania nowej dynastii, mimo iż zgodnie ze średniowiecznymi obyczajami, nieznanymi instytucji „księcia małżonka”, mąż panującej królowej stawał się również królem i przejmował władzę nad krajem. Ich potomstwo miało kontynuować panowanie w Polsce dynastii Piastów po kądzieli, w żyłach dzieci Jadwigi I przecież płynęłaby krew pierwszego polskiego rodu królewskiego. Najlepiej świadczy o tym fakt, iż Władysław II Jagiełło po śmierci żony (która zmarła po porodzie córki wraz z nią 17 VII 1399 r.) wprost oświadczył, „że nie przystało mu w cudzym królestwie po zejściu prawej dziedziczki, królowej Jadwigi przebywać” i zamierzał w związku z tym powrócić na Litwę⁹.

Nawet jednak z chwilą śmierci Jadwigi I los dynastii Piastów nie był jeszcze przesądzony. Ratunkiem dla wygasającej dynastii i legitymacji Jagiełły jako władcy polskiego miało służyć jego małżeństwo zawarte 29 stycznia 1402 roku z kolejną prawniczką Władysława I Łokietka – Anną, córką Wilhelma hrabiego Cilly i wnuczką Kazimierza Wielkiego¹⁰. Jedynym dzieckiem z tego małżeństwa była urodzona 8 kwietnia 1408 roku Jadwiga, która w chwili śmierci matki (zm. 20/21 III 1416) miała 8 lat. Jej praw jako dziedziczki nikt nie kwestionował, jednak nie do uniknięcia była powtórka z przeszłości, czyli, że jej przysłemu mężowi panowie polscy podyktują warunki, podobne jak niegdyś podyktowali mężowi Jadwigi I, Jagielle, osłabiając tym samym dalej władzę królewską w Polsce.

Po tym jak 8 kwietnia 1421 r. dokładnie w trzynaste urodziny królowej Jadwigi doszło do jej zaręczyn z margrabią brandenburskim Fryderykiem Hohenzollernem, Jagiełło wstąpił w kolejny, czwarty¹¹ już związek małżeński, tym razem z Zofią Holszańską – wnuczką swego przyrodniego brata Dymitra Olgierdowicza. Z tego związku król doczekał się synów, którym nadał imiona po Piastach – Władysławowi po Łokietku, a Kazimierzowi po Wielkim. Sprawa z sukcesją córki przynajmniej na Litwie stała się tym samym nieaktualna, bo król zastrzegł sobie wcześniej, że gdy doczeka się syna, to jego będzie chciał widzieć jako swego następcę na tronie litewskim. Na tronie polskim, czego nie ukrywał, również chętnie by go widział, jednak panowie polscy za dziedzica i sukcesora – w przeciwieństwie do córki Jadwigi – Piastówny po kądzieli,

⁹ Jana Długosza *kanonika krakowskiego dziejów polskich ksiąg dwanaście (Dzieje polskie)*, t. 3, wyd. A. Przeździecki, tłum. z łac. K. Mecherzyński, Kraków 1869, s. 505.

¹⁰ O tym, że na wieść o śmierci Jadwigi I i zamiarze opuszczenia Polski przez Jagiełłę „panowie przedłożyli mu, iż była inna dziedziczka, bliska krewna Jadwigi, Anna, córka hrabi Cylijskiego, Kazimierza [...] króla Polskiego wnuczka po córce, którą radzili mu pojąć w małżeństwo. Jest (mówili), inna »dziedziczka królestwa Polskiego, równe mająca do niego prawo«”, *ibidem*, s. 506.

¹¹ Trzecie małżeństwo Jagiełło zawarł 2 maja 1417 r. z poddaną – trzykrotną wdową, matką piętki dzieci – 47-letnią Elżbietą z Pileckich Granowską, która z powodu zaawansowanego wieku nie rokowała już nadziei na potomka. Postępek króla spotkał się z oporem Polaków do tego stopnia, że aby dopiąć swego, Jagiełło był zmuszony zagrozić abdykacją i odjazdem na Litwę. Elżbieta zmarła w 1420 r.

uważanej w Polsce za przedstawicielkę dynastii Piastów i tym samym naturalną następczynią na tronie polskim – nie mogli uznać syna Jagiełły. Ostatecznie, po usilnych staraniach Jagiełły, zgodzili się na wolną elekcję, w zamian za kolejne przywileje. Tym bardziej że obstawanie przy Jadwidze groziło definitywnym rozerwaniem związku z Litwą, do czego strona polska nie chciała dopuścić. Pole jakiegokolwiek manewru zniknęło zresztą 8 grudnia 1431 roku, gdy 23-letnia Jadwiga niespodziewanie zmarła. 1 czerwca 1434 roku życie zakończył sam Jagiełło, po którym władzę w Polsce objął jego starszy syn Władysław.

Dopiero te wydarzenia, po ponad trzydziestu latach od zgonu będącej królem Jadwigi I, sprawiły, że rok 1399 oznaczał definitywny kres dynastii Piastów na polskim tronie i *de facto* początek panowania nowej dynastii Jagiellonów. Dopiero gdy panowie polscy w zamian za przywileje wyrazili zgodę na wybór Władysława po śmierci ojca na tron polski, Jagiełło stał się *de facto* założycielem nowej dynastii. Sam był synem Giedymina, założyciela litewskiej dynastii Giedyminowiczów i jej przedstawicielem. Ciekawe, że, będąc na Litwie przedstawicielem dynastii Giedyminowiczów, nie został uznany za takiego w Polsce, choć wymagałaby tego konsekwencja, gdyby Ludwika I rzeczywiście uznawano w Polsce za założyciela nowej dynastii Andegawenów. Tak jednak nie było. Ludwik I był przedstawicielem dynastii Andegawenów na Węgrzech, w Polsce zaś kontynuatorem dynastii Piastów, a nie założycielem nowej dynastii jak Jagiełło, który będąc przedstawicielem dynastii litewskiej Giedyminowiczów, dał początek nowemu rodowi panującemu w Polsce – Jagiellonom. Jagiełłę uznano i uznaje się słusznie za założyciela nowej dynastii, ale w Polsce, nie na Litwie.

Zygmunt II August, analogicznie jak w przypadku Piastów Kazimierz Wielki, był ostatnim męskim przedstawicielem swego rodu jedynie po mieczu, nie zaś w ogóle. Jego siostra Anna I Jagiellonka, której nie zdążył z powodu ucieczki z Polski, po zaledwie czterech miesiącach raczej pobytu niż rzeczywistego panowania, poślubić francuski następcą Zygmunta II Augusta Henryk I, sama została 15 grudnia 1575 roku wybrana królem (jak niegdyś na mocy dziedziczenia została nim Jadwiga I), a ksiączę Siedmiogrodu Stefan Batory (jak niegdyś Jagiełło Jadwidze I) został jej „przydany” za męża i wraz z nią ukoronowany na Wawelu (1 V 1576 r.)¹². Anna I, podobnie jak

---

¹² O tym, że bezkrólewie w Polsce z powodu epizodycznego, zaledwie czteromiesięcznego pobytu raczej niż panowania Henryka I trwało w praktyce od śmierci Zygmunta II Augusta do wyboru Anny I, W. Płaza, *Wielkie bezkrólewie. Dzieje narodu i państwa polskiego*, Kraków 1988; *Dyplom elekcyjny Anny Jagiellonki i Stefana Batorego, Warszawa, 15 grudnia 1575 r.*, [w:] Báthory István *erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*, t. 1, (1556-1577), wyd. E. Veress, Kolozsvár 1944, s. 373-377; por. współczesny druk ulotny bez daty i miejsca wydania „*Jagiella i Echa rozmowy o potomku swym, obranym na Królestwo Polskie, o Królowie J. M. Annie, z łaski Bożej Królowej polskiej, wespół o małżonku J. K. M. Najjaśniejszym Stefanie pierwszym, królu polskim, niniejszym*”, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni*, wyd. J. Nowak-Dłużewski, Warszawa 1969, s. 92.

Jadwiga I, w praktyce nie nadawała kierunku ważnym sprawom państwa. Poza tym w przeciwieństwie do Jadwigi I nie była „przyrodzoną panią Królestwa”, ponieważ Jagiellonowie w przeciwieństwie do Piastów byli królami elekcyjnymi. Po śmierci brata Jagiellonka nazywana „pamiętką i kochaniem a ochłodą królestwa tego” zyskała jednak wymowny tytuł *Anna Dei gratia Infans Regni Poloniae*. Nadziei na potomstwo z Batorym z racji wieku Anny (miała 54 lata) nie było, nikt nie może mieć jednak wątpliwości, przedstawicielką jakiej dynastii była obwołana przez szlachtę królem Polski Anna I Jagiellonka, a więc ze względu chociażby na to, dynastia Jagiellonów w 1572 roku zakończyć się w Polsce nie mogła.

Po śmierci Stefana I Batorego, mimo ogłoszonego bezkrólewia, królem formalnie nadal pozostawała Anna I Jagiellonka, która w czasie kolejnej elekcji nie zamierzała rezygnować z powyższego atutu. Najlepiej świadczy o tym fakt, iż zaledwie dziesięć dni po śmierci Batorego podkanclerzy litewski Lew Sapieha wprost napisał do wojewody wileńskiego i hetmana polnego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”: „Królowa chce być królem, jako to WMć z listu jej zrozumiesz, a drudzy królewicza szwedzkiego już koronują”¹³. Obie kwestie były ze sobą ściśle powiązane, 64-letnia monarchini po to przypominała, że formalnie to ona nadal jest królem, aby szlachta przy elekcji miała ograniczony wybór jak dawniej do przedstawicieli królewskiego rodu Jagiellonów; aby jej milcząca zgoda na ogłoszenie bezkrólewia i dobrowolne usunięcie się w cień były związane ze zgodą na liczenie się z jej wolą przy wyborze kolejnego króla¹⁴. Annie I chodziło przede wszystkim, by w żyłach przyszłych królów polskich płynęła krew Jagiellonów, a tym samym, aby została zapewniona ciągłość dynastyczna. Dlatego z pełną determinacją przeforsowała wybór siostrzeńca, szwedzkiego dynastę Zygmunta, którego – jak wprost oświadczyła – „chce mieć za syna”¹⁵ i który był – jak podkreślała – „ostatnią latoroślą krwi zacnych Jagiełłów”¹⁶. Anna I, będąc ósmym królem z dynastii Jagiellonów, uważała się za kontynuatorkę dynastii, a „pana syneczka” Zygmunta – za jej pełnoprawnego przedstawiciela i sukcesora. Jagiellonka nie miała poczucia ani że jest „ostatnią z rodu”, ani tym bardziej że dynastia Jagiellonów wygasła w 1572 roku z chwilą śmierci jej brata, jak to, lekceważąc jej wybór na króla, przyjęło się w histo-

¹³ L. Sapieha do K. Radziwiłła, Grodno, 22 XII 1586, *Archiwum Domu Radziwiłłów Listy księcia (Mikołaja Krzysztofa) Radziwiłła – Jana Zamoyskiego – Lwa Sapiehy*, wyd. A. Sokołowski, *Scriptores rerum Polonicarum* (SRP), t. 8, Kraków 1885, s. 186.

¹⁴ P. Szpaczyński, *Anna I Jagiellonka kontra Jan Zamoyski. Kilka uwag w sprawie zastug królowej dla zapewnienia ciągłości dynastii Jagiellonów*, „Klio” 2014, 28 (1), s. 3-29.

¹⁵ *Diariusze sejmowe R. 1587. Sejmy konwokacyjny i elekcyjny*, wyd. A. Sokołowski, SRP, t. 11, Kraków 1887, s. 74.

¹⁶ *Królowej Anny Jagiellonki instrukcja posłom na sejmiki w Wielkim Księstwie Litewskim z zaleceniem nowo obranego króla Zygmunta III w 1587 r.*, [w:] *Jagiellonki polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta Królów polskich*, t. 4, *Listy Anny Jagiellonki, królowy i królowej polskiej 1548-1596*, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1868, s. 313.

riografii. Anna I, dążąc do zapewnienia ciągłości dynastycznej poprzez forsowanie wyboru siostrzeńca na tron polski, słusznie była przekonana, iż dzięki Zygmuntowi, dynastia przetrwa, dlatego gdy tylko dokonano wyboru zgodnego z jej wolą, wprost pisała w listach rozsyłanych po kraju: „Przy krwi naszej Jagiełłowskiej statecznie stać będziecie”¹⁷. Zygmunt III również słusznie i w sposób w pełni uprawniony uważał siebie i swoich synów za przedstawicieli i kontynuatorów dynastii Jagiellonów w Polsce i na Litwie. I to – wbrew twierdzeniu takiego badacza „propagandy” królewskiej jak Juliusz A. Chrościcki, który nawet nie ukrywa, iż odwoływanie się Jagiellonów po kądzieli do tradycji jagiellońskiej wręcz jego i jemu podobnych „drażni”¹⁸ – nie miało nic wspólnego z propagandą. Propagandę i prawdziwe kuriozum zarazem bez wątpienia stanowi jednak fakt, iż „badacze” uznali, że wiedzą lepiej od samych Jagiellonów, kto był ich przedstawicielem i kontynuatorem, a kto nie. I to wbrew całemu mnóstwu źródeł, które zlekceważyli, twierdząc, iż Zygmunt III był rzekomo założycielem nowej dynastii w Polsce¹⁹.

Ignorowanie przez historyków oczywistego faktu, iż kandydatów spokrewnionych przez „kądziel” wybierano nie po to, aby zakładali nowe dynastie, ale właśnie po to, by kontynuowali te, które wygasły w linii męskiej, jest zabiegiem kuriozalnym. Ponadto powoduje, iż zasady periodyzacji dynastycznej oparte wyłącznie na pochodzeniu po mieczu, które są przecież niczym innym jak założeniami czysto konwencjonalnymi, nie stanowią wbrew zapewnieniom tych, którzy domagają się ich konsekwentnego przestrzegania żadnego systemu porządkującego, lecz wprowadzają dodatkowy i zbyteczny nieład. Pożądaný porządek może zapewnić jedynie uznanie zgodnie ze źródłami, iż władca danego domu panującego, który wstępuje na nowy tron – gdzie powodem zaproszenia go było pokrewieństwo przez „kądziel” – reprezentuje „linię miecza” jedynie tam, skąd przybył, na nowym tronie zaś kontynuuje panowanie poprzedniej dynastii. Ludwik I był przedstawicielem dynastii Andegawenów, ale na Węgrzech, a Zygmunt III przedstawicielem dynastii (która dopiero od XIX wieku w historiografii szwedzkiej określana jest potocznie dynastią) „Wazów”²⁰, ale w Szwecji, w Polsce zaś pierwszy był Piastem po kądzieli, a drugi Jagiellonem po kądzieli. Obaj byli zatem przedstawicielami i kontynuatorami dwóch dynastii – jednej po mieczu, drugiej po

¹⁷ Anna Jagiellonka do Akademii Wileńskiej, Warszawa, 24 VIII 1587, [w:] *ibidem*, s. 309.

¹⁸ J.A. Chrościcki, *Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587-1668*, Warszawa 1983, s. 40.

¹⁹ P. Szpaczyński, „Waza”, czyli to, co historycy polscy imputują Zygmuntowi III jako nazwisko, o którym król nigdy nie słyszał, *„Czas Nowożytny”* 2019, t. 32, s. 156.

²⁰ Przy czym, co należy podkreślić, tylko i wyłącznie Gustaw spośród jej przedstawicieli występuje tam z tym przydomkiem; określenie „Waza” w odniesieniu do Zygmunta III zaś jest w szwedzkiej literaturze uznawane za polskie! Królowie z tej dynastii sami nigdy się tak nie nazywali i nie byli nazywani, nie jest to też bynajmniej ich nazwisko rodowe, gdyż o takim nigdy nie słyszeli a przydomek nadany założycielowi dynastii – Gustawowi I Ericssonowi przez jego następcę Gustawa III pod koniec XVIII w., który w ciągu następnego wieku przeniknął do historiografii, *ibidem*, s. 154.

kądzieli. To ostatnie nie zostało jednak należycie uwypuklone w historiografii polskiej. Tymczasem, gdyby nie ich pokrewieństwo z dynastiami panującymi w Polsce, oni nigdy na tronie polskim by nie zasiadali. Tego faktu nie można lekceważyć i nie zmieniać go żadne stereotypy czy uprzedzenia historyków z czasów przeszłych, powielane świadomie bądź nieświadomie przez współczesnych badaczy w odniesieniu do obu królów, o których tu mowa²¹.

Rzekome nazwisko rodowe „Waza”, które przypisuje się bezceremonialnie wnukowi wnuka Jagiełły i jego synom, funkcjonuje dziś tak jak Batory w odniesieniu do Stefana I czy Sobieski w odwołaniu do Jana III²². Rzekome, gdyż nie ma ani jednego źródła, w którym znaleźlibyśmy w odniesieniu do Zygmunta III lub jego synów określenie „Waza” (gdyż królowie tak siebie nigdy nie nazywali i przez nikogo z im współczesnych nie byli tak nazywani, ba nawet o tym rzekomym nazwisku nigdy nie słyszeli). To nie przeszkadza jednak historykom na tworzenie kuriozalnych zbitek „młody Waza”, „pierwszy Waza”, „polski Waza” z „Zygmuntem III Wazą” na czele²³. Ów przydomek ma przede wszystkim na celu odcięcie króla i jego synów od Jagiellonów, do których historykom, w większości uprzedzonym do Zygmunta III, wnuk wnuka Jagiełły i jego synowie, urodzeni i wychowani w Polsce, noszący imiona po jagiellońskich przodkach, nie pasują²⁴. Wprost przeciwstawia się ich nie tylko Jagiellonom, określając „Wazami”, ale i „królom rodakom” (Michałowi Korybutowi Wiśniowieckiemu i Janowi Sobieskiemu), aby w sposób tendencyjny, podkreślając ich rzekomą obcość, utwierdzać w sposób mniej lub bardziej świadomy takie przekonanie w odbiorze społecznym²⁵. Twierdzenie, że Zygmunt III i jego synowie to jakaś nowa, szwedzka dynastia, jest znacznie bardziej osobliwe niż przypisywanie założenia nowej dynastii w Polsce Ludwikowi I i jego córce Jadwidze I, gdyż urodzeni i wychowani w Polsce Władysław IV i Jan II Kazimierz w Szwecji nigdy w swoim życiu nie byli i nie znali nawet szwedzkiego języka. Dlatego na uwagę zasługuje podkreślenie Adama Przybosia, iż w 1587 roku dokonano wyboru „»Piasta« po kądzieli, Zygmunta [...] Władysław IV i Jan Kazimierz również tron swój zawdzięczali m.in. temu, że byli już Polakami, tu urodzonymi i wychowanymi, »ciało z ciała, kość z kości królów rządzących szczęśliwie od tylu lat w Rzeczypospolitej«”²⁶. Jeśli się lansuje absurdalne przekonania o nowej obcej dynastii, to później są skutki w postaci równie absurdal-

²¹ *Ibidem*, s. 158.

²² H. Wisner, *Kilka słów odpowiedzi Przemysławowi P. Szpaczyńskiemu*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2016, 60, s. 224.

²³ P. Szpaczyński, „Waza”, *czyli to...*, s. 154.

²⁴ O tym, że „Dzisiaj może nas wręcz drażnić nieustanne wówczas odwoływanie się do tradycji dynastii jagiellońskiej, żywej dzięki synowi Katarzyny Jagiellonki”, J.A. Chrościcki, *op. cit.*, s. 40.

²⁵ U. Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy”. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*, Warszawa 1999.

²⁶ A. Przyboś, *Michał Korybut Wiśniowiecki*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa 1978, s. 388-389.

nych wywodów, jak ta publicysty Stanisława Cata Mackiewicza w odniesieniu do Kazimierza Wielkiego i jego siostrzeńca i następcy: „przekazanie dziedzictwa polskiego Ludwikowi Węgierskiemu było [...] oddaniem państwowości własnej w ręce dynastii obcej i państwa obcego. Wiek XIV to wiek powstania narodów politycznych dookoła dynastii narodowych. Przekazanie Polski Węgrom to ze strony Kazimierza zamach na samo istnienie odrębnego narodowego państwa polskiego”²⁷. Lekceważenie w historiografii polskiej Anny I jako króla z dynastii Jagiellonów, poprzez lansowanie roku 1572 jako jej kresu, również nie bierze się znikąd, ale z faktu, że przeforsowała na tron Zygmunta III wbrew kanclerzowi Janowi Zamoyskiemu, który w ocenie większości polskich historyków był po śmierci Batorego bardziej odpowiednim kandydatem do tronu polskiego niż wnuk wnuka Jagiełły²⁸.

Przykład sąsiedzkich dynastii Romanowów (wygasłych w linii męskiej w 1730 r.) i Habsburgów (wygasłych w linii męskiej w 1740 r.) najlepiej dowodzi, iż pochodzenie w linii męskiej nie zawsze pozostaje w literaturze decydującym wyznacznikiem przynależności do danej dynastii²⁹. Trudno zrozumieć, dlaczego córka Piotra I, Elżbieta I, mogła przedłużyć panowanie dynastii Romanowów, doprowadzając, by jej następcą został siostrzeniec Karol Piotr Ulryk Holstein Gottorp, a Anna I Jagiellonka, która postąpiła dokładnie w ten sam sposób pod koniec XVI wieku, forsując jako swego następcę Zygmunta, nie mogła zapewnić ciągłości dynastii Jagiellonów³⁰. Otóż mogła i zapewniła. W polskiej historiografii mój pogląd, że w osobie Zygmunta III faktycznie nastąpiło przedłużenie panowania dynastii Jagiellonów nie jest bynajmniej precedensem. Dla tak wybitnych badaczy jak Władysław Konopczyński czy Henryk Łowmiański również oczywiste było, iż „potomkowie Jagiellonów po kądzieli zapewnili w istocie kontynuację tej dynastii w Rzeczypospolitej Obojga Narodów do 1668 roku”³¹.

Reasumując tę kwestię, należy stwierdzić, że tylko dwie dynastie panowały w Polsce: Piastów – do 1399 oraz Jagiellonów do 1668 roku, choć przy tej ostatniej dacie należy dodać, że ostatni z Jagiellonów panujących w Polsce Jan II Kazimierz do śmierci w 1672 roku (śmierć ostatniego Jagiellona po kądzieli zbiegła się z setną rocznicą śmierci ostatniego Jagiellona po mieczu Zygmunta II Augusta), a więc dożywotnio

²⁷ S. Cat Mackiewicz, *Hereże i prawdy*, wyd. 1, Warszawa 1962, wyd. 2, Kraków 2012, s. 13-14.

²⁸ P. Szpaczyński, *Anna I Jagiellonka...*, s. 5.

²⁹ Również skandynawski badacz Henryk O. Lunde, zaliczając Karola XII do dynastii „Wazów”, nie uznaje tym samym, iż Karol Gustaw jako siostrzeniec Gustawa Adolfa, objąwszy tron szwedzki po abdykacji jego córki Krystyny, założył jakąś nową dynastię w Szwecji (Wittelsbachów), ale stoi wprost na stanowisku, że kontynuował on panowanie „Wazów”, P. Szpaczyński, *Porównanie Zygmunta III z Gustawem II Adolfem. Na marginesie książki Henryka O. Lunde, Dynastia Wojowników. Wojny Szwecji 1611-1721*, tłum. J. Szkudliński, Wydawnictwo Poznańskie 2015, ss. 358, 1G 2017, t. 11, s. 250.

³⁰ *Idem*, „Wazowie” czy następcy..., s. 36 i n.

³¹ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 1, 1506-1648, wyd. 2, Warszawa 1986, s. 152; H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 1999, s. 539; P. Szpaczyński, „Waza”, *czyli to...*, s. 157-158.

zachował tytuł króla Polski po swej abdykacji w 1668 roku. Zarówno Ludwik I, jak i Zygmunt III nie byli założycielami nowych dynastii w Polsce, ale kontynuatorami po kądzieli poprzednich, pierwszy Piastów (od 1370 r., a więc śmierci Kazimierza), a drugi Jagiellonów (od 1587, po tym jak po śmierci Zygmunta II Augusta ciągłość tej dynastii podtrzymała wybrana w 1575 r. na króla Anna I Jagiellonka). Periodyzacja wpływa na rozumienie dziejów, również ta dynastyczna, dlatego też nie powinna, odbiegając od faktów, utrudniać rozumienia przeszłości. Kryterium dynastyczne pozwala na podział dziejów Polski – od narodzin do rozbiorów – na trzy okresy: 1) dziedziczne królestwo Piastów (do 1399 r.), 2) elekcyjne królestwo Jagiellonów (1399-1668) i 3) królestwo bez dynastii, jakim pozostawała Polska po abdykacji ostatniego Jagiellona po kądzieli.

Urodzony w 1326 roku Ludwik w chwili przejmowania władzy w Polsce w 1370 roku miał 44 lata, Zygmunt, który na świat przyszedł 240 lat po wnuku Łokietka w czasie koronacji na Wawelu w 1587 roku, był niemal o połowę młodszy. Ludwik, wstępując na tron, był już od 28 lat królem Węgier, Zygmunt był szwedzkim dynastą i od dwóch lat wielkim księciem Finlandii. Elżbieta Łokietkówna, w przeciwieństwie do Katarzyny Jagiellonki, nie nauczyła syna języka polskiego, on sam też go nigdy nie opanował, mimo iż, podobnie jak Zygmunt, od dziecka był przewidywany na następcę nie tylko swego ojca, ale i wuja. Wnuk wnuka Jagiełły, w przeciwieństwie do wnuka Łokietka, który w Polsce przebywał niewiele, sprawując władzę przez regentów, rezydował nad Wisłą na stałe. Zygmunt III i jego ojciec Jan III zgodzili się na to, gdyż korona Jagiellonów była dla nich szczególnie cenna. Zjednoczone wspólnym sojuszem zaczepno-obronnym i unią personalną Szwecja-Finlandia i Polska-Litwa miały w zamierzeniach obu władców stworzyć potęgę, która skutecznie przeciwstawi się Moskwie, stanowiącej od końca XIV wieku coraz większe zagrożenie dla obu zachodnich sąsiadów. Jak słusznie zauważył w odniesieniu do Zygmunta III i jego ojca rosyjski historyk Boris N. Floria: „Jan III i jego syn zamierzali w gruncie rzeczy do rozbioru państwa rosyjskiego. Rosja niestety nie dysponowała takimi zasobami, które pozwoliłyby jej wytrzymać ciężar wojny z wrogią koalicją”³². Równie cenna była korona polska dla zięcia i wnuka Władysława I Łokietka: „Węgry zjednoczone z Polską najpierw sojuszem za czasów Karola Roberta, a potem unią personalną za Ludwika, były potęgą, skutecznie przeciwstawiającą się groźnym dla europejskiej równowagi sił zakusom Luksemburgów”³³.

Rządy Ludwika I i panowanie Zygmunta III w Polsce były tylko fragmentem zbliżenia – odpowiednio – polsko-węgierskiego i polsko-szwedzkiego, kształtującego się już – właściwie od początku XIV i od początku XVI wieku i stanowiącego nie-

³² R.G. Skrynnikow, *Borys Godunow*, tłum. J. Dancygier, M. Migdałska, Warszawa 1982, s. 44.

³³ A. Wyrzbiś, *Ludwik Węgierski*, [w:] *Poczet królów...*, s. 264.

zmiernie ważny element układu sił politycznych nie tylko w środkowo-wschodniej Europie. Władysław Łokietek i Kazimierz Wielki potrzebowali wsparcia dyplomatycznego, a ewentualnie także zbrojnego, przeciwko Czechom i Krzyżakom, Aleksander I, Zygmunt I i Zygmunt II August przeciwko Moskwie. Interesy Szwecji-Finlandii i Polski-Litwy, wspólne, gdy szło o odepchnięcie trzeciego pretendenta, a więc Rosji od Bałtyku, stawały się sprzeczne, gdy chodziło o podział zdobyczy w Inflantach. Podobnie było dwa i pół wieku wcześniej z Rusią Halicką w przypadku Polski i Węgier, wspólnie odpychających trzeciego pretendenta, jakim była wówczas Litwa. Sprzeczności te czasowo łagodziły (a przynajmniej odsuwały konieczność rozstrzygnięcia sporu) powiązania dynastyczne zmierzające do objęcia obu tronów przez jednego monarchę³⁴.

Zygmunt III rozszerzył granice Rzeczypospolitej do największych rozmiarów w jej dziejach, Ludwik I pozostawił Polskę w takich samych zasadniczo granicach, w jakich ją odziedziczył po Kazimierzu Wielkim³⁵, chociaż jego ojciec Karol Robert przyrzekł, swego czasu, że syn „wszystko, co do królestwa Polskiego należało, a przez kogokolwiek było zabrane lub zajęte, zwłaszcza zaś Pomorze (zabrane) przez Krzyżaków, własnym staraniem i kosztem odbierze i przywróci”³⁶. Tego typu absurdalne skądinąd oczekiwania, że monarcha kosztem królestwa, z którego pochodził, wyręczy szlachtę w jej obowiązkach na rzecz własnego państwa, były później nieustannie ponawiane wobec kolejnych królów. O ile w przypadku Ludwika I, jako władcy dziedzicznego, można było oczekiwać, iż, będąc współwłaścicielem Polski, winien partycypować w tego typu przedsięwzięciach, o tyle wysuwanie podobnych warunków *sine qua non* objęcia władzy królewskiej w Polsce pod adresem Jagiełły, Henryka I czy Zygmunta III, którzy byli już tylko administratorami władztwa szlacheckiego, powierzonego im na czas określony, było kuriozum wręcz niebywałym. I choć owe *pacta conventa* stanowiły wymysł XVI-wiecznej szlachty, to jak dowodzą warunki podyktowane dwa wieki wcześniej Jagielle i to już przed małżeństwem z Jadwigą I, gdy królem miał on być jedynie *iure uxoris*, czyli jako mąż, nie wzięły się znikąd. Od wielkiego księcia litewskiego oprócz przyjęcia chrztu w obrządku katolickim wraz z całym ludem litewskim zażądano nie tylko stałego pobytu w Polsce, ale wprost przywiezienia litewskich skarbów do Polski i zużytkowania ich na potrzeby nowego kraju, zapłacenia polskich zobowiązań, w tym, zastrzeżonych w umowie króla Ludwika I z Domem Habsburgów, 200 tys. florenów za zerwanie zaręczyn jego córki Jadwigi z Wilhelmem austriackim, przywrócenia królestwu polskiemu utraconych ziem w okresie rozbitcia dzielnicowego – Pomorza i Śląska oraz i tu dopiero był szczyt szczytów – włączenia do Polski swych ziem li-

³⁴ *Ibidem*, s. 264-265.

³⁵ *Ibidem*, s. 268.

³⁶ *Kronika Jana z Czarnkowa*, tłum. J. Żerbiłło, oprac. M.D. Kowalski, Kraków 1996, s. 28.

tewsko-ruskich na zawsze³⁷. Od Zygmunta III, który jako wnuk wnuka Jagielly miał zapewnić ciągłość dynastyczną w Polsce i na Litwie, żądano m.in., aby nie tylko na stałe przebywał w Polsce, ale za szwedzkie pieniądze zbudował zamki na Podolu do obrony ziem polskich przed Tatarami, wystawił flotę na Bałtyku, zapomniał o długach polsko-litewskich wobec Szwecji i również za szwedzkie pieniądze odzyskał ziemie wchodzące niegdyś w skład Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego³⁸.

Wystawiony w 1374 roku przez króla Ludwika I przywilej koszycki, który stał się podstawą swobód i politycznej siły szlachty w Polsce, odbił się głośnym echem, również za panowania Zygmunta III. Oznaczał „poważne ograniczenie władzy monarchicznej, a ugruntowanie preponderancji szlachty w państwie”, poprzez oddanie na kilka stuleci władzy w jej ręce, czego skutki dla kraju były niestety fatalne. W XVI i XVII wieku szlachta często przywoływała przywilej koszycki. Świętosław Orzelski po śmierci Zygmunta Augusta przypominał, że to właśnie Ludwik „rozszerzył wolności Polakom”. Stanisław Czarnkowski na sejmie w 1585 roku wprost przyznał, że: „To już wiadomo jest wszystkim, iż od Loisa wolności nasze brać *incrementa* poczęły swoje”. W latach rokoszu Zebrzydowskiego – buntu wszczętego przez opozycyjnych magnatów przeciwko Zygmuntowi III, również wychwalano wnuka Łokietka, podkreślając, że: „nie panował absolutnie, owszem fundamenta praw i wolności naszych od niego są założone”³⁹.

Według Marii Koczerskiej „Rządy Ludwika sprawowane przez jego zastępców i namiestników obniżyły rangę Królestwa Polskiego”⁴⁰, Andrzej Wyrobisz z kolei jest zdania, że:

Nie było to jednak traktowanie Polski po macoszemu zważywszy, że najdłużej rządząca krajem regentka, królowa Elżbieta, była córką Władysława Łokietka i rodzoną siostrą Kazimierza Wielkiego, która, mimo iż w chwili obejmowania regencji w Krakowie miała już za sobą 50 lat królowania na Węgrzech, nigdy o swym polskim pochodzeniu i piastowskiej genealogii nie zapomniała. Nie można też Ludwikowi stawiać zarzutu, iż o sprawy polskie nie dbał. Wręcz przeciwnie były to dlań sprawy pierwszorzędnej wagi, aczkolwiek traktował je z punktu widzenia polityki dynastycznej⁴¹.

Na pewno po macoszemu nie traktował Polski Zygmunt III, który nie tylko na stałe, o czym już wspomniano, rezydował nad Wisłą, ale dwukrotnie *de facto* zrezygnował ze swego dziedzicznego władztwa, stojąc przed wyborem między dwoma królestwami.

³⁷ *Dzieje polskie*, t. 3, s. 423-425; P. Szpaczyński, *Porównanie Zygmunta III z Władysławem II...*, s. 85-86.

³⁸ *Pacta conventa*, [w:] *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydane*, t. 2, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 247-248.

³⁹ *Ibidem*, s. 267.

⁴⁰ M. Koczerska, *Ludwik Węgierski*, [w:] M. Maciorowski, B. Maciejewska, *Władcy Polski. Historia na nowo opowiedziana*, Warszawa 2018, s. 632.

⁴¹ A. Wyrobisz, *op. cit.*, s. 265.

Panowanie w elekcyjnej Polsce wydawało mu się z jednej strony konieczne dla realizacji jego mocarstwowych dążeń, z drugiej łatwiejsze do stracenia, prawa dziedziczne były przecież niezbywalne i po zrealizowaniu mocarstwowych dążeń wobec Rosji, powrót na tron w Sztokholmie miał być już tylko konsekwencją sukcesu osiągniętego na wschodzie⁴².

Zarówno Ludwik I, jak i Zygmunt III jako przedstawiciele dynastii po kądzieli mieli zapewnić Polsce ciągłość dynastyczną, niestety drugi, mimo iż zostawił po sobie aż pięciu synów, to jedynie dwóch najstarszych zostało następcami ojca. Wszyscy potomkowie Zygmunta III zmarli bezpotomnie, w dodatku młodszy z jego następców Jan II Kazimierz został *de facto* zmuszony do abdykacji przez wrogą postawę szlachty wobec państwa. Po Ludwiku I władzę w Polsce przejęła Jadwiga I, która – jak już wspomniano – zmarła po narodzinach córki wraz z nią. Polska zjednoczona unią personalną z Węgrami za Ludwika I (który tytułował się również królem Dalmacji, Chorwacji, Ramy, Serbii, Galicji, Lodomerii, Komarii, Bułgarii) i wraz z Wielkim Księstwem Litewskim ze Szwecją-Finlandią za Zygmunta III, którego władztwo rozciągało się od Laponii po Morze Czarne, wchodziła w skład potęgi o znamionach mocarstwa. Obu władcom nie udało się jednak trwale połączyć swoich obu królestw unią dynastyczną, czego należy żałować szczególnie w odniesieniu do Zygmunta III, wspólny sojusz szwedzko-polski przeciw Rosji mógł wszak uchronić Rzeczypospolitą przed rozbiorami, a Szwecję przed podobnym zagrożeniem i utratą Finlandii.

Zarówno panowanie Zygmunta III, jak i Ludwika I było na ogół bardzo krytyczne, często wręcz negatywnie oceniane przez historyków. Wnuk wnuka Jagiełły jako pogromca Moskwy stał się w czasach zaborów i PRL-u obiektem wyrafinowanych manipulacji rosyjskiej propagandy sprowadzającej jego rzeczywiste dążenia wręcz do absurdu. Tymczasem jak słusznie zauważył w odniesieniu do króla Stanisław Grzybowski:

To on zdawał sobie sprawę, że zarówno dla Polski, jak i dla Szwecji najgroźniejszym wrogiem jest Moskwa i trzeba tak pokierować obrotem spraw, by na innych granicach panował spokój i aby, niezależnie od tego, kto w Polsce będzie panować, wojna z Moskwą – wojna, którą możemy nazwać prewencyjną – łączyła oba narody. Nie sprawy personalne były najważniejsze, nawet nie osoba monarchy, lecz zapobieżenie burzy ze wschodu, którą trafnie przeczuł. I historia zbyt późno przyznała mu rację⁴³.

Panosząca się bezceremonialnie w polskiej historiografii rosyjska propaganda sprawiła, iż nie bez kozery austriacki historyk Walter Leitsch, pisząc swoje czterotomowe

⁴² P. Szpaczyński, *Mocarstwowe dążenia Zygmunta III w latach 1587-1618*, Kraków 2013, s. 179, 297, 350-351.

⁴³ S. Grzybowski, *Dzieje Polski i Litwy 1506-1548*, [w:] *Wielka historia Polski*, t. 4, red. S. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórnjak, Kraków 2000, s. 282, 314-315. Wcześniej Wacław Sobieski wskazywał, iż „wówczas moment był rozstrzygający i przełomowy”, *Historia polityczna Polski*, red. O. Halecki, cz. 2: W. Sobieski, *Od r. 1506 do r. 1775*, Kraków 1923, s. 191.

dzieło o życiu na dworze Zygmunta III, stwierdził, iż „żadna postać historyczna nie została tak niesprawiedliwie, wręcz źle potraktowana, jak właśnie ten król”⁴⁴.

Szereg ujemnych ocen zapoczątkowali współcześni obu królom kronikarze. Zarówno Zygmunt III w Pawle Piaseckim, jak i Ludwik I w Janie z Czarnkowa nie znaleźli bezstronnych świadków wydarzeń, lecz zajadłych przeciwników, którzy mieli osobiste powody, by oczerniać władców⁴⁵. Stronnicze i nieobiektywne sądy z obu kronik bez wątpienia zaważyły na stosunku (za mało niestety krytycznych wobec źródeł i przepisujących wręcz negatywne opinie jeden od drugiego) polskich historyków do obu królów. Według W. Leitscha Piasecki w swojej *Kronice* „oczerniał króla jak tylko mógł”, wręcz „prześladował z nienawiścią”⁴⁶. Historyk ów nazwał nawet kronikarza wprost „mordercą reputacji”, który zebrał w swoim dziele „wszystko, co negatywne” o Zigmuncie III⁴⁷. Jako biskup i długoletni sekretarz monarchy sprawiał przy tym wrażenie wiarygodnego, mimo iż „stawał zawsze po stronie przeciwników i krytyków króla”, koncentrując się niemal wyłącznie na wadach i popełnionych błędach⁴⁸. Na korzyść historyków może jedynie – zdaniem austriackiego badacza – przemawiać fakt, iż nie wiedzieli, że Piasecki swoją *Kronikę* traktował jako „kampanię nienawiści przeciw królowi”, gdyż popadł w niełaskę, co do końca XX wieku pozostawało nie odkryte⁴⁹.

Kronika Piaseckiego, niechętnego Zigmuntowi III z racji niełaski, w którą popadł, rzeczywiście zawiera zbyt wiele zarzutów wobec króla sformułowanych na kartach dzieła przez dopuszczonych bezkrytycznie do głosu przeciwników monarchy. Dlatego często była i jest cytowana przez krytycznie, nazbyt surowo, wręcz niesprawiedliwie oceniających króla historyków, którym owe zarzuty opozycji służyły bądź służą za argumenty. Uważnie czytana pozwala jednak wyłowić wiele opinii przemawiających na korzyść Zygmunta III i, co ciekawe, nie są to sądy cudze, przytoczone przez autora, ale samego Piaseckiego⁵⁰. Kronikarz nigdy nie wątpił w „troskliwość króla o ocalenie ojczyzny staranność”, króla, który „spraw publicznych nigdy nie zaniedbywał i od otwarcia posiedzeń sejmowych zawsze się na nich znajdował [...] w przeciwnościach nieporuszony i zawsze w stateczności umysłu równy [...] pan we wszystkie cnoty [...] dobrego króla bogaty, pełen majestatu w swoim obliczu z całej postaci swej szanowany

⁴⁴ W. Leitsch, *Das Leben am Hof Königin Sigismunds III. von Polen*, Wien-Kraków 2009, s. 676; P. Szpachyński, *Spór o Zygmunta III*, „Kwartalnik Historyczny” (KH) 2011, R. 118, 4, s. 726-727.

⁴⁵ W. Leitsch, *Paweł Piasecki i król Zygmunt III*, [w:] *Studia Austro-Polonica*, red. J. Buszko, W. Leitsch, Kraków 1997, s. 85-99; D. Zydorek, *Kronika Jana z Czarnkowa. Między prywatną a obywatelską powinnością*, [w:] *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane prof. Jerzemu Strzelczykowi*, red. R.D.A. Sikorski, A.M. Wyrwa, Poznań-Warszawa 2006, s. 447-458; A. Wýrobisz, *op. cit.*, s. 262.

⁴⁶ W. Leitsch, *Das Leben am Hof...*, s. 694, 695, 897, 921, 1145.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 700, 898.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 648.

⁴⁹ W. Leitsch, *Paweł Piasecki...*, s. 85-99.

⁵⁰ P. Szpachyński, *Spór o Zygmunta III*, s. 728-279.

[...] prawości [...] wielki miłośnik, w przedsięwzięciu nieporuszony”⁵¹. „Morderca reputacji” raczej tak nie pisze.

Andrzej Wyrobisz zwracał uwagę, iż

Janko z Czarnkowa [...] był silnie związany z wielkopolską opozycją, przeciwną rządowi andegawęńskiemu w Polsce, szukającą dróg obalenia tej dynastii, nieustannie wicherzącą przeciwko Ludwikowi i jego matce [...]. Janko miał też osobiste powody, by oczerniać Ludwika, Elżbietę Łokietkównę i ich stronników. Zaraz na początku rządów Ludwika został mianowicie oskarżony – najprawdopodobniej nie bez podstaw, jak o tym świadczy treść wyroku sądowego – o sprofanowanie grobu Kazimierza Wielkiego i próbę kradzieży złożonych tam insygniów koronacyjnych, skazany na banicję i pozbawiony urzędu podkanclerzego. [I dalej:] na ocenach jego, niewątpliwie stronnicy i chyba celowo w sposób stronnicy sformułowanych, polegać nie możemy. W wielu wypadkach można mu udowodnić oczywiście mijanie się z prawdą⁵².

Otóż, co by nie powiedzieć o stosunku Jana z Czarnkowa do Ludwika I i jego matki Elżbiety Łokietkówny, to o „rządach andegawęńskich w Polsce” jako nowej „dynastii”, o której wzorem, błędnie przyjętego stanowiska w historiografii, pisze A. Wyrobisz, w dziele archidiakona gnieźnieńskiego nie tylko, że nie ma ani słowa, to jeszcze wprost przeciwnie jest jasno i wyraźnie podkreślone, że Ludwik nie był „cudzoziemcem”, przez którego przechwycenia władzy po śmierci Kazimierza w Polsce się obawiano a „królem z rodu królów polskich”:

Obawiali się, że przyjdzie nieunikniony upadek Królestwa, jaki po śmierci króla polskiego Przemysła, przodka Kazimierzowego, spadł na państwo, gdy bez męskiego potomstwa umarł [...], że – pierwiej nim z woli boskiej powstanie w Polsce król z rodu królów polskich – cudzoziemiec na króla wyniesiony [...] wywoła ku sobie nienawiść tudzież waśnie wzajemne, ci zaś którzy mieli prawo do tronu, będą dążyli do odzyskania dziedzictwa swych przodków. Z tego wszystkiego i z innych rzeczy razem połączonych mogłaby wyniknąć zguba królestwa⁵³.

To, że Ludwik – wnuk Władysława I Łokietka i siostrzeniec Kazimierza Wielkiego pochodził „z rodu królów polskich”, a tym samym, abstrahując już nawet od całego szeregu zawartych umów, „miał prawo do tronu” polskiego jako „dziedzictwa swych przodków” musiało być dla niechętnego mu kronikarza oczywiście. W przeciwnym razie byłaby to absurdalna narracja w sposób ewidentny świadcząca o ignorancji lub (i) złej woli autora. Dlatego ów Piast po kądzieli musiał być dlań przeciwieństwem „cudzoziemca” Przemysłidy, który przechwycił władzę w Polsce po zamordowaniu Przemysła II. Ba, był kontynuatorem panowania Piastów w Polsce, Jan z Czarnkowa, opisując okoliczności śmierci Kazimierza, słowem nie wspomina o końcu piastowskiej dynastii, nie mówiąc już o nowej andegawęńskiej. Nie czyni tego również blisko sto lat

⁵¹ *Kronika Pawła*, s. 347, 349, 354.

⁵² A. Wyrobisz, *op. cit.*, s. 263.

⁵³ *Kronika Jana*, s. 38.

później Jan Długosz, który wprost pisze, że Jagiellonowie władzę królewską w Polsce przejęli po Piastach:

Polacy własnych i dziedzicznych porzuciwszy książąt, którzy od chrześcijańskich przodków lud swój wiedli [...] powierzyli rządy obcemu i pogańskiemu książęciu [...]. Ta zmiana w dziedzicznym książąt i królów następstwie, ile stała się korzystną przez przyłączenie tak znacznych krajów do Polski, tyle szkodliwą z przyczyny szarpania dochodów królewskich. Pomiarkowana bowiem dotychczas i daleka chciwości szlachta, dopiero za rządów Władysława Jagiełły poczęła nadymać się i hardo głowę podnosić, skarb królestwa Polskiego niepomiernym łakomstwem wycieńczać i łupić, co przeszło aż do naszych czasów, w których widzimy więcej chciwości niż cnoty, i w których królestwu wszystkie pożytki, wszystkie dochody publiczne i prywatne odjęto [...]. W owym czasie ród i pokolenie królów Polskich, wiodące swój początek od Piasta bartnika, utraciło berło i koronę; a z jego upadkiem wzniosł się nawzajem ród Litewski⁵⁴.

Z J. Długoszem jest jednak pewien problem, bo jak słusznie zauważył S. Cat Mackiewicz: „Nie wystarczy Długosza nazwać publicystą, był on publicystami polskimi w liczbie mnogiej. Bardzo często, z okazji pogrzebu czy zaślubin, czy czegoś takiego, Długosz pisze o tym tonem absolutnego panegiryku, najwspanialszej laurki. Przewracamy kilka stron i oto o tej samej osobistości pisze Długosz, że była to całkiem wyjątkowa świnią, tylko, oczywiście, używa innych, bardziej przyzwoitych wyrażen”⁵⁵. I rzeczywiście kilka stron wcześniej znajdziemy u J. Długosza, w odniesieniu do Kazimierza, że to „Na nim skończył się starożytny ród królów Polski, który aż do jego czasów utrzymywał się w ciągłym następstwie, a korona Polska [...] od dziedzicznych, prawych i sprawiedliwych królów przeszła do obcych rządów”⁵⁶. Zaraz później jednak, na następnej stronie, czytamy już, że Ludwik wstąpił „po ojcu Karolu na tron Węgierski i po wuju Kazimierzu na królestwo Polskie”⁵⁷, wreszcie, że jego matka Elżbieta to „królowa Węgier i Polski”⁵⁸ „królowa węgierska i polska”⁵⁹, córka Jadwiga zaś to „prawa dziedziczka Królestwa Polskiego”⁶⁰ i „ostatnia plemieniczka najlepszego króla Kazimierza”⁶¹. Kazimierz Wielki swój zaszczytny przydomek zawdzięcza J. Długoszowi, który z powodzeniem przekonał potomnych, że to właśnie syn Łokietka „wszystkich królów swych poprzedników, i tych, którzy po nim aż dotąd w Polsce, bez wątpienia przewyższył”⁶². Podyktowane to było oczywiście niechęcią autora do Jagiellonów i wrogością do Bolesława II Szczodrego, który był wnukiem

⁵⁴ *Dzieje polskie*, t. 4, Kraków 1869, s. 434.

⁵⁵ S. Cat Mackiewicz, *op. cit.*, s. 304.

⁵⁶ *Dzieje polskie*, t. 3, s. 315.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 317.

⁵⁸ *Kronika Jana*, s. 80.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 71; por. S. Kuraś, *Czy Elżbieta Łokietkówna była królową Polski?*, [w:] *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 5, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1992, s. 211-214.

⁶⁰ *Dzieje polskie*, t. 4, s. 432.

⁶¹ *Ibidem*, s. 431.

⁶² *Ibidem*, t. 3, s. 303.

Bolesława I Chrobrego, już za życia, jak wszystko na to wskazuje, obdarzonego przydomkiem Wielki. Historykom fragment z dzieła krakowskiego kanonika, że to na „najlepszym” Kazimierzu „skończył się starożytny ród królów Polski” najwyraźniej bardziej się (spodobał w obliczu krytycznych ocen formułowanych pod adresem Ludwika I w historiografii) niż pozostający z nim w sprzeczności, a zgodny z prawdą historyczną, że to dopiero po śmierci prawnuczki Łokietka Jadwigi I „Polacy własnych i dziedzicznych porzuciwszy książąt, którzy od chrześcijańskich przodków lud swój wiedli [...] powierzyli rządy obcemu i pogańskiemu książęciu [...]. W owym czasie ród i pokolenie królów Polskich, wiodące swój początek od Piasta bartnika, utraciło berło i koronę; a z jego upadkiem wzniósł się nawzajem ród Litewski”⁶³. Między Piastami a Jagiellonami nie ma tu Andegawenów, tymczasem w książce, której autorem jest A. Marzec czytamy: „między zgonem Kazimierza Wielkiego a nawiązaniem kontaktów z Jagiełłą – minęło kilkanaście lat andegawenских rządów, które stały się przedmiotem poniższych rozważań”⁶⁴.

Określenie „andegawenский” w dziełach Jana z Czarnkowa i Jana Długosza nie pada ani razu. W opracowaniu A. Marca mamy oczywiście zgodnie z tym, co pokutuje w historiografii, iż Kazimierz Wielki to „ostatni koronowany Piast”⁶⁵, a sukcesja i panowanie Ludwika I to „andegawenская sukcesja w Polsce”⁶⁶ i „panowanie andegawenские w Polsce”⁶⁷. Jego władza to „władza andegawenская w Polsce”⁶⁸, jego rządy w Polsce zaś to „rządy andegawenские”⁶⁹. Mamy też „Królestwo Polskie doby andegawenские”⁷⁰, czy też „Królestwo Polskie w czasie andegawenского panowania”⁷¹. Ludwik I to „Ludwik Andegawenский”⁷², „Andegawen”⁷³ i przede wszystkim „Ludwik Węgierski”⁷⁴.

⁶³ *Ibidem*, t. 4, s. 434.

⁶⁴ A. Marzec, *op. cit.*, s. 9. Podobnie np. K. Baczkowski, *Dwie tradycje rządów andegawenских 1370-1386 w piśmiennictwie staropolskim*, „Annales Academiae Pedagogice Cracoviensis. Studia Historica” 2004, 3, fol. 21 (Księga jubileuszowa prof. Feliksa Kiryka), s. 33-44; I. Sułkowska-Kurasiowa, *Dokumenty królewskie i ich funkcja w państwie polskim za Andegawenów i pierwszych Jagiellonów*, Warszawa 1977; J. Dąbrowski, *Koronacje andegawenские w Polsce*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisław Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 139-158.

⁶⁵ A. Marzec, *op. cit.*, s. 18, 22.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 40, 47, 63, 68. Podobnie np. J. Wyrozumski, *Geneza sukcesji andegawenskiej w Polsce*, „Studia Historyczne” 1982, 25, s. 185-197.

⁶⁷ A. Marzec, *op. cit.*, s. 24, 40, 64, 85, 107, 128, 156.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 65.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 39, 100. Podobnie np. O. Halecki, *O genezie i znaczeniu rządów andegawenских w Polsce*, KH 1921, 35, s. 31-38.

⁷⁰ A. Marzec, *op. cit.*, s. 29.

⁷¹ *Ibidem*, s. 33, 64. Podobnie np. J. Dąbrowski, *Czasy andegawenские*, [w:] *Historia polityczna Polski*, cz. 1, *Wiek średni*, Kraków 1920.

⁷² *Ibidem*, s. 31, 33, 211.

⁷³ *Ibidem*, s. 92, 97, 174.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 5, 8, 9, 12, 18, 25, 27, 28, 30-34, 41, 65, 90, 91, 206, 209, 230. Podobnie np. K. Pieradzka, *Ludwik I Andegawenский, zwany Węgierski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18 (1), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 95.

Tymczasem ani u Jana z Czarnkowa, ani też u piszącego swe dzieło sto lat później Jana Długosza Ludwik I nie występuje z przydomkiem „Węgierski”. W kronice archidiacona gnieźnieńskiego mamy „Ludwik, król węgierski”⁷⁵, „Ludwik, król polski i węgierski”⁷⁶, „król polski i węgierski, Ludwik”⁷⁷, „Król Polski i Węgier Ludwik”⁷⁸, „Ludwik, król Polski i Węgier”⁷⁹, „król węgierski Ludwik”⁸⁰, czy też po prostu „król Ludwik”⁸¹. W sporadycznym określeniu „król Ludwik węgierski”⁸², pisany małą literą przymiotnik „węgierski” nie jest bynajmniej przydomkiem króla, a odnosi się do państwa węgierskiego. W dziele J. Długosza zaś przymiotnik „węgierski” pisany dużą literą – „Ludwik król Węgierski”⁸³, „Ludwik Węgierski król”⁸⁴, również odnosi do państwa – królestwa, podobnie jak „korona Polska” czy „ród i pochodzenie Ludwika króla Węgierskiego i Polskiego”⁸⁵. Nie tylko przydomek w odniesieniu do Zygmunta III – jak widać – nie ma uzasadnienia w źródłach⁸⁶. Podkreślanie obcości obu władców i bezceremonialne odcinanie ich od przodków ma wciąż jednak niestety miejsce w polskiej historiografii.

Bibliografia

- Augustyniak U., *Wazowie i „królowie rodacy”. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*, Warszawa 1999.
- Baczkowski K., *Dwie tradycje rządów andegawenskich 1370-1386 w piśmiennictwie staropolskim*, „Annales Academiae Pedagogice Cracoviensis. Studia Historia” 2004, 3, fol. 21.
- Cat Mackiewicz S., *Herezje i prawdy*, wyd. 1, Warszawa 1962, wyd. 2, Kraków 2012.
- Chrościcki J.A., *Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587-1668*, Warszawa 1983.
- Grzybowski S., *Dzieje Polski i Litwy 1506-1548*, [w:] *Wielka historia Polski*, t. 4, red. S. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak, Kraków 2000.
- Jasiński K., *Przydomek Kazimierza Wielkiego – czas powstania i geneza*, „Genealogia” 1995, 5.
- Koczerska M., *Ludwik Węgierski*, [w:] M. Maciorowski, B. Maciejewska, *Władcy Polski. Historia na nowo opowiedziana*, Warszawa 2018.
- Konopczyński W., *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 1, 1506-1648, wyd. 2, Warszawa 1986.

⁷⁵ *Kronika Jana*, s. 25, 27, 34, 36, 38-39, 69.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 25, 34, 39, 71, 80, 87.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 110.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 70.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 72.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 34.

⁸¹ *Ibidem*, s. 52, 68, 81, 87, 113.

⁸² *Ibidem*, s. 27, 29, 72.

⁸³ *Dzieje polskie*, t. 3, s. 309.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 307.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 316.

⁸⁶ Nie ma też odzwierciedlenia w starszej historiografii, por. np. M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, Warszawa-Kraków 1879, „król węgierski Ludwik”, s. 162, 170. W „Wykazie nazw, osób i miejscowości” mamy „Ludwik, król węgierski”, Jadwiga królowa”, „Zygmunt III”, s. 474, 469, 487.

- Kuraś S., *Czy Elżbieta Łokietkówna była królową Polski?*, [w:] *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 5, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1992.
- Leitsch W., *Das Leben am Hof Königin Sigismunds III. von Polen*, Wien-Kraków 2009.
- Leitsch W., *Paweł Piasecki i król Zygmunt III*, [w:] *Studia Austro-Polonica*, red. J. Buszko, W. Leitsch, Kraków 1997.
- Łowmiański H., *Polityka Jagiellonów*, Poznań 1999.
- Marzec A., *Pod rządami nieobecnego monarchy. Królestwo Polskie 1370-1382*, Kraków 2017.
- Pieradzka K., *Ludwik I Andegaweński, zwany Węgierski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18 (1), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
- Plaża W., *Wielkie bezkrólowie. Dzieje narodu i państwa polskiego*, Kraków 1988.
- Przyboś A., *Michał Korybut Wiśniowiecki*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa 1978.
- Skrynnikow R.G., *Borys Godunow*, tłum. J. Dancygier, M. Migdańska, Warszawa 1982.
- Sułkowska-Kurasiowa I., *Dokumenty królewskie i ich funkcja w państwie polskim za Andegawenów i pierwszych Jagiellonów*, Warszawa 1977.
- Szpaczyński P., *Anna I Jagiellonka kontra Jan Zamoyski. Kilka uwag w sprawie dążeń królowej do zapewnienia ciągłości dynastii Jagiellonów*, „Klio” 2014, 28, 1.
- Szpaczyński P., *Habsburgowie i Jan Zamoyski wobec ambicji mocarstwowych Zygmunta III*, KH 2017, R. 124, 3.
- Szpaczyński P., *Mocarstwowe dążenia Zygmunta III w latach 1587-1618*, Kraków 2013.
- Szpaczyński P., *Porównanie Zygmunta III z Gustawem II Adolfem*, IG 2017, t. 11.
- Szpaczyński P., *Porównanie Zygmunta III z Janem III Sobieskim*, IG 2019, t. 13.
- Szpaczyński P., *Porównanie Zygmunta III z Władysławem II Jagiełłą*, IG 2013, t. 7.
- Szpaczyński P., *Porównanie Zygmunta III z Zygmuntem I*, IG 2016, t. 10.
- Szpaczyński P., *Porównanie Zygmunta III z Zygmuntem II Augustem*, IG 2018, t. 12.
- Szpaczyński P., *Spór o Zygmunta III*, KH, R. 118, 2011.
- Szpaczyński P., „Waza” czyli to, co historycy polscy imputują Zygmuntovi III jako nazwisko, o którym król nigdy nie słyszał, „Czasy Nowożytne” 2019, t. 32.
- Szpaczyński P., „Wazowie” czy następcy i przedstawiciele dynastii Jagiellonów? Kilka uwag w sprawie problemu ciągłości dynastycznej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów po śmierci Zygmunta II Augusta, IG 2007, 1.
- Wisner H., *Kilka słów odpowiedzi Przemysławowi P. Szpaczyńskiemu*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2016, 60.
- Wyrobisz A., *Ludwik Węgierski*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa 1978.
- Wyrozumski J., *Geneza sukcesji andegaweńskiej w Polsce*, „Studia Historyczne” 1982, 25.
- Zydorek D., *Kronika Jana z Czarnkowa. Między prywatną a obywatelską powinnością*, [w:] *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane prof. Jerzemu Strzelczykowi*, red. R.D.A. Sikorski, A.M. Wyrwa, Poznań-Warszawa 2006.

Tadeusz A. Kisielewski, *Piłsudski, Dmowski i niepodległość. Osobno, ale razem*, Poznań 2018, ss. 302

W okresie Trzeciej Rzeczypospolitej pojawiło się już wiele opracowań poświęconych postaci Józefa Piłsudskiego, co wydaje się zupełnie zrozumiałe, po 45 latach istnienia komunistycznej PRL, w której postać pierwszego marszałka Polski była wyraźnie przemilczana i nawet w podręcznikach historii wzmiankowana jedynie przy temacie odzyskania niepodległości w 1918 roku, czy wojnie z bolszewicką Rosją w 1920 roku. Niestety pojawia się coraz więcej opracowań, w których w tytule jest wprawdzie nazwisko „Piłsudski”, ale w treści wielu z tych książek – legendarny komendant Legionów jest tylko tłem – albo występuje bardzo rzadko...

Do takich publikacji należy również monografia (choć bardzo wartościowa merytorycznie, co do opisu epoki) autorstwa politologa i historyka Tadeusza A. Kisielewskiego¹.

Monografia zawiera bardzo wiele faktów i to mało znanych „szerszemu czytelnikowi”, do którego wyraźnie jest skierowana. Starannie wydana (w twardej oprawie z symbolicznymi zdjęciami Piłsudskiego i Romana Dmowskiego na okładce) przez poznański Dom Wydawniczy Rebis, zawiera także podstawową bibliografię, kilkanaście mało znanych fotografii, spis map oraz indeks nazwisk.

Autor przyjął podział monografii na wstęp, 34 rozdziały (w większości niewielkie, niektóre dość obszerne, inne zaledwie dwustronicowe) oraz zakończenie. Ten specyficzny podział powoduje, że opracowanie to musi być omawiane całościowo, a nie poszczególnymi rozdziałami.

Już w krótkim wstępie Autor słusznie podkreśla, że tak naprawdę to pełną niezależność Pierwsza Rzeczpospolita utraciła już „w 1704 roku, w czasie wojny północnej”². Wówczas Polska zawarła sojusz z Rosją „pozwalający jej wojskom działać i stacjonować na terenie całej Rzeczypospolitej”, i od tego roku – zdaniem Autora – Polska „była rosyjskim protektoratem. Zresztą podobnie potoczyło się to w latach 1944-1989”³.

W rozdziałach poświęconych okresowi poprzedzającemu wybuch I wojny światowej Autor podkreślił, jak duże znaczenie dla pokolenia Piłsudskiego i Dmowskiego miała legenda nie tylko powstań narodowych (listopadowego w 1830 r. i styczniowego

¹ T.A. Kisielewski, *Piłsudski, Dmowski i niepodległość. Osobno, ale razem*, Poznań 2018.

² *Ibidem*, s. 11.

³ *Ibidem*.

w 1863 r.), ale również rola, jaką odegrała „w polskiej polityce XIX wieku Wielka Emigracja”, której trzon osiadł głównie w stolicy Francji. Autor słusznie podkreślił, że o jej politycznym znaczeniu decydowali wybitni polscy politycy tamtej epoki, a nie liczebność (zaledwie ok. 6 tys. osób, podczas gdy „po drugiej wojnie światowej zostało na Zachodzie około pół miliona Polaków”⁴).

Niewątpliwie bardzo ciekawym ujęciem jest syntetyczne zarysowanie działalności czynników politycznych, pozostających w kraju, usiłujących zrobić możliwie dużo dla wskrzeszenia „sprawy polskiej” na arenie międzynarodowej; w procesie tym najwięcej próbowali dokonać zarówno Roman Dmowski i Józef Piłsudski, szczególnie w czasie wojny rosyjsko-japońskiej w 1905 roku. Na szczególną uwagę zasługuje dogłębna analiza postaw państw zaborczych wobec „sprawy polskiej” w 1914 roku, w pierwszych miesiącach Wielkiej Wojny (jak do 1939 r. określano I wojnę światową). Autor wnikliwie przedstawił i ocenił, na ile znaczące były deklaracje rządów Niemiec i Austrii z jednej strony, a Rosji z drugiej – w celu przeciągnięcia Polaków na swoją stronę iluzorycznymi obietnicami restauracji państwa polskiego.

Z tej analizy wynika, że jednak możliwość uzyskania choćby autonomii przez Polaków była zdecydowanie większa po stronie państw niemieckich; władze carskiej Rosji bezwzględnie stały na stanowisku, iż Polska to wyłącznie wewnętrzna sprawa Rosji... Ale jako ciekawostkę można tutaj przypomnieć plan rosyjskiego ministra Siergieja Sazonowa, przedstawiony ambasadorom Francji i Wielkiej Brytanii, zakreślający zachodnie granice przyszłego państwa polskiego (oczywiście pod berłem cara) aż do Odry i Nysy Łużyckiej ze Szczecinem i Wrocławiem, ale za to wschodnia granica Polski miała biec na linii... Gdańsk – Toruń – Mińsk Mazowiecki – Tarnów... Autor słusznie stwierdza, że znaczenie tych odezwo, zapowiadających powstanie państwa polskiego, było – z punktu widzenia prawa międzynarodowego – żadne, ponieważ „odezwy te zostały wydane wyłącznie w imieniu władz wojskowych, a nie państwowych”⁵.

Ciekawą informację zawiera rozdział 4 (*Efemeryda Federacji Wschodnioeuropejskiej*), w którym Autor zarysował mało znane koncepcje przedstawicieli ludności żydowskiej w Europie Środkowo-Wschodniej, w tym czołowego syjonistę Theodora Herzla, który twierdził, że „Palestyna nie pomieściłaby wszystkich chętnych Żydów żyjących dotąd w diasporze”, więc zdaniem Izraela Zangwilla, jednego z czołowych żydowskich ideologów odłamu zwanego „terytorialistami”, należy „budować Jerozolimę w każdym poszczególnym kraju, również jak w Palestynie”⁶. W sierpniu 1914 roku przywódca założonego w Berlinie Komitetu Wyzwolenia Żydów Rosyjskich (w skład wchodził zarówno syjoniści z Niemiec, jak i Rosji) zwrócił się do rządu niemieckiego z postu-

⁴ *Ibidem*, s. 15.

⁵ *Ibidem*, s. 39.

⁶ *Ibidem*, s. 41.

latem utworzenia między Niemcami a Rosją – Federacji Wschodnioeuropejskiej, czyli głównie na ziemiach polskich. Niemcy byli jednak bardziej zajęci swoim planem stworzenia Mitteleuropy⁷.

W kolejnym rozdziale Autor przedstawił genezę i rezultaty ogłoszenia „restauracji Królestwa Polskiego” aktem 5 listopada 1916 roku (ogłoszonym w pałacu w Pszczynie). Należy przypomnieć, że sytuacja na frontach I wojny światowej w połowie 1916 roku stawała się coraz bardziej niekorzystna dla państw „centralnych”, tj. Niemiec, Austro-Węgier, Bułgarii i Turcji. Kraje te, szczególnie Niemcy i Austro-Węgry, zaczęły szczególnie dotkliwie odczuwać brak nowych rekrutów dla swoich armii. W sztabie generalnym niemieckiego dowództwa uznano, że niezbędny, milionowy zaciąg może mieć miejsce właściwie tylko na ziemiach polskich, odebranych Rosji w 1915 roku (zajęcie przez wojska niemieckie tzw. kongresówki, tj. Królestwa Polskiego, utworzonego w 1815 r., na kongresie wiedeńskim, w wyniku podziału Księstwa Warszawskiego).

Jednak realizacja tej koncepcji musiała mieć swoją cenę, którą dla Polaków była obietnica uzyskania niepodległości lub przynajmniej szerokiej autonomii. Głos decydujący w tej trudnej kwestii należał niewątpliwie do władz niemieckich, gdyż Austro-Węgry – po ofensywie Aleksieja Brusilowa – straciły już możliwości utworzenia trialistycznej monarchii Austro-Węgiersko-Polskiej. Konferencja szefów spraw zagranicznych obydwu państw niemieckich, która odbyła się w Wiedniu 11 i 12 sierpnia 1916 roku, doprowadziła ostatecznie do proklamowania w pewnym sensie przełomowego aktu 5 listopada 1916 roku⁸.

Autor niewątpliwie ma słuszność, stwierdzając, że najważniejszym skutkiem aktu 5 listopada „było umiędzynarodowienie sprawy polskiej”. Co ciekawe, sześć dni później

⁷ Federacja ta miała na zachodzie „obejmować Królestwo Polskie – jak podaje Autor – i sięgać na wschód aż do linii ujścia Dniepru i po deltę Dunaju z Besarabią. Federację [...] zamieszkiwałoby około 8 milionów Polaków, 5-6 milionów Ukraińców, 4 miliony Białorusinów, 6 milionów Żydów, 3,5 miliona Litwinów i Łotyszy oraz 1,8 miliona Niemców. Językiem urzędowym miał być niemiecki”... Czyli na ziemiach polskich dla niemiecko-rosyjskich syjonistów nie było miejsca dla państwa polskiego. Dla lepszego zobrazowania tej „wielce oryginalnej koncepcji terytorialnej” dołączona jest także mapka z zarysem granic tejże federacji na tle granic Pierwszej Rzeczypospolitej, *ibidem*, s. 42.

⁸ Przełom ten poprzedziły ostre spory wśród polskich czynników politycznych, choć krąg ludzi uczestniczących w czynnym życiu politycznym był stosunkowo wąski. W zasadzie bierną postawę większości polskiego społeczeństwa, czekającego po prostu zakończenia wojny, starali się wykorzystywać w swojej działalności propagandowej zarówno pasywiści – wrogo nastawieni do władz okupacyjnych, jak i aktywiści – zwolennicy współpracy z państwami centralnymi. Terytorium „kongresówki” podzielono na dwie części: gubernatorstwo warszawskie (podlegające Berlinowi) i gubernatorstwo lubelskie (podlegające Wiedniowi). W imieniu warszawskiego generała-gubernatora Hansa von Beselera rozpoczęli wstępne rozmowy z pasywistami Bogdan Hutten-Czapski i Józef Żychliński. Natomiast aktywiści rozpoczęli na dość dużą skalę akcję propagandową, domagając się w imieniu polskiego społeczeństwa budowy podstaw polskiego państwa i tworzenia polskiego wojska. Rezolucję tej treści uchwalono na wiecu w warszawskiej filharmonii 3 września 1916 r. przez Klub Państwowców, którą poparła także Liga Państwowości Polskiej i Centralny Komitet Narodowy, J. Gołon, *Organy polskiej administracji państwowej w Królestwie Polskim 1916-1918 (struktura i gabinety)*, „Folia Iuridica Wratislaviensis” 2015, vol. 3 (2), s. 46, 47.

„dwadzieścia działających na Zachodzie osób, z Dmowskim na czele, w tak zwanej deklaracji lozańskiej potępiło akt 5 listopada. Jej sygnatariusze – jak podaje Autor – potwierdzili swoje stanowisko, że należy doprowadzić do zjednoczenia »wszystkich trzech części Polski« w kontekście »dążenia do własnego państwa«⁹.

Nieznaną informacją jest przytoczenie przez Autora opinii prof. Andrzeja Chwalby, że Piłsudski, rozpoczynając marsz na czele „I kadrowej” do „kongresówki” (w sierpniu 1914 r.), wcale nie planował wybuchu antyrosyjskiego powstania, a zgodnie z „umową zawartą przezeń z Austriakami” miał to być jedynie „płytki wywiad wojskowy, dywersja i sabotaż”... Przyznaję, że po raz pierwszy spotykam się z taką interpretacją tego wymarszu i nie wydaje się ona przekonująca, ponieważ komendant był człowiekiem czynu, i to na dużą skalę, i mało prawdopodobne, aby za cel miał jedynie „płytki wywiad wojskowy”...

Może to potwierdzać wspomniany przez Autora konflikt pomiędzy komendantem a pułkownikiem Władysławem Sikorskim, który, po utworzeniu przez „lojalistów” Naczelnego Komitetu Narodowego (za zgodą rządu austriackiego), został szefem departamentu wojskowego. NKN rozwiązał oddziały „Strzelca” i utworzył legendarne później Legiony, i wówczas – według Autora – „narodził się antagonizm między Piłsudskim a Sikorskim – pierwszy dążył do niepodległości pełnej, wywalczonej samodzielnie, drugi zaś chciał scalenia ziem polskich i budowy struktur państwowych pod berłem Habsburgów”¹⁰. I to właśnie może wskazywać, że jednak komendant, wkraczając do „kongresówki”, liczył na wywołanie powstania.

Według Autora Legiony powstały wbrew Piłsudskiemu (który pragnął stworzyć polską wielką armię) i który tylko dlatego, aby „nie wypaść z gry, objął komendę nad Legionami”. Początkowo legionisanci walczyli w trzech pułkach; następnie przekształconych w brygady, ale komendant rozpoczął już w tym czasie tworzenie własnej – Polskiej Organizacji Wojskowej (POW). 5 sierpnia 1915 roku do Warszawy wkroczyły triumfalnie oddziały niemieckie i wówczas POW została ujawniona, a na naradzie w Otwocku (21 sierpnia 1915 r.) komendant – dość wizjonersko – wyraził pogląd (jak podaje Autor), „że w Rosji dojdzie do rewolucji, która obali carat, w następstwie czego Rosja przegra wojnę. Od tej pory POW miała się szykować do walki

---

⁹ Warto dodać, że Wielka Brytania była jawnie przeciwna utworzeniu państwa polskiego, ponieważ „Rosja odcięta od Europy zagrozi brytyjskim interesom w Azji. Konkludując – podsumował Autor – Artur Balfour [szef brytyjskiego MSZ – J.G.] – opowiedział się za zjednoczeniem ziem polskich w ramach Imperium Rosyjskiego”, T.A. Kisielewski, *op. cit.*, s. 47, 55.

¹⁰ *Ibidem*. Słowa – dopisanej do rosyjskiego hymnu (5 wschodniosyberyjskiego pułku piechoty) w 1917 r., pod nazwą *My I brygada* – miały pierwotnie inną treść (szczególnie w zakończeniu), ukazującą głęboką gorycz postawą polskiej ludności „kongresówki”, choćby w czasie wkroczenia „I kadrowej” do Kielc.

z Niemcami i Austro-Węgrami, a Legiony pozostały kartą przetargową w stosunkach z tymi państwami¹¹.

W kolejnym rozdziale Autor przedstawił stosunek nowych władz rosyjskich do kwestii niepodległości Polski, po rewolucji lutowej w 1917 roku i obaleniu caratu. Rząd Aleksandra Kiereńskiego zniósł wprawdzie cenzurę, karę śmierci, ogłosił amnestię i zlikwidował policję polityczną, ale zamierzał nadal prowadzić wojnę, a w sprawie polskiej stwierdził, że utworzenie państwa polskiego w granicach zamieszkałych przez Polaków będzie gwarancją trwałego pokoju, ale to państwo miało być połączone z Rosją „wolnym związkiem wojskowym” i „braterskim sojuszem”, który zatwierdzić miał rosyjski parlament, a także ustalić granicę rosyjsko-polską¹².

Odrębną deklarację wydali rosyjscy komuniści (bolszewicy) o „prawie narodów do samostanowienia, łącznie z oderwaniem się od Rosji”, ale w miarę umacniania swojej władzy pojawiły się – „interpretacje dodatkowe” – do tych górnolotnych deklaracji, iż o przynależności poszczególnych krajów, czy ich całkowitej niepodległości zadecydować mieli tylko przedstawiciele proletariatu, czyli... lokalni komuniści (po rewolucji bolszewickiej, jesienią 1917 r., całkowicie podporządkowani Moskwie)¹³.

Autor znakomicie przedstawił postawę endecji R. Dmowskiego wobec Rosji, który przez całą wojnę niezmiennie wierzył, że doczeka się „uroczystego aktu ze strony Rosji, uznającego niepodległe państwo polskie. Gdyby Rosja taki akt zrobiła i wraz z nim ogłosiła wojnę o wolność wszystkich narodów – zdaniem Dmowskiego – skutek byłby olbrzymi”. I dalej trafnie Autor stwierdza, że „Piłsudski nie snuł wielkich wizji geopolitycznych, ale lepiej rozumiał bieżącą politykę, jej mechanizmy, cynizm i taktykę”¹⁴.

W dalszych partiach tej monografii Autor przedstawia losy „sprawy polskiej” w okresie Wielkiej Wojny, ale jednak ani Piłsudski, ani Dmowski nie są w niej nawet tłem. Autor przedstawił w całkiem ciekawym ujęciu losy „sprawy polskiej” w okresie I wojny światowej, na tle szeroko rozumianej panoramy politycznej epoki, z ukazaniem interesów wielkich mocarstw uczestniczących w tym wojennym gigantycznym konflikcie. Na szczególną uwagę zasługuje analiza losów tzw. Galicji Wschodniej z opisem struktury ludnościowej i społecznej¹⁵. A także dokładnie opi-

¹¹ *Ibidem*, s. 47-48.

¹² *Ibidem*, s. 66.

¹³ *Ibidem*, s. 67. Zob. A. Czubiński, *Kraj rad, lata zmagani i zwycięstw*, Warszawa 1973, s. 32; *idem*, *Komunistyczna Partia Polski*, Warszawa 1988 – wg tegoż „Polska wyrastała na jedno z głównych państw hamujących postęp rewolucji w Europie, na ostoję kontrrewolucji”, s. 75. Zob. S. Wojstowski, *Pojęcie samostanowienia w polityce sowieckiej w okresie rokowań brzeskich 1917-1918. Przyczynek do badań nad sprawą narodowościową w ZSRR*, „Sprawy Narodowościowe”, R. 9, Warszawa 1935.

¹⁴ T.A. Kisielewski, *op. cit.*, s. 68.

¹⁵ W Galicji Wschodniej „wielka burżuazja ukraińska w ogóle nie istniała [...], a średnia i drobna była nieliczna i słaba. Stosunek ilościowy polskich i ukraińskich wielkich właścicieli ziemskich wyrażał się liczbami 2300 do 47. Wreszcie gimnazjów polskich było w 1902 roku 28, a ukraińskich 6”, *ibidem*, s. 93, 94.

sany przebieg rokowań w czasie zawierania traktatów brzeskich, na mocy których Chełmszczyzna miała zostać przekazana przyszłej, niepodległej Ukrainie, którą tworzyli Niemcy, z hetmanem Pawłem Skoropadskim na jej czele (byłym oficerem carskim).

Autor poświęcił wyjątkowo dużo uwagi sytuacji politycznej na wschodzie Europy, opisując także losy polskich formacji wojskowych, tworzonych również w oparciu o Rosję (korpusy polskie).

W dalszej kolejności został opisany pewien układ, jaki nieformalnie zawarł Piłsudski z władzami niemieckimi, jesienią 1918 roku, za cenę jego uwolnienia z internowania w twierdzy w Magdeburgu. Wysłannik niemiecki Harry Kessler zaproponował komendantowi „zwolnienie z internowania, pod warunkiem że zobowiąże się on, iż po objęciu władzy w Polsce nie uczyni niczego wbrew interesom Niemiec. Piłsudski odmówił. Zgodził się jedynie z Kesslerem – czytamy dalej – że wspólnym wrogiem są bolszewicy, i zapewnił, że nie zamierza domagać się od Niemiec »Poznańskiego, czy Prus Zachodnich«, choć jeśli ententa postanowi je przyznać Polsce »nie będzie mógł odmówić«¹⁶.

Ale wydaje się, że samo przejście władzy z rąk Rady Regencyjnej zostało stanowczo zbyt zwięzłe opisane, skoro już tytuł książki sugeruje, że treść monografii ma dotyczyć roli dwóch wybitnych polskich polityków w sprawie odzyskania przez Polaków niepodległości. Wprawdzie Autor wspomniął, że w przypadku Rady Regencyjnej „niewątpliwym jej osiągnięciem w czasie rocznej działalności było zbudowanie zrębów przyszłej polskiej administracji, choć owe załączki były równie reakcyjne jak ona sama, a wreszcie samo istnienie Rady Regencyjnej ułatwiło przeprowadzenie pewnych działań formalnych, gdy doszło do rozkładu państw zaborczych¹⁷ – i... nic więcej na temat organu, który odegrał znaczącą rolę w budowaniu zrębów polskiej państwowości, i ani słowa, dlaczego Rada przekazała w dniach 11-14 listopada 1918 roku pełnię władzy zarówno wojskowej, jak i cywilnej właśnie Piłsudskiemu.

„Niewątpliwie – czytamy jedynie – fakt i legenda jego ponad rocznego internowania pomogły mu w zbudowaniu obrazu polityka niezależnego wobec państw centralnych – którym zresztą zawsze starał się być – jednak przyjęcie inwestytury z rąk Rady Regencyjnej niewątpliwie nadwątliloby ten obraz¹⁸. Ale jednak to z rąk tego organu tę inwestyturę przyjął.

Józef Piłsudski okazał się człowiekiem politycznie dość „wygodnym” nawet dla niechętnych mu kół prawicowych (kiedyś był przecież „socjalistą”; członkiem PPS),

---

¹⁶ *Ibidem*, s. 114.

¹⁷ Ciekawostką jest przypomnienie, że komendant wcale nie został drugim Naczelnikiem Państwa w historii Polski, tylko pierwszym, ponieważ Tadeusz Kościuszko był jedynie „najwyższym naczelnikiem Siły Zbrojnej Narodowej” (a po nim przejął tę funkcję Tomasz Wawrzecki), *ibidem*, s. 115.

¹⁸ *Ibidem*, s. 116.

obawiających się skutków rosnącego radykalizmu społecznego, podsycanego przez kierowanych z Moskwy rodzimych komunistów. Ta prawicowa część oczekiwała, że Piłsudski (pochodzący ze szlacheckiej rodziny) ukróci jednak te bolszewickie zapędy, i się nie zawiodła. W mniejszościach narodowych, szczególnie wśród żydów, nie budził obaw (pisownia z małej litery, bo to dotyczy wyznawców judaizmu, a nie narodowości; przecież wielu z nich uważało się za Polaków). Cechowała go pewna tolerancja wobec, tak licznie zamieszkujących ziemie polskie, mniejszości narodowych. Oczywiście najbardziej niecierpliwie oczekiwali na „swojego komendanta” członkowie Polskiej Organizacji Wojskowej, a także socjaliści liczący, że dawny „towarzysz” Piłsudski pozostanie w orbicie ich lewicowej ideologii.

Socjaliści poczuli się szybko zawiedzeni, kiedy przybyli do zamku warszawskiego na pierwsze spotkanie i zaczęli zwracać się do Naczelnika Państwa – per: „towarzyszu”; mieli wówczas usłyszeć jego znane powiedzenie: „jechałem kiedyś czerwonym tramwajem, ale wysiadłem na przystanku – niepodległość”. Również sprawująca ograniczoną władzę trzyosobowa Rada Regencyjna widziała w nim przywódcę, który zapanuje nad chaosem, jaki zaistniał na ziemiach polskich w wyniku klęski armii niemieckiej i austriackiej na Zachodzie.

W tej sytuacji Rada Regencyjna – zrozumiała, że sama nie odegra już większej roli politycznej – przekazała władzę Piłsudskiemu i było to w pełni legalne, lecz przeciwnicy komendanta podkreślali, że otrzymał ją od organu powołanego przez władze okupacyjne, usiłując to zdyskredytować (takie poglądy nasiliły się szczególnie w pierwszej dekadzie PRL, kiedy to ukazywano Piłsudskiego wręcz jako „agenta austriackiego wywiadu”)¹⁹. Argumentem miał być fakt, że „Rada nie posiadała władzy w pełni suwerennej, ani mandatu od polskiego narodu”, ponieważ nie została wyłoniona w drodze wyborów powszechnych, a jedynie powołana przez władze okupacyjne.

Nie można zapominać, że Rada Regencyjna była praktycznie jedyną namiastką polskiej władzy autonomicznej na terenie „kongresówki” i to od niej Piłsudski przejął kielkujące struktury polskiej administracji, a nie od istniejącego zaledwie kilka dni „rządu lubelskiego” z Ignacym Daszyńskim na czele, którego wyraźnie sam nie uznawał (znane jest „ostre” powiedzenie komendanta do przedstawicieli tego rządu, co o nich myślał, którego tutaj nie wypada przytoczyć...). Uważam, że przejście władzy przez J. Piłsudskiego nastąpiło z pełnym zachowaniem form legalności²⁰.

¹⁹ J. Jurkiewicz, *Nuncjatura Achillesa Ratti w Polsce*, Warszawa 1955, s. 31. Por. R. Świętek, *Józefa Piłsudskiego współpracę z wywiadem Austro-Węgier (1909-1915)*, „Przegląd Historyczny” 1993, t. 84; W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław 1997, s. 225.

²⁰ Postać Piłsudskiego wzbudzała kontrowersje niemal od początku jego działalności politycznej jeszcze w XIX wieku, począwszy od „towarzysza” z Polskiej Partii Socjalistycznej, podziwu legionistów i żołnierzy Polskiej Organizacji Wojskowej (którą stworzył); wyjątkowego oddania „legionowych” oficerów; następnie w okresie sprawowania funkcji Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza; dalej w okresie

Dużą wartością omawianej monografii jest szerokie opisywanie ewolucji stosunku mocarstw zachodnich, wobec kwestii odzyskania niepodległości przez Polskę. Trafnie Autor podkreśla, że dopóki szczególnie czynniki francuskiej finansjery, mające duże zakłady produkcyjne w Rosji, liczyły na powrót do władzy w Moskwie carskich generałów, toczących zaciekle walki z bolszewikami, to sprawa polska pozostawała niemal niezmiennie „wewnętrzną sprawą Rosji”; dopiero gdy zaczęto rozumieć, że rosyjscy komuniści mogą jednak okrzepnąć i umocnić się na Kremlu, wówczas zaczęto łaskawie brać pod uwagę restaurację państwa polskiego i to z jego wschodnią granicą tylko na Bugu...

Autor celnie podsumował – przy opisywaniu kwestii, które czynniki złożyły się na przywrócenie polskiej państwowości – bardziej wewnętrzne czy zewnętrzne? – iż „niestety niektóre osoby, nawet z tytułem profesora, przedstawiane jako historycy i politolodzy, wciąż wbrew oczywistości przyznają prymat czynnikom wewnętrznym”²¹.

Nie wolno zapominać, że w końcu I wojny światowej na ziemiach polskich wytworzyła się bardzo wyjątkowa sytuacja, wręcz swoista „próżnia polityczna”, ponieważ wszystkie trzy państwa zaborcze przegrały wojnę; Rosja z Niemcami na Wschodzie, a państwa niemieckie z ententą na Zachodzie i to mocarstwa zachodnie decydowały o losach Europy Środkowo-Wschodniej. Natomiast samo rozbrajanie żołnierzy niemieckich na ziemiach polskich, bez oglądania się na decyzję mocarstw przez Polską Organizację Wojskową, to wprawdzie tytuł do chwały, ale nie można tego przeceniać.

Ciekawym pomysłem Autora jest przeprowadzenie pewnej symulacji trzech wariantów przebiegu Wielkiej Wojny i przyjęcie założenia, że jej finał byłby zupełnie inny. Zgadzam się z Autorem, że takie przyjęcie różnych założeń – wbrew wielu historykom, którzy uważają, że nie ma to „nic wspólnego z ich nauką” – ma pewien sens, „od których analityk stosunków międzynarodowych czasem nie może się uchylić”.

Wiele uwagi (właściwie niemal połowę monografii) Autor poświęcił procesowi kształtowania się wschodnich granic przyszłego państwa polskiego i zaciętych walk o nie (z ukazaniem koncepcji federacyjnych Piłsudskiego i inkorporacyjnych Dmowskiego). Szczególnie w okresie nieco mniej znanym „szerszemu czytelnikowi”, tj. w 1919 roku, kiedy to polskie dywizje dotarły aż do rzeki Berezyny, gdzie front zastygł na blisko rok, co zaczęto już traktować w kraju, jak przyszłą polską granicę państwową.

---

rządów autorytarnych (po zamachu majowym w 1926 r.) i bałwochwalstwa pochlebców w ostatnich latach jego życia; po „wyciszenie” tego kultu na emigracji, szczególnie w okresie premierstwa Władysława Sikorskiego; totalnego potępienia w czasach stalinowskich; aż do swoistego „renesansu” kultu jego osoby i „eksplozji” budowy pomników po 1990 r. (których jest już w kraju kilkaset; więcej, bo ponad 600, ma tylko papież Jan Paweł II). Zob. J. Goclon, *Gabinety Królestwa Polskiego 1917-1918. Skład, funkcjonowanie i działalność*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2013, R. 6, z. 2.

²¹ T.A. Kisielewski, *op. cit.*, s. 120.

Warto przytoczyć jeszcze pogląd Autora przełamujący pewien stereotyp dotyczący premiera Ignacego Paderewskiego (wybitnego polskiego wirtuoza), iż nie był on wcale – wbrew powszechnie panującej do dziś opinii – stronnikiem polskiej prawy (endecji), ponieważ szybko stał się (wg Piłsudskiego) „wściekłym federalistą”, który chciał nakłaniać prezydenta USA Woodrowa Wilsona do poparcia koncepcji „Stanów Zjednoczonych Europy Wschodniej”, co bardzo poróżniło go z Romanem Dmowskim²².

Jedną z najciekawszych kwestii poruszonych w tej monografii jest sprawa stosunku zarówno Piłsudskiego, jak i Dmowskiego do wchłonięcia i polonizacji wschodnich narodów.

Piłsudski spodziewał się – jak pisze Autor – że Litwini, Białorusini i Ukraińcy sami docenią wartości polskiej kultury i skłoni ich to do związania się z Polską. Oczywiście było to złudzenie [z czym trudno się nie zgodzić – J.G.] wynikające z niedoceny tamtejszych młodych nacjonalizmów. „Dmowski na to nie liczył, domagał się zaboru na wschodzie [...], zaboru zaś pragnął w takich rozmiarach, aby było możliwe bezpośrednie sprawowanie władzy przez Polaków i szybkie spolonizowanie podbitej ludności”²³.

Zestawienie tych poglądów jest wprost przygnębiające; wszystkie podbite narody, które uzyskiwały niepodległość – decyzją traktatu wersalskiego – w większości akceptowały wytyczanie granic państwowych według zasięgu etnicznego danej nacji, a tylko polscy politycy, szczególnie endecja Dmowskiego, uważali, że granice wschodnie Rzeczypospolitej mają być daleko na wschód od Bugu. „Narodowcy” Dmowskiego, tak przecież wyczuleni na najmniejsze zagrożenie polskości, jakby zapomnieli o niedawnej, tragicznej rzeczywistości polskiego narodu pod zaborami²⁴.

Nie można zapominać, że liczne ochotnicze formacje białoruskie walczyły (w wojnie z bolszewicką Rosją w 1920 r.) po polskiej stronie i to również polskich polityków zobowiązywało do innego potraktowania „sprawy białoruskiej”, przede wszystkim w czasie konferencji pokojowej w Rydze. Nie bardzo było wiadomo, dlaczego Białorusini

---

²² „Zawód, jaki sprawił endekom Paderewski – twierdzi Autor – swoją względną samodzielnością, był przyczyną, że wkrótce rozpowszechnili oni opinię, iż będąc wielkim patriotą o ogromnych zasługach dla ojczyzny, jest on jednak złym politykiem. Paderewski istotnie – czytamy dalej – nie był politykiem wybitnym, ale nie był i najgorszym, a jego wskazówek, co do postępowania z Wilsonem, warto było słuchać, gdyż znał prezydenta jak nikt inny z Polaków. Można by też powiedzieć o endecji – dodaje Autor – że o ile położyła ogromne zasługi dla niepodległości Polski i w polityce myliła się rzadziej niż konkurencji, o tyle miała niepolityczny zwyczaj i dużą łatwość przypisywania im gombrowiczowskiej geby”, *ibidem*, s. 145. Zob. J. Goclon, Ignacy Paderewski jako Prezes Rady Ministrów (16.01-9.12.1919), „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2011, R. 63, z. 1; *idem*, *Próby reform i dokonania gabinetu Ignacego Paderewskiego w świetle protokołów posiedzeń Rady Ministrów (16.01.1919-9.12.1919)*, „Słupskie Studia Historyczne” 2014, nr 20, cz. 2.

²³ T.A. Kisielewski, *op. cit.*, s. 147.

²⁴ Zob. A.R. Kozłowski, *Rosja wyparta z Europy: geopolityka granicy pokoju brzeskiego 1918 r.*, Toruń 2001.

i Ukraińcy mieli odtąd być usilnie polonizowani, tracąc tym samym prawo do swojej narodowej tożsamości? Wprawdzie polsko-ukraiński układ (z atamanem Semenem Petlurą) nie został ratyfikowany przez polski Sejm, ale w niczym nie zmniejszało to polskiej winy w oczach ukraińskiego sojusznika, który internowanie ukraińskich żołnierzy, jesienią 1920 roku, uznał za zdradę²⁵.

Dlatego trudno nie zgodzić się z Autorem, że „Piłsudski mylił się, sądząc, że atrakcyjność polskiej kultury będzie silniejsza od młodych nacjonalizmów”, ale już trudno zrozumieć pogląd, że „w tej sprawie rację miał Dmowski, dostrzegając szansę utrzymania polskości na kresach wschodnich przede wszystkim w akcji asymilacyjnej – była to jedyna szansa, bez gwarancji powodzenia, zwłaszcza wśród ludności ukraińskiej”²⁶.

Przecież tak samo mogli rozumować zarówno Niemcy, jak i Rosjanie w swoich akcjach germanizacyjnych i rusyfikacyjnych przez cały XIX wiek wobec Polaków..., tym bardziej że Pierwsza „Rzeczpospolita Obojga Narodów” (państwo federacyjne i wielonarodowe) upadła wskutek wewnętrznego rozkładu... – w czym zgadzam się z poglądem „szkoły krakowskiej”.

W mentalności Polaków jest bardzo głęboko zakorzeniony pogląd, że Litwini, Białorusini i Ukraińcy mają mieć swoje państwa w granicach ściśle etnograficznych, a Polska ma się rozciągać nie tylko bardzo daleko na wschodzie, ale również na zachodzie (należy przypomnieć, że Pomorze Zachodnie ze Szczecinem po lewej stronie Odry nie należało do Polski aż do 1945 r.), a nie w swoich granicach etnograficznych, tj. między Wartą a Bugiem (wg Ukraińców – nawet tylko do Wieprza i Sanu).

Nie tylko zresztą Ukraińcy mieli swoje roszczenia do ziem należących obecnie do Polski. Zaraz po Wielkiej Wojnie „w nocie do wielkich mocarstw premier Litwy Voldemaras domagał się – jak przytacza Autor – włączenia do Litwy nie tylko Wilna, ale i Suwałk, Białegostoku i Brześcia, mimo że nie byłoby wielką przesadą stwierdzenie, że na przykład w dwóch ostatnich miastach trudno się było doliczyć tuzina Litwinów”²⁷.

---

²⁵ J. Goclon, *W obronie Europy. Wojna z bolszewicką Rosją w 1920 roku*, Komorów 2015, s. 406. Zob. J.J. Bruski, *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na Wychodźstwie 1919-1924*, Kraków 2000.

²⁶ W czasie rokowań z Polakami, w sprawie propozycji podziału Galicji Wschodniej, nad planem gen. Józefa Barthelemy'ego (wysłanego przez zachód z misją rozjemczą) strona polska była gotowa przyjąć tę propozycję i Ukraińcy zatrzymaliby dwie trzecie całego terytorium galicyjskiego, a pomimo tego uparcie „obstawali przy swojej propozycji linii Sanu”, T.A. Kisielewski, *op. cit.*, s. 148, 186.

²⁷ „Biorąc pod uwagę, że podczas konferencji pokojowej po Wielkiej Wojnie – pisał Autor – zwycięskie mocarstwa przyjęły kryterium etniczne, a Litwini stanowili najwyżej 5,2 procent ludności przysięgo polskiego województwa wileńskiego [...], w samym Wilnie zaś przewyższali ich liczebnością nie tylko Polacy i Żydzi, ale nawet Białorusini – to »polska zaborczość« wobec Litwy nie była największym nieszczęściem, jakie dotknęło państwo i naród litewski w XX wieku. Nawet na Litwie kowieńskiej Litwini stanowili większość tylko na wsi, a w miastach Litwini, Polacy i Żydzi zamieszkiwali w niemal równej liczbie”. Przytoczyłem te dane Autora, jako przykład, że nie tylko Polacy mieli duże roszczenia teryto-

Charakterystycznym zabiegiem Autora, stosowanym w tej monografii, jest odchodzenie od początku odradzania się Rzeczypospolitej i dokonywanie pewnych porównań z wydarzeniami okresu późniejszego, jak w przypadku omawiania kwestii przynależności Zaolzia.

Przypomnijmy, że Polska straciła Zaolzie w styczniu 1919 roku, kiedy to wbrew umowie pomiędzy polską Radą Narodową Księstwa Cieszyńskiego i czeską Narodową Radą Ziemi Cieszyńskiej armia czeska, decyzją prezydenta Czechosłowacji Tomasa Masaryka (który tej umowy nie uznał), najechała ten region, okrutnie rozprawiając się nie tylko z polskimi żołnierzami, którzy stawili opór (Czesi zabijali polskich jeńców!), ale nawet z ludnością cywilną. Decyzja prezydenta o nieuznaniu tej umowy była o tyle zrozumiała, że – jak pisze Autor – „głębszym powodem sprzeciwu Pragi były jej dążenia do podporządkowania sobie północnej części Austrii, Łużyc, Śląska i południowej Polski z Galicją Wschodnią”...

Imponujące – prawdziwie imperialne zamiary... Pragnieniem władz czeskich było – dodaje Autor – „aby Czechosłowacja graniczyła z Rosją”²⁸.

Ta krótka, ale krwawa wojna z czeską armią zakończyła się przegraną strony polskiej, lecz też zupełnie niezrozumiałe jest stanowisko Naczelnego Wodza J. Piłsudskiego, który całą masą wojsk polskich mógł stłumić i odeprzeć tę, niczym niesprowokowaną przez Polaków, agresję, a jednak tego nie zrobił, podobno licząc się ze sprzeciwem państw sprzymierzonych. Kiedy rok później rozpoczynał „pochód na Kijów”, już te sprzeciwy ententy nie miały znaczenia, mimo że brytyjski premier uznał wówczas Polaków za... imperialistów²⁹.

Czesi nie zawahali się – podkreślił Autor – wykorzystać sowieckiej inwazji na Polskę w 1920 roku. Polska zaś osiemnaście lat później wykorzystwała układ monachijski. [...] Po politycznej kapitulacji rządu w Pradze – Polska nie miała powodu cierpliwie czekać, aby – ewentualnie – otrzymać od

---

rialne po Wielkiej Wojnie, bez względu na brak znaczących „etnograficznych argumentów”, ale również małe narody, jak Litwini, *ibidem*, s. 175-177, 186.

²⁸ *Ibidem*, s. 229. Zob. J. Goclon, *Sytuacja ludności polskiej na Zaolziu w latach 1945-1947 w relacjach polskich działaczy niepodległościowych Śląska Cieszyńskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego. Historia” 33, 1997; *idem*, *Umowa między Polską a Czechosłowacją zawarta 13 VI 1958 r. w sprawie ostatecznego ustalenia granicy państwowej – przesądzająca los Zaolzia*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego. Historia” 34, 1999.

²⁹ Los Zaolzia został przesądzony ustępstwem polskiego premiera Władysława Grabskiego w czasie największego zagrożenia ze strony Armii Czerwonej, zaciekle atakującej przedpolą Warszawy, latem 1920 r., kiedy to polski premier pojechał na międzynarodową konferencję do Spa w Belgii, gdzie za cenę iluzorycznych obietnic pomocy państw zachodnich w mediacjach z rządem Włodzimierza Lenina, w celu zatrzymania rosyjskiego najazdu na Polskę, zgodził się na pozostawienie Zaolzia (prastarej piastowskiej prowincji) w granicach Czechosłowacji. Należy zaznaczyć, że decyzja premiera polskiego rządu, co do wyjazdu do Spa, była jego własną decyzją i przyniosła jedynie upokorzenie polskiego rządu, a ustępstwo premiera największym błędem polskiej dyplomacji w całym okresie Drugiej Rzeczypospolitej, J. Goclon, *Rząd Władysława Grabskiego (23VI-24VII 1920), skład, działalność i pozycja wobec Rady Obrony Państwa*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 2011, 18(3).

byłej ententy i chwilowo sprzymierzonych z nią Niemiec to, co utraciła w 1920 roku. [...] Dopiero 30 września, kilkanaście godzin po zawarciu układu monachijskiego, rząd polski wystosował do rządu czechosłowackiego ultimatum wzywające do niezwłocznego przekazania Polsce Zaolzia. Praga ultimatum przyjęła i wojsko polskie zajęło Zaolzie. [...] Akcja polska na Zaolziu – czytamy dalej – w październiku 1938 roku była politycznie skierowana przeciw wszystkim sygnatariuszom układu monachijskiego. Nonsensem jest insynuowanie, że była ona na rękę Niemcom, a może nawet uzgodniona z nimi. Odwrotnie – pod Bohuminemomal nie doszło do starcia wojsk polskich z Wehrmachtem³⁰.

I trudno się z tą argumentacją nie zgodzić.

Zastanawiające jest, że Autor, umieszczając w tytule nazwisko Naczelnego Wodza, właściwie pominął jego decydującą rolę w wojnie z bolszewicką Rosją, ostatnią zwycięską wojnę Rzeczypospolitej i której wynik uratował nie tylko Polskę, ale i Europę od zalewu bolszewickiego barbarzyństwa. A rolę Piłsudskiego w tej wojnie trudno przecenić. Owszem „pochód na Kijów” zakończył się przegraną i nie udało się odebrać Ukrainy od Rosji, ale jednak manewr uderzenia znad Wieprza, na tyły zaciekle atakującej Warszawę Armii Czerwonej – został znakomicie przeprowadzony i stąd tytuł do chwały! I jest sprawą drugorzędą, że to gen. Władysław Rozwadowski przedstawił Naczelnemu Wodzowi trzy plany tej operacji, bo to jednak Piłsudski dokonał wyboru właśnie tego wariantu³¹.

Autor dużo uwagi poświęcił rokowaniom polsko-rosyjskim przed wyprawą na Ukrainę, wiosną 1920 roku, słusznie wskazując na wiarołomstwo strony rosyjskiej we wszelkiej maści obłudnych „propozycjach pokojowych”, kiedy w tym samym czasie lawinowo rosła siła rosyjskiego Frontu Zachodniego, szykowanego do uderzenia na Polskę (pod dowództwem Michała Tuchaczewskiego).

Postanowieniom traktatu pokojowego, zawartego w Rydze (w marcu 1921 r.), Autor poświęcił odrębny rozdział, ale zupełnie została pominięta kwestia, iż polska delegacja pokojowa z jej przewodniczącym, wiceministrem spraw zagranicznych, Janem Dąbskim zrezygnowała z terytorium (choć proponowała to strona rosyjska!) na rzecz Polski – wielkości 120 tys. km²! – na co wyraził zgodę przywódca bolszewickiej Rosji – W. Lenin.

---

³⁰ T.A. Kisielewski, *op. cit.*, s. 233, 234.

³¹ Autor bardzo słusznie wyeksponował znaczącą pomoc Węgier, w czasie największego zagrożenia Warszawy, kiedy to do Skierniewic dotarło 80 wagonów wraz z 22 mln naboju karabinowych, które – dosłownie w ostatniej chwili – zostały dostarczone walczącym żołnierzom. Niestety wyjątkowo wiarołomnie zachowali się Czesi, którzy część dostaw „skonfiskowali w Koszycach, co przyczyniło się – jak podkreślił Autor – do polskich porażek na froncie bolszewickim”. W tej sytuacji kolejne dostawy węgierskiej broni wyruszyły „przez Rumunię, której władze zgodziły się, aby dla usprawnienia przejazdu transporty na jej terytorium konwojowali polscy żołnierze. Rumunia miała z Węgrami najgorsze stosunki z możliwych, ale z racji swego położenia geograficznego także zrozumiała, że jeśli Polska przegra, to następna może być ona” – jak to trafnie ujął Autor, *ibidem*, s. 239.

W tym przypadku największą szkodliwą rolę odegrał endek profesor Stanisław Grabski (brat premiera W. Grabskiego), który za żadną cenę nie chciał, aby choćby w części zrealizował się „plan federacyjny” Piłsudskiego (Rosjanie sami proponowali Polsce przejście nawet stolicy Białorusi – Mińska!). Przez cały czas negocjacji, począwszy od rozejmu w październiku 1920 roku aż do dnia podpisania traktatu (18 marca 1921 r.) polska delegacja zachowywała się tak, jakby reprezentowała stronę pokonaną. I – rzecz stosunkowo mało znana – znaczącą w tym rolę odegrał „rząd obrony narodowej” (to określenie jest często błędnie zapisywane w literaturze przedmiotu, z dużych liter, a to była tylko nazwa potoczna) Wincentego Witosa, który również skłaniał się ku stanowisku prof. S. Grabskiego, ponieważ rząd Witosa otrzymał znaczne uprawnienia od Rady Obrony Państwa (czasowej emanacji Sejmu) już w lipcu 1920 roku, w sprawach negocjacji pokojowych, która zastrzegła dla swoich decyzji tylko najważniejsze sprawy³².

Ciekawą kwestią, którą przypomniał Autor, raczej skwapliwie ukrywaną przez historyków dwudziestolecia, a szczególnie w okresie PRL, była sprawa plebiscytu na Górnym Śląsku, którego wynik przyczynił się do wybuchu III powstania śląskiego w 1921 roku. Otóż, zgodnie z art. 88 traktatu wersalskiego, w plebiscycie mogli wziąć udział wszyscy obywatele urodzeni na Górnym Śląsku, nawet tam od dawna niemieszkający, i przez dziesięciolecia w literaturze przedmiotu podnoszono to jako „krzyczącą niesprawiedliwość” dla strony polskiej, a tymczasem Autor słusznie podkreślił, że „akcja ta była zgodna z artykułem 88 traktatu wersalskiego, sformułowanym tak na skutek... nacisku delegacji polskiej, która spodziewała się masowego udziału w plebiscycie Polaków mieszkających w Niemczech”³³, ale tak się jednak nie stało. „Tymczasem – dodał Autor – z przepisu tego skorzystali głównie Niemcy, a przeprowadzeniu przez nich akcji – sprzyjało zwlekanie przez państwa sojusznicze z ustaleniem terminu plebiscytu”³⁴.

W zakończeniu Autor postawił rzadko spotykaną i bardzo odważną tezę, że „ostatecznie w Wersalu Niemcy zostały niepotrzebnie upokorzone, a zarazem niedostatecznie osłabione”, w czym można jednak dostrzec pewną sprzeczność, bo albo nie należało upokarzać Niemiec – chociaż Autor nie precyzuje, na czym to „upokorzenie” miało polegać – albo złamać jej potęgę (w okresie Wielkiej Wojny żaden żołnierz aliancki nie stanął na ziemi niemieckiej, podczas gdy w 1945 r. – Niemcy – to był po prostu „cmentarz”).

³² Zob. J. Goclon, „Rząd obrony narodowej” Wincentego Witosa (24 VII 1920-13 IX 1921). *Pozycja prawno-ustrojowa i dokonania w polityce wewnętrznej*, Komorów 2019; *idem*, *Polsko-radziecki traktat pokojowy zawarty w Rydze w 1921 roku (aspekty polityczno-narodowościowe)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, R. 8, nr 1.

³³ T.A. Kisielewski, *op. cit.*, s. 273.

³⁴ *Ibidem*.

Wprawdzie Autor zaraz dodaje, że „w warunkach wielkiego światowego kryzysu gospodarczego ułatwiło to późniejszą wewnętrzną propagandę odwetu i prowadzenie polityki zagranicznej pod hasłem obalenia dyktatu wersalskiego oraz doprowadziło do koniunkturalnego sojuszu dwóch pariasów polityki międzynarodowej – Niemiec i Sowieców”³⁵, ale wydaje się, że nie jest to wystarczające wytłumaczenie, iż nie należało „upokarzać Niemiec”.

Wydaje się, że właśnie twarde egzekwowanie postanowień tego traktatu zapobiegłoby odrodzeniu się niemieckiej potęgi, a nie żenująca ustępliwość, zwycięskich przecież mocarstw zachodnich, szczególnie wprost przygnębiająca ustępliwość Wielkiej Brytanii. Prawdą jest, że zanim kongres amerykański odmówił ratyfikowania traktatu wersalskiego, to jeden z doradców prezydenta USA W. Wilsona stwierdził, że postanowienia tego traktatu przyniosą jedynie jeszcze straszniejszą wojnę... i były to niestety prorocze słowa, ale nie zgadzam się z tym, że było to wynikiem „zbytniego upokorzenia Niemiec”. Wystarczyło konsekwentnie egzekwować postanowienia wobec rządu niemieckiego i nie dopuszczać do łamania postanowień traktatu wersalskiego.

Zaraz po zakończeniu I wojny światowej w kręgach polityków entetny rozważano postawienie przed międzynarodowym trybunałem niemieckiego cesarza Wilhelma II, marszałka P. Hindenburga i generała E. Ludendorfa oraz dwóch admirałów – za zbrodnie wojenne, ale najbardziej sprzeciwiał się temu... brytyjski premier Dawid Lloyd George. Być może pewne znaczenie miało bliskie pokrewieństwo niemieckiego cesarza z brytyjskim monarchą (byli kuzynami). Można się zastanawiać, czy władcy Niemiec po tak okrutnych niemieckich zbrodniach w czasie Wielkiej Wojny w ogóle zasługiwali na tak wspaniałomyślne potraktowanie?

Monografia jest publikacją wyjątkowo wartościową, ponieważ wnosi do powszechnej świadomości społecznej wiele informacji mało znanych dla „szerszego czytelnika” i są to niewątpliwie ważne fakty, jak choćby ten o genezie zasad plebiscytu na Górnym Śląsku, na wniosek strony polskiej.

Jacek Goclon

---

³⁵ *Ibidem.*